Айдамиров Абузар

КХОЛЛАМАН ЦХЬА ДЕ

C2(2e2.)
Д-36

Айдамиров Абузар

КХОЛЛАМАН ЦХЬА ДЕ

ПОВЕСТАШ

1408

СОЬЛЖА-ГIАЛА
«КНИГА»
1993

С 2 (Чеч.)

А 36

Один день судьбы. Повести: Грозный. Книга. 1993

Вайн дешархошна дика евза яздархочун Айдамиров Абузаран цIе. ХIокху шен рогIерчу жайни тIехь цо вайна йовзуьйту повесташ «Кхолламан цхьа де», «Маршонан кIентий», «Калугера йийсар». Хьалхарчу повестехь яздархочо вайна гойту нохчий 1944 ш. бехк-гуьнахь доцуш, ямартлонца Даймахках баьхначу хенахь цара доьналлица лайна халонийн ерриге агIонаш.

ШолгIачу повестехь вайна дуьйцу ХХ-чу бIешеран юьххьехь Нохчийчохь иккхинчу гIаттамах лаьцна. Ткъа «Калугера йийсар» цIе йолчу повестехь Абузара шуьйра довзуьйту имам Шемалан ДегIастанахь а, Нохчмахкахь а имам хIоттаран некъаш, йийсаре вахар, цигахь цуьнан хилла дахар, паччахье цо динчу дехарща иза Макка кхачар, иштта Шемалан тIаьххьара денош а.

А $\frac{4702700100-71}{М\ 135(03)-93}$ С 2(Чеч.)

КХОЛЛАМАН ЦХЬА ДЕ

1933—1941 шерашкахь ГУЛАГ-н лагершкахь бархI шо даьккхинчул тIаьхьа шозлагIа а халкъаца даймахках ваьккхина, казахийн шийлачу аренашкахь халонаш а, баланаш а лайначу, цкъа а доьналлех, оьздангаллех, собарх ца вухуш ваьхначу, 1949 шеран 14 апрелехь Ош областерчу Жанги-Жол районерчу Успеновка юьртахь кхелхинчу, цигахь дIавоьллинчу сайн дена Iабдулхьаькамна.

I

Шен раж эцна доьдура эзар исс бIе шовзткъе пхоьалгIачу шеран февраль беттан цIемза де. Къилбаседехьара хаддаза схьахьоьккхучу шийлачу мохо лоьккхура дерзина дитташ.

Къеггина, екхна хуьлу стигла оцу дийнахь дошан баса йирзина, кхоьлина, догIанан морхийн Iаьржа сомалкхаш охкийна, мохь аьлла елха йоххуш санна, кхоххкийна кхозура. Цхьа дагна хийра, оьгIазе хеталора тIера ло даша доьлла Тянь-Шанан лаьмнийн Чаткхалан дерзина даккъаш.

Юткъа шок етташ лай тIера схьахьоьккху шийла мох хьакхабелла меже шелонца морцуш, кIад ца луш массо маьIIехула кхерстара. Адамийн дегнашна тIе цхьа беза сингаттам туьйсуш маьхьарий хьоьккхура йочанийн кхаъ кхайкхош дерзинчу дитташна тIехула хьийзачу къийгаша.

Дерриге а Іаламехь хила ма деззара хуьлуш, цхьаннен а цхьа а тайпа хийцам бан ницкъ боцуш, шена ма тов чекхдолуш доллура и шийла Іа. ТІейогІучу бІаьстенан меттиг мукъа а боккхуш и Іа кхин цкъа а юха ца дан дІадерза дукха хан ца йисинера.

Оцу доьхначу дийнахь, ламанан тІулган басахула лаьхьа санна сетташ хьалаболучу гІашлойн новкъа, дечиган маххьаш а гехь меллаша охьайогІура ши зуда.

Шиннах цхьаъ — тІеюьйхина эттІа тІелхиг яьлла, берриге а бамбеш а охкабелла тиша тужурка а, бамбин одеялах тегна еха коч а, коьрта тиллина лелийна тишделла кІинж йолу доккха кортали а, когахь истангах тегначу пезагашна тІехула юьйхинчу калошца шовзткъе итт шарал тІехъяьлла зуда, тІехьаьжча шен хенал а йоккха хетара.

Цхьана хенахь хазчу куьцахь хилла цуьнан лекхо дегІ а, горга юьхь а хІинца а тІера хазаллин лар янза безамехь гора. Къежделлачу гиччоша а, хебаршка ихначу беснеша а, кІоргга хьех чуэгначу кхоьлинчу бІаьргаша а тоьшалла дора иза гинчу бохамаша хеназа къанйина хилар. Амма и самукъанах цхьа а су шайна чохь боцу бІаьргаш, къинхетамах дуьзна, массарах а дог лозуш гІийла хьоьжура.

Важа, цуьнан накъост, ткъех шо алссам хенара юккъерчу дегІахь, Іаьржа еха месаш, горга юьхь-марш йолуш хазчу куьцехь къона зуда яра.

ГІо лоьхуш санна кхерстара Іаьржачу цкъоцкъамашна бухара схьахьоьжу, оцу дийнан стигланах тарбелла кхоьлана, белха кечбелла, бІаьрхих буьзна цуьнан Іаьржа ши бІаьрг. Царна чохь къеггина гора цхьангге а балхоза, балхо меттиг йоцуш кийрахь ІаьІна бала, къоначу, декъазчу дагна маслаІат дехар.

Масех де дара и шиъ ламанан цхьана чІаже дечиге оьху. Денна цхьанакхетара и шиъ цигахь, амма юьртахь цхьацца маьІІехь ехачу цаьршинна вовшийн кІезга евзара. Нийсса цхьа шо хьалха вовшашна генахь, Кавказан лаьмнашкахь, шаьш йинчу ярташкахь маьрша ехаш хилла и шиъ, кхолламо дай баьхначу, уьш дІабоьхкинчу лаьттах къастийна ялийна кхузахь цхьанатоьхнера.

Нийсса цхьа шо хьалха цаьршинна ца хаьара, шаьшшиъ баьлларг бехк боцуш, йинарг кхиэл йоцуш февраль беттан цхьана кхаарин дийнахь хІусмашкара ара а яьккхина, кхуза гена махка кхуссур юйла, шаьшшиъ а, шайн доьзалш а мацалла ца балийта хІара къиза къа хьоьгуш сагІа доьхурга шсанна яьлла лелар юйла а.

Серсачу дарзо тІадийначу гІашлойн новкъахь ког шершина галъяьлла охьакхетарна кхоьруш меллаша ког буьллуш ларлуш охьа чу а йоьссина ворданан новкъа елира и шиъ.

Йоккхастаг кІадъелла гІелъеллера, амма иза шен ницкъ ма кхоччу хьалха дІагІертара.

— Хьо кIадъеллий-те, Хелипат? Жимма садаIа охьахаий вайша? — хаьттира, юха а хьаьжна, хьалха йоьдучу къоначо.

— ХIа-хIа, Зану, дIаяло хьо, — йоккхастаг саца а сецна, халла хьала а сеттина, хьалхахьа хьаьжира. — ДIогахь, некъа йистехь гучу IандагI кIел соцур вайша.

Зану хьалха дIахьаьжира. IандагIан дитт гена дацара. Пхи бIе гIулч елахь кхин гена яцара царна юккъехь, амма мацалло ницкъ эшийначу цаьршиннен догIмашна гена хийтира цига кхаччалц бан беза некъ.

Ши зуда кхин йист ца хуьлуш берриге шаьшшиннан ницкъ тIе а гулбина, махьа кIел букар а яхана, меллаша хьалхахьа йолаелира. Шаьш йолаелла йоьддушехь Хелипатан ойла йора Занус. Зануна хаара дукха хан йоццуш Хелипатан цIийндай, вуьрхIиттаберхIитта шарчу яхана гIеметта хIоьттина хаза йоIИй деллийла а, ткъа иза ша жимчу кхаа бераца Iазап хьоьгуш юйла а.

Шаьшшинна вовшийн евзича Зануна чIогIа езаеллера и къинхетаме, догдика йоккхастаг. Iийшинчу баланашка ца талхалуш дийнначу цуьнан эсалчу хьажаро а, кIеда-мерзачу къамело а, йинчу санна тIеийзайора иза.

Сих-сиха шаьшшиъ IондагIана герга кхача йоллий а хьожуш, коьртехь уьйриг хилла хьийзаш еза ойланаш а йолуш йоьдучу шаьршинна генна хьалхахьа, некъана иттех гIулч юьстах Iуьллуш цхьа Iаьржа хIума а, цунна гонах хьийзаш жIаьлеш а гира. Шаьш герга мел гIоьрти иза адаман дегIах тарлора цаьршинна, ткъа гуттар а герга кхаьччахь и шиъ тийшира хьалхахьа Iуьллуш гург боккъалла а адам хиларх. ЙогIучу кху шиннах бIаьрг кхетча ши жIаьла меллаша доладелла коьллашлахь къайладелира.

Воьжна Iуьллург беркъа вухавелла воккхастаг вара. Ма боггIу лергашна тIе озийна тиллина, цкъа цхьана хенахь безчу мехехь хилла, шен холхазах боьхна, хIуманна меха боцу боьмаша холхазан куй бара цуьнан коьртахь. Дерзинчу дегIа тIе юьйхина эттIа, коржамаш а тийсина аьхна тужурка а, эттIа меттигаш тешций, бехчалгашций леррина тIеттIа а ийзийна аьхна тиша хечи а, берниичу когашна тIе туьйдина неIаран мачаш а яра.

Голаш мара а оьзна горгвелла Iуьллура воккха стаг. Цуьнга чIа а хьоьжуш ца соцуш тIехъелира хьалха йоьду Зану.

— Собардехьа, Зану, тхан эвлара Аюб ву-кх иза. Лаа Iуьллийге хIара кхузахъ воьжна, — сецира тIаьхьа йогIу Хелипат. ТIаккха воккхачу стагехьа дIа а йирзина, цуьнга кхайкхира иза.

Шозза-кхузза мохь тоьхча а воккхастаг вист ца хилча я меттах а ца хьайча, тIеяханчу Хелипата цIе а йоккхуш меттахъхьавира иза.

— Миска Аюб яI, — гIийла мохь белира леррина цуьнан юьхьа тIе хьаьжначу Хелипатан. — ХIара-м вела Iуьллуш хилла...

Шена хезначу дешнаша хIумма а цец ца яьккхира Зану, амма тIе а яхана воккхачу стаге хьаьжначу цуьнан дагахь цкъа а диц-

лун доцу сурт дисира. Цунна хьалха Iиллара кIайн еха маж а яьлла можа юьхь. Аьрзонан зIок санна хьаьвзина дукъ тIе даьллачу мера чуьра а, багара а охьаIийдаделла соьла мераIуьргаш чохь а, мекхашна, можана а тIехь деттера. Набарна охьавижча санна хьабдина лаьттара бIаьргаш. КIеззиг гIаттаеллачу багахь гора цхьа а талхаза шагатIулгаш санна кIайн цергаш. Тужурки эттIачу херошкахула гора шелоно сендина оза дегI. Юххехь Iуьллура мелла бертиг йихкина, цхьа-ши кана хьаьжкIех буьзна жима пIаьлдиг.

— Ялохьа, Хелипат, дIагIо вайша. Со цуьнга хьежалац-кх, дог эккхаш лаьтта-кх сан, — аьлла, шен хих буьзна бIаьргаш дехарца Хелипате хьовсийра Занус.

— Вайша дIа ма яьлли юхадогIур ду-кх и жIаьлеш. Цхьа а стаг вац-те новкъа вогIу гуш?

Зану некъа дIаса хьаьжира.

— Вай, Хелипат...

— Вайша хIун де-те, Зану?

— Новкъа дIаса лелаш адамаш долуш тIе жIаьлеш гIертар дац хир ду цунна. Кхузахь лаьттачул, чехкка цIа а гIой, нахе хаийта вайша?

— Хаийта-м хала ма дацара, Зану. Хаийтича хIара дIа а вигна, хIоккхунна каш даькккхина, хIара лаьттах волла ницкъ кхочур болуш боьрша стаг тхан эвларчу наха юккъехь-м вац. Цхьаберш цомгаш эгна Iохку, важаберш шайн догIмаш халла ирахь лелош бу. Хаац-кх хIун дер.

— И цхьа пхи-ялх стаг ву оцу гIуллакхана юкъ йихкина лелаш. Цаьрга хоуьйтур вайша.

Цхьана минотехь ойла йинчул тIаьхьа Аюбана юххера дIаелира Хелипат. Кийра даш доьттича санна дегнаш дазделла, гIелъелла эвла йолаелира ши зуда. Цаьршинна хьалха хIуьттура и воккха стаг санна декъазчу Iожаллица беллачу шайн безачийн, гергарчийн сурташ, шаьш хIинццалц схьа Iийшина баланаш, инзаре ирча тахане, кхин а ирча, буьрса тIе йогIу кхане...

— Велла кху дуьненара дIаваьллачу-м ирс дара, — элира Хелипата шаьшшиъ цунна дикка гена яьллачул тIаьхьа. — Дийна дисинчу вай хIун дика хьоьгур ду. Амма тамашийна бу-кх дуьненан белхаш. Маса хир дац моьттург хуьлу, ла ца дийгIинарг тIе догIу стагана. Хьажал хьо Аюбах хилларг. Цхьа шо хьалха, боккха доьзал, шортта даьхний, йоккха ков-керт йолуш нахана Iаламат дукха везаш, хьанал вехаш стаг вара иза. Цхьа шо далале доьзалх, бахамах ваьлла гIаж санна цхьалха висира. Ткъа мел онда, дегIехь ницкъ болуш, уьнах цIена стаг вара иза! Дезткъа шо гергга хан яра цуьнан, ткъа тхан юьртахь балха тIехь цуьнца ларош стаг вацара. Колхозехь собрани хуьлуш ударник ву бохуш даим стоьла улло, хьаькамашна юккъе охьахаавора иза. Цул сов, хIара Iедал доккхучу хенахь Микли пачхаьана дуьхьал тIом беш

масех чов а хиллера цунна. ХIинца а сайна гуш санна хета суна, ворхI-бархI шо хьалха депутаташ хоржучу дийнахь юьртахь дуьхьара яьшки чу тосу кхаж цуьнга тасийтар. ХIинца шен коьртахь болчу куйнаца, исхаран чоица, цунна чухула юьйхина атлазан гIовтал, юкъах йихкина детица кхелина шаьлта. Оццул нисвелла, хаьчу цуьнан Iожалла кхерстачу жIаьлин санна хили. ТIехь дешна-м хьовха, аттала къилбехьа верзо стаг ца хилла уллохь. ОхI-хIай, дела хьан болх бу-кх. Хаац-кх вайн Iожалла муха хир а, вайна латта мичхьа доьгIна а...

— Пекъар, стенга воьдуш хилла-те иза?

— Стенга воьдуш хилла хир вара иза? Цхьа иэшам бац ткъа вай дерриге а арадаьхнарг. Кхалла хIума лаха вахана хилла хир ву-кх. Веза дела, хьуна дика хаьа хир ду-кх. КIадъелла настаршна чохь са ца дисна са-м. Каррехь егайо-кх. Жимма ял яй вайша?

Зану реза хиларе а ца хьоьжуш, гира махьаца цхьаьна тIуьнчу лаьтта охьахиира Хелипат.

— Тамашийна стаг ю-кх хьо, Хелипат. Хьан амалех цецйолу-кх со, — элира Занус ша охьа а хиъна паргIатъяьлча.

— ХIунда бах ахь?

— Даима нахах дог лозуш, царна маслаIат дан гIерташ хуьлу хьо, ткъа хьайгарчу балех лаьцна цхьа дош а ца олу. Са чIогIа стаг ю хьо. Велла Iуьллу и воккхастаг гича со елхаза ца Iеели, ткъа хьан бIаьрге хин тIадам а ца белира...

Хелипат цхьа гIайгIане елаелира.

— ЭхIей, диканиг, дера дукха ма йилхина. Ма дукха йилхина-кх. Дукха елхарна бIаьргаш чохь хи ца дисна. Дог доьлху, ткъа бIаьргех хи ца долу. Ас хьаьнга балхор бара сайгара бала? Хьанна оьшу сан балхамаш, цIийзар? Мила ву цхьа бала кийрахь боцуш, даладелла Iеш? Цхьа а вац, Зану. Къанъела со хIинца, мел яьхча а дукха ехар яц, хала делахь а, Iожалло дIайиггалц са-деттар ду ас...

— Иза а ду-кх бакъ. Делахь а лаьа-кх шегара бала балхо, дог хьао, тIаккха шена синтем хир болуш санна. Велла Iуьллу воккхастаг гича, хилларш а, гинарш а дерриге карладевлла ойлаеш йогIий со-м. Сан а дара да-наний, шиъ ваший. Вай цIера ара дахале цхьа ах шо хьалха маре яхана со... ХIусамдеца кхуза ялийра. ТIамехь яьккхина, цхьа ност йоцуш вара иза. Ас иэша хIума-м ца дитира цунна... Кху аьхка кхелхина иза...

Логе гIертачу елхаран къурдаша садукъдинчу Занус шен къамел сацийра.

— Хаьа суна, Зану. Вевзара суна иза. Аьтто ност йоцуш, озо еха юьхь-марш йолуш, Iаьржачу аматехь, хьийзана Iаьржа корта а болуш безамехь жимстаг. Некха тIехь ордалш а хуьлура цуьнан.

— ТIамехь хьуьнар гайтарна еллера цунна уьш. Цхьаъ ордал яра, шиъ медал яра. Жима пIаьлдаг бина, кучана чухула коча а

тесна йиллина дIа сайн дегIаца лелош ю сан уьш. Ткъа сайн нахах хилларг хаац суна вай арадаьхначу дийнахь дуьйна...

БIаьргаш буьззина чу хIиттина бIаьрхиш тIех а даьккина, татолгашца беснешна тIехула охьахьаьлхира Заноп. Шен коьрта тиллинчу тишчу йовлакхаца хиш дIа а хьоьххуш, кийрахь йоьлхура иза.

— Дера хаац суна-м, Зану, хIун дийр ду. Цхьа дела болх бу-кх хIара. Дала динчунна реза а хилла Iийча, хьегнарг цхьа ял йоцуш довр дац хир ду вайн. Дависарг, Iовдалш хилин вай-м. Махках дахар гIалат ду, нийса дац, цунах кхеттачу Iедало юха цIадерзор ду бохуш, колхозо ваьшна деллачу латти тIе стохка бIаьста ялташ ца дийра. Цундела кху бухахь долчу къоманчул хьалха мацалла хIоьттина вайга. Вай схьа ма кхеччи дерриге балха а девллехь, вайна къастийна латтанаш тIе ялташ а дийнехь, кху хьолехь ца хила а мегара..

— Ма дийцахьа, Хелипат, — элира Занус, са а даьккхина. — Дукха бехк а бацара нехан. Тахана-кхана цIа доьрзу бохуш кху махках дог ца леташ Iийра-кх. ХIинца а ву массо, шаьш Даймахка юхадерза кхана новкъа девр ду моьттуш. Со а, хьо а теша цунах. Вайна иза дагара баьлла минот яц, аттала гIенах а. Ткъа мосазза кечъелла со новкъа яла сайн миска къелгаш дIа а хьарчийна? Мацца а цкъа со новкъа ялахь баа хир бу бохуш дIабиллина латтош ши кила мекхан цу бу сан... Латта-м ца дийра. Цкъа делахь вай дIагIур ду моьттура, шолгIа делахь кхузара латта вайн махкарниг санна лелош дац. Кхузара латта лело говзалла ма еза.

Новкъарчу тIулгах ког тасабелла галъяьлла Хелипат дIаккхоссаелла бердан басех куьг гIортийна охьа ца кхеташ йисира.

— Доцца аьлча, гIуллакх галдаьлла-кх вайн, — элира цо куьйгах летта хатташ дIа а бохуш, — дIадаханчу шарахь адамаш даларна бехке-м мацалла а яцара. ХIетахь вайн керахь цIера деана мелла а ялта дара. И чекхдаьлча керара сал-пал а юхкуш хIума эца аьтту а хилира. Махкаллаш деш белира дукха нах. Кху Iай гIелди вай мацалло. Боккъалла а аьлча, дукха нахехь ницкъ а бацара шайна къастийна латта лело, балха баха а.

Хелипата аьллачо Зануна дагадаийтира бIаьста гуттар шайн гIаддайча ша куз бохка яхар. Иза бара шиъ-ах метр шуьйра, кхоъ-ах метр беха, хаза кечбина гIажарийн куз. Зану Маиле еача, ден цIа а яхана юха йогIуш нанас совгIатана белла. Зануна хезнера и куз мацах цкъа шен дененас гомаш а йоьхкина эцнера бохуш. Шаьшшиннен долара дерриге хIума доьхкинчул тIаьхьа а ца бухкуш Занун ден а, ненан а безамна Iалашбеш латтабора цаьршиммо иза. Амма кху Iай цIеххьана цомгаш хилла, вехха меттахь висинчу Маилна кхачанна кхин дан хIума а ца хилла, иза бохка араелира Зану. Цхьана кертара вукху керта хIуьттуш юьртах чекхъелира иза. Безачу кузах цуьнга кховдориг я ах кийла даьтта, я жимо ши хьокхам хуьлура. Хьанна хаьара, луларчу ярташкахь,

гьаьсттина царна бархI километр генарчу узбекийн юьртахь хIуттучу базарахь кузах ах мах бала а мегара. Амма Занун а, я цхьаъа а нохчочун бакъо яцара комендатуран бертаза цига ваха. Ткъа Маилан, цунна дуккхавезачу, цуьнан гIийлачу Маилан кийра рицкъа дахаза масех де дара. Куз луччух дIабохка дийзира. Иза суьйранна цIа еара ах кийла даьттий, ши кийла нехчий, цхьа кийла хьаьжкIийн ахьаррий дохьуш...

— Хелипат! — чIоггIа йистхилира Зану, иза уллохь йоцуш, ткъа цхьа генахь, мохь тоьхча ца хеззехь йолуш санна.

— ХIун боху ахь, Зану? — цецъяьлла хьалатаьIира Хелипат.

— ХIун бехк баьлла доьхкина вай кху къизчу Iазапе? Ма хала ду хIара лан! Цхьа бехк баьлла таIзар токхуш делхьара а хIумма дацара. Бехк-гуьнахь доцуш цIийнах, махках баьхна бIарзбина лело зударий, бераш... ХIара-м адамана дуьйцу а цахезнарг дай, Хелипат... Стенна бехке ву и велла Iуьллу воккхастаг, вайша, кхин мерпаш? Вай хьанна хIун дина, Хелипат...

Зану саца а сецна жоп доьхуш Хелипате хьаьжира. Хелипатана гира оьгIазаллех дуьзна догу Занун Iаьржа бIаьргаш, йолчу тIе а макхъелла юьхь, хорша еача санна его чIениг, вовшех еттало нерган.

— Хаац, Зану, суна хаац. Кха тIе а яхана нисса ян а халла хьаш къанъеллачу суна ца хаьа хьуна жоп дала. Хьуна дешар хаьа, Iедалан балха юккъе а гIиртина. Сол хьекъал долуш хир ю хьо.

Маржа дуьне яI-кх! ДIа мел боккхучу кого, олучу дашо карлабоху-кх генара Даймохк, ирсе къоналла!

«Хьуна дешар хаьа, хьо Iедалан балха юкъа а гIиртина...»

Карладийлира юьртарчу школехь доьшуш Iийна шераш, Маилна цхьаьни ворхI класс чекхъяккхар. Ша юьртан библиотекехь болх бина ши шо. Дуьххьара юьртахь вовшахтоьхна исбаьхьаллин цхьанакхетаралла, Соьлжа-ГIалахь нохчийн театран сцени тIехь шаьш концерт хIоттор; «Ленинан некъ» газетан йоьалгIачу агIон тIехь зорба тоьхна ша а, Маил а цхьаьна хелхадолуш даьккхина сурт; шайн коллективан кхиамех лаьцна радиочухула дуьйцуш, доккхадеш дог детталуш ша ладегIар. ХIетахь... хIетахь — и шиъ къона дара... Занун ялхитта шо, Маилан ткъаесна шо. ХIетахь тIом бацара, адам маьрша дехара, хIораннан бешахь а яра ирсе бIаьсте. Хьанна хаьара, хьанна моьттура...

«Гур буй-те юха Даймохк? Гур дуй-те кхин нохчийн маттахь газета, книга... хезар дуй-те радио чухула ненан маттахь къамел? — хеттара цо ша-шега, бIаьргех оьху дуьра хиш дIа а хьоькхуш. Ткъа Маил тешна ма вара тхуна тIехь хIоттийна хIара хьал Сталинна ца хууш, иза Iехийна хIоттийна хиларх, дерриге мадарра шена и хиъча цо тхо тхешан махка дерзориг хиларх... Ткъа Маила цкъа а ца олура харцдерг...».

Зану тешара мацца а цкъа шаьш дай баьхначу латта тIе доьр-

зург хиларх. ХIораммо санна, цо а шаьш новкъа девр долу денош дохкура. Новкъа йогIуш цхьаьний пхи-ялх машина гича, станцешкахь яьсса лаьттащ цIерпоштан вагонаш яра аьлла хезча, хIора а дог теший хуьлура, уьш шаьш дIадига кечйина хиларх.

«ХIаъ, тхо-м, дийна диснарш-м мацца а цкъа цIа доьрзур ма дара, — ойла йора Занус, — Даймахке са а туьйсуш, цуьнга а кхойкхуш кхузахь лаьттах баханчийн къа ду-кх. Маил, сан хьоме Маил, хьо суна хир вац-кх...»

Оццу цхьана ойланаша дIалаьцна ши зуда кхин вовшашка йист ца хилира юьрта йоллалц.

II

Кхоьлина деана де къаьсттина а сингаттаме хуьлура Николай Кузьмична. Йочанца цхьаьна лаза йолура цуьнан хадийна ност. Лазарша карладохура тIеман хьалхара буьрса денош.

Немцойн фашисташа тIе Iожаллин дарц детташ хIаллакдора машаре адамаш, сийначу цIарах йогура ярташ, гIаланаш, адамо эзарнаш шерашкахь кхоьллинарг...

Хьомечу Украинан латта мостагIчунна а дуьтуш, дегнаш къуьйлуш Малхбалехьа юхадийлар. Цаьрца цхьаьна, шаьш иттаннаш шерашкахь гулбина бахам а буьтуш Малхбалехьа уьдура фашистийн олаллин кIел совца ца луу зударий, бераш, къенанаш.

Эххар а Волга-хин бердаш. Кхин дIа юхадовла бакъо яц. Кхузахь Толаман Де тIекхачале, минометан снарядо аьтту ност оту...

Эзар исс бIе шовзткъе шолгIачу шеран берхIитталгIачу ноябрехь цIен бос а богуш, элдарчу дегIахь, каде, самукъане хилла гвардин капитан Бороденко шолгIачу дийнахь дуьйна тIеман гIуллакхана пайденна хуьлучуьра дIавелира гуттаренна а.

...Еха санитарни цIерпошт. Юккъера Ази. Ташкент, кхузахь госпиталехь кхо бутт...

Госпиталера протезаца, Iасанашца араваьлла иза, хIетахь дуьйна кху гIиргIазойн лаьмнашкахь. Столыпинан заманахь кхуза кхелхинчу украинцаша йиллинчу юьртахь болх беш вара. Юьхьанца историн а, географин а хьехархо, тIаккха школан директор.

Хьанна моьттура хIара дахар иштта хаьрцар ду. Ткъа цуьнан сатийсарш, дахаран Iалашонаш?

Карлаелира иза Киевски университетан исторически факультетехь доьшуш хилла хан. ХIетахь цо шен дахарна хьалха яккхий Iалашонаш хIиттайора. Уггар хьалха — Iаьржа еха месаш, жугIара бIаьргаш долу аьрха Света Пантелейчук яло. ТIаккха, дика дешарца университет чекхъяьккхина, цхьаний аспирантуре даха, шиннех а Iилманчаш хила.

Iалашо кхочуш хуьлуш дIайоьдура, Светлана а ялийна. Шиммо а тIехдика чекхъяьккхира университет, ший а аспирантуре дахара.

Николай Россин XIX бIешеран историех диссертаци язъеш вара, ткъа Светлана — арахьарчу мехкийн керлачу историех. Амма эскарехь гIуллакх дан кхайкхаро, Николайн Iалашо цкъачунна юкъахъяьккхира. Делахь а, иза цуьрриг а шек вацара. Диъ шо дукха хан ма яц. Иза-х къона вара, цуьнан шортта хан яра аспирантура чекхъяккха а, шен Iалашо кхочушъян а. Цо тоам бора зудчун кхнамех. Николайс эскарехь гIуллакх дешшехь, Светланех истори Iилманан кандидат хилира. Иза цхьана Iилманан-таллаиан институтехь балхахь яра. Кхуьуш жима кIант а вара цаьршиннен. Николайн къеначу нанна шел ирсе стаг дуьненахь а вац моьттура.

ЦIеххьана тIом. Цо дохийра Николайн доьзалан ирс. ТIом болабеллачу хьалхарчу деношкахь фашистийн бомбанаша дийра Николайн нана а, зуда а, кIант а...

Iилманча а цунах ца хили. Доьзал а бац. Аттала цуьнан ирс ца хили и хьерадаьлла фашистски экха лаьллина Малхбузехьа а дигна, ша схьадаьллачу тунгари чу а доьллина, цигахь цуьнан корта отуш дакъалаца а. Ткъа цуьнан бIаьхаллин накъостий цига кхочуш лаьтта. Советски латта тоххара цIандина фашистех. ХIинца тIом Германин махка тIехь бу. Стохка дуьйна шаьш бинчу меттигашка юха дIаоьху тIом болчу хенахь Малхбалехьа кхелхина бахархой а. Цигахь юхаметтахIиттош ю ярташ, гIаланаш. Ткъа гвардин капитан хилла, амма хIинца заьIап хьехархо Бороденко кху лаьмнашка а хиъна Iа.

ХIун дийр ду цо? Дийна йисина йиша а фашисташа Германе дIайигна. Хууш дац иза дийна ю яц а. Цига вухавирзича а дерриге а карладийр ду. Юха а бастабаларна кхоьру хено берзийна деган чевнан мо. Изза кхоллам бу цуьнан зудчун а. Кху эвлахь, кху школехь девзина цаьршинна, кхузахь бозабелира цаьршиннен кхоллам.

Цуьнан майра а вийна Смоленск уллохь хиллачу тIамехь, Курскехь йийна жима йоI а. Цунна а ца лаьа Курске юхаерза.

Хало шераш ду хIорш. Цхьа къена нах боцурш берриге а божарий фронтехь бу. Юьртбахаман гIуллакх дерриге а зударийн кочахь дисина. Партийни а, советски а, колхозан а куьйгалла хIокху кхааннен керахь ду. Иза ша парторганизацин секретарь ву. Анастасия Федоровна — юьртсоветан председатель, тIеман заьIапхо Сапар — колхозан председатель. Цара шайн ницкъ ца кхоош къахьоьгу фронтана. Дерриге а толамна, дерриге а оккупацих паргIатъяьхначу малхбузе областашна дIахьийзадо цара. Хала-м ду, амма юьртан цхьа а вахархо вац чIеIаш. Царна хаьа, мостагIа вохийна дIаваьккхичи бен Даймахкахь машаре дахар хIуттур доцийла. ХIинца цкъа-м хIор доьзалехь бала бу. Дукха хан ю ловзарш, эшарш, самукъне иллеш ца хеза.

Йоьхначу тIе а таро йохийна нийсса шо хьалха кхуза балийначу нохчаша. ДIадаханчу шарахь хIорш кхоъ мел гIертарх, цара лат-

та а ца дийра, массара колхозан балха тӀехь дакъа а ца лецира. Шаьш тахана-кхана Кавказе юхадоьрзур ду моьттуш, Ӏехабелла къинхьегамна юьстах бевлла Ӏийра. Ткъа хӀинца цаьрга мацалла хӀоьттина. Махкаллин цамгарша ницкъ эшийна церан. Баларш хуьлу денна. Ткъа юьртарчу Ӏедалан, колхозан а ницкъ бац царна гӀо дан.

Складашкахь йолчух кӀез-кӀезиг дӀало царна, амма цунах кхачо хилац. Шайга терра холчу хьоле хӀиттийна цара бухара бахархой а. ТӀом боцчу хенахь-м хӀуттур дацара цаьрга и хьал, ткъа хӀинца хала ду-кх.

Иза оцу гӀайгӀанечу ойланех юкъахваккха санна, цкъа-шозза меттах а хьайна велхаозийра гаьнгали чохь вижина Ӏуьллу церан жима Вова. Николай Кузьмича доккха са а даьккхина, шен кера цӀен къолам а эцна, хьалха уьйзира бицбелла Ӏохку Мария Петровнин дешархойн йозанан белхаш.

КӀант а теххош белхаш талла вуьйлира иза. Амма хӀинца цуьнан коьрте керла ойланаш хьийзара. Бес-бесара кехаташна, кехатийн кескашна тӀехула язйинчу хӀор цӀеран шен-шен, амма цхьатерра биографеш яра. Петькин, Витькин, Аллин а дай фронтехь хӀаллакьхилла. Доь доцуш вайна Маринкин да̓а. Любин да Прагехьа хьалхатеӀаш ву, амма нана цомгуш Ӏуьллу. Ткъа Володин ваша, могӀара салти, шина орденан кавалер ву. Машаре зама елхьара оцу берийн яххьаш берийниш санна хир яра, ткъа хӀинца уьш къеначу нехан санна ю.

Аьстамиров Берсин болх карабеача, цунна бӀаьргашна хьалха хӀутту Ӏаьржачу аматехь оза, шийтта шо хенара жима кӀант. Цуьнан баккхий кхиамаш бу литературан а, историн а, географин а предметашна. Амма иза ларавац оьрсийн меттан грамматикаца. Николай Кузьмична гӀайгӀа хуьлу цуьнан болх таллар. ХӀор дашехь шишша-кхоккха гӀалат. ХӀетте а, Николай Кузьмична лаац, шиъ а диллина цуьнан дог дохо. Къинхьегамна тӀера, дешарехьа боккха безам болуш, хьекъале бер ду иза. Цул сов, цаьршинна юккъехь цӀеххьана, цхьа ша тайпачу хьолехь кхолладелла доттагӀаллла ду...

* * *

Юьртан а, школан а куьйгалхой мел чӀогӀа гӀертарх а церан ницкъ ца кхаьчнера школехь доьшу хан йолу нохчийн бераш деррига а дешарна юкъаозо. Цуьнан кхоъ бахьана дара: нохчийн берашна я гӀиргӀазойн а, я оьрсийн мотт а ца хаара. ХӀокху махках а, кхузарчу къаьмнех а боьлла цахилар, шайна тӀе хӀоьттина хало а. Цундела, школан хьехархойн коллективо къаьсттина а йоккха терго йора доьшуш долчу нохчийн кӀеззигчу берийн. Занятеш чекхъевллачул тӀаьхьа биллина дӀа цаьрца болх бора, харцхьара лелча а гечдора. Шаьш иштта церан дог эцча, важа дисина бераш а школе даххарга догдохура хьехархоша.

Дешаран шо доладелла бутт а балале пхьоалгIачу классера Берса а, ворхIалгIачу классера Митька Величенко а валош Николай Кузьмичан кабинета чу еара пхоьалгIачу классан куьйгалхо, кьона хьехархо Валентина Андреевна. Шина а кIентан яххьашна тIехь сийна буьччалгаш а, цIийн хьоькхнаш а дара.

— Сан бехк бац! Иза ша хьалха летира сох! — мохь хьекхара Митькас велха а воьлхуш, — даим массеран а кочахь ву иза. Цо сайна тIулг тоьхча летта со. ТIехула тIе, ша урс Iоьттина сан гай хоьцур ю бохуш кхерамаш туьйсура цо...

Берса вист ца хуьлуш оьгIазе шен довхочуьнга а хьаьжна, доккха са а даьккхина соне вогIавелира.

— Митькас дуьйцург бакъ дуй, Берса? — хаьттира Николай Кузьмича.

Берса вист ца хилира.

— Гой хьуна, Николай Кузьмич! Бакъ ду дера-кх! ДIатийний? Вистхила юьхь ма яц цуьнан!

— Ткъа хьо вист ма хила! Хьоьга ца хоьтту цо. Хьан гIоггIал воцу Берса ма дика лета хьох? Хьайн бехк нахана тIе тетта ма гIерта! — Берсигахьа гIодаьккхира Валентина Андреевнас.

Баракаллех буьзна ши бIаьрг Валентина Андреевне а хьажийна, юха а охьатаьIира Берса.

«Бераш бераш ду-кх, — ойла йора Николай Кузьмича, цаьршинга а хьоьжуш, — шайниг дуьтий ца Iа уьш цхьаннахьа а, ткъа а. Чевне хIума ца хилара царна юкъа догIург-м. Цхьа сахьт балале тан а тайна цхьаьний ловзуш дIаволалур ву. Амма Митька иштта дIавахийта тарлур дац. Цхьанна гечдахь, биснарш эвхьаза бевр бу».

— ХIаъа, дер ду шу, Митя, дика кIентий. Вокх-воккханиг жимчух лета. Кху цхьана баттахь мосазза а низам талхийна ахь. Классан куьйгалхочо мосазза а валхийна хьо. Хьайн къена нана ас педсовете кхойкхийла лаьа хьуна? Хьан да вийча дагна хилла чов ца йоьрзуш синтем байна хьийза, хIинца хьох гIайгIа а хилла лела иза. Вайн ирсан, вайн даймехкан дуьхьа шен дахар дIаделлачу хьайн ден, тахана гена Польшехь фашистех леташ волчу хьайн вешин, ерриге хIалонаш эшош, шена там-товр ца лоьхуш, церан дуьхьа кху цIахь дийнахь-буса а къахьоьгучу хьайн ненан жимма мукъа а ойла ян езара ахь. Хьан хенара пионераш фронтехь фашистех леташ, халкъан турпалхой а хилла дIахIиттина, ткъа хьо... Дийцина а хIун до цуьнан!

Николай Куьмича пхьаьрсийн голаш стоьла тIе а хIиттош, шина куьйга корта а лаьцна, охьа а таьIна доккха са даьккхира. Митька корта а оллийна хIоьттина лаьттара.

— Уроке гIо ший а. Амма хаалахь, Митя, нагахь иштттаниг хьох юха далахь, хьо школера дIавоккхург хилар.

Митя сихха араиккхира, ткъа Берса, меттах а ца хьовш, ша лаьттачохь сецира.

— Вало, Берса, уроке дIагIо, — букъа тIе дайн куьг дуьллуш шеца хьалха дIаозийра иза Валентина Андреевнас.

— Со жимма тIаьхьа соцу, Валентина Андреевна, — элира вукхо хьала а ца таьIаш.

Валентина Андреевна бIаьргашца хаттар деш Николай Кузьмиче хьаьжира.

— Iадда витахьа, Валентина Андреевна. ТIаьхьа тIе вогIур ву иза.

Берсин цхьадолу аматаша Николай Кузьмична дагавоуьйтура 1942 шарахь тIамехь шен бIаьхаллин хьуьнаршца берриге махкахь гIараваьлла хилла нохчийн кIант Нурадилов Ханпаша. Сталинград мостагIех ларъеш турпала воьжна иза дIавоьллинера Донан лаьттах. Иза дара Николай Кузьмична чов хилале нийсса кхо бутт хьалха. Бакъду, Николай Кузьмична и ша цкъа а ца гинера. Амма цунна дика дагадогIура иза вийначул тIаьхьа Донски фронтан политурхалло арахецна плакат. ХIинца а шена гуш санна хетара оцу тIера къоначу нохчийн кIентан сурт. Маж-мекх далаза горга юьхь, боккъала аьрзочух тера майра хьажар, некха тIехь ЦIечу Байракхан а, ЦIечу Седанан а ши орден. Советски Союзан Турпалхочун цIе вийначул тIаьхьа тиллира цунна.

ХIетахь Ханпашех лаьцна поэта Долматовскис яздина, бIаьхойн уггар дезачех цхьаъ хилла дIахIоьттина илли хIинца а дагахь хаьара Николай Кузьмична, хIинца а, цкъацкъа, ша висча лоххачу озаца шена олуш меттигаш а йора. Дагахь лаьттара плакатан цхьадолу могIанаш а:

...«ТIемало-наьрт, тIемало-аьрзу, тIемало-рыцарь — иза ю турпалхочун-пулеметчикан, гвардин старши сержантан, комсомольцан Нурадилов Ханпашин бакъ цIе...

..Нурадилов Ханпашас шега схьаэцнера доьналла долчу нохчийн халкъан тоьлла гIиллакхаш: цуьнан турпалалла а, аьрзунан кадалла а, цуьнан майралла а, къонахалла а, доьналла а...

...Нурадиловс шен пулеметаца 920 фашист хIаллаквина...

...Хьажал хьо, бIаьхо, ламанан аьрзунан, турпалчу пулеметчикан Нурадилов Ханпашин суьрте! Кавказан турпалан, нохчийн халкъан кIентан бIаьхаллин хьуьнарш, тIамехь доьналлин масал хуьлда хьуна а, хьан накъосташна а...

...ТIамехь кхерам хIун ю ма хаалахь, нохчийн халкъан доьналла долчу кIанта ма эшаярра, майрра эшаелахь Iожалла...»

Дерриге а шен фронтан дахарехь политрук хилла Николай Куьмич газеташ доьшуш дукхазза а тIеIитталора нохчийн халкъан кIенташкара дийлинчу тIеман хьуьнарех лаьцна долчу дийцаршна. Амма даиманна а цуьнан дагчохь виснарг Ханпаша вара. Ца диццдора тIаьхьа «Извести» тIехь ша дешна, Нурадиловн коша тIехь цуьнан командиро динчу къамелера довха дешнаш а:

«Ламанан аьрзу! Иллеш дукхадезара цунна. ДIадевр ду шераш. Керлачу хазчу зIаьнаршца лепар ду вайн дахар. Ткъа Нохч-

ГIалгIайчоьнан ирсечу кегийраша, Донан мехкарша, Украинан кIенташа гвардин старши сержантах Нурадилов Ханпаших иллеш бохуш ду».

Уьш дерриге а цхьана секундехь хьаьвзира Николай Кузьмичан коьртехь. Ткъа Берса, дIавоьгIча санна, ша хIоттинчохь меттах ца хьовш лаьттара.

Хьехархо, и шиъ шаьшша а витина, араелира.

— Берса, хьан соьца гIуллакх ду? — хаьттира цо, шен ойланаш дIа а лаьхкина.

КIанта, вист ца хуьлуш, корта таIийра.

— Схьадийцал, цIахь бохам-м ца хилла вайна? Воккхастаг цомгаш хилла?

Берсас корта ластийра.

— Я хьо хьуо могаш вац? Го суна, хIокху деношкахь юьхь тIера бос байна, гIийла ву хьо. ЦIахь юург яц хьан? Схьавоьл суна гуш.

Берса, тIе а вахана, Николай Куьмична хьалхха дIахIоьттира.

— Ю. Со а ву могаш.

— Ткъа хIун хилла хьуна?

— Николай Кузьмич, со сайн бехкенна ца летта Митех...

— Иза-м суна хууш ма ду. Ас-м ца вира хьо бехке. Цунна сецнера хьо?

— ХIан-хIа. Митька коьртехь волуш, цхьа масех кIанта тIехбеттамаш беш аравала а ца вуьту со...

— Забарш еш ма хуьлу, Берса, — велавелира Николай Кузьмич, — забарш а йо, наггахь буй-тIара еш меттиг а хуьлу, амма уьш тIаьхьало йолуш хIумнаш дац. Ас дош ло хьуна, Митькина тоххар диц делла хир ду шуьшиннен дов.

— Амма суна ца дицло. Диц а лур дац. Царна забар хиларх, суна забар яц цара йийриг... ТIехула тIе иза я дуьххьар а, я со цхьанца йина а ца Iа уьш...

— Ой, хIун ду иза, дан мукъане а? — цецвелира Николай Кузьмич.

Берсин ши бIаьрг хих буьзира, ца велха гIерташ бухара балда цIогIа цергашца схьалецира цо. Логашад хьала-охьа уьдура. ТIаккха, жимма Iийна, берриге шен ницкъ тIе а гулбина, вистхилира:

— Бандит, фашист, ямартхо олий бен сан цIе ца йоккху цара... Тхо, нохчий, Даймахкана ямарт хилла, бандиташ хилла, оха немцошна гIо дина бохуш тIехбеттамаш бо цара...

КIант цхьа гIулч хьалха а тесна, велхаран маьхьарца шен мара кхетча дегIа тIера массо а чо ирахIоьттира цуьнан.

— Николай Кузьмич, ахь алахьа бакъдерг, — дерриге дегI дегош, шен корта Николай Кузьмичан некха тIе а таIийна воьлхура Берса. — Тхан юьртарчу нахана бIаьрга а ца гина и бандиташ а, я немцой а... Кхечахьа, генахь хIун хилла суна хаац, со жима ва-

ра... Дадас а боху шена хIумма ца хаьа... Дядя Коля, алахьа, бакъдуй цара бохург... Тхо махках даьхна кхуза схьа хIунда далийна...

КIанта даррехь хьалха хIоттийнчу хаттаро вохийра Николай Кузьмич. Мацах цкъа университетехь дуьненан историн муьлххачу а темих лаьцна кхиамца докладаш йина, лаккхара хаарш а, наггахь бен хуьлуш йоцу корматалла а ю бохуш профессорша хестийна, шен эскаран декъехь тоьлла политрук хилла, шарахь сов, хIорденна Iожаллина дуьхьал хIиттарх цкъа а ца воьхна Николай Кузьмич, хIинца оцу жимчу кIанта велхарца деллачу хаттарна дуьхьал дала жоп ца карош, дегIе хьацар тоьхна хиъна Iара.

— Ма велха, сан кIант, — элира цо эххар а, Берсин Iаьржа, жима корта шен некха тIе а таIийна, цуьнан гIоргIачу месех куьг а хьоькхуш. — Уьш цхьа а бакъ дац. Оцу масех кIанта дуьххьал дIа хьо хьийзо шайггара даьккхина иза. Шу схьа хIунда далийна суна ца хаьа. Гитлеровски фашисташа болийначу, кху наьIалт хиллачу тIамо массо а ваьккхина шайн махках а, доьзалх а, йишвеших а. ХIинца цкъа цхьанне а дац атта. Амма, хIинца тIом чекхбала герга бу. ТIаккха хуур ду вайна дерриге а. Ткъа хьо а жима ву. Цхьана а хIуманан ойла а ца еш, тIетаIIий деша. Воккха хилча, Iилманах кхетча, хьуна хьайна а хуур ду дерриге а...

Николай Кузьмича шен киснара схьадаьккхина кIайчу йовлакхца кIентан юьхь тIера бIаьрхиш дIа а даьхна, цуьнан пханарш тIе а хевшина лаьттачу бекъачу букъах дайн куьг туьйхира:

— Ткъа хIинца уроке гIо, сан кIант. Берашка а ас эр ду ишттa забарш кхин ма елаш аьлла...

КIант классе дIа вигна, вуха чувеана Николай Кузьмич шена хьалха хIоьттинчу халчу хьолан ойла ян охьахиира. И дешнаш цунна хезнера хьалха а, лахара кхетам болчу цхьацца баккхийрачу нахехь а. Амма баккхийнаш совцо атта дара. ХIинца дерг ша ду. И зуламе эладита берашна юккъе даржаро пайда бийр бацара. Амма муха сацо деза иза? И эладитанаш бакъ дац бахарх уьш совцур бац. Цаьрца тIетаьIIина кхетаман болх бан беза. Муха, мичара дIадоло деза? Николай Кузьмична шена а ца хаьа бакъдерг. Амма иза тешна вара дерриге халкъ бехке цахиларх. ТIехула тIе, шайн заманахь Маркса а, Энгельса а лаккхара мах хадийна оцу халкъан. Цунах лаьцна диканиг аьлла Сталина а, Орджоникидзес а, Кировс а, кхин дуккха а большевикийн партин деятельша а. Ткъа хIинца хIун хилла? Ца хаьа. Нагахь, оцу гIуллакха тIехь цо политически гIалат далийтахь, тIаккха а хир ду гуттар доьхнарг. Амма гIуллакх ишттa дуьтийла-м яц...

Дуккха а ойланаш йинчул тIаьхьа, цо сацам бира суьйранна педсовет гулъян. Оцу дийнахь шеца хилларг а, шен хилла сацам зудче дIабийцира цо.

— Хаац суна-м, Коля, хьуна хIун аьлла хьехар лур ду, — элира Мария Петровнас майрачуьнга лерина ла а доьгIна, тIаккха дика ойла а йина тIетуьйхира: — Ахь схьалацнарг политически

маьIна долуш гIуллакх ду. Цхьа бехк ца баьлча дийнна халкъ махках доккхур дац. ДIога, коьртехь хиъна Iаш Сталин ма ву дерриг хууш, гуш а. Цхьа бахьана ца хилча цо хуьлуьйтур ма дацара иза.

— Сан даго ма боху соьга, кхузахь дийнна халкъ бехке хила йиш яц, — шениг дуьйцура Николай Кузьмича. — ХIан-хIа, Машенька, со советски стаг, коммунист ву, со Iелур вац бакъдерг дIа а таIийна. ТIехула тIе сан йоллу ойла йолуш со цхьаъ хилла а ца Iа. Я хьо хьуо а ца теша айхьа дуьйцучух.

— Иштта-м ма дара иза, Коля. Амма ахь гIалат далийтахь бохам хир бу-кх вайна! Ас йийца ма ца оьшу хьуна хIара зама. Кограх кхетта а галвалахь, вахана агIо ца хоуьйтуш тIепаза войу. Хьанна хаьа, вайн коллективехь хила а тарло хьуна бохам хила лууш стаг. Цул, айхьа цхьаъ доладеле, цкъа хьалха Рахьманкул Жапаровичах дагавалахьа. Шуьшиннен вовшийх лачкъийна хIумма а дац.

III

Школан дешаран декъан заведующис Рахьманкул Жапарович Юсуповс лерина ладуьйгIира Берсин хьокъехь Николай Кузьмича шега дийцинчуьнга. Амма и гIуллакх педсовете дилла цуьнан сацам хилар хиъча реза воцуш корта хьовзийра цо.

— Мегар дац иза, Николай Кузьмич. И тайпа гIуллакх педсовете ца дуьллу.

— Ца мага хIун ду кхузахь? Бераш кхетош-кхиош дац ткъа вай? Бахархошна юккъехь кхетаман болх бан декхар дац ткъа вайн?

— Амма вайн школан программина а, хьехархошна хьалха лаьттачу декхаршна а юкъа догIуш дац партин а, правительствон а сацамаш школашкахь бийцаре бар. И халкъаш партин а, правительствон а сацамца махках даьхна. Дисинчух хьо кхеташ хир ву моьтту суна.

Николай Кузьмич хьалагIаьттира.

— Делахь хIета, кхоьру-кх хьо? — кIоршаме Iоттар йира цо Рахьманкулана. — Ленински кхайкхамца партин могIаре хIоьттина, Ленинан весеташ кхочушдан дуй биъна, хьо шира большевик вухаваьлча, партехь боцчу хьехархошка дийца сан хIумма а дац!

Оцу шен моханца аравала дагахь дIаволавелла иза сацийра, вагийча санна цIеххьана хьала а иккхина, бIаьргех долу куьзганаш ка тоьхна дIа даьхна, сурт даккха санна цуьнан бIаьргашна чу вогIавеллачу Рахьманкула. ТIера массо чо а боьжна, хIоа санна цIанбелла корта, лекха, шуьйра хьаж, хьекъале, гIайгIане ши бIаьрг, оза, еха юьхь, ло санна кIайн маж, юккъера даьIахк ца хаалуш, ведбелла, кхоьссина тIелатийча санна шуьйра мара...

БархI шо хьалха, горга юьхь-марш, Iаьржа маж-мекх а долуш цхьана буса меттара а гIаттийна вигна элдарчу дегIара Рахьман-

37186

кул, кхо бутт балале набахтехь къежвина, букар хьовзийна, юьхь эрча а яьккхина Колыме хьажийра. Дуккха а дехарш, аьрзнаш а динчул тIаьхьа, тIом болабеллачу шолгIачу шарахь цуьнан аьтту хилира цигара дIа фронте ваха. Амма Рахьманкулан шершинчу кого иза меттахIотта ца вуьтура: цо дакъалаьцначу дуьххьарлерчу тIамехь луьра чов хилла, иза вехха госпиталехь Iиллинчул тIаьхьа цIа а вирзина, кху школехь тийна болх а беш хан токкхуш вара.

Николай Кузьмич валлал дохковаьллера ша ойла ца еш аьллачу дешнашна. Цунна гора Рахьманкулан лекхачу хьаьжа тIе оцу минотехь хьацар тухуш.

— Накъост Бороденко! Со большевикийн партин, советски даймехкан кIант ву, — элира Юсуповс лохачу озаца, амма сацам боллуш. — ХIаъ, ас дуй биъна Ленинан весеташ кхочушдан. И дуй бара сан дахарехь хала даьхкинчу деношкахь суна ницкъ а, собар а, къонахалла а лург. Хаалахь, партина, халкъана тешаме хилла со лаьттан кийра воьрзург хилар!

Рахьманкулас охьа а хиъна шен хьаьжа тIе а, коьртах а йовлакх хьаькхира.

— Гечделахь суна, ойла а ца еш ас и дешнаш аларна, — бехказавала гIоьртира Николай Кузьмич. — Кхетий хьо, Рахьманкул Жапарович, сан чIогIа дог лозу оцу нохчех... Тахана хилларг дуьххьар хилла гIуллакх ма дац. Айса иза иштта Iадда дитахь суна сайх чекх са гур ду. Вай-х советски адамаш хилла ца Iаш, хьехархой, коммунисташ ду. Хьуна-м суначул а дика хаа ма еза къаьмнийн хьокъехь йолу ленински политика.

Николай Кузьмич луьйчура сецча, цуьнга хьала а хьаьжна догцIена велакъежира Рахьманкул.

— Суна хIунда дуьйцу ахь иза, Николай? — элира цо хьала а гIеттина, тIе вахана Николай Кузьмичан белша тIе куьг а диллина. — Суна дика хууш ма ду уьш дерриге а. Хьо жима ву, цундела сиха а ву. Сихалла дика ма яц, цо стаг хIаллакво. ТIехула тIе стеган ларлуш хилар кIиллолла а ма лара цкъа а. Суна гинарг хьайна гинехь, ас лайнарг айхьа лайнехь, хьо а хир вара ларлуш. Стенна оьшу цхьанне а пайда а боцуш эрна хIаллакьхилар? Со лоцучу шарахь сол хьалха сан накъостий лийцира. Царна юккъехь бара берахь дуьйна соьца цхьаьна кхиънарш а, дуккха а хенахь соьца балхахь цхьаьна лаьттинарш а. Халкъан мостагIий бу аьлла лецнехь а, партина а, халкъана а тешаме, хьанал нах уьш хиларх тешна ву со даим. Ас цаьргахьа гIо доккхуш бакъдерг элира. ТIаккха со а туьйхира царах дIа. ХIинца цкъа царах хилларг цхьанне а ца хаьа. Цхьанне а ца хаьа, цхьа а тайпа баьлла бехк боцуш тхо бехке дина хилар а. Халкъан мостагIий ду аьлла, адамашна хьалха тхуна тIе кхоьллина цIе хIинца а дIаялаза ю. Партина, халкъана, даймахкана хьалха со цIена хилар суна санна нахана а хаахьара, тахана а со валарх шеквер вацара со. И де цкъа тIеккхочург хиларх теша со, хIунда аьлча, сайна тIехь хIоьт-

тийнчу харцонна ас бехке ца йо парти. Империализман гонна юккъехь дохку вай. Партии могIаршка, партин, советийн органашка балха нисбеллачу мостагIийн болх бу иза. Амма партин а, халкъан а бекхамах кIелхьара беврр бац уьш. Со хьоьга хIун ала гIерта льлча, хьо ларлуш ца хилча и сайх хилларг хьох а хиларна кхоьру со. Вайшиннан вовшех къайле яц, цундела дуьххьал дIа боху ас хьоьга: нохчий Даймахкана ямарт хилла, уьш бандиташ бу бохуш и эладита ша-шах кхолладелла дац. Къайлах даржош ду. Иза хьуна хьайна а хаьа. ХIетте а ву хьо даррехь нохчий реабилитировать бан гIерташ. ХIан-хIа, Николай, дуьхьал ву со и берсин гIуллакх педсоветан заседане хIотторна. ТIех шуьйра публика ю иза. Суна а ма хаьа оцу халкъашна тIехь йинарг ирча харцо йойла. Амма вайша тховса хьехархой а гулбина цIенна дIадийцахь, вайша кхана сарахь цIахь-м хир вац. Иза бакъдерг ду хьуна. Вайша хIаллакьхилча нохчий шайн махка боьрзург хилча-м вайшиа бIаьрнегIар ца тухуш лийр ма вара. Вайша хIаллакьхир ву, ткъа нохчашкара бала цуьрриг а байлур бац.

«Машас дуьйццург ду-кх хIокхо дуьйцург а, — ойла йора Николай Кузьмича, — школерчу дешархошна юккъехь орам тосуш шовинизм ю, ткъа со, школан директор, коммунист, юьстах а ваьлла Iен веза. ХIан-хIа, из хуьлийтийла дац...»

Николай Кузьмича, гIанта охьа а хиъна, доккха садаьккхира.

— ХIета, берашна юккъехь шовинизман ун а дорржуьйтуш, цуьнга бен доцуш хьоьжуш Iийр ву-кх вайша. Иштта бохий ахь соьга?

— ХIан-хIа, Николай, ас ишта ца элира хьоьга. Ас-м ларлуш хила бохура. Ахь тховса хьехархой а гулбина, къаьмнийн доттагIаллин хьокъехь долу гIуллакх царна хьалха а хIоттийна, оцу агIор берашна юккъехь кхетаман болх бар царна тIедожорах вайн пайдала хIумма а дац. Хьан приказ, я педсоветан сацам кхочушбархьама, берашца къамелаш деш цхьана дийнахь цхьацца бахьанаш лело а мега цара. Амма шайн къамелашкахь цара нохчий бакъбеш дош а эр дац, я ала а баьхьар бац. Я цара хьуна луучу тайпана берашца къамелаш дича а, оцу берийн дегнаш чохь хьуна йита луу лар а юьсур яц. Оцу хьехархошка, цаьргахула берашка а, шайгга ойла яйта еза оцу гIуллакхан. Уьш шайн синкхетамца тешийта беза, ахь ма-аллара, вон, зуламе халкъ дуьненахь цахиларх, хила йиш яцарх, советски халкъийн бертахьчу доьзалан членийх и цхьаъ хилар а, массеран йоллу бакъо хила иза хьакъ хилар а. Амма муха дан деза иза? Кхузахь жимма ойла ян еза. Ас сайна хетарг эр ду хьоьга. Гой хьуна, Николай, хьо украинец ву, хьан зуда оьрси ю, со узбек ву. Тайп-тайпанчу къаьмнех долу вай кхоъ оцу нохчийн бала а кхаьчна хьийза. Кхечу агIор хила йиш а ма яц иза. Вайн советски халкъийн цхьа Даймохк а, цхьа Iалашо а, цхьа некъ а бу. Цундела, советски халкъийн доьзалехь муьлххачу а халкъана хилла бохам, лазам, вукху дисанчийн дагах кхета.

Стоьла тIехь лаьттачу графина чуьра хи стака дуьззина чу доьттина дIа мелла, шен сирчу мекхийх дай куьг хьаькхира Юсуповс.

— И нохчий кхуза схьабалабаллалц цкъа а суна гина адамаш дацара. Къилбаседа Кавказехь бехаш нохчий, гIалгIай буйла а церан шайн автономни республика юйла а хаьара суна. Амма кхин дIа царах лаьцна хIумма а ца хаьара. Ткъа нохчий схьбалочу хенахь кхузахь дуьйцура, уьш бандиташ, разбойникаш, къуй бу, цара котам юьйчул башха ца хеташ шаьлта а хьокхий стаг воь бохуш. Со а, со саннарш-м ца тешара оцу эладитанех, амма тешарш а дуккха бара. Хьуна ма хаьа и дерриге а. Суна хетарехь, адамийн исторехь хилла яц дийнна халкъ бехке деш, дийнначу халкъана тIехь таIзар деш меттиг. Нагахь хиллехь а, суна ца хезна. Ткъа бала а бина зударий, бераш а, къена нах а кхуза охьатийсича, меца, гIийла, махках бовларна дегнаш доьхна уьш сайна гича, оцу суьрто соьга ойла яйтира. ХIара хIун къам ду-те, сил луьрчу таIзарна кIел дожа кхунах хIун бехк баьлла-те аьлла дагадеанчу ас, цкъа районе вахача, библиотеке а вахана справочни литература кегийра. Доцца аьлча, йоккхачу советски энциклопеди тIера Кавказски тIамах а, нохчийх а, церан республиках а лаьцна статьяш йийшира ас. Дуьззинчу шина бIе шарахь цара турпал къийсам латтийна шайн къоман маршонехьа, паччахьан колонизаторшна дуьхьал. Оцу шина бIешеран къийсамехь паччахьан инарлаша къиза хIаллакбина уьш. Байина, Сибире хьийсийна, эзарнаш доьзалш Турце кхалхийна. Со чIогIа цецвуьйлу и халкъ дуьззина хIаллак ца хиларх. Шайн коча доьллинчу олаллица машар бан ца туьгуш турпала къийсам латтош Октябрьски революцина тIе а баьхкина, уггар хьалха революцигахьа а бевлла, шайн махкахь советски Iедал а хIоттийна, социализман толамехьа жигара къахьегна цара. Сайна хиъначо соьга кхин а кIорга ойла яйтира. Шайн къоман маршонехьа, мехкан бозуш цахиларехьа, дуьненахь а уггар йоккхачу, нуьцкъалчу империна дуьхьал иттаннаш шерашкахь къийсам латталур ма бацара бандиташка, къизачу, ямартчу халкъе. Революцин хьалхарчу деношкахь цуьнгахьа а бевлла шайн махка тIехь советан Iедал хIоттор дарий-те бандиташа, ямартхоша? Оцу хаттаршна жоьпаш лоьхура ас. «ХIан-хIа, царна тIехь йинарг ирча харцо ю, — бохура ас сайга. — Царна юккъехь ямарт, зуламе нах хилла хир бу. Уьш хIора халкъах бовлу. Амма ямарт, зуламе халкъ хилла а дац, я хила йиш а яц. Адам доьхна лелачу кху тIеман заманах пайда а эцна, партина а, халкъана а ца хууш, я парти а, халкъаш а Iехийна, халкъан мостагIаша дина гIуллакх ду иза. Цуьнан шеко яц. Иштта, бехк боцуш бехке ца вира со? Иштта, бехк боцуш бехке а бина хIаллак ца бина партина, халкъана тешаме сан накъостий, доттагIий?» Амма сайн и ойланаш ас лаччъийра. Кхераме ю иштта ойланаш. ХIун дан деза аьлча, оцу гIуллакхана дуьхьал дIа маIашна тIе а ца гIерташ, флангехула

тIе ваха веза. Хьехархошна, берашна и халкъ довзийтича, церан дуьнга безам гIуриг хиларх дог тешна ву со. Историн урокашкахь темаш ю Кавказски тIамах, Шемалах лаьцна. Оьрсийн сийлахь-воккхийчу яздархоша нохчех лаьцна боккхачу безамца язйина произведенеш ю. Урокехь а, урокал арахьа а царех пайда эцча?

ХIетталц кхоьлина, гIайгIане хилла Николай Кузьмичан юьхь цIеххьана екхаелира.

— Баркалла хьуна, Рахьманкул Жапарович, — тIе а вахана Юсуповн чIоггIа куьг лецира Николай Кузьмича. — Со гIалатах дарвана а, суна нийса некъ гайтарна а баркалла хьуна. Тховса цхьа план а хIоттийна, юха а цкъа хьох дагавер ву со.

«Ой, и дага да-м ма дезара суна! — ша шех цецвийлара Николай Кузьмич тIаьхь-тIаьхьа а. — Боккъаллла а аьлча, приказаца ПетеIорах нислур долуш хIума а ма дац хIара. Приказ — приказ ду. Рахьманкула ма-аллара, коьртаниг — цара шаьш дийриг кхеташ, шаьш дечух тешаш дар ма ду. Рахьманкулас дуьххьал схьа на аьллехь а, еккъа мершоккха ю со. Амма дика болх а хилла-кх Машас со хIоккхунна тIе хьажийна...»

...Багара ца ходуьйтуш цигаьрка а уьйзуш, оцу буса вехха Iийра Николай Кузьмич оцу гIуллакхан ойла еш. Уггар хьалха цо схьаяьцнарг, уьссалгIачу классан учебника тIера, дIадаханчу бIешеран кавказски ламанхоша паччахьан колонизаторшна дуьхьал латтийнчу къийсамах лаьцна тема яра. Оцу къийсамехь йоккха меттиг дIа ма лаьцна барамехь царалахь уггар доккха хиллачу нохчийн къомо. Маркса, Энгельса, оьрсийн прогрессивни интеллигенцис оцу заманахь нохчийн халкъан лаккхара мах хадош аьлла дукха довха дешнаш а ма ду. Ткъа граждански тIеман заманахь? Сталинан, Орджоникидзен, Кировн белхаш боьшуш иза дукха тIе ма Iиттавелла цара нохчех лаьцна яздинчу могIанашна.

Николай Кузьмичан юьхь цIеххьана екхаелира. Нохчийн халкъан истори а Iамийна, школехь дешархошца исторически суьйре вовшахтоьхча? Дуьххьал дIа, цхьа бахьана а доцуш иза дар-м дика а хир дац. Машас ма-аллара, ас гIалат далийта а тарло. Нохчийн реабилитировать бан гIертарг хир ву со. Дерриге а дIадоло деза уьссалгIачу классехь. ТIекхочуш йолчу дIадаханчу бIешарахь ламанхоша шайн къоман маршонехьа латтийнчу къийсаман темина тIера. Оцу урокашна дика кечам а бина, берийн тидам царна тIе хьовзо беза. Кхузахь гIо далур ду Машига а. Оьрсийн яздархойн дахар а, кхолларалла а Кавказаца чIогIа йоьзна ма ю. Оцу дерригенах лаьцна йолу литература гул а йина школан библиотекехь выставка йича?

...Массо а цецваьллера, хьехош а йоцу педсовет директора цIеххьана гулъярх. Школехь болх а дика дIабоьдура, дерриге гул а делла дийцар дан оьшуш гучудаьлла гIуллакх а дацара. Берриге членаш схьагулбелча, чуеанчу Николай Кузьмича ша хиъна Iа-

чуьра хьала а ца гIоттуш, цхьа а тайпа официале кепаш юкъа а ца ялош, хьехархошна дIадийцира оцу дийнахь берашна юккъехь хилла дов.

— Шуна ма-гарра, сан Iалашо яц и гIуллакх дийцаре а диллина, къамелаш дойтуш, заседани яхъян, — элира цо. — Вай советски хьехархой ду. Ас шуна хьеха оьшуш яц къаьмнийн хьоькъехь йолу ленински политика. Юьртахь хьалха а хезна суна, шуна хезна хила а тарло, лахара кхетам болчу цхьацца наха нохчийн халкъах лаьцна даржийна цхьа а тайпа бух боцу эладитанаш. Вайна цхьанна а хууш дац и халкъ махках даккхаран бахьана. Гитлеровски мехкашдIалецархойх вайн Даймохк маршабоккхучу тIамехь дакъалоцуш ду вайн махкара дерриге халкъаш. Доккхачу халкъо ша доккха хиларе терра доккха дакъалоцу, жимачу халкъо шен жималле хьаьжжина жима дакъалоцу. Амма массара а Iенориг цхьа цIий ду. Нохчийн халкъан дуккха а кIентий бу тахана а фронтехь майра леташ. Хьанна хаьа, оцу жимчу халкъа юккъехь цхьа йовссарш евлла а хила тарло советски Iедал ца дезаш, Даймахкана дуьхьал ямарт куьг айбина. Иштганаш массо халкъа юкъахь а хилла, болуш а бу. Амма нийса хир дац и йовссарш бахьанехь вайн дерриге а халкъ бехке дича. И бераш, зударий, къена нах хIуманна а бехке бац. Вон, зуламе адамаш массо къоман юккъехь а ду, амма вон, зуламе халкъ дуьненахь хилла а дац, хила йиш а яц. Халкъ — халкъ ду. Хила а хилла, хир а ду. Аш дика ойла йича, шуна хуур ду, нохчашна хилла бохам вайна массарнчул а тIех беза а, хала а хилар. Цундела, церан дог эца деза вай, церан деган чевнах хьакхадаларх лардала деза. Со парторг а, вайн коллективан куьйгалхо а хиларе терра, ас декхарийла до шу, деха а доьху шуьга, оцу эладитан дешархой ларбар а, бахархошна юккъехь и тайпа хабарш дуьйцуш стаг нислахь иза кхетош нисвар а.

Хьехархой дIа а бахийтина ша висина Николай Кузьмич багара ца ходуьйтуш цигаьрка а уьйзуш вехха Iийра оцу гIуллакхан ойла еш. Цо тоам ца бора ша накъосташка динчу къамелах. Приказ — приказ ду, амма коьртаниг цара шаьш лелориг кхеташ а, тешаш а лелон дезар дара.

Школехь кхин долу гIуллакхаш дерриге Iадда а дитина, шолгIачу дийнахь районе ваханчу Николай Кузьмича и де дерриге а партбиблиотекехь а, райбиблиотекехь а книгаш кегош дайира. Цуьнан болх дIаболабелира тIаьххьара а арахецначу Советски йоккхачу Энциклопедин ткъеитталгIачу а, кхузткъе цхьаалгIачу а шина тома тIера. Царна тIера нохчийн исторех лаьцна статьяш ешча, цуьнан шен а боккха тидам тIебахара нохчийн халкъан историна.

Николай Кузьмича дагалаьцначу гIуллакхана тIехь доккха гIо дира Мария Петровнас а. Классал арахьа дешархошца цо ешара Пушкина, Лермонтовс, Толстойс язйина произведенеш, литератур-

ни кружокехь кIорггера довзуьйтура оцу сийлахь-баккхийчу яздархойн Кавказаца доьзна дахар а, кхолларалла а.

Цул тIаьхьа цхьанне а, цкъа а ца хезира нохчийн берашка тIехбеттамаш беш а.

Оцу хьелашкахь тасаделира Николай Кузьмична а, Берсина а юккъехь и ша тайпа доттагIалла...

IV

ТIаьххьара бисина болх а теллина, дегIана жимма ял ян дагахь Пятевжинчу Николай Кузьмична сема наб озийра. Амма иза самаваьккхира велха ѣолавеллачу Вовас.

— Ца оьшу тхуна дечиг, бабушка, ца оьшу! — хезара цунна уьйтIахь хIусамнанас цхьаьнга бен леткъамаш. — Шу дийнахь цхьа-шиъ веана Iийча а цхьа хIума дара, шу-м масийтта вогIий. Ас хIун лур ю шуна? Бац-кх сан аьтто!

«Юха а нохчий бу-кх, мисканаш!» — аьлла доккха садаьккхира Николай Кузьмича. ТIаккха хьала а гIеттина шен протез цIийзош неIаре а вахана арахьаьжира иза. Гихь тIедачу дечган кегийра маххьаш а долуш уьйтIахь догIанехь лаьттара ши зуда.

— Маша! Схьа чу кхайкхахьа и шиъ.

Дуьхьал жоп ца луш чуеана Мария Петровна неIарехь а сецна реза йоцуш майрачуьнга хьаьжира.

— ХIун дан воллу хьо и шиъ чу а ялийна?

— ХIун дан воллу бохург хIун ду? Вайн ерг цаьрца йоькъу-кх.

— ХIан-хIа, сан хьомениг, тоьар ду. Вай ваьш а ду халла лол бетташ хене довла гIерташ. ТIехула тIе, аса оццул хала кхиийна ялх котам а лачкъийна сан цара. Сийсара тIаьххьара йиснарг а яьхьна.

— Оцу шиммо лачкъийна хьан котамаш?

— Хаац суна. Нохчаша-х лачкъиний уьш.

— Иштта долуьйту-кх стага шех гIалат! Хьанна хаьа, нохчийн халкъа юккъехь цхьа масех йовссар яьлла хила тарло, уьш бахьанехь дерриг халкъ махках даьккхина. Уьш бахьанехь халчу таIзарна кIел эгна бехк-гуьнахь а доцу зударий, бераш, къена нах а. Хьо а гIерта изза дан. Цхьаммо хьан котамаш яьхьна, хIинца хьо кхузарчу берриге нохчийх бекхам эца гIерта. Ахь йийриг ниисо яц, Машенька! Кхузахь мел дина къола оцу мискачу нохчашна тIе гоьтту. Амма цхьа нах зовкх хьоьгуш бу-кх дерриге а царна тIе а гоьттуш.

— Цара бен ца лачкъийна сан котамаш. Суна дика хаьа иза.

— Сан дела, ма доккха зен дина-кх ахь тхуна! Ялх котам! Дийнна ялх котам! — Гуттар беламе юьхь а чIачкъийна корта хьийзабора Николай Кузьмича.

— Вела хьо. Хьо вела а мегар ду. Хьайна хьалха йиллинарг йиъчахьана волуш волу, — дегабаам бира Мария Петровнас.

— ДIаялахьа, Машенька, ялх котам бен юй уьш. Ялх нал яйча а хьийзар ма вац хьо санна бIарзвелла. Дика лачкъайо! Мацалла бала-м ца беза уьш? Цхьа хало тIеIоттаелча-м вала охьа вожа ца везий, ткъа шен дахарехьа къийса деза. Хьуна боккъала а ала лаахь, сан безам бу оцу нохчашка. Хьуна хьайна а ма хаьа церан истори. Цхьана а заманахь, цкъа а ца севцца боьхна. ХIан-хIа, Машенька, оьрсийн гIарабевллачу прогрессивни кIенташна уьш безар эрна ца хилла! Шаьш ма-ярра ламанан аьрзунаш ю! Ткъа хIинца, ара а ялий чу кхайкха и шиъ. ГIиллакххехь а ма дац и ши миска уьйтIа, догIане а хIоттийна Iар!

Шен яйна котамаш дагаяьхкича Мария Петровнна цIеххьана тIееана моха иштта сиха дIаяйра. Ша барта хIуъа дийцахь а дагахь кхин дара цуьнан. Цхьа диканиг дан шена дагадеача, шеначул а тIех майрачунна изза лууш хиларо йоккхаейора иза.

Шайн гира маххьаш охьа а дехкина, хотташа юьзна чу еана ши зуда, халла къаьсташ маршалла а хаьттина, ийзалуш неIарехь сецира.

— Ой, Зану, хьо яц иза? — цецваьлла хьалагIаьттира Николай Кузьмич. — Маша, хьуна ца евзара хIара? Бехк ма биллалахь, Зану, хIокхунна хьуо ца йовзарна. Iаламат хийцаделла хьан юьхьсибат. Машенька, кхин а цхьа гIант хIоттадехьа стола улло!

ХIусамнанас стола улло хIиттийна гIанташ неIарехьа а оьзна, царна тIе охьахиъна ши зуда ийзалуш чухула дIасахьаьжира. Муха ца ийзало, хIокху цIа чохь цIена дара, ткъа и шиъ хотташа а юьзна, тIадийна лашкаяьлла яра. Царна и шиъ жерга хетахь? Ца хетийла а дац. Довхачу цIа чохь малъеллачу мачашна тIера даьтта санна лелина цIуно, кегийра Iаьмнаш хIиттош, цIенкъа Iийдалора. КIамлора дегI а, амма мIараш хьакха йиш яцара. ОххIай, ма дохкояьллера-кх и шиъ чу ярах! ХIусамдай чохь цIена Iеш, дог дика, оьзда нах бу. ГIиллакхана цара чу йола аларх йогIуш хуьлу ткъа. Хьанна хаьа церан дагахь дерг хIун ду? ХIун гIуллакх дара, хIокхарна хIара гатто ян. Амма хаза-х ма ду кху довхачу цIа чохь. ХIетта деттинчу бепиган хазчу хьожано дагна там беш цергех хи тийсийтора. Меро схьалецира хи чу йоьхкинчу наьрс-помидорийн хьожа. Ма дика хир дара-кх хIусамнанас цаьршинна цхьацца цастар бепиг а, цхьацца наьрс а елча...

Ткъа дохлуш долу догIмаш тIеттIа тIе кIамлора.

— Машенька, хIуъу лой а юург лохьа цу шинна. Миска Зану яI, баланаша гIелйина-кх хьо. ДIаяханчу аьхка хьайн майрачуьнца цхьаьна со шайга веана дагадогIий хьуна? — хьоьттура Николай Кузьмича. — ХIаъа, хеназа кхелхи Маил. ХIун дийр ду ткъа, иштта дуьне ду-кх хIара. Велларг дIавуллу, виснарг веха. Кху заманахь цхьа а вац дуьненах сакъералуш. ХIора доьзале бала беана тIамо. ХIетахь шаьш хиллачу цIеношкахь юй хьо?

— ХIан-хIа, сайн марваша волчохь Iеш ю со.

— И цхьа нхьарс сакхат берг вуй иза? Иза-м ца хилла фронтехь?

— Ца хилла дера-кх. Мацах цкъа нохчийн ловзаргахь девнаш дылча цхьаммо шаьлта тоьхна сакхат бина цуьнан иза.

— Дов хьашт доцу хIума ю. ТIехула тIе, шаьлта хIунда туху? Буйн тIара йина дерзо а ца мегара?

Шена оьрсийн мотт кIезиг хааре терра къамелана кIорге ца гIерташ, Николай Кузьмичан хеттаршна доцций жоьпаш а луш Зину а, йист ца хуьлуш Хелипат а хиъна Iара. Ткъа Николай Кузьмича, хIуъу дина а кху шиннен самукъа даккха гIерташ, ца соцуш хабар дуьйцура.

Уьш иштта Iешшехь, Мария Петровнас стоьла тIе юург а хIоттина, ши зуда шуьйна тIе кхайкхира. Цаьршинна гора тIера юькъа Iаь гIуьтту, чорпих дуьзна ши бошхап, мекхан бепиган кIеди цастарш. Чорпи чуьра ах гучу а евлла гун масех картол дуьмин цуьргех тарлора, цергех хи доладелира хи чу йоьхкина копасташ чохь кад гича. Амма ши зуда шуьна тIе ца хуьлуш ехха Iийра. Эххар а вовшашка хьаьжна, хьала а гIеттина, шаьшшиннен гIанташ шина яхана охьахиъначу цаьршиммо Iайгаш кера а лаьцна, тIехулара схьаэцначу чорпих меллаша цхьацца къурд бира. Гор яI, ма мерза, чомехь яра-кх и ши-кхо картолг юкъа а тесна керлачу копастех йина чорпа оцу мекхан бепигца юуш! Моьттура иштта мерза ккача дуьнен тIе яьлчахьана цкъа а ца биъна. Ялтийх рицкъа кийра дахаза мел хан яьллехь а, и шиъ сих ца лора юучунна тIехь. Сихха кхачорна кхоьруш, цуьрг дожа ца дуьтуш, кIез-кIезиг доккхуш, марзо оьцуш дехха бепиг Iуьйшуш, тата доцуш чорпех къурдаш деш, шуьна тIехь ма хуьллу хан яхъян гIертара и шиъ.

— Юзаелахь и шиъ, вайна бухахь цуьрг ца дите а, — бохура Николай Кузьмича шен зудче. — Мисканаш яI, ломара дечиг кхехьа ницкъ бу ткъа шуьшингахь. ХIара цIемза де, гена меттиг.

Мария Петровнас яй карахь тIе а яхана, юха а бошхепаш дуьзира. Николай Кузьмична гира Занун накъосто шена хьалха Iуьллу баьпкан ши цастар хьа а ца деш, еккъа борш муьйлуш.

— Бепиг кхоллуш яа, — куьйга эшарца йоккха стаг кхето гIоьртира иза.

Бехкала яхана ела а къежна, Зануга масех дош элира йоккха стага.

— Хелипатан цIахь кхо бер ду. Церан кийра ялтин рицкъа дахаза масех де даьлла. Аш пурба лахь и бепиг кхузахь а ца дууш шеца цIа хьур ду цо, — шаьшшиннен къамел, халла оьрсийн дешнаш а карийна, гочдира Занус.

Николай Кузьмичан хьаьрса, дуькъачу цкъоцкъамашна тIехуларчу шуьйрачу хьаьжа тIе шад гулбелира, дегийра бIаьрнегIарш. Цуьнан шен бертаза хи доьссира бIаьргашна чу. Хьала а гIеттина дехьа чу а ваьлла, Мария Петровна шена тIаьхьа кхайкхира цо.

— Машенька, сан хьомениг... — бIаьргех йовлакх а хьоькхуш, дегочу озаца вистхилира иза.

— ХIун хилла, Коля?

— Сан дехар ду хьога... вайгахь долу дерриге бепиг дIалохьа оцу йоккхачу стагана. Ойла ехьа, хьо санна зударий бу уьш, вайшиннен Вова санна, шайн бераш деза царна а. Мел хала ду царна...

Николай Кузьмичан дешнаша дог дохийна Мария Петровна корах арахьаьжира, арахь гуш адам дацара. Кхоьлина, дошан баса йирзина стигла, юкъ-юкъа лайн чимаш а ийна серсаш шийла дерз, гобаькккхина хIоьттина сингаттаме тийналла.

— Хьанна хаьа, Сталин гIалатваьлла хила а тарло, — элира цо меллаша. — Иза а ма ду адам. Ткъа гIалат на долуш стаг хила йиш яц.

— ГIалат! ГIалат хуьлу иштта? Итт эзарнаш коммунисташ, партин, пачхьалкхан деятельш хIаллакбина! Гойтуш бехк а боцуш, йинарг кхиэл а йоцуш! Иза а гIалат хилийтахьа. Цхьанна, иттанна, бIенна, эзар стагана тIехь кхиэл еш а валийтахьа гIалат. Ткъа, масех халкъана тIехь кхиэл еш, уьш махках дохуш? Иза дуьххьал дIа къиза, зуламе акт ду!

— Коля! — мохь белира Мария Петровнаг. — Доьху хьоьга, хьайн ойланаш хьайн коьртехь совцор! Со а ма кхета дерригенах а. Вайшиннал лакхахь болчеран а ницкъ ца кхаьчча и харцо сацо. Ахь ма-аллара, эзарнаш адамаш хIаллакдина, халкъан мостагIий бу бохуш цIераш а техкина. Хьанна хаьа, иштта хьо санна, кху харцонашна реза боцуш, бакъонна тIегIертарпа хIаллакбина хила тарло уьш а. Ткъа, могIара ши коммунист, юьртарчу школан хьехархо а бен доцчу вайшинга хIотталур яц дуьненахь нийсо. Амма вайшиннен ойланаш цхьанне хаахь вайша тIепаза-м дойур ду...

Зудчо дуьйцучуьнга ла а доьгIуш, готтачу цIа чохь дIасахьийза Николай Кузьмич, цIеххьапа саца а сецна, цунна тIевирзира.

— ХIан-хIа, Маша, вайша тIепаза дайалур дац цаьрга, — тIаьххьара дош кхечарах къастош элира цо. — Вайша саннарш миллионаш бу! Цхьа де догIур ду, вайн урамехь дезде хуьлуш. Хено гойтур ду хиллехь гIалаташ а, йинехь ямартло а. Ленинан идейш ехар ю дуьненчохь адам мел деха. Ткъа хIинца дехьа чу а гIой, оцу шина зудчун догэца.

V

Гобаькккхина лаьмнаш долуш, тогIехь, шина республикан дозанаш къаьстачохь, нийсачу экъанна тIехь нийсачу урамашка йоькъуш йиллина юрт ю. Дукха хан яц иза йиллина. Урамашца дийгIина гIаргIеш хIинца а шайн къоначу хенал тIех ца девлла. Иштта къона ду бошмашкара стоьмийн дитташ а. Кхо-диъ шо хан

олахь, кхин яц цара стом ло. Хаза кхиа йоьлла бошмаш, толуш лаьтта урамаш, цIенош.

Иза хIокху ламанан районан центр ю. Кхузахь бехаш нохчий бац, амма дийнахь ган тарло гондIарчу ярташкара меллаша гIаш, письелча ворданахь, кхуза схьаоьху нохчийн зударий, божарий, берам.

ХIокху юьрта хIинца шозлагIа веана Муса. Амма, цуьнга къа и на хьоьгуьйтуш, цунна атта карийра кхузахь больница. Иза хетта кIорггера мотт ца оьшура. Больницан цIе яьккхичхьана муьлхха а кхетара оьшучух. ХIинца иза лаьттара тIулган лекха бух буьллуш, ехха йинчу кIайчу гIишлон дуккха а корийх шинна рогIана тIехуьттуш. ЦIийнан тхевнна тIетоьхначу эчигана дай татанаш деш тIедеттара догIа. Тхевнан маьIагашкахь охьаIенара чахчарешна чохь IаьIна догIанан хи. ТIадийна шелвелла Муса хорша еача санна вегавора, амма цунна шело ца хаалора.

Дехьо корехь хIоьттина лаьтта кхин а цхьа нохчо, коран ангалина тIе а теIаш, чIогIа мохь бетташ, чохь волчу цомгашчуьнца къамел дан гIерташ воллу. Мусана вевза иза. Покровскера Iалха ву иза. ТIом болабалале хьалха школехь хьехархо хилла Iалха. Фронтера нохчий цIабохкуьйтуш иза Покровске веача цунна цуьххьара тIекхаьчнарг Муса ву. ХIетахь Iалхина тIехь эпсаран духар дара, некха тIехь цхьа орден, шиъ медаль йолуш. ХIинца цунна тIехь эпсаран чоа ду, тIехула шуьйра доьхка а дихкина. Коьртахь лергаш долу куй, когахь хохолаш. Амма чойн белшаш тIехь погонаш а, куйна тIехь седа а бац. Цул воккха цхьа ваша Сталинградана уллохь вийна. ХIинца уьш кхоъ ваша ву. Массо а зоьртала, могаш, догдика. Покровскехь болх ца нисбелла, шен вежарийн доьзалшца, лома, колхозан ферме балха вахара иза. Цундела, уьш дукха гIел ца луш хене бовлуш бу. Бакъду, дукха хан йоццуш цомгаш хилла, кхуза больнице валийна цуьнан къена да. Цунна тIаьхьа веана хир ву Iалха.

Цхьа бутт хан яра Муса генна лаьмнашка лесхозе колхозана хьун хьакха вахана. ПхийтталгIа шо бен доцчу цуьнан-м ницкъ цер бапара хьаннаш хедо, уьш ломан басешкахула охьа хи йисте текхо, чехкачу хи чу а туьйсуш охьахьийсо, лахахь схьалеца, аратекхо. Амма цIахь Iен йиш яцара. Цуьнан да кхузткъе итт шо хенара къена стаг ву. Иштта къена ю десте а. Оцу кхааннен кхин гергара а, юьртара а стаг вац хIокху агIор. Я уьш мича махкахь бу а ца хаьа. Цхьадика хIорш кхоъ хIинццалц могаш лаьттира. Схьадалийначу хьалхарчу шина-кхаа баттахь шаьш цIера еанчу ши гали хьаьжкIехь гIетакх деш Iийра. ТIаккха, кхаш тIера кIен, мекхаш кан лехьош, акха стоьмаш дууш а кIел ца диса гIиртира. Iа тIедеача ялтех буьртиг боцуш дисира. Ялта хаьдда бисинчу хьалхарчу баттахь чекхъелира церан мискачу йийбарх йохка а, хийца а мегаш йолу массо а хIума. ХIинца болх бийр бу бохург хьехочохь а дацара. Iа ма дара. Дохнан фермехь ца бича кхин

болх а ма бацара Iай. Хилча а, къеначу шиммо болх муха бийр бара? Ткъа десте — десте ю. Уьш дика бехачу хенахь а меркIантаца къиза хилла иза. ХIинца къелло гатбича уггар а карзахъяьллера. Да чохь воц-воццчухула Муса хьийзавора цо сагIа деха гIо бохуш. Цо дуьххьара шега и дешнаш аьлча, Iадийча санна висира Муса. СагIа деха! Нохчаша даим а эхье леринарг! Я цунна а, я цуьнан вархIий дена ца гина сагIа доьхуш нохчо! Мусас дуьхьало йира. ТIаккха церан жимчу доьзалехь дов доладелира. Бакъду, шен зудчунна а, кIантана а юккъехь долу дов дена ца хаьара. Мусас дукха садиттинера дестечуьнгахьара хуьлчу цатемашна. Къеначу ден дог ца доьхчахьана. Ша бахьана долуш цаьршинна юккъе вас ца йоьжчахьана, шен цатам хиларх могуьйтура Мусас, амма дестечо хIинца тIе Iуьттург дан йиш йоцуш гIуллакх дара. Мацалла велча а.

— Цхьанна гахь тIаьхьарчу тIехьенна а тIехтохам хир бу. Ас дийр дац иза, нана, — вухагIоьртира Муса.

— Мацалла дала деза вай? Я къена со таьлсаш коча а тийсина араяларга догдоху ахь? Я хьо цIа хиъна а Iеш хьан къена да хIитта веза нехан неIаре? — тIеегалора цунна десте. — Вайнах боццуче гIо. Районехь Iеш цхьа а нохчо вац. Юьрта юккъе а ца хьийзаш, йистошкахула хIума еха. Адам дика ду. Жима хьо неIаре хIоьттича кхалла хIума ца луш вуьтур вац.

Муса вист ца хилира. ДIа ойла йича, цхьана агIор бакълоьра десте. СагIа деха эхь ду бохуш кху чу а дийшина мацалла дала йиш-м яц. Шена хьалхара да вохуьйтийла а ма дац. Дависарг яI, Мусал хьалха кхечо дIадолийна мукъане а делира. Мусана ца лаьара и эхье гIуллакх шегахула дуьххьара къомана тIеэца. Хьанна хаьа, къайллах, иштта цхьаццанхьа кхин берш лелаш хила а ма мега? Цо динарг диса а ма тарло цхьанне а ца хууш. Амма хаахь? ХIан-хIа, иза дуьйцийла а яц! Цулла-м мацалла валар гIолехь ю...

Масех де делира цуьнан даг чохь къийсаман дарц хьийзаш. Дедийне мел дели ойла дестечо аьллачунна тIетийжара. Бакъду, шен дуьхьа а, я дестечун дуьхьа данне а дацара цуьнан ойла хуьйцург. ТIаьхь-тIаьхьа гIеллуш, мажлуш кIелвуьсуш лаьтта шен къена да гича, дог дешара цуьнан.

«ХIан-хIа, кIелхьарвала некъ лаха беза, — сацам бира цо тIаьххьара а, — хIара мацалла а валийтина, мацца а цкъа кхуьнан, сайн вежаршна тIе кхаьчча ас хIун ала деза?»

И сацам хиллачу шолгIачу дийнахь, Iуьйрре гIеттина, пхьаьрса кIел тIоьрмиг лаьцна кху юьрта веара Муса. Цхьана урамехула мосазза а дIаса вахара иза, мосазза а цхьацца цIенойн кетIахь сецира. Амма даго ца вуьтура кевнах чоьхьа а ваьлла, неIаре а вахана хIусамдайшка куьг кховдо. Iожал! Стенна кхоьру иза цунах? ХIун ду шен, шен доьзалан, шен къоман сил деза? Сий дайна вехачул-м валар гIоли ма ю! Вала хIунда ле? Буьйсанна ара а

вуьйлуш йолччуьра лачкъийча? СагIа доьхучул-м къола дар тоьлу!

Оцу ойланаша Iехош шена хаа а ца луш юьртах араваьккхина Муса юьрта йисттехь лаьттачу цхьана дехачу, тишачу божална тIеIоттавелира. Баьсса тIоьрмиг карахь дестечунна хьалха гIойла а ма дац. ТIехула тIе уьш кхоъ меца дара. Миччара яьккхина а нхьуьйранна хIума яхьа езара. Ткъа хьанна хаьа, оцу божалахь каро а ма мега пайдехьа дерг. ДIогахула котамаш лела ежаш. Божална чуьра хур-тIур деш араиккхи ши хьакха. Цхьа хIума ца хилча хьийзар ма яцара уьш оцу чу. Ма дика хир дара оцу чохь цунна хIоаш карийча!

Муса божали чу велира. ЦIенкъара нехийн баьрзнаш кегош кхин а шиъ хьакха йоллура. БIаьргаш жимма боданех боьлча Мусана хиира и баьрзнаш мацах цкъа гурахь буракаш, жIанкаш, копастанаш цIанъеш дIатийсинчу лоьдгийх хилла дуйла. Бехк ца хилла хьакхарчийн уьш кегорах.

Муса чуваьлча шайн болх битина хьалатаьIира ши хьакха. Цхьаннан кIомсаршна юкъалаьцна йоккха кIайн бурак яра. Мусан ши бIаьрг серлабелира. Хьакхин багахь дерг жовхIар хиллехь-м тергал а дийр дацара цо. Цунна гург дийнна бахам бара. Цуьнан меца са духадерзо ницкъ болуш. Шен цергийх теснaчу хих къурд бина, божалин неI тIе а чIаьгIна, хьаьвдех хьокха а баьккхина, тIеволавелира иза. Дуткъий, доца цIагарш хьала а сеттийна, хур-хур деш дIаиккхира ши хьакха. Мосазза а хьокха тоьхча, ахкар багара бурак охьатесира хьакхано. Схьаэцна, хечех хьаькхна, гIера шеташ дIа а яьхна, Iуьйшуш хан ца йойуш йиъна чекхъяьккхира цо. ТIаккха неI йиллина ши хьакха ара а хецна, баьрзнаш тIехь цаьршиннан меттиг дIалецира.

Дуьххьара каринчу жимчу бурако дог-ойла гIаттийра цуьнан. Нехаш кегор-м эрна хир дац! Таханенна десте Iеххол хIума караяхьара. Кхана цхьа гIайгIа бийр бара цо. Ши жIонк! Копастанан дог! ХIан-хIа, хIара болх ишта каде хилахь, церан хIусамехь масех дийнахь яа хIума хир ю!

Цхьа-ши сахьт далале Мусан тIоьрмиг юккъелц буьзира. Амма, шена каринчу хIонцах бIаьрмециг вуьйлуш цо кхин дIа а кегийра нехаш. ХIан-хIа, кхин карийча цуьнга яхьалур яц. Тоийта деза. Кхана юха а вогIур ву иза. Амма хIара меттиг къайлехь латто еза. Нагахь цхьанна хаалахь, адамаш гIертар ду кхуза. ТIаккха цара цхьана дийнахь къажбийр бу хIара баьрзнаш.

Муса кхийринарг хила а хилира. Иза мел къайлехь латто гIертарх нахана хиира цо и беркат мичхьара кхоьхьу. Кхо де далале наха уьссузза тIе-кIел дехира и баьрзнаш. Церан доьзал юха меца бисира. ХIинца къола ца дича кхин некъ бацара кIелхьарвала.

— Дада, вай иштта мацалла дала Iийна девр дуй-те? — элира цо цхьана суьйранна шен дега.

— Ца Iийна хIун дийр ду вай. Со къена ву, хьо жима ву. Болх далла тIе а биллина совцур вай. Рицкъанаш делехь ду, — суьлхьанаш хьийзочуьра юкъах а ца волуш жоп делира цо.

— Наха къола дой а, шайна рицкъа лоху. Изза дийр ду ас а... Ден керара суьлхьанаш охьадийгира.

— ХIун элира ахь? — тевжана Iечура охьахиира иза. — Къола? Хьанна дан воллура хьо къола? Хьо хьера-м ца ваьлла?

Дена тIееана моха сихха дIаелира, кIант шена дуьхьал вист ца хилча.

— Варийлахь, Муса, кхин цкъа а хьайна дага ма даийталахь иза. Къола дар дика гIуллакх дац. Бусалба динехь дихкина иза, нохчийн гIиллакхехь оьзда дац иза. Хьо хьенан хIун лачкъо воллура? Кхузара бахархой а ма бу шайна дита а, вайна дала а доцуш. Шаьш оццул хала бохккушехь, шайн долчух вайна дакъа дан а гIерта. Эхь ма дара вайна, оццул дикачу оцу адамийн рицкъи тIе къайлах куьг кховдийча.

— Ас неханиг лачкъор яц, ткъа колхозаниг лачкъор ю... — халла къаьсташ вистхилира Муса.

— Цуьнан хIун башхо ю? Колхоз а, пачхьалкх а адамийн ю. Дерриге а ду адамийн къинхьегамца IаIийна. ТIехула тIе, колхозо а, пачхьалкхо а до вайна гIо. Колхозо лучух хене ца девлла вай дIаяханчу аьхка а, гурахь а? Варийлахь, мегар дац хьуна. ТIехь дола дан да-нана доцчара хIуъу леладарх иза хаза ду ма мотталахь. Эхь ду хьуна иза. Вай кхоъ бен дац, башха мацделча делха бераш дац. ХIинцца бIаьсте тIейогIур ю, тIаккха нитташ, хохаш гучубевр бу.

Хьовзийна чекхдаьхна сулхьанаш хьарча а дина гIовталан кисана а таIийна, тIаккха дехха доIа а дина, юха а цунна тIевирзира да.

— ДагадогIий хьуна, кIант, хьо доьшуш волуш, буьйсанна ахь суна дIаяханчу паччахьан заманахь адамашкахь, къаьмнашкахь латтийнчу Iазапах лаьцна, революцис, вайн махкахь советан Iедал хIотторах лаьцна кинижкаш тIера хабарш дийцина? — хаьттира цо Мусага.

ДагадогIу дера-кх. Цхьа-ши шо хьалха ма дара иза. Цкъа иза «Чрезвичайни комиссар» йоьшуш волуш дена гира цунна тIехь нохчийн сурташ. Цо дийхира и книга шена хозуьйтуш ешар. Ши бIаьрг хьаббой, меллаша суьлхьанаш а хьийзош, вист ца хуьлуш, реза хуьлий наггахь корта а таIош, лерана ладоьгIуш Iара иза.

Цкъа Муса кIадвелла сецча, цо дийцира шаьш, нохчийн къехоша, советан Iедалехьа къийсам латторах, шена цкъа Орджоникидзе гарах лаьцна, кхин, кхин дуккха а.

— Ткъех шо хьалха йокъанаш хилла мацалла хIоьттира Украинехь. Мацаллех бевдда хене бовла рицкъа лоьхуш вайн махка баьржира Украинера, Кубанера дуккха а нах. Божарий, зударий, бераш. Доьзалшца цхьана. Меца, берзина. Нохчичохь ца хIоьтти-

нера мацалла. Лаьмнашкахь Іалашбеллера бахам. Цундела гІертара уьш цига. Амма, сов сискал йолуш нохчий а бацара. ХІинна тІедаьхкинчу вайгахь а, кху бухахь долчу къомехь а долу хьал хІоьттинера Нохчичохь. Бакъду, вай кхуза дукха далийна. Вайна Іебаьхкина гІалгІазкхий кІезга бара. Уьш вайна тІе шайн лаамехь баьхкинера, ткъа вай — нуьцкъах схьадалийна. Со хІун ала гІерта аьлча, оццул шаьш гІаддайна боллушехь, цкъа а, цхьаммо а нехан хІуманна тІе куьг ца кховдийра цара. Лачкъа а ца йора, еха а ца ехара. Цара болх бора. Къахетара мисканийх. Меца деррина бераш гича дог дешара. Дуьххьал дІа юучух болх бора цара.

Амма хала дара царна а, тхуна а. Мисканаш, хІинца вай санна массо а шайн синошкахьа бевллера уьш. Наношна сов девллера шайн бераш. Церан ницкъ бацара царна кхача латто, уьш дузо, уьш мецачу Іожаллех кІелхьарадаха. Ткъа бер хьоме хІума ю. Гуш лаьтташ уьш мацалла далийта ца лаьара наношна. Цундела цара лехара уьш гуттаренна а шайна тІелаца нах. Бераш доцчу доьзало схьаэцара уьш. Гор, Муса яІ, ирс долуш ву хьо и наной на гина! Кхечу къомана юккъехь, девзаш доцчу адамийн кара бер дІа а лой, маьхьарща юьртах йолура нана. Бер тІелоцуш стаг ца карийча, иза буса эвла юккъе, я некъа йистте охьа а дуьллий, шена цуьнан мохь хазарна кхоьруш, шина куьйга лерганш а къовлий, къахьа бІаьрхиш а Іенош, Іадийча санна дІахьаьдда йоьду нана гича, цунах дог Іаьвжий боьлхура тІеман цІергахь бахчабелла юьртара къонахой.

ДагайогІий хьуна ПетІамат, Элижа, Мархет? Вайна тІехула агІор басахь цІенош долуш волчу Кераман Жабраил? Хьаьрса а долуш, нохчийн мотт шера а ца бийцалуш? ХІетахь, иштта, вайн юьртахь дисина, оцу наха кхиийна бераш дара хьуна уьш. И дерриге а ца хуучунна моьтту и бераш оцу нехан ду, и нах оцу берийн дай-наной бу. Кхин а дуккха а дисира иштта бераш. Амма, шинкхо шо даьлча, меца хан дІаяьлча буха а баьхкина цхьадолу берашн шайн дай-наноша дІадигира. Уьш диъ дисира. Хьанна хаьа, церан наной белла хила а мегара. Масех жима зуда вайнахе маре а яхана, шайн доьзал а болийна вайна юккъехь йисира.

Да ойлане ваьлла цхьана ханна вист ца хуьлуш сецира.

— Гой хьуна, Муса, цхьа де цхьаьнгахь ца лаьтта. ХІара пачхьалкх — вайн цІа ду, ткъа хІокхунна чохь деха къаьмнаш цхьа нана-доьзал бу. Йиш-вешех цхьанна цхьа бохам, цхьа халахетар хилча биснарш цунна гІоьнна, цуьнан дог эца гІоьрта. Иштта шайн ницкъ ма кхоччу вайна гІо дан гІерташ, вайн лазамна дарба лоьхуш лела кху мехкан къаьмнаш а. Царна ямарт хилча нийса хир дуй? Хьуна дагадеанарг дика хІума дац. Тахана тІамехь дакъалоцуш ду дерриге адам. Герз лело хьуьнаре волу массо стаг тІамехь ву. ЦІахь бисина зударий а, къена нах а царна дуург, тІедухург, герз латтош ду. ЦІахь долчу вай болх ца бахь, вайн барт ца хилахь, вайн къолаш дан долахь толам баккхалур бац вайн пач-

хьалкхе. Меца а, шийла а дуьсур ду. Вон а хьоьгур ду, лийр а ду. Аммаерриге халонаш ловш, сатухуш хила деза вай. Вайнчул мел хала ду тIамехь болчарна. Ахь дIа ладоьгIча цхьа а доьзал бац кхузахь тIамо да, кIант, ваша вайаза. Цхьа а доьзал бац кхузахь кийра буззалц сискал юуш. Цара садетта. ХIетте а, оццул холчохь шаьш бохккушехь цара шайн ницкъ кхочу гIо до вайна. Царна къола дан гIертар дика ма дац. Эхь ма ду иза. Далла а, Iедална а хьалха гIиллакх доцург ма ду ахь дагалаьцнарг. Сатоха деза, собаре хила веза, Муса.

Мусас сатуьйхира. Цул тIаьхьа дукха хан ялале цунна хезира хьун хьакха лесхозе нах бохуьйту бохуш. Баттахь болх бан цига воьдучунна ши пунт хьаьжкIаш, кийла моз а, кийла даьтта а лора. Цига ваха сацам хилира Мусан. Бакъду, колхозан председатель Сапар дикка юхагIиртира иза цига ца вахийта гIерташ. Жима ву бохура. Амма мичхьа бара цунна цига бахийта бакххийнаш? Бан а бацара-кх. Зударшка далург Мусага а далур ма ду. Муса къар ца лой хиъча, эххар а резахилира Сапар. Шена елла продукта ерриге цIахь а йитина, накъосташна тIаьхьа а хIоьттина лесхозе вахара Муса. Цхьадика, цуьнца цига баьхкинчу оьрсийн зударшкахь а, гIиргIазойн бакххийчу нахехь н жимма хIума яра. Иза цIахь доьхна хьал дитина веанийла хуучу цара, шайгахь йолчух кIез-мезиг луш меца ца витира иза.

Хьун хьакха вахана бутт кхочуш, стомара лулахоша цуьнга хабар кхачийра, да-нана чIогIа цомгаш больницехь Iуьллу, чехкка цIа кхача аьлла.

ХIинца иза больницан корехь ву. Цкъа воьдий десте чохь Iуьллучу цIийнан коре хIутту, тIаккха да волчу вогIу. Оцу шина кора юккъехь некъ биллина цо. Амма корах чу хьежар бен кхин цаьрга вист хуьлийла дац. Десте гуттар а чIогIа ю. Иза синкхетамехь яц. Муса коре хьаьвзича, Мохьмад цкъа халла охьа а хиъна вистхилира. Амма Мусанна ца хезира цо дуьйцург. Мохьмад юха а дIатевжира. Муса вехха хьийжира кIайчу гIайбих халла бен ца къаьстачу ден кIайчу може, мокхачу юьхь тIерачу буткъбеллачу мере, нур дайначу бIаьргашка... Коьрте хьийза цхьаъ цхьаннел ирча, тайп-тайпана ойланаш. Беснешна тIехула охьаледара дуьра бIаьрхиш. Садукъдан санна логе хIуьттура хораман шад. Цо беснешна тIе куьг хьоькху, мара ийзабо. Амма ледачуьра сацац я ши бIаьрг а, я мара а. Маржа дуьне яI! Леш доллу-кх и шиъ. Iожал-м хIоранна тIе хIотта езаш киртиг ма ю. Дай-наной а даим лаьтташ ма дац. Маццa лей а цкъа ле уьш. Муса ша а лийр ву цкъа. И дац цуьнан дагна бала бинарг. Цуьнан ши бIаьрг догIанах белхориг, цуьнга са уьйзуйтург кхин ду. Даймахке, доьзалшка, йиш-веше сатуьйсуш леш доллучу цаьршиннах къахета. И шиъ делча цо хIун дийр ду цаьршинна? Больницера цIа дига деза, дIадолла кечдан деза, дIадолла а деза... Мила вер ву цунна улло? Хьан дийр ду цуьнан жимчу дагна маслаIат? Муха воьрзур ву иза шийлачу,

ньссачу, къечу хIусаме ша? ХIун хир ду цунах цаьршиннал тIаьхьа? Мичхьа бу-те цуьнан йижарий? Дийна вуй-те ШахIид? Хаац-кх царна тахана Муса де доьхна хьийзийла...

Кийрара мохь ца балийта гIерташ дог къийлира цо. Дехьо коре хьийзачу Iалхех а эхь хетара велха. Муса жима ма вац, цуьнан нхийтталгIа шо ду. Хаза хир ма дац иза воьлхуш гича. Амма, амма ма чIогIа кийра хьаьвзина хIара бала. Логе хьала гIерта иза, кхин дIа сецалац иза...

Везан дела, хаац-кх цхьанне а хIокхуьнан кийрара къаьхьа бала. Мохь аьлла ша велхале Iалхина гена вала гIоьртина, больницана гонах йолчу баролна тIе хьоду иза. Амма цуьнан ницкъ ца кхочу оцу масех секундехь сатоха.

Цуьнан кийрара къора мохь болу...

Дог юхадерза ца туьгуш, букъ тоьхна, пенах корта а таIийна, воха лаьтта иза цигахь. Цунна ца хаало Iалха шена тIе вогIуш а, цо шен белша тIе куьг дуьллуш а.

— Ма велха, кIант, — хеза цунна гIенах санна. — Ма велха. Хьо жима велахь, а нохчочуьнгахь товш дац велхар. Дика тIе деача куравала а ца веза, бохам тIе беача велха ца веза. Халонна тIеIоттавелча гор вужуш ца хуьлу, ткъа берриге ницкъ тIе а гулбой, текхаш вахана а хьалха дIавоьду! Хьала айбал хьайн корта.

Мусан букъа тIехьахула дIа куьг а дохуьйтий, иза шена тIе озано Iалхас. ТIаккха цуьнан пхьарс а лоций, цуьнца цхьана больницехьа дIаволало.

— ЦIе хIун ю хьан?

— Муса ю.

— Гой хьуна, Муса, хьо оцу шина коре хьийзаш тергалвеш Iийра со. Суна гира, кийра хьаьвзинчу балано бIарзвина, сайх кхаьхкина хьо юьстах волуш а. Стаг даим могаш а ца лаьтта, даим дийна а ца лаьтта. Амма цомгаш хиларх, чIогIа цамгар кхетарх даим леш а ца хуьлу. Суна тахана гина хьан да-нана. Нана чIогIа ю, амма Мохьмад гIолехь ву. Да-нана даим лаьтташ дац. Церан дай-наной белла, сайнаш а лийр бу, вай дерриг а лийр ду. Иштта ма ду дуьне. Хьуна иза хаьа. Хьо бIарзвинарг кхин ду. И ший дахь айхьа царна а хIун дийр ду-те, царал тIаьхьа хьайх а хIун хир ду-те бохуш, ойланаш еш бIарзвелла хьийза хьо. Оцу даламукъалахь и шиъ толур ду. Амма дала шайна тоьхна оьмар чекх яьлла и шиъ лахь а, церан вежарша, кIенташа лелон дерг лелош и шиъ дIа а дуллур ду ас, ткъа хьо хьайн нахана тIе кхаччалц сайн кIентан санна хьан дола а дийр ду. Хьуна оьшучохь да а, вежарий а хир ду тхо кхо ваша. Вохий ма хьийза. ТIехула тIе хьо цхьанна тIехIоьттина ца Iа хIара де. Цомгаш хилларг, кху чохь лоьрашна дика дарбанаш а леладой, товой аравоккху. Да-нана деллачу берийн Iедало дола до. Ца гина хьуна эвла чу вуллучохь гонах беш йолуш долу дакккхий, дехий, кIайн цIенош? Интернат ю иза. Нохчийн масийтта бер ду цигахь кхобуш. Даа а, тIедуха а ло

царна, хаза чохь Іен цІенош ду, кІеда, цІена мотт-гІайба ю, хьоьхуш хьехархой бу. Ша мел холчохь делахь а, Іедало витац стаг бохамехь тесна. Вало, хІинца вайша Мохьмад волчу гІур ву.

Еха цІеначу сени чу ваьлча цаьршинна дуьхьалкхийтира лорйиша.

— Шуна хІун оьшу, накъостий?

— Цомгашчу воккхачу стагана тІехІотта лаьара тхойшинна.

— Мила ву иза?

— Покровкера Мохьмад.

— Фамили?

— Хаац суна. Зуда а, майра а цхьаний далийна и шиъ. Суна хетарехь, воккха стаг и дІо неІ йолчу палатехь ву.

Лорйишас корта хьовзийра.

— Мегар дац цунна тІе ваха. Къамел дар дика дац цунна.

— Амма цунна тІе ца хІиттича ца довлуш хьал хІоьттина-кх тхан.

— ХІан-хІа, мегар дац. Кхетий хьо, иза хІинца а чІогІа ву.

Лорйишин пхьарс а лаьцна, иза а эцна дехьо а ваьлла, цуьнца лохха къамел дан хІоьттира Іалха. Наггахь Мусага бІаьрг тухуш, корта а теІош, Іалхе ладоьгІуш латтара лорйиша. ТІаккха дежурки чу а яхана, ши халат йохьуш, сихха юхайирзира.

— Сагатдо ахь, жимстаг? — хаьттира цо халат тІеюха Мусана гІо а деш. — Баккхий нах кестта то а белла цІа богІур бу. Воккха стаг вуьззина къонаха ву. Оццул чІогІа кхетта цамгар эший цо. Тахана хІума а кхаьллина, метта охьа а хуу. Са ма гатде, диканиг. Кестта цІа догІур ду и шиъ. Жимма ахь сатоьхчахьана, дерриг а дика хир ду.

ХІун дара а хаац, Іалхин а, оцу дог цІеначу оьрсийн йоьІан и дешнаша сапаргІат даьккхира Мусан. Лесхозехь наха шен дола деш, церан мах хадо ца хиира цунна. ХІетахь иза бохамехь вацара. Ткъа хІинца, бохам тІехІоьттича, цунна хьалха ша висина моьттинчу хенахь хааделира Мусана ша цхьа воцийла а, адамийн дикалла а.

ХІара шиъ чукхаьчча, Іалхас делла салам дІа а оьцуш, хьалаайавала гІоьртира Мохьмад. Амма Іалха, цуьнан оза куьг схьа а лаьцна, белша тІе дайн куьг диллина саца а вина, уллохь лаьттачу гІанта тІе охьахиира.

Мохьмадца цхьаьна палатехь Іуьллуш кхин а кхоъ стаг вара. Іалхина бІаьрг ма кхийтти хиира уьш мича къомах бу. Доккха сира ши мекх а, озачу юьхьа тІехь боккха, беха мара а болуш волу воккха стаг гуьржи вара. Цунна дуьхьал маьнги тІехь, коьртахь къорза пес ерг, узбек вара. Сонерчу маьнги тІехь нохчийн жима кІант Іуьллура.

Мохьмадана уллорчу тумбочкина тІехь а, чохь а миска даарш дара. Іаьржачу бепиган юьхк а, узбекийн кхаллар а, якъийначу кемсийн кам а, масех Іаж а.

— Воккхачу стагана тIаьхьа даьхкина шу? — хьаьттира гуьржичо. — Дика даьхкина. Дика адам ду Мохьмад. Оьзда стаг ву. Схьа чувалийнчу хенахь гIуллакх дика дацара сан махкахочун. Амма тхо, кавказски къена нах, мокхаз санна чIогIа ду. Тхо лийр дац шуна, шайна паргIат Iелаш. Шу цIа дирзича, Мохьмад волчу хьошалгIа вогIур ву со. ТIаккха тхойша цхьаний сан даймахка Кахете гIур ву. Цигахь сан ширчу доттагIаша тхойшинна хьалха хIоттор ю чагIарх юьзна чури. Тхаьшшинна хачапуриш юуш, тIе чагIар муьйлуш, чангула а лоькхуш, гуьржийн мехкаршца хелхавийр ву. Амма сан генацвале реза вац чагIар мала. Шен цIархочо шайна дихкина боху. ХIумма а дац. Ишттачу дийнахь маларх къа хир дац. Амма хелха-м вер ву. Тхан юьртарчу уггар хазчу йоIаца! ХIан, генацвале?

Мохьмада, вела а къежаш, корта хьийзабора.

— ХIара кхо стаг а, кху чуйогIу и оьрсий йоI а ца хиллехь чIогIа бIо оьшур бара сан, — элира цо, гуьржичун къамел сецча. — Шайна тIаьхьа беанчу кхачех ах суна схьало. Ткъа и йоI ша баьха йогIуш суна хIума ца йохьуш ца еана цкъа а. Хьашт дац, ас юур яц аьлча а ца Iа. Хьайн зудчунна ло олий, дехьа чу бохьуйту. Цхьацца забарш еш сан дог иэца гIертa берриге а. ХIара гуьржи ву самукъне стаг. Мосазза а Нохчичохь хилла ша боху. Шогахь Iуьллучу узбекан зуда яц. Ша товелча, цхьа жима зуда а ялийна, со ловзарга кхойкхур ву бохуш забарш йо цо. Дика адамаш ду. Вайх чIогIа къахета царна. ХIокхара цамгар яййина сан.

Чувеанчу шиннан дукха Iойла доцийла хууш, къамел сацийна, дIатийра Мохьмадан накъостий.

* * *

«Гор, ШахIид яI, ма холчу хьоле вожийна-кх ахь со! — ойла йора Iалхас Мохьмадан лекхачу, хебаршка ихначу догучу хьаьжа тIе шен шийла куьг а диллина. — Хьанна моьттура хьан доьзал суна кху хьолехь карор бу. Хьо дийна ву, хьо шайна тIекхочур ву моьттуш хIорш Iа, ткъа хьо, хьо вина, хьо кхиийна нана-нохчийн латта цхьана къацахетарша хьайгара дIа а даькхина, хьо байлахь витанийла хууш санна, генарчу белорусски лаьтто шен кийра тIе эцца...»

ДIаяханчу аьхка, фронтехь хьалхатеIачу советски эскаршца цхьана, июнан тIаьххьарчу деношкахь Бобруйска улло кхечира Iалха гIуллакх деш волу инарлин И. А. Плиевн дошлойн-механизированни группа. Цхьана суьйранна церан участкехь тIом соцунгIа а хилла, жимма садаIа меттиг яьлла, шен эскадронца жимчу хIотарахь садаIа сецначу Iалхина тIевалийра цунна вевзаш воцу кьона сержант.

— Накъост капитан, хьо нохчо вуй? — хаьттира цо маршалла хаттар а доцуш.

— Ву. ХIунда хоьтту ахь?

Нохчийн, гIалгIайн халкъаш махках даьхначул тIаьхьа оцу къаьмнех болчу салташний, эпсаршний тIехь ша тайпа тергам латтабора эскаршкахь гIуллакх дечу пачхьалкхин кхерамазаллин органийн белхалоша. Ткъа вуьшта, кхечу къаьмнех болчу бIаьхаллин накъосташца вошалла ларделира цхьа а тайпа хийцам боцуш. ХIетте а, органаша къайлах лелочу эладитанаша кIез-кIезиг буллуш цатемаш буллура цхьаццаннийн дегнашна чу. Дукха хан ялале массо фронтера нохчех, гIалгIайх а могIара бIаьхой тыле дIабигира. Изза кхоллам эпсаршна тIе а кхочур буйла хууш, шайн полкан штабера стаг веача, я ша цига дIакхайкхича дог духура Iалхин.

— Кхузара дIа гена йоццуш цхьана юьртахь чIогIа чевнаш хилла Iуьллуш сан доттагIа ву... Нохчо ву иза. Тахана хилла цунна чевнаш. Валарна кхерам болуш хьал ду... Ша валале, я ша тыле дIавигале шена тIе цхьа нохчо кхачор дехна цо соьга. Цунна цхьанхьахула-м хезза кху полкехь хьо хилар. Кхетий хьо, накъост капитан, лачкъийна вигна а, хьо а воцуш цунна тIе вухаверза йиш яц сан... Хьайна хаахьара, тхойшинна вовшийн мел чIогIа дукхавеза. Тхан дивизин разведкин начальник ву иза. Iаламат майра, каде, хьунаре, догдика... ТIом болабеллачу хьалхарчу дийнахь дуьйна схьа даим а цхьаьна ву тхойша. Хьайна хаахьара, иза мел дика кIант ву...

— Гена вуй иза? — хьаьттира Iалхас.

— Пхи-ялх километр.

Сихха полкан командирана тIе а вахана, шена тIе Iоттаделла гIуллакх цуьнга дIадийцира Iалхас. Вуьшта а Iалха догдоьхна лелий хуучу полковника, дуьхьало а ца еш, оцу буьйсанна мукъа витира иза.

Говрашкахь воьду хIара шиъ ах сахьт далале дIакхечира, яьгна чим хилла лаьттачу, хьуьнна юккъерчу жимчу юьрта. Ларамза дийна дисинчу деккъачу цхьана цIа чохь Iиллара чIогIа чевнаш хилла масех салти. Узарш деш, синкхетамах а бевлла, харц луьйш Iохкучу царна гонах хьийзаш лоьрийша а, капитанан чинехь хирург а вара. Баьрччехь, кIел сийна буц а яржийна, оцу тIетесначу плащ-палатки тIехь, берриге накха а, хьаж а бинташца дIа а лаьцна Iуьллучу дархочунна тIевигира иза сержанта. Дархо ши бIаьрг а биллина Iалхе хьаьжира. Цуьнан дог-ойла айалур яцара-те аьлла, салам делира Iалхас.

— Ва Iалайкум салом! Бехк ма биллалахь со хьала ца гIаттарна...

Дархочо са чу оьзча, цуьнан накха иэтIачу левсих тарлора.

— Лейтенант Магомадов, хьуна къамел дар зуламе ду! — схьа мохь туьйхира корехь лаьттачу капитана-хирурга. — Хьо тыле дIа хьажавале, хьуо кхоош хьайн дегIе жимма ницкъ баийта. ХIинцхIинца машина кхочу бохуш ладоьгIуш Iа со.

Лейтенант велакъежира:

— Алексей Михайлович, со Iожалах цкъа а ца кхийриний хуъушехь, хIунда дуьйцу ахь иза? Со кхузахь вуьсур волуш ма ву. Цул, со а витина, шу дIа дахале, жимма къамелаш де вай... — дархочо шен ши бIаьрг сержанте хьажийра. — Баркалла хьуна, Вася. Шуна кхета хала болчу тхоьгарчу балано кхайкхийти соьга хIара махкахо сайна тIе. Айхьа суна мел доккха гIуллакх дина, мел боккха там бина хьайна хаахьара, Вася... Тхо, нохчий, жима халкъ ду. Цундела эскарехь гIуллакх деш берш а кIезга бу... Эзарнаш километрашка яхъеллачу фронтехь, масех миллион бIаьхошна юкъахь цхьацца-шишша массанхьа а баржийна сан махкахой каро хала ду... Амма, даима санна, хьо ларий хьайна тIедиллинчу халачу декхарца... Баркалла хьуна, Вася. ХIинца, ахь бехк ца биллахь, ас кху сайн махкахочуьнца тхешан ненан маттахь къамел дийр ду... Хьайн цIе йийцахьа... — Iалхе хьалахьаьжира дархо.

— Iалха ю сан цIе.

— Мичара ву хьо?

— Веданара.

Дархо цхьана минотана садоIуш дIатийра.

— Суна хетарехь, сан оьмар минoташка йирзина. Цундела сайна ала лаьарг хьоьга сихха дIаала гIоьртар ву со... Нохчий шайн даймахкахь, шайн ярташкахь бехаш хилча-м вайх хилларг вайн доьзалшка дIахоуьйтур дара накъосташа, командованис... ХIинца со а, хьо а валарх вайн доьзалшна хаьар дац. Уьш мичхьа бу а, дийна бу бац а ца хаьа вайшинна... И ду соьга хьо схьакхайкхийтинарг... Сан дехар ду хьоьга ас йоху цIераш дIаязъяр...

Арахь машинан тата хезча, сиха корах ара хьожура лор. Амма цо ладоьгIу машина гучу ца йолура.

— Со Бенара ву. Фамили — Магомадов ю тхан, цIе — ШахIид ю. Кхузткъе итт шо хенара да ву сан Мохьмад цIе йолуш. Нана ю... Десте ю Бесира цIе йолуш. Элита а, Белита а цIераш йолуш сол йоккха шиъ йиша а, дейтта-пхийтта шо хенара, Муса цIе йолуш цхьа ваша а ву. Ший а йиша Бенахь марехь ю, Ахьмад, Iадиз цIераш йолчу шина стагехь... Хьо валанза дийна вайн нахана тIекхачахь, и сан нах а лахий цаьрга сох хилларг дийцалахь...

ШахIидан ницкъ тIаьхь-тIаьхьа оьшуш, аз гIеллуш хеда дуьйлира.

— Ткъа вайн нахе беана бала, бохам... Цуьнан ойла ян воьлча, хьераваллаза вуьсу... Амма вайн халкъ мацца а цкъа шен махка цIа доьрзур ду. Мацца дирзина а цIа доьрзур ду... Хено къастор ду дерриг а... Партис иштта дуьтур дац и гIуллакх... Вай теша цунах. Ткъа вайнахана бохам бинарш таIзарх кIелхьара а бевр бац... Iалха, мацца а цкъа шаьш вайн дай баьхначу лаьтта тIе цIа дирзича, тхан юьртан кешнийн кевне, гу тIе, сан безамна цхьа жимо гайракхан тIулг богIа алалахь...

«ХІан-хІа, ШахІид, ахь санна ас а лоцур ю и къиза Іожал. Со а тешна ву вайн халкъе беанчу иэрчачу бохамо хІара дуьне а къахьдина хьо хьуо Іожалан бага гІиртина хилар. Изза до ас а кху деношкахь, амма хьо санна ирсе ца хилла со...»

— Лейтенант, къамел ма дехьа... — юкъагІоьртира лор. Амма иза ШахІида сацийра.

— ХІумма а дац, Алеша... Цхьа масех минот бен ца йисина...

ШахІид вала герга вуйла хиъначу Іалхас цуьнан корта меллаша хьала а айбина шен кара биллира

— Вася... сан доттагІа!

Шен цІе яьккхича сержант ШахІидана хьалхха гора вуьйжира.

— ХІун боху ахь, ШахІид?

— Хьуна хаьа-кх, Вася, тхан халкъана тІехь динарг... Тхо ямарт, кІилло а хилла-м ца дина цунна и таІзар... Тхан жима халкъ... Жимчунна халахетийта атта ма ду... Нагахь тхан халкъана хьо волчохь цхьаммо вон дош алахь... тхоьгахьа гІо даккхалахь... Тхуна ямарт, кІилло нах дара ма алийталахь...

— Ахь хІун дуьйцу, ШахІид! Хьан эр дара шуна харц дерг? Дукха хенахь дуьйна дерриге а дуьненна хууш ма ду шун халкъ майра, тешаме, доьналла долуш хилар!

— Баркалла хьуна, Вася... Со теша хьох сайн вешех санна... Іалха... со леш воллу... Вайн дайн гІиллакхехь дІаволлалахь со... Виц ма лолахь Нохчичоь... Нохчийн кІенташка дохий ма хьийза ала.. Цул а яккхий халонаш тІеІиттаяларх вайн дай а ца боьхна... Дала хьукма долда... вайн халкъана тІехь и харцо лелийнчарна...

ШахІидан дешнаша гонах дерг дерриге а диццдина, цхьана минотана шен ойланашца гена нохчийн лаьмнашка, винчу юьрта вахара Іалха. Нохчийн уггар ширчу яртийх цхьаъ. Буьрсачу Шемалан столице. ГІараваьллачу харачойн Зеламхана дуьххьара шен бекхаман куьг айбинчу меттиге. Цигахь вина, цигахь ваьхна Шемалан тоьллачу наибех цхьаъ хилла волу Іалхин ден-денда Эдал. Іаьлбаг-Хьаьжин гІаттамехь дакъалоцуш вийна Іалхин деда. Деникинцех леташ Соьлжа-ГІалина уллохь воьжна Іалхин веваша. И санна ю нохчийн муьлххачу а доьзалан биографи. Нохчийн халкъо бІеннаш шерашкахь шайн цІийца хьандина и исбаьхьа лаьмнаш дІадаьхна цаьргара. Ванах, кхин гур доцуш ду-те Іалхина ша вина, бераллахь левзина и хьоме лаьмнаш, хьаннаш...

Оцу къаьхьачу ойланех Іалха юкъахваьккхира ШахІидан малделлачу дегІо...

— ШахІид!? ШахІид!? — мохь белира сержантан. — Велла! Хьо турпалх а къинхетам ца би-кх Іожалло! ШахІид, сан доттагІа, сан ваша, ламанан кура леча... Суна хаьара ахь Іожал лоьхийла... Сан ницкъ ца кхечира хьо ларван... Ва неІалт хуьлда хьан цІенчу дагчу дІовш доьттинчунна!

Шайн халкъ бехк-гуьнахь доцуш махках даьккхинчул тІаьхьа эрриг фронташкахь а, партизанийн боламашкахь а дера а, тур-

пала а летара нохчий. Оцу тIе уьш тоьттура масех бахьано. Шайн халкъанна тIе кхоьллина и харцо а, дина эхь а ца лалуш, тIеман арахь Iожалла лоьхуш летар а. Даймахкана ямарт хилла аьлла нохчийн халкъана тиллина цIе харц хилар хаийта гIерташ. ТIамехь болчу нохчийн кIенташа турпала хьуьнарш, Даймахкана тешам а гайтича, бехк-гуьнахь доцуш харцо тIе а кхоьллина махках даьккхинчу халкъана тIера и харцо дIаяккхаре догдохуш а. Амма шен халкъана эхь дина, цунна харц таIзар дина аьлла мостагIашкахьа ца волура цхьа а.

Халкъ таIзар деш махках даьккхинчул тIаьхьа тIамехь хьуьнарш гайтинчу нохчашна орденаш ялар а, турпалхочун цIе тиллар а сацийра. Фронтан командованис я Москвахь чекх а ца бовлуьйтура уьш. Цундела, эскаран, дивизин, я полкан командованин хьехаршца, орденна а, я турпалхочун цIарна хьуьнар гайтинчу цхьаболчу нохчийн эпсарша шаьш кхечу къомах язбойтура — гуьржий, хIирий, гIезалой, гIумкий, суьйлий и. дI. кх. а. Иштта цхьа могIа хIилланашца толаман де тIекхаччалц тIамехь бисира дуккха а нохчий.

Iалхина ца дийзира цхьа а хIилла лело. ШахIид дIавоьллинчул тIаьхьа цхьа бутт баьлча, тIамехь луьра чов хилла, еххачу хенахь госпиталехь а Iиллина, юха фронте ваха ца магош цIа хьажийра.

ЦIа мичхьа ду-м ца хаьара...

...Iалхас доккха садаьккхира.

Цхьа кIира хьалха хиънера Iалхина ШахIидан доьзал Покровнехь хилар. Цунна и хиъначу хенахь Мохьмад а, Бесират а чIогIа цомгаш дара, ткъа Муса лесхозехь вара. Цомгашнаш больнице а балийна, Муса цIа кхайкхира Iалхас. Амма ШахIидах хилларг Мохьмаде дIахоуьйтийла дацара, иза товелла цIа верззалц.

— Мохьмад, хIара кIант а валош со хьуна тIе варан бахьана дийца лаьа суна, — долийра Iалхас, ша цуьнан могашалла хиттина ваьлча. — Ас хьехар дала воккха ву хьо, цундела хьуна соьгара хьехар ца оьшу, ткъа гIо оьшу. Тхо санна махках ваьккхина хьо, амма хьайн йиш-вешех, юьртахойх къастаро хIара бала тхуначул базбина хьуна. Iожал вайна тIаьхьа хIоьттина лела. Сахьт дац валаран. Цунна а ца кхоьру хьо. Цунах кхера а воккха ву хьо. Кхузахь Iуьллучу хьайн а, хьайн хIусамненан а ойла кIезга но ахь. ХIара дуьне иштта декъаза дуучул, нахана бала а хилла лехачул, делла дIадалар гIоле ма ю боху хьан даго. Амма хьан дагна бала бинарг, хьан са дуург, хьуна хьайн цамгар а, гонах хьийза Iожал а йиццйинарг кхин ду. Ахь ойла йо, делла шаьшшиъ кху чуьра арадоккху долчу дийнан. Тезет хIотто юьртахой а бац, кадам дIаэца гергарниг а вац, тIаьххьарчу новкъа ваккха нийсарой а бац. Тхо делча лийчо, марчо хьарчо, сагIа даккха, мел кхайкхо стаг хир вац-кх боху хьан даго. Цул а дазделла хьуна, шайл

тӀаьхьа кӀант висар. Цуьнан дола дан стаг цависар. Бакъ дуй и, Мохьмад?

Ши бӀаьрг хьаббина ладоьгӀуш Іачу Мохьмада меллаша кхузза корта таӀийра.

— Бакъ ду иза, Іалха. Сан дагахь дерг цӀенна схьадийци ахь.

— Амма оцу агӀор ахь сагатдан ца оьшу, Мохьмад. Сингаттамо йолчу тӀе а чӀагӀйо цамгар, Іожал герга уьйзу. Хьан сапаргӀат мел хили дегӀа тӀера цамгар сиха дӀаайбалур ю. Генахь бисина хьоме Даймох, байлахь дисина дай-нанойн кешнаш юкъа а лоцуш дуй биъна, ас дош ло хьуна, нагахь цхьа дела болх хилла сайл хьалха хьан а, хӀусамненан а Іожал хилахь, сайн да-нана саннa лоруш, царна тӀехь айса дендерг шуьшинна тӀехь деш шуьшиъ дӀадолла а, шен нахана тӀекхаччалц хӀокху лаьттачу шун кӀентан сайн кӀентан, вешин ас дендолу дола дан а. Нагахь ас хӀара сайн дуй къарбахь, хьуна деллачу дашах со вохахь, дала хьуна дуьхьал юьхьӀаьржа а валавойла со!

Делкъанна юург йохьуш чу еанчу лорйишас юкъахдаьккхира Іалхин къамел.

— Гой хьуна, жимстаг, дада дика Іаш ву. — Мусан белшах куьг туьйхира цо. — Ткъа хьо воьхна хьийзара. ХӀинца арадовлар доьху шуьга, накъостий. Цомгашчунна дика дац дукха лер. ХӀокхо хӀума кхалла а еза.

Іалха хьалагӀаьттира.

— Амма шуьшинна хӀума хила йиш яц, Мохьмад. Шуьшиъ даламукъалахь, толур ду. Схьало хьайн куьг. Меттахъхьен пурба дац хьуна, — Мохьмадан куьг схьа а лацна, тӀе охьа а таьӀна, цуьнан некхах шен накха туьйхира Іалхас — Марша Іойла хьо. Вайн везчу дала маршалла дойла хьуна! Варийлахь, цхьана а хӀуманна са ма гатделахь. Дала дикаанна цхьана тухийла вай.

Цаьршинга а хьоьжуш хӀоьттина лаьттачу Мусана гира ден балдаш дегалуш, дазделла бӀаьргнегӀарш тохалуш, царна юккъера схьа Іовдаделла бӀаьрхин тӀадамаш хебаршка ихначу мокхачу беснешна тӀехула меллаша шершаш кӀайчу можа юкъа а доьлла довш...

VI

Тахана дог декхаделла, дегӀ дайделла райисполкоман председателан кабинета чуьра араелира Анастасия Федоровна.

Исполкоман председателa Турсунбековс цуьнга бешийтина спецпереселенцашна гӀо даран хьокъехь болу правительствон сацамаш. ЦӀенош-бахам вовшахтоха ахча а, машанна даьхний доло цхьацца бежан а лур ду царна. Цул сов, пачхьалкхо нохчашна син цӀарах ло ялта а жимма алсамдаьккхина. Дукха ца леш тӀедогӀучу ялташна дуьхьал гӀур бац-те уьш.

Кертах дӀатесна лаьтта шен говр схьаяста ойла хилла цкъа дуьрстана урх схьа а лаьцна, юха а дӀахийцира цо. Дерриге гӀул-

лакхаш чекх а ца дохуш цIа гIойла а ма дац. Комендатуре а яхана, нохчийн хьокъехь дагаяла дезаш дуккха а гIуллакхаш ду Анастасия Федоровнин. Нохчашна юккъехь нисло хIинца а гIаддаьнза наггахь стаг. Цхьаццаволчун аьтту хилла шайн долара безчу механ хIуманаш шаьш махках дохучу дийнахь кIелхьара яха. Цхьаццаволчун доьзал жима, кегий берш цахиларо аьтто бина. Шитта, гай юьзна, дегIехь ницкъ болчу цхьаммо шен зудчунна тIе зуда ялийна. Цхьана стеган ши зуда хиларх-м кху махкахь башха тамаша а ца бора. И шираллах дисина гIуллакх Iедало дукха хан йоццуш дIадаьккхина меттигерчу бахархошна юккъера. ХIинца а нисло къайллах шиъ-кхоъ зуда кхобуш узбек, киргиз. Амма уьш мацах цкъа балийнарш бу. Кху тIаьххьарчу шарахь зудчунна тIе зуда а ялийна, уьш ший а цхьана стагехь ехаш меттиг хилла яц. ХIинца нохчашлахь долалуш лаьтта. Кхузткъе итт шо хенарчу воккхачу стага бухарчу зудчунна тIе йоI ялийна. КIел хIотта тхов а, даа-мала доцуш, вала верас воцуш йисина и йоI а яхана цуьнга...

Ткъа воккхачу стага Iедалах лечкъадо иза ша шена ерзийна хилар. ХIара да-нана делла йисина шен гергарчу нехан йоI ю, цундела тIе а лаьцна кхобуш ю боху цо. ЙоIа а чIагIдо изза. Ткъа, гIуллакх иштта цахилар Настина шера го.

Юьртахь нохчийн маситта бер ду, ткъа царех школе лелаш ялх бен дац...

Кхин масане ду уьш! Дерриге а юьртсоветан декхаршна чу догIуш а, Анастасия Федоровна шайца ларор йолуш а гIуллакхаш ду уьш. Амма нохчий спецпереселенцаш бу. Царца доьзна кхолладелла гIуллакх — иза жимо делахь а, доккха делахь а комендатурехула къасто дезаш хуьлу. Хьалха кхузахь комендант хиллачу Чалийца дерриге а гIуллакхаш дика дIанисдора цо. ХIокхо санна нохчех къахеташ, доглозуш, церан гIуллакхана шен са дIаделла болх бора Чалийс. Амма иза цхьа бутт хьалха кхузара дIа а ваьккхина, кхечахьа балха вахийтина. Ткъа мила; муха стаг ву-те керла комендант?

Цхьа хIума-м яздеш стола тIе юьхьар а вахана хиъна Iачу коменданта, маршалла а хоттуш, Анастасия Федоровна чоьхьа яьлча, шен балхах юкъах ца волуш, цунна неIарехь гIант гайтира.

— Хьайн гIуллакх схьадийца ахь, гражданочка, нохчаша я вьола дина, я йиттина хьуна?

Анастасия Федоровна цецъелира.

— Суна-м иза а, я важа а ца дина нохчаша. Со Покровкехь юьртстоветан председатель ю. Хьуна ма хаъара, цигахь бехаш нохчий бу. Церан хьашт-дезарийх лаьцна хьоьца къамел дан еанера со.

— ХIаъа, суна юьйцу хезна хьо. Васильева Анастасия Федоровна? Девзаш хир вайша. Сан фамили Кривошеев ю. Иван Хари-

тонович. Сол хьалха хиллачу коменданта Чалийс а, ахьа а нохчий шайн тIома кIел боьхкина кхаьбна бохуш дийцина соьга. Йоккха гуманизм ю иза-м. Схьадийцал. Со ладугIуш ву.

Анастасия Федоровнас цхьаъ ца дуьтуш дIадийцира нохчашкара хала хьал, оцу халчу хьоло уьш зуламашна тIететтар, комендатуро жимма а шен гIо лаьцча, нохчашка и цхьадолу зуламе гIуллакхаш ца леладайта а, цаьрга хIоьттина хала хьал жимма аттачу даккха таронаш хилар а. Ша и дуьйцуш аз дегадора, легашка шад хIуьттура Анастасия Федоровнин. ТIулг белхабалла инзаре ирча дара цо дуьйцург. Амма Кривошеевн еакIов юьхьа тIехь цхьа а тайпа хийцам ца хаалора. Оцу чохь цхьа а адам доцуш санна, шек воцуш ла а доьгIуш шен болх бора цо.

— Дийцина елин хьо? — хаьттира цо Анастасия Федоровна къамел дечура сецча.

— Оцу къеначу стеган бухарчу зудчо арз диний хьоьга шена тIе зуда ялийна аьлла?

— Ца дина.

— Къеначу стага йигначу йоIа арз диний хьоьга, ша шена ца везачу къеначу стага нуьцкъах маре йигна аьлла?

— Ца дина.

— Дай-наноша аьрзнаш дой хьоьга шайн бераш доьшуш дац бохуш?

— Ца до.

Кривошеевс ши куьг дIаса а тосуш белш саттийра.

— Ткъа ахь тхоьга хIун де боху?

Анастасия Федоровна цецъелира. Иза ца тешара шена и дешнаш хазарх.

— Ой, цара муха до аьрзнаш? Аьрзнаш дан йиш йоцчу хенахь кхолладелла и гIуллакхаш. Ткъа иштта гIуллакхаш хила таронаш вай йитича, хилла девлларш мага а магийтича, царех хIун хир ду, уьш вуьшта а бу боккхачу балехь...

— Белахь бу-кх шайн бехкенна, — юкъахъяьккхира иза Кривошеевс. — Шаьш советски Iедална дуьхьал гIуьттучу хенахь, шаьш Гитлерна герз буйнахь гIо дечу хенахь ойла ян езара цара таханлерчу дийнан. Цхьа а вац царна хиллачунна бехке, уьш шаьш бу. ДIадаханчу бIешеран дохалла оьрсашна дуьхьал гIазотан тIом бинарш уьш ма бу. ХIетахь бIе эзарнаш оьрсий хIаллакбина цара. Революци хиллачу хьалхарчу дийнахь дуьйна, шаьш махках баххалц, советски Iедална дуьхьал герз буйнахь дуьхьало йина. ХIара тIом болабелча, цхьа а фронте ца воьдуш, шайн хьаннашкахь, лаьмнашкахь бандитийн гIеранаш кхоьллина, советски эскаршна букъа тIехьахула ямарт тIе летта. Доцца аьлча, кху тIаьххьарчу бIе шовзткъе итт шарахь кавказски ламанхошна а, вайн махкарчу кхечу халкъашна а юккъехь барт, доттагIалла хила а ца дуьтуш, цигахь къаьмнашна юккъехь мостагIалла лат-

гиййарш и нохчий хиллий хаьий хьуна, лоруш йолу Анастасия Федоровна?

Анастасия Федоровна йист ца хилира. Дуьххьал дIа шен легашка гIоьртинчу шадах къурд а бина сецира иза. Цунна хаац бIе шо, цхьаъ ах бIе шо хьалха хIун хилла. Ца хаьа цунна нохчий советски Iедална дуьхьал хилла ца хилла а, цара Гитлерна гIо дина ца дина а. Цо шен шовзткъе итт шо дерриге а Покровкехь даьккхина. Иза къинхьегамхо ю, йиъ класс бен хаарш а доцуш. Цунна дика хуург ялташ кхиор а, даьхний кхабар а, керт-ковхь гIуллакх дар а ду. Хьанна моьттура цунах йоккхачу юьртан куьйгалхо хир ю? Маса хир дац моьттург хилийти кху тIеман шераша. Амма цунна цхьаъ хаьа..

— Стенна бехке бу и зударий, бераш? — хьаьттира цо, Кривошеевна тIе ши бIаьрг боьгIна. — Уьш а бара Гитлерна гIо деш?

— Иза вайшиннен хьекъал оьшуш гIуллакх дац, накъост Васильева. Ас цхьа хьехар дийр ду хьуна. Хьо зуда а хиларна, хьан майра а, ши кIант а фронтехь хIаллак а хиларна, хIинца хьо цхьа хиларна а, ахь нохчашна деш долу йишийла шайна ца гучуха Iаддала Iийна кхузахь. Амма тIех хIума дика дац. Советски Iедалан мостагIий хиларна, Даймахкана ямарт хиларна правительствон сацамца нохчашна таIзар дина. Сталина буха куьг яздина болу и сацам цхьаммо а дIаса тетта а, бийцаре бан оьшуш дац. Кхийтин хьо? Уьш кхуза бусто а, кхетош кхио а ца балийна. Кхийтин хьо? Нагахь меттигерчу бахархойн, юкъараллин долаллина тIе куьг кховдадо-кх цара — тхоьга схьаала. Нагахь кхин хIуу цхьа Iедална, меттигерчу бахархошна зуламе дерг до-кх цара — тхоьга схьаала. Оха таIзар дийр ду. Ткъа уьш шаьшлахь вовшийн карах белча а вайн гIуллакх дац. Кхийтин хьо?

— ХIан-хIа, ца кхийти! Уьш а ду тхо санна адамаш, зударий, бераш, къена нах... — эххар а мохь белира зудчун.

— Делахь, хьо цIа яхча тховса ойла ер ахь. Хьуо тахана мичхьа хилла а ма дицде.

Кривошеев, кIоршаме вела а къежна, зудчуьнга араяла езар хоуьйтуш хьалагIаьттира.

* * *

Комендантуран сени чохь лаьттара безамехь, цIена юьхь-сибат долуш, юккъерчу дегIара, шовзткъа шо хенара нохчо. Бесни тIехь и, чIенги тIехь а уьрсо хадийна цIийн хьоькхнаш дара. Схьахетарехь, Iуьйранна аравалале маж-мекх даьшнера цо. Цкъа-шозза комендантан кабинетан неIаре а вахана ладуьйгIира цо. Чуьра цхьа дов хезара. Зудчун а, стеган а.

Церан къамел дахдала доьлча уьйтIа а ваьлла, пальтон кисанара кисет схьаяьккхира цо. Томкин цигаьрка а хьарчийна, иза бага а лаьцна, цIетуханца кIожам лато вуьйлира иза. Чолакхчу аьрру

пхьаьрсо новкъарло еш, дикка къахьийгира цо кIожамах цIе ца леташ. Эххар а, цигаьрка а латийна, боккха баькkхина кIур пехашна чу а оьзна, шуьйрачу мераIуьргашкахула а, багахула а дIахийцира. Коменданто ша хIунда кхайкхина ца хууш сагатлучу цуьнан са декъаделира.

Бешехьа а вирзина, керта тIе а тевжина цигаьрка уьйзуш лаьтта иза, цIийнан неI йоьллу а хезна, тIехьа хьаьжира. БIаьргех йовлакх а хьоькхуш, оцу чуьра араелира церан юьртда Васильева. Иза шега хьажа кхиале дIавирзира нохчо. Схьахетарехь, зудчунна ша кхузахь гойла ца лаьара цунна.

Оьзна ялазчу цигаьрканах кхоам хетта, цхьана метта шоззакхузза кIур а баькkхина, кертал дехьа а кхоьссина, чувахара иза. Цхьана масех секундехь неIарехь соцунгIа а хилла, неIарх пIелгийн голаш туьйхира цо. Чуьра схьа оьгIазе аз хезча, меллаша чу а ваьлла, маршалла а делла, неIарехь ирахь сецира.

Нохчочун маршаллина дуьхьал жоп ца луш, кехаташ кегош веххa Iийра комендант. ТIаккха шен цIен ши бIаьрг цунна тIебуьйгIира.

Хьалха а таьIна, гонаш севсина цIен ши бIаьрг цуьнан дегIа тIехула а кхарстина, цхьана юкъана нохчочун чолакхчу пхьаьрса тIехь сецира.

— Покровкера вуй хьо?

— Ву.

— Наибов Асвад вуй хьо?

— Ву.

Стоьла гIутакх схьа а оьзна, оцу чуьра схьаэцна цхьа кехат нохчочуьнга дIагайтира коменданта.

— ХIара кехат девзий хьуна?

— Девза. Хьалха хиллачу коменданта даькkхина соьгара иза.

— Хаьа. Тхоьца болх бан тIелоцуш ахь делла расписка ду хIара. Покровкехь а, районерчу кхечу ярташкахь бехачу нохчийн дагахь дерг а, лелориг а тхоьга схьадийца тIелаьцна ахь. Цул совнаха кхин декхар дуьллу хьуна тIе. Шаьш долчуьра оьрсех, киргизех, узбекех, кхечу къаьмнех болчу нахера Iедална дуьхьал даьлла дош, гIуллакх а тхоьга дийцар. Кхийтин хьо?

— Кхийти.

ДIакхевдина сейфа чуьра цхьа папка схьа а эцна, бIаьргех куьзганаш доьхкина, оцу юкъара цхьа-ши кехат деша вуьйлира Кривошеев.

«Аьстамиров Iабдул-Iаьзам. 1877 шарахь вина. Граждански тIом болуш Советан Iедалехьа тIом бина. Нохчичохь Советан Iедал хIоттош юьхьанца жигара дакъалаьцна. Амма тIаьхьа контрреволюцин элементашца уьйр йолуш хилла. Хьуьжарехь дешна ву. Iаьрба мотт хаьа. Ша-шеца болх беш бусалба динан Iилманан шуьйра хаарш долуш ву. 1932 шеран мартехь Нохчичохь Советан Iедална дуьхьал хиллачу гIаттамехь дакъа ца лаьцна цо, амма

оцу гIаттаман дакъалацархошна гергарлонаш, доттагIаллаш долуш хилла. 1933 шеран февралехь РСФСР-н УК-н 58-чу статьяца бехке вина лаьцна, бархI шо хан яьккхина, 1941 шеран февралехь лагершкара дIахецна...»

«Эскарханов Iалха. 1916-чу шарахь вина. Юккъера образовани ю. ТIом хилале хьалха эпсарийн школа чекхъяьккхина. Финашца гIамехь а, хIокху тIамехь а жигара дакъалаьцна. Хьуьнаре, хьекъале, майра а эпсар ву. Партина а, советски Iедална а муьтIахьалла гайтина. «ЦIечу Байракхан», «ЦIечу Седанан» орденаш, масех медаль ю. Шен халкъ махках даьккхинчул тIаьхьа партина а, советски Iедална а хамталла еш дош а, гIуллакх а ца даьлла цуьнгара. Амма цуьнан дагахь латтош къайленаш хиларан шеко яц. 1945 шеран аьхка, цхьана тIамехь луьра чевнаш хилла, еххачу хенахь госпиталехь Iиллинчул тIаьхьа, тIамехь гIуллакх дарх мукъаваьккхина...»

— Покровкехь вехаш Iабдул-Iаьзам, Iалха а цIе йолуш шиъ стаг вуй?

— Ву.

— Уьш муха нах бу?

— Хаац. Уьш ший а тхан эвлара вац. ТIе, Iалха тIамера цIа веана дукха хан а яц.

Комендантан хьаьжа юккъе шад хIоьттира.

— Уьш бовза беза хьуна. И воккха стаг молла вуй?

— Хаац суна. Юьртахь белларш дIа-м бухку цо.

— И «хаац» боху дош дицделахь таханчул тIаьхьа. Со Чалий ца хилар а ма дицде. Оцу шина стага дIа мел олучу дашна а, дIа мел боккхучу когана а тIехь тидам латтор бу ахь. Iаьрбин маттахь дешний ахь?

— Сан хенарчу массар санна, цхьана-шина шарахь дешна ас а.

— Молла-м вац хьо?

— Вац. Молла хила итт-пхийтта шарахь деша деза.

— ХIинца буй шун иштта лакхара дешна молланаш?

— Бац. Цхьа наггахь бен.

— Кху районехь вуй цхьа а?

— Хаац. Берш бовза кхиъна вац со.

— Хьуна бевзарш?

— Хааршна сол дукха гена ца бевлла.

— Далла гIуллакх дой ахь?

— Дукха хан ю ца де.

— ХIунда?

— Iедало дехкарна а, со башха кIорггера бусалба цахиларна а.

Похчочо дуьйцучух ца вашара а хаац, я реза хилла дара а хаац, комендантан балдаш раздовлуш делакъежира.

— Тахана дуьйна дIа хийцавала веза хьо. Iедалера маьрша ву хьо бусалба динца йолчу агIонна. Делаца йолу хьайн юкъаметтиг

чIагIъян еза ахь. Даррехь далла гIуллакх а де. Хьайн бусалба динан хаарш шардан а, лакхадаха а лаьа бохуш, хIокху районерчу масех моллица гергарло а таса. Цаьрца а, кхечу цхьа масех стагаца а цхьаьнакхетча Iедална, Сталинна а ле. Массаьрца а кIеда-мерза хила. Массеран а хьайх тешам бахийта. Нохчашна гIоьнна пачхьалкхо ахча а къастийна. ХIора доьзална цхьацца бежана нисдан сацам а бу. Луш йолу продукта а жимма алсам яьккхина. Покровкерчу нохчашна уьш дIаяла хьо чIагIвина.

— Баркалла, Иван Харитонович...

— ДIабаханчу баттахь ахча деллий хьуна кхузахь?

— Ца оьшура иза-м...

Ша ахчанан ведомость кечъеш Кривошеевна дагаеара кху чохь цхьа кIира хьалха хилла инцидент.

Покровкехь вехаш волчу къоначу стага Солтагериев Лоьмас Сталине арз яздинера. Оцу тIехь кIанта дуьйцура нохчийн халкъ бехк боцуш махках даккхар а, махках дохучу дийнахь а, схьадалош новкъахь а цунна тIехь бина ницкъ а, кхузахь шаьш хьоьгу Iазап а. Кехат районера ара ца даьллера. Цхьа кIира хьалха и кIант ша волчу кхайкхира Кривошеевс.

Кривошеевна моьттура иза цхьа бIаьрле жимстаг хир ву. Амма хIара оза юьхь йолуш, дегIана хесара ялхийтта-вуьрхIитта шо хенара кIант вара. ХIокху шиннен къамел деха ца хилира.

— Солтагериев Лоьма вуй хьо?

— Ву.

— Оьрсийн мотт мичхьа Iемина хьуна?

— ГIалахь хьехархойн техникумехь шина шарахь дешна ас.

— ХIара арз ахь яздиний? — кхо маьIиг еш хьарчийна кехат дIагайтира цо.

КIантана девзира иза.

— Яздина.

— ХIара хIунда яздина ахь?

— Оцу тIехь дуьйцу ас иза хIунда яздина.

— Сталина, правительствос бинчу сацамашна дуьхьал ву хьо?

— Сталинна хууш дац тхан халкъана тIехь динарг!

— ХIета, цунна а ца хууш даьхна шу махках?

— Цунна ца хууш ца даьхна, цуьнга харц дерг а дийцина, иза Iеха а вина даьхна.

Кривошеев хьала а гIаьттина, ши куьг букъа тIехьа а лаьцна, цIа чухула волавелира.

— Хьан тентак коьртехь хьекъал ду ткъа хилларш хаа а, къасто а? Шайн дайша а, вежарша а лаьмнашкахь советан Iедална дуьхьал тIом беш, фашисташна гIо деш мичхьа вара хьо?

— Бакъ дац иза! — мохь белира кIентан.

— Сацае хьайн муцIар, фашистийн къутIа!

КIант дIатийра.

— Кхин яздийр дуй ахь хIара тайпа арз?

— Кху районера арадолуьйтуш ца хилча, эрна ду яздар.

— ДIаккхочург хилча яздийр дара ахь?

— Дара.

Уллош тIех волуш цIеххьана саца а сецна, шен ницкъ ма кхоччу ластийна цуьнан лерган агIох тIара туьйхира Кривошеевс. ДIакхоссавелла кIант, пен лаьцна, ирахь сецира. Цергашца къевллина балда а лаьцна, оьгIазаллех дуьзна бIаьргаш Кривошеевна тIе а доьгIна лаьттара иза. Цуьнан шина а мераIуьргахула цIий доладелира.

— Кхузаш схьадалош къа а ца хьоьгуш, шайн лаьмнашкахь дайн дезаш дара шу! Аганара бераш цхьаьна! Дуьненчуьра шун хIу дIадаккха! Бандиташ! Фашистийн хьадалчаш! ХIара тайпа а, цхьа тайпа а кехат яздан хьуна дагадагIахь! — кIентан мера кIел Iоьттира цо цуьнан арз, — Ас набахтехь вахкор ву хьо! И хьайн фашистийн диркх цIан яй суна гучура дIавала!

— Хьо ву-кх бандит а, фашист а! — мохь белира собар кхачнийначу кIентан.

Шена хезначух ца тешаш, цхьана минотана акъваьлла лаьттира Кривошеев. ГIаккха, катоьхна шиний куьйга схьалаьцна шен ницкъ ма-ббу легаш Iаьвдира. Цуьнан садукъдала доьлча, дIа а хецна, вортанан тIера схьа а лаьцна, мийра тоьхна неI йиллина, сени чу кхоьссира...

— Солтагериев Лоьма цIе йолуш кIант вуй Покровкехь? — хаьттира цо нохчочуьнга, куьг таIо цунна хьалха ведомость а йоьллуш.

— Ву.

— Къаьсттина а боккха тергам оцу кIантана тIехь латтор бу ахь. Iедална дуьхьал къамел дой хьожуш, ладогIа. Мацвелча къола данза Iийр вац иза. Иштаниг цуьнгара далахь, соьга хаам бе. Доцца аьлча, цо закон талхийна меттиг лаха.

Коменданта шега кховдийна ахча, дагар ца деш, пальтон чухуларчу кисана таIийра нохчочо...

VII

Мария Петровнас дика юза а йина, кара бепиган буханкин цхьаьцца ах а, хи чу йоьхкина помидораш а елла, дечиг дIа а ца оьцуш цIа хьажийна ши зуда, шаьшшиннен маххьаш гIиргIазойн цхьана йоккхачу стагана сусмих[1] дIа а доьхкина, цIа йогIура. Шиннен а яххьаш екхаелла яра хIинца. Дицделлера кIадъялар а. Моьттура, дуьненара дерриге рицкъа кара а лаьцна шаьшшиъ цIа йогIу. Шен-м дукха ойла а ца йора Занус, иза йоккхаера кегийчу берашца йисинчу Хелипатан тахана хIара аьтту нисбаларх.

[1] Сусма — якъийна нехча.

Шаьшшиъ школана гено яьлча, Хелипат саца а йина, шегара помидораш а, сусма а цуьнга дIакховдийра Занус.

— Ахь хIун до? — цецъелира Хелипат.

— ДIаэца. ХIорш хьуна юьту ас.

— Делхьа оьцур яцара-кх. Хьо а ма яц цIахь баьрчче хьаьжкIийн гали хIоттийна Iеш!

— Со цхьаъ бен яц. ХIара бепиг суна шина-кхаа денна тоьур ду. ТIехула тIе, ас денна йоккху сайна мацалла ца яллал хIума. Ткъа хьан цIахь кхоъ бер ду. ДIаэца, Хелипат, суна лаьа царна хIорш лойла.

Хелипатан ши бIаьрг хих буьзира. ХIан-хIа, цунна кIезиг хIума дацара иза. Цаьрца оьзна деши а, уьш а цхьацца агIор дехкича цо и деши дIа а теттина и дуьра помидораш а, сусмин пхи межарг а схьаоьцур бара. Шен дуьхьа а доцуш, ткъа мацалла мажделла, тишачу юргIих хьаьрчина, ша цIа яре ладоьгIуш шийлачу цIа чохь Iечу кхаа беран дуьхьа. ХIетте а, уьш схьаэца царна тIе куьйца кховдадора Хелипата. Церан дуьхьа ма яхана ткъа Зану гена лаьмнашка, церан дуьхьа ма кегийна цо хIара шийла хатт.

— ДIаэца, хIумма а дац, — кара таIийра Занус цунна уьш.

Дегочу кьуйгашца схьа а эцна, уьш вукхарна тIе тужуркин кисана тийсира Хелипата.

— Оцу вайн везачу дала хьан майрачун коьрта тIера, цуьнан се кхачо, хьо хьайн дех-ненах, йиша-вешех дIатоха, вай вешан дай махка цIа дерзо, вайн везчу дала, пайхамарша, эвлаяаша къобал дина сагIа хуьлийтойла хьан хIорш, — бIаьргех корталин тIам хьоькхуш халла йистхилира и. — Дала дукхаяхайойла хьо, дала ирсе йолда хьо. Кху дуьненан даьхни дерриге а ахь сайна делча санна хазахийти-кх суна...

— Хьанал хуьлда хьуна а. Иза-м доккха хIума дацара. ХIара рицкъа вайна деллачу далла бу хастам. Иштта къинхетаме вайша тIеэцначу оцу оьрсашна а хуьлда дела реза. Царшиммо хIара дийр дуйла хиънехь оцу керта гIур яцара со. Иэхь хетийти цара.

— Хьо-м дуьххьара еанера, Зану. Со хIинца кхозлагIа яхана цаьрга. Кхуззе а сан мохь дIа а ца оьцуш кера хIума а елла цIа хьажийра. Иэхь хета дера-кх. Цкъа а, шозза а иштанехьа хIума елча, кхозлагIа мукъане а дечиг дIаоьцур дац-те бохуш яхара. Ас-м иштанехьа а лур дара, ца оьшу хир ду-кх царна.

— Иэша-м дер иэшара царна. Цуьнан зуда ша а хуьлу хьардаш лехьош. Дуьххьал дIа вайх къахеташ лела уьш а. Кхечуьнна дохкийта дуьту.

Гена боццуш лома хьала болчу урамехула схьагучувелира дуткъийчу серагийн цIов ги а тесна вогIу лекхачу дегIера вуткъа воккха стаг.

— Вий, елла яла со делаI! — мохь белира Хелипатан иза гича. — Боккха болх бу-кх хьо гай! Ахь дицдо-кх доллу хIума а.

— ХIун хилла? — Хелипатах ца кхеташ дIасахьаьжира Зану.

— ХIун хилла бохург хIун ду! Велла Iуьллу Аюб вицвеллер-кх сунa. Цхьа дала ма лоьхху Iабдул-Iаьзам а ву вогIуш.

Ши зуда воккха стаг тIекхаччалц сецира.

ТIе доьлхучу дерзо тIадийнчу кетаран тIемгаш хьала а каршийна, юкъах дихкинчу гатанах а доьхкина, шен когара маьхьсешна тIехула юьйхина йоций тIеш йолу калош ларъян гIерташ, хатт кIезиг болу меттиг лоьхуш керта йистошца, лаьтта бIаьра а вогIавелла вогIура Iабдул-Iаьзам.

* * *

Оцу юьртахь пхи-ялх стагана а бен ца хаара и лекха, вуткъа хьаьрса воккхастаг а, цуьнан шийтта шо хенара хесара кIант а мичара ву, мила ву. Амма массарна а хаьара, и шиъ нохчий махках баьхначу хьалхарчу дийнахь цхьа гIуллакх хилла луларчу юьрта вахханчуьра схьавалийна, шайн гергарчийх-м хьовха, юьртахойх а къаьстина, царах хилларг а ца хууш кхузахь хан йоккхуш вуйла. ХIетте а, кхуза схьакхаьчначу дуьххьарлерчу дийнахь дуьйна везавелира иза массарна а.

Тахана санна йочане, амма бIаьстенан юьхьан де дара иза. Шовзткъе итт километр генара, цIерпоштан некъа тIера стерчийн, говрийн ворданашца, эмкалийн ковраца схьабалийна ткъа доьзал юьтан клуба чу охьахаийра. Масех доьзал цхьана вагонна чохь а болуш, инзаречу гаттехь цхьана баттахь цIерпоштан товарни вагонашна чохь шайн лаамехь доцуш бинчу бехачу некъо гIелдинера адам. ХIетахь хIораммо а сатийсара, мичча махка, мичча хьоле кхийсина а цкъа оцу вагонаш чуьра ара а даьхна, цIена хIаваъ чу а узуш паргIат садаIаре. Цара сатийсина сахьт тIекхаьччера. Амма хIинца а гуш дацара церан дегнашна маслаIат. КIадделла, гIелделла, бехделла адам. Доьлхучу берийн маьхьарий, цомгашчийн узарш. Ца бевза мохк, меттигерчу къоман ца хаьа мотт, ца евза амалш. Церан хIораннен а йиша-ваша, гергарнаш, юьртахой бара. Амма мичхьа кхийсина-те уьш, хIун хилла-те царах? Маца гур бу-те уьш, я гур а буй-те? Хаац. Хиндерг цахааро гIайгIане дожийнера адам. Ткъа оцу генарчу лаьмнашкахь царна дуьне къайладоккхуш тIегIертара Iаьржа, тийна, сингаттаме буьйса...

Оцу йоьхначу буса генарчу Тянь-Шанан лаьмнашкахь дуьххьара дийкира нохчийн назманан аз. Юьхьанца ша дека доладелла иза дIаийцира юххехь хиъна Iачу шимма-кхаамма. Цхьа-ши минот ялале воккхачу стагана гонах гулбелира цу чуьра берриге а божарий. ДIатийра берийн белхарш, цомгашчийн узарш а. Йиллинчу неIарашкахула ара а дуьйлуш, Iаьржачу бодашкахула генна дIакхерстира нохчийн ойланечу мукъаман аз.

ХIан-хIа, воккха стаг шен назманца деле, пайхамаршка, эвлаяшка ца кхайкхара, халкъе кхаьчначу боккхачу бохамна цо леткъамаша а ца бора, цунна бехке болчарна неIалт а ца кхайкха-

дора. Ша хIетта кхоьллинчу назманца цо йийцира дайшна тIехIиттина халонаш, ца бухуш цара уьш эшор, Даймехкан, халкъан сий лардеш дуьйцура маршонехьа къуьйсуш эгначу бIеннаш халкъан турпалхойх. Цо чIагIдора нийсонал, бакъонал харцо тола йиш цахилар, шен махках халкъ къасто ницкъ дуьненахь цахилар, кхайкхара собаре хиларе...

Назма дIатийча, адам самаделира. Хезара забарш, беларш. ТIаккха воккхачу стага клубан жимчу сцени тIе хьала а ваьлла, дог цIена вела а къежаш адамашка хьаьжна, куьг хьалалецира.

— ХIа-хIани, сан йижарий, вежарий! — адаман гIовгIа дIатийча, цхьанна а дагахь доцуш, къамел дIадолийра цо. — Мухха делахь а, Iедало махках а даьхна схьа а далийна, тахана кхуза охьдеххина вай. СхьадогIуш новкъахь дуьйна а наха цхьацца дуьйцу. Цхьаболчара новкъара юхадерзор ду, кхечара дIа ма кхаьччи, вукхар кхо бутт баьлча, шо даьлча юха цIа дерзор ду бохуш хабарш дийцира. Уьш дерриге а шуна хезна. ХIунда, степна, мича бехкенна, мел ханна вай кхуза далийна хууш стаг вац. Шо, пхи шо, итт шо даьлча а юха вешан махка дерзо дагахь ца даьхна вай махках. Кхин цкъа а вайна вешан Даймохк бIаьрга ца гайта дагахь далийна. Амма иза иштта хуьлийла дац. Мацца дирзина а вайн халкъ цIа доьрзур ду. Тхо къенaчарна и де, и мохк ца ган а мега, амма вайн тIаьхье шен Даймахка цIа йоьрзур ю. Дийнна халкъ шен махках а даьккхина диса йиш яц. Дукхахберш шина юьртара нах бу кху чохь, ткъа со санна йиш-вешех, юьртахойх а къаьстина нисвелла масех стаг ву. Вайна ца хаьа вешан йиш-вешех, юьртахойх хилларг. Цундела хIораннен а даг тIехь гIайгIа ю. Варийлаш, дохий ма хьийзалаш, собаре хилалаш. Йишвешех, юьртахойх хилларг а хуур ду, вовшашна тIе а кхочур ду, йиш-ваша цхьанхьа а гуллур ду. Дика адамаш доцуш халкъ дац дуьненахь цхьана а махкахь. Сайн дахарехь дуккха а адамаш, дуккха а къаьмнаш девзина суна. Цхьана доьззалехь а вон доьзалхо, цхьана халкъа юккъехь вон адамаш а нисло. Ишттанаш кIезиг хуьлу. Амма халкъашна юккъехь вон халкъ хуьлуш дац. Вай кху бухарчу халкъана тIе диссина хьеший ду. Хьаша оьзда хила веза. Кхузахь дехаш кхечу къаьмнийн адамаш а ду. Цаьрца тардала деза вай а. Цул сов, хIоранна а хаа деза вочу стагехьа цхьанне а безам ца хуьлийла. Волчу дена-нанна а ца веза вон доьзалхо. Вайн дика хилахь, вайца дика хир ду кхузара адамаш, вай вон хилахь, вайца вон а хир бу уьш. Цундела вай доха ца деза нохчийн гIиллакхех, къонахаллех, оьздангаллех, собарх, доьналлех.

Воккхачу стеган къамелах цхьа дош а шайна ца хезаш тIехтиларна кхоьруш санна, лерана ладоьгIура чохь болчу наха. Хезара юкъ-юкъа бер делха доьлча и дIатедан гIерташ нанас шабаршца и хьоьстуш я човхош.

— ТIехула тIе, вайх хIоранна а хаа деза, вайн пачхьалкхехь массанхьа санна, кхузахь а Iедал хилар, цо бохург ваьш дан де-

зар а. Тахана вай схьадалош повкъахь сан къамел хилира кхузарчу колхозан председательца а, юьртдеца а. Вайх хIора доьзална кечйина хIусамаш ю. ГIаддайначунна гIо дийр ду боху. Берашна деша юьртахь ишкол ю, цомгашчуьнга хьажа лор ву. КIелвисина цомгаш верг охьавижо, гена йоццуш, районехь больница ю. Тховса вайга са а даIийтина, кхана вай вешан хIусамашка дIаса дахале юьртан куьйгалхоша оцу дерригенах а лаьцна къамел дийр ду вайга. Уьш схьабахкале шу кечдан лууш дуьйцу ас хIара. Iедало а, наха шайн ницкъ кхочу гIо дийр ду вайна, амма Iедал а, адам а дика ду, тхо-м цара кхобур дара бохуш паргIат девлла Iен йиш яц вайн. ХIусамашка дIатарделлачул тIаьхьа колхозан балха довла дезар ду. Варийлаш, вай вешан махка сихха цIадоьрзур ду бохучу эладитанийх а теший, дийший ма Iелаш. Дала а боху бахьанаш леладе. Къинхьегам, Iедална муьтIахь хилар адамашца вайна, адамашна тешаме хилар — иза ву шуна вайн гIоьнча. Цул сов, хIинца а чекхбалаза тIом бу. Цигахь хIаллакьхуьлуш ду дукха адам. ТIамо адам гIелдина, къийдина. Вайн цигахь санна, массанхьа а мехкан берриге ницкъ тIамехь леташ болчу эскаршна гIоьнна хьажийна. Кхузара могаш-таза берриге а божарий тIаме а бахана, бахаман гIуллакхаш зударийн, берийн, къеначийн корчахь дисина. Уьш ца ларабо, царна хала ду. Схьадийцарехь, мацалла тIегIоьртина Iаш бу хIорш. ХIинца шуна хаа деза, башха вайна гIо дан аьтто болуш кхузара Iедал а, адамаш а цахилар. Оцу зударшна, берашна, тIамехь леташ болчу бIаьхошна вайгара къинхьегаман гIо оьшу. Оцу дерригенах а кхеташ хила деза вай. Юха а сан дехар ду шуьга, нохчийн оьздангаллех, къонахаллех, гIиллакхах цадохар. Варийлаш, шайн хIусамашка дIатарделлачул тIаьхьа колхозан балха довлалаш. Ткъа хIинца гIеллой ца Iеш, делалой, декхалой хила! Иллеш ала, эшарш лакха! Кегийрашна, мехкарша хелхаран бал баккха! Бохам, хало тIехIоьттича вайн дай а ца цIийзана. Иза вайгахь товр дац. Дала аьтто бойла вайн!

* * *

Цхьана эсарчу мохо дIаяьхьча санна дIаелира нехан дегнашна тIера гIайгIа. Цхьа кIеззиг юкъана осалдевлла церан дегнаш юха а чIагIделира. ТIоьрмиг схьа а биллина, цу чуьра Занун кехат-пондар а, вота а схьа а эцна, цхьа йоI а гIаттийна сцени тIевелира Маил. Цхьа сахьт хьалха нохчийн назманан гIийла аз деккачу клубехь, хIинца стеган дог-ойла гIаттош, къенаниг а къонвеш болу нохчийн чеккачу хелхаран эшаран аз кхерстира. Тоьхначу вотано а, тIараша а егайора клуб. Кхоссавелла сцени тIе хьалаиккхина цхьа жимстаг, байн ког шершош го а баьхна, каде бухь а боьгIна, шеца хелхаялар доьхуш Зануна тIевирзира. Хьеръяькъхина вота еттащ хиъна Iечу Маиле хьаьжира Зану. Маила, эса-

ла вела а къежна, резахилла корта таӀийра. Амма ша шолгӀа го эцна йогӀуш цунна гира майрачун кхоьлина юьхь. Стенна ойла йоте цо? Зануна дагаеара Маил тӀаме вахале шаьш цхьаьна яьккхина ирсе хан. Цуьнан бӀаьргашна хьалха хьийзара школа, уьш бинчу юьртара клуб, шайн хелхарийн, эшарийн кружок, даим а, ша а, Маил а цхьаьна хелхадийлар, республикехь хилла хьовсарш, газета тӀе даьккхина шаьшшиннен сурт... Ткъа тховса? Ца бевза мохк, йоьхна еана буьйса, хӀетте а уьш хелхабуьйлу... Самукъадаьлла-м ца лела уьш, делахь а иштта хила деза. Занун лерехь хӀинца а декара воккхачу стеган дешнаш: «ЦӀийзар вайгахь товр дац! Нохчийн къонахаллех, оьздангаллех, доьналлех ца духур вай!» Юха го бохьуш йогӀуш дӀахьаьжначу Занун а, Маилан а хьажар тӀеттӀа нисделира. Маилна гира, чу хиш диссина кхоккхийна шен къоначу зудчун ши бӀаьрг. Иза кхийтира шен гӀалатах. Охьа а таьӀна, цӀенкъа ши бӀаьрг боьгӀна, гал когаш шершош Зану шена дуьхьал йолаелча, вота чехка а яьккхина, мохь туьйхира цо:

— Курра корта айба! Майрра ког шаршабе, нохчийн йоӀ!

...Цул тӀаьхьа шо даьлла. Амма мел дукха хийцамаш хилла оцу цхьана шарахь! Оцу буса клубехь хиллачийх дикка нах дийна бац. Велла хӀетахь Зануца хелхаваьлла жимастаг а. Юьртарчу куьйгалло а, Ӏабдул-Ӏаьзима а бохург ца хилира. Цхьанне а ницкъ ца кхечира нахе шайн махках дог диллийта. Цара цуьнга сатуьйсура дийнахь а, буса а, набаро дӀатебича гӀенах а. Ӏожална тӀаьххьара са уьйзучо а, шаьш тахана-кхана цига юхадоьрзур ду моттаро а, цамгийлаша а уьш ца битира кхузахь бахам вовшахтоха а, кхоччуш болх бан а. Тергал ца дира тӀехь цӀенош дан а, беш кхио а колхозо шайна къастийна латта а. Ца кечйира тӀе догӀучу Ӏаьнна ягориг а. ХӀун до къахьегна? Тахана-кхана уьш-х дӀагӀур бу шайн дай баьхначу, церан цӀийца хьандинчу, шаьш бинчу, кхиъначу махка...

Оцу дуьххьарлерчу дийнахь дуьйна нохчашна-м хьовха, оцу юьртахь дехачу дерриге адамашна а везавеллера Ӏабдул-Ӏаьзам. ГӀийлачун дог оьцура, оьшучунна дас санна хьехар дора, гӀо эшначохь дӀахӀотта даим а кийчча вара. ХӀун дара а хаац, махкалло, мацалло адам гӀелдинчу оцу шарахь цкъа а дегӀах цамгар ца хьакхалуш могаш лаьттира иза. Хала дара цул къинхетам, дог цӀена, оьзда стаг кхин хир ву ала. Массара адамийн гӀиллакхе верзарх догдиллина галваьлла стаг а цунна хьалха хӀоьттича, эхь хетий, ша мича эккхар ву ца хууш гатлой хьаьвзара.

Ӏуьйранна хьалххе хьала а гӀоттий араволий иза, дӀаяханчу буса велла дӀаволла везаш стаг вуй хьожуш, хӀоранна керта хӀуттуш, хӀора доьзале хаза дош олуш чекхволура. ТӀаккха колхозан балха воьдура. Балхара цӀа вогӀуш хӀора денна иштта цхьацца серийн цӀов а бохьуш вогӀура, тӀаккха буьйсанна серагех тускар дора. Уьш цхьадерш цуьнгара колхозо къинхьегаман денош а яз-

деш дIаоьцура, цхьадерш юучух хуьйцуш бахархошна дIалора, амма дукха хьолахь кегийн тускарш а дой кегийчу берашна совгIатана дIалора.

Воккхачу стага доккха дакъалоцура юкъараллин дахарехь. Юьртан а, колхозан а куьйгалло цуьнгахула гIо дора гIаддайначийн, байшна, доьзал белла бисинчу баккхийчу нахана а. Массанхьа а кхочура и кхузткъе пхийтта шо хенара дог дика воккха стаг, амма нахана иза цкъа а гIелвелла, гIайгIане воьжна ца гинера.

Ткъа бала воккхачу стеган кийрахь алсам бара массерачул а. Амма цуьнгарчу балин теш вацара и тIулган лаьмнаш а, Iаьржа буьйсанаш а, цуьнан цIийнан дерзина пенаш а, жима Берса а доцург. Шен устазна тIаьхьа а хIоьттина Советан Iедалехьа къуьйсуш тIом бинера цо. Амма оцу Iедало ша кога хIоьттича 1933 шарахь лаьцна, Сибрех бархI шо хан а яккхийтира. Дийнахь ша балхара ваьлча, серийн цIов баккха лаьмнашна юккъе хьалавоьдура иза. Оцу хенахь лаьмнашца шалха буьйлуш бекара цуьнан назманийн гIийла мукъам, ша тайпа исбаьхьа аз. Мотт ца хуучу тIулган лаьмнашка цо дехара, гIенахь дисинчу шаьш санна тIулган, лекхачу Кавказан лаьмнашка маршалла далар, шех къастийна шен гIийла доьзал, нохчийн халкъ ца диццар. Цигахь ша висча цунна хеталора оцу лаьмнаша шеца цхьаьна мукъам бо, ткъа тIулгаш тIехула шабаршца охьауьдучу шийлачу шовданаша шен кийрара бала дIахоьцу.

Буьйсанна Берса набарна охьавижжалц далла гIуллакх деш хуий Iай, цунна наб кхеттий а хьожий, тIаккха шен дагна маршо лора цо. Ши бIаьрг а хьаббой, цхьана куьйга корта а лоций, шен назманан мукъаме терра дегI а техкош иза кхайкхара генахь бисинчу Даймахке, цигахь дисинчу дай-нанойн кешнашка, деле къинхетам боьхура холчу хIоьттинчу шен жимчу халкъана. Амма цо цкъа а цIе ца йоккхура шех къаьстина, мичхьа бу а ца хуучу шен доьзалан, къеначу йижарийн, вежарийн. Иза ца кхерара Iожалх, амма иза кхерара шен Iожалла, каш даймахкана генахь хиларна.

Ткъа мискачу Берсе мел ойланаш йойтура цо. ЮргIанна кIел гаьIна цуьнга ладоьгIуш кIантана карлайолура вина юрт, нанас йина йижарий, ша дукха левзина меттигаш, нийсарой. Мичхьа бу-те уьш берриге а, гур буй-те цунна уьш цкъа а? Къена да а велла, хIокху хийрачу нахана юккъехь висахь цо хIун дийр ду-те...

* * *

Хоттах къехкаш шена хьалха лаьтта вогIавелла вогIучу воккхачу стагана ца гора некъа йисттехь хIоьттина лаьтта ши зуда. Цаьршинна хезара воккхачу стага ша-шена меллаша бечу мукъаман аз. ХIинца а иза мукъавалаза вара лаьмнашкахь шен коьрте иссинчу ойланех. Амма шина зудчух бIаьрг кхетча, цуьнан сийна ши бIаьрг бекхабелира, хьаьрсачу мекхашна куьг а хьаькхна, цхьа

а талхаза цIенчу, кIайчу цергийн ши могIа гучу а боккхуш, догдика велавелира цаьршинна.

— ХIан-хIа, ийжарий, муха ду шун гIуллакхаш? Бераш могаш дуй? ХIусамаш шийла-м яц? Дукха гIаддайний шун? Собаре хила шу. ХIинцца тIекхочур ю бIаьсте. Ткъа бIаьсте — самукъа ду. ТIаккха шортта баа нитташ хир бу. Уьш дIабовлале царна тIаьххье кхин рицкъа тIе догIур ду. ДIадаханчу шаро-м Iехийра вай, амма хIинца Iехалур дац. Кхаъ бу шуна! ЦIенош деш вайна гIоьнна ахча лур ду пачхьалкхо. Цул сов, хIора доьзална цхьацца етт а ло. Иза билггал бакъ ду. Районера цIа йогIучу юьртдас хIинцца дийцира соьга иза. Ткъа и зуда цкъа а харц ца луьй. Бежнаш вешан божалахь долуш санна паргIат хила мегар ду вай. Ткъа бIаьста ма йоллура вешан огородаш а юьйр ю. ХIинца-м хаара вайна кхузара латта муха лелон деза! Колхозан болх а бийр бу. Огородаш йийна девлча, цIенош а дугIур ду. ХIаъ, маьIIаргонна дицлора-кх суна. Пачхьалкхо вайна луш долу кхачанан сурсаташ алсамдаьхна. Гур ду шуна, цхьа-ши шо далале, вай вешан вархIий ден ца хилла бахам а болуш даха охьаховшуш! Ирс хуьлда шуьшиннен, дала дукха яхайойла шуьшиъ!

Ши зуда шена некъ буьтуш сецна моьттуш, цаьрга и тIе-каре а йина тIехваьлла дIаволавелира воккха стаг.

— Iабдул-Iаьзам! — тIаьхьа мохь туьйхира Хелипата.

Воккха стаг, саца а сецна, вухахьаьжира.

— Делхьа, лакха ломан чIожара ара ма ваьллинехь долчу Iондаг Iи тIе кхаччале велла Iуьллуш ву-кх тхан эвлара Аюб. Цунна хIун де-те вай?

Iабдул-Iаьзаман гира серийн цIов меллаша шершана лаьтта бахара. ЦIеххьана кхоьлира юьхь. ХIун дара-те къонахчун юьхь тIе гIайгIанен марха теснарг? Дийнахь сарралц болх бина, кIадвелла цIа вогIучу цуьнан къеначу дегIо мало йора-те юха лома хьалавала, велла стаг цIа вало? Я шен нийсарг новкъахь, воьдуш лаьтташехь, Iожалло лацаро шен а ойла яйтира-те цуьнга? Шина зудчунна хетарехь, и гIайгIане вожийнарг оцу шиннах цхьаъ дара, амма и шиъ гена яра бакъдолчунна тIекхиа.

Воккха стаг, цаьршинга кхин хеттарш ца деш, хьаж тIе куьг а лаьцна, гонах дIасахьаьжира. Схьахетарехь, цо шена накъост лоьхура .Амма оцу цIемзачу дийнахь урамехь гуш стаг вацара. Иштта таро йоьхна иза хIоьтина лаьтташ, юххерчу кертара аравелира воккха стаг Сарыбай. Цунах бIаьрг кхетча, сапаргIат делира Iабдул-Iаьзаман.

— Ассалам Iалайкум, Iабдулла-акхсакхал! — генара мохь а тоьхна тIевеанчу цо шина а кьуйга Iабдул-Iаьзаман куьг леција. — Шу догIанехь ма лаьтта? Сингаттам болуш хIума-м ца хилла?

— Керла сингаттам бац, Сарыбай, ша даим берриг бен.

— КIант хIун деш ву? Дукха хан ю иза суна ганза.

— Дика ву. Ткъа хьан йоккха стаг юй могаш? КІентан кехат деаний?

— Каьмпар[1] а могаш ю, кІентан кехат а деана. ХІинца цкъа дийна ву иза. Кестта тІом чекх а баьккхина цІа вогІур ву ша боку. — Сарыбайс, дІаса а хьаьжна, дуккха садаьккхира. — Акхсакхал, хьо дукха сиха вацахь, хьоьца жимма гІуллакх ма дара сан.

— Схьадийцал.

— Зударий болуш дийца ца лаьара суна.

Ши стаг юьстах велира.

— Іабдулла-акхсакхал, суна жимма халахетар хилла. Кхо уьстагІ байна сан цІера. Хьуна ма-хаъара, со буьйсанна наггахь бен цІахь хуьлуш а вац, уьш лачкъош шена хиъча а каьмпар арайала а яьхьар яц. Ас хІун дан деза, акхсакхал, тІаьххьара болу кхо уьстагІ а лачкъийна витина-кх со.

— Нохчех дегабаам бу хьан?

— Бу дера, муха ца хуьлу, тІаьххьара Іахар лачкъийна къу суна сайн шина бІаьргана гина хилча.

Іабдул-Іаьзаман юьхьах цІе летира. «Веза дела, ма йоккха юьхьІаьржо ю-кх хІара! — бохура цо ша-шега. — Ма дукха гІиртира-кх со гІуллакх кху хьола тІе ца далийта. Нах ца бала гІерта, хІокхарна хьалха со юьхьІаьржа хІуьтту!»

— Мила ву къу?

— ХІара сан лулахо Решед цІе йолу кІант ву-кх.

— Бакъ хир дац иза! Решед жима ма ву.

Сарыбайс дегабаам бира.

— ХІета со харц луьйриг ву-кх. Жима ву! Ас къоланна тІехь схьалаьцначу минотехь хьайна иза гинехь, эр дацара ахь ишттa. Іахар схьа ца бала ша вала а, со вен а кийча-м дера вара! Делхьа, шен жималла хІуъу дан а эхь ма дац кхунна, аьлла хийтира суна. Ткъа, вуьшта а халла ирахь лелачу кхунна адамо тухур а ма яц, кхана акхсакхалаца дуьйцур ас аьлла Іахарций дІавахийтира ас.

— Валол хІета, чу а гІой хьажий вайша.

ЦІеххьана ши стаг цІа чу ваьлча, вагийча санна товханна хьалхара хьалаикккхинчу Решедан аьтту буйнахь дуккха урс къегира. КІегий санна догу бІаьргаш цу шинна тІе а доьгІна, меллаша вухьа ваьлла, соне дІахІоьттира иза. Цуьнга хьаьжна Іабдул-Іаьзам гІаддайна велавелира. Дан а дара сурт беламе. Товхана хьекхийча шина кІуьрзаша Іаржйина оза юьхь, буьйсанна бодашкахь цицигін бІаьргашка тера оцу тІехь кІегий санна богу ши бІаьрг, баьлла тхопкех тарбелла корта. Цуьнан дегІехь ницкъ бацара шел жимчу берана дуьхьало ян а, амма иза воккхачу шина стагах лата кечвеллера.

— Дика мел дерг догІийла шуьга, Решед, — вистхилира Іабдул-Іаьзам.

---

[1] Каьмпар — гІиргІазаша йоккхачу стагах олу.

ТӀаьхьа чу ваьлла Сарыбай бен Ӏабдул-Ӏаьзам гуш а воцчу кӀентан карара урс лаьтта охьадуьйжира воккхачу стеган девза аз хезча. Амма хаьттинчу маршаллина дуьхьал цо жоп ца делира. Ӏабдул-Ӏаьзам чухула дӀасахьаьжира.

Корах чу гӀийла серло кхетта бодане цӀа. Шардеш хьахаза, кӀуьро Ӏарждина шога пенаш. ЦӀенкъа даржийнчу матар доьллачу ча тӀе теснарчу истанга тӀехь, цхьа шо хьалха цӀена хиллачу, амма хӀинца боьхачу юргӀанийх хьирчина могӀара дийшина Ӏохку берааш. Товханахь йогучу алонна тӀехь овкъарийх юьзна Ӏохку жижиган цуьргаш.

— Бераш цомгаш-м дац? — хаьттира Ӏабдул-Ӏаьзама.

— Дац.

— Жижиг доттуш ца хилла хьо? ХӀара мичара даьлла хьуна?

Решедан корта охьабахара. ХӀинца хӀун дан деза? Кхин стаг хилча-м аьшпаш боьттина а, валлалц дуьхьало йина а къар ца луш кӀелхьара вала гӀоьртур вара, ткъа Ӏабдул-Ӏаьзаме харц дерг дуьйцийла ма яц. ТӀехула тӀе, Сарыбайс схьа ма лаьцна иза Ӏахар тилош. ХӀун дан деза? Веза дела, цаьршинна хаахьара, цо шен дуьхьа иза ца лачкъинийла! Цуьнан шен дейтта шо бен дац. Ткъа кху чохь Ӏуьллу цуьнан кхо йиша а, ши ваша цул жима ду. Уьш меца дара, цара юург ехара. Церан да хӀорш цӀера бохучу дийнахь вийна, ткъа нана ши бутт хьалха кхелхина. Ша тӀаьххьара са дӀа луш, берийн дола дар доьхуш нанас весет дина Решеде. Ненан весет кхочуш а ца деш цунна дуьхьал эхарта гӀойла ма дац цуьнан. Ткъа иза нанна дуьхьал хӀотта а ца йисна дукха хан. ХӀан-хӀа, сийсара цо Ӏахар дӀалур бацара, шен дегӀах дакъа ца дича. И хиира Сарыбайна. Цундела дӀавахара Сарыбай. Амма, амма хӀунда веана Ӏабдул-Ӏаьзам цунна хьалха а ваьлла? Иза-х хьекъал долуш стаг ву. Цунна-м хаа ма дезара Сарыбайн Ӏахар цо хазахета ца лачкъинийла...

— Ахь шен уьстагӀий лачкъийна боху Сарыбайс. Бакъ дуй иза? — хезара цунна.

ХӀун ала-те цо? ХӀан-хӀа, къарвала ца веза! Сарыбай тӀаьхьа а хӀоттийна Решед Ӏораваккха ма веана Ӏабдул-Ӏаьзам. Иза иштта веана хилча, цунах цуьрриг а эхь дац аьшпаш боттарх.

Решед хьала а таьӀна майрра Ӏабдул-Ӏаьзаме хьаьжира, амма цуьнан гӀайгӀанечу юьхьа тӀера кӀайн маж, сийна ши бӀаьрг гича корта юха а охьабахара. Царна чохь Решедана гира къинхетам, доглазар, бехкбаккхар а. Иза вацара ткъа, ялла йоллучу церан нанна уллохь буьйса яьккхинарг, тӀаьххьара а цуьнан бӀаьргаш дӀакъевлинарг, чӀенг хьала а оьзна йовлакх дихкинарг, шолгӀачу дийнахь иза дӀайоьллинарг? И ши бӀаьрг, цуьнан сийна пхенаш тӀе а хевшина лаьтта декъана куьйгаш, дагна там беш долу цуьнан кӀеда аз дацара ткъа церан нана лечу буса байлахь дуьсуш долу ялх бер хьаьстинарш, цаьрга диканах дог ца диллийтинарш? Иза ван ткъа, хӀетахь дуьйна, денна бохург санна церан уьйтӀа а хӀуьттуш

цаьргара хьал-де хоьттург, церан дола дан гIертарг? XIан-хIа, Решеда цуьнга харцдерг дуьйцур дац. Цуьнан бакъо яц и дийца...

— Суна-м хаьа, Решед, ахьа иза хазахета ца лачкъиний. Амма, оцу гIуллакхаша вайнехан вон цIе йоккхуьйту. Я нохчашна воние олийла лаьа хьуна? Ас цхьа таро йийр ма яра шуна, ахь соьга аьллехь.

Решедан ши бIаьрг хих буьзира, балда озийра. Берриге ницкъ тIе а бахийтина ца велха гIоьртира иза, амма цуьнан ницкъ ца тоьара бIаьргийх тIех туьйсу хиш а, логе гIерта шад а сацо...

— XIун боху цо? — хьаьттира хIинццалц вист ца хуьлуш Iийначу Сарыбайс.

— Цо ца лачкъийна хьан Iахар, — элира Iабдул-Iаьзама, Сарыбайга бIаьргашца ишарш еш.

— Муха ца лачкъийна? Товханахь дотту жижиг стенан ду? — Iабдул-Iаьзама шега йина хичаш ца гинчу Сарыбайс, берашна тIе а вахана, цхьанна гIевлангарчу гIайби кIел куьг а дахийтина, тIеда кхакха схьабаькккхира. — XIара хIун ю? XIара ткъа?

Цхьацца гIайба хьала а ойуш царна кIелхьара схьабаькккхина кхо кхакха Iабдул-Iаьзамана хьалхатесира цо. Берийн маьхьарий девлира.

— XIорш хIун ю? Сан уьстагIийн кхекхий дац хIорш? — бохура Сарыбайс. — Я хьан хьайн жа дара? Ас таIIийна акт хIоттийна, кху дела сохьта коменданте дIавуьгуьйтур ву хьо!

Комендантан цIе яьккхича тIехь коч йоцуш волу цхьа кIант хьала а иккхина, вахана Решед шен берзинчу букъа тIехьа а лоцуш дIахIоьттира, ткъа йоккхах йолу йоI Зараъ ян а еана Iабдул-Iаьзаман настарех хьаьрчира.

— Ваша, — мохь белира цуьнан, — ма вигийталахь цуьнга тхан Решед камдат волчу! Оха хIун дийр ду иза вигахь, тхан-х да-нана а дац... Ас хIун дийр ду тIаккха берашна... Ваша-а-а, Решед ма вига алахьа цуьнга...

Бераша дог Iовжийна воккхастаг, йоьIан Iаьржачу месийх куьг а хьоькхуш, кийрахь воьлхура.

— Тхаьш мацалла лахь а оха кхин хIумма а лачкъайойтур яц Решеде... Алахьа Сарыбайга, оха тхаьш даккхий хилча болх а бина и уьстагIий дIатокхур ду...

— Ма елха, Зараъ! XIумма хир дац..., — йоIана маслаIат дан гIертара Iабдул-Iаьзам. Сарыбайс лелочо цецваьккхина Iабдул-Iаьзам шен дахарехь дуьххьара оьгIазвахара.

— Айхьа дуьйцург хIун ду хаьий хьуна? Акт хIоттадо? Комендантe-м хьовха, Сталине дIадахьийта! Дайийта цуьнга хIара бобераш! Уьш шайн махкахь дитанехьара цара хьан уьстагIий лачкъор дацара, кху тIуьнчу цIа чохь мацалла мажделла Iохкуш а хир дацара, шуьнаш санна доьшуш, ловзуш лелаш хир дара! XIаъ, Iедална ямарт хилла, Iедална зулам дина далийна уьш кхуза!

Юха а таӀзарна дӀало! Ахь Ӏадда битича а кхо де далале дала шаьш дӀаоьцур ду хӀорш!

Сарыбай воьхна хьаьвзира. Къола динарг ша волуш санна эхь хетта цӀийвелира иза.

— ХӀара хӀун гӀовгӀанаш ю аш йийраш? — йист хилира церан дов а хезна чу еана Сарыбайн зуда Умсунай. — ХӀунда йоьлху Зара, хӀун хилла берашна?

— Сарыбай ву-кх хӀорш коменданте дӀабала гӀерташ!

— Ӏабдула-акхсакхал, сан кийрахь адаман дог дац моьтту хьуна! — мохь белира Сарыбайн.

— Бераш? Коменданте дӀало бохург хӀун ду? — майрачунна тӀейирзира йоккха стаг. — Далла дохку байш! Хьо хьера-м ца ваьлла, чал? Ма доккха хӀума хили и хьан гирзаш даьлла кхо Ӏахар...

— Хьайна цахуург ма дийца. Йоло цӀа гӀо. Цхьа а вац бераш коменданте дӀадала гӀерташ!

— Вала, вала хьалхавала! Хилийтахьа кхоъ-м хьовх, кхойтта уьстагӀ а, кхойтта эмкал а. Ас айса токхур ду уьш. Охьадахка кхекхий а. Берашна кӀел тийса дика хир ду уьш.

— ДӀадовлийша дӀа! — оьгӀазвахара Сарыбай — Шуьша ший а ца кхетта сох. Оццул къиза хила со экха ду-м ца моьтту шуна? Кхекхий дӀахьур ду ас. Хьала-охьа а дахкалур ду кхузахь дитича.

— Мегар ду. ДӀаэца хьайн кхекхий а. ДӀа аравала чехкка! — кхекхий кара а делла, шен майра теттина неӀарх араваьккхира йоккхачу стага. ТӀаккха Зараана тӀе а яхана, иза шен маракъевлира цо. — Ткъа хьо ма елха, сан жима лулахо. Хьо яцахьара-м каьмпаран дан хӀумма а дацара. ХӀокхо-м денна йогӀуш суна хи а дохьу, керт-ковхь гӀуллакх а до. Кхана Ӏуьйрре чал ламтӀе гӀур ву, вайша цхьана Ӏийр ю. Тоьар ду, ма елха хӀинца.

Бераш дӀа а тедина, Ӏабдул-Ӏаьзамца араелира Умсунай.

— Суна хаьара Решеда уьстагӀий лечкъадой, — элира цо шаьш кех девлча, — хӀетте а сайна хӀумма ца хуучуха Ӏадда Ӏара со, берех къахетара. Амма новкъа-м дара, лулахо ямарт хилар. ХӀун дийр дара ткъа? Хазахеташ ма ца лелара иза. Воккхачу стага сийсара схьа ца лаьцнехь со-м уьш, хьан лачкъийна а ца хаьа аьлла, къайла дохур ду бохуш Ӏаш ярий. ХӀумма а дац. Оцу кхаа уьстагӀах тхо дехаш а хир дац, я къий а лур дац.

— Баркалла хьуна... шуна массарна а, Умсунай, — элира цӀеххьана собарх а воьхна ша Сарыбайна барт тохарна дохковаьллачу Ӏабдул-Ӏаьзама, — суна ма хаьа хьо оцу берийн дола деш хилар. Цхьа мисканаш бу-кх уьш. Ца бала гӀерташ лела-кх. Дийцина хӀун до цуьнан, хьуна хьайна а гуш ду-кх цаьргара хьал.

— ДӀавалахьа, ма дийцахьа уьш! Цул чу а дахана цхьаьний

1 Чал — воккхастагах олу гӀиргӀазоша.

чай мер ду вай. Бепиг-м дац сан, амма Іаламат дика чай ду шура а тоьхна кхехкийна. Вало.

— Чай мала-м меца а вацара со, амма Сарыбайна хьалха бехказвала ца веача-м ца волу. ШайтІа даг чу а иккхина халахетийти ас цунна.

— Иза-м тоххар дицделла хир дара цунна.

Умсанайна тІаьхьа дІаволавеллачу Іабдул-Іаьзамана гира хьалхалеррачохь хІоьттина лаьтта Хелипат а, голашна тІе охьа а лахъелла Іен Зану а. БІаьрг ма кхийтти хиира Іабдул-Іаьзамана цхьана хІуманна тІехула цаьршиннан барт ийгІинийла.

— ХІун хилла шуьшинна? — хаьттира цо тІе а вахана.

— Шеллуш, егош, ирахь а ца Іелуш ю хІара, — Занугахьа корта ластийра Хелипата, — цІа а гІой охьайижа аларх дІа а ца йоьду. Вайшинца дІайогІу ша боху.

— Могаш яцахь цІа яха еза, Зану. Тхойшинна кхин накъосташ пислур бу. ЦІа яхалур юй хьо?

— ХІаъ...

Гал юьйлуш дІайолаелла Зану гола тухучухула къайла яллалц цунна тІаьхьа хьоьжуш а Іийна, Хелипате ша хІинцца схьавогІу а аьлла, СарыбайгІеран керта вахара Іабдул-Іаьзам.

УьйтІахь кертах тесна лаьттачу боккхачу Іожачу старна хьалха йол таса гІерташ воллуш Сарыбай а, цунна тІе а хІоьттина дов деш лаьтташ Умсунай а карийра цунна.

— ГІовгІа а ца еш чу гІохьа, каьмпар! ХІара хІун ду ша дан ткъа? Іедале дІадала дезарг-м хьо а, Іабдулла-акхсакхал а дара. Щи Іовдал! Шуна-м дера моьттура и халла ирахь лела бер а эцна со комендант волчу ваха воллу. Со басмач ву-м ца моьтту шуна? Амма ашшиммо доккха гІо даькхи цуьнгахьа. Ишттаниг цуьнга кхин ца леладайта иза кхеро гІертара со, ткъа ашшиммо со бехке во. Ас а магийтича, кхечо а могуьйтур ду моьттуш, иза цхьа адамалла доцчу стеган керта гІортахь? Цо вига а вигна Іедале дІалур ву, тІаккха иза ваькхина берийн колоне дІавуьгур ву. Я Іедале дІа а ца луш лечу хьола тІе валлалц еттар ю. Иштта меттиган кІезиг ца хилла. Байинарш а бу. Шаьш диканиг до а моьттуш цунна зулам до аш.

— Бехке ву-кх со, Сарыбай. Вайша вовшех ца кхийтира.

— Бехке ву! Ву дера-кх. ТІехула тІе, каьмпара этІо дог. Цкъа кхаллал бен рицкъа дацахь а, иза оцу берашца йоькъуш Іеш ма ю иза. ХІетте а Решеда шена къола дича цуьрриг а оьгІаз а ца йоьду. Сийсара иза Іахар тилош воллуш тІе кхаьчча, айса цуьнан цІога ца дохдарх дохковаьлла со. Иза ахь дийр ду моьттуш Іийра-кх.

— ГІиллакхехь дацара, Сарыбай. Да-нана доцчу оцу мисканна муха тухур яра?

— Вайша ду-кх церан да-нана. Вай дац церан дола дан дезарш? ДІа чу гІо. Чай кечдешшехь, сту хи тІе бигна вогІу со.

Нох дохуш бежаш лаьтта сту а, цунна улло хІоттийна цхьа сту

бужу салаз а гича Iабдул-Iаьзамна дагадеара ша Аюб цIа валон накъост воцуш хилар.

— Хьо чу хIунда ца воьду?

— Чу веана Iойла дац сан, Сарыбай.

— ХIунда? Эхь хета хьуна? Дитахьа уьш! Хьо сол воккха ву, ахь аьлларг-м тарлур дара. Со а ма ву берийн да, сан кийрахь а ма ду дог. Цхьа кIант немцоша вийна Ленинграда уллохь. Вукхуьнан а бац тешам. ТIом — тIом бу. Цигахь цхьа минот а яц тешам болуш. ХIинцца дийна хуьлу хьо, ткъа цхьа минот ялале, мичара йогIу а ца хууш еанчу дIаьндарго тухий юьхьарвохуьйту. Кхузахь советан Iедал хIотточу шерашкахь басмачаш лоьхкуш лелла со а. Уьш мел къиза адамаш дара хьайна хаахьара. Амма фашистийн къизалло басмачаш а бицбина. ТIехула тIе хIара тIом эзарзза нуьцкъала а, къиза а бу хьалха хиллачел. Керла герзаш, керла техника. Ткъа оцу бераша диъна уьстагIий диццер вай. ХIан, вало, чай мала воьду вайша. Сту тIаьхьа буьгур ас хи тIе. Хьо а воцуш чу гIахь юха а дов долор ду каьмпара.

— ХIан-хIа, Сарыбай, сан дIаваха деза. Цхьанхьа-м лома кIел велла Iуьллуш тхан цхьа воккха стаг ву боху. Иза цIа ца валийча ца волу. Сайца бига накъосташ лаха а беза·ас. Амма ахь хIара сту а, салаз а сайга делча, накъосташ лоьхуш къа а ца хьоьгуш, сихха вахана иза цIа валош вогIур вара со. И гIуллакх дехьа суна, берриге дика болх суна бинарг хир вара хьо.

— Сту-м хьала-охьа а лур бара ас хьоьга. Накъост ца хилча хьо хьуо ларор ма вац.

— КетIахь соьга хьоьжуш льтташ цхьа зуда ю. Тхойша ларор ду.

— ХIан-хIа, цунах гIуллакх хир дац, акхсакхал. ХIей, каьмпар! — чу кхайкхира Сарыбай — Ялол, чехкка яха а гIой, ТургIанбай схьакхайкхал. Доккха гIуллакх ду ала. Ма Iелахь. Ткъа ахь и зуда цIа яхийта, Iабдулла-акхсакхал. Вай кхоъ хилча тоьар ду.

И ши сту дIабоьжна валале, льттах Iаса а гIертош букар сеттина схьавеара лулара воккха стаг ТургIанбай.

VIII

ТIетоьхначу догIано тIадийна, шелбина, лелхийна бигна ломахь цхьана жимчу хьеха чу боьхкина Лоьма а, Берса а, Юрка а, Адашбай а цIа баха догIа дIатере хьоьжуш дикка Iийначул тIаьхьа соцург а ца хилла, цIе а латийна, паргIатбевлира.

Дукха хан а яцара веа кIентан доттагIалла тасаделла. Цхьа кIира хан. Лоьма доьшуш а вацара, ткъа Берса а, Юрка а, Адашбай цхьацца классехь доьшуш вара. Царна юккъе гергарло тессера дукха хан йоццуш ломахь гучубевллачу акха кхуьучу хохаша. Дуьххьара кхузахь цхьанакхеттачул тIаьхьа, хIора дийнахь цхьа-

ний богIура уьш лома. Кегийн тIоьрмигаш дуззий хIетта хьалабевлла сийна хохаш а бохий, дечиган кегийра маххьаш ги а духкий, суьйранна цIа богIура уьш. ГIуллакхал сов, вуьшта самукъане а дара лаьмнашкахула кхерсташ. Къаьсттина Берсина а, Лоьмина а дезалора и гIуллакх. Оцу тIулган лаьмнаша цаьршинна карладохура генахь дисина даймехкан лаьмнаш. Амма цаьрца дуьстича, хIорш цхьа дерзина, десте санна хийра, шийла хетара.

ДогIано тIадийна бедарш якъо гIерташ цIерехьа цкъа букъ тухуш, тIаккха агIо лоцуш хевшина Iаччохь дIаса хьийзара уьш. Хабар дийца дог ца догIура цхьаннен а. Шелонна а дацара иза. Мецачу чон тIе биъначу кIочу хохаша дог керчадора. Уьш бераш делахь а, хIораннен а дагна тIехь шайнначул бала а бара церан. Мере оьзначу голашна тIе корта а биллина, ши бIаьрг цIерга а боьгIна Iара Юра. Аьрхачу Лоьмас шек воцуш тIера схьаяьккхина шен эттIа тужурка цIерга хьийзайора. Халла хезаш, ша шена илли бохура Адашбайс. Ткъа Берса, шен йоьхна неIармачаш дIа а яьхна, тIергIан пазаташ якъо гIерташ воллура.

— Стенна оллавелла хьо, Юрка, гIийла бо санна горгвелла охьахиъна?

Юрас доккха садаьккхира.

— Советски эскаран дезде ма ду тахана. Ткъа тхан дай, вежарий генахь леташ бу. Хьанна хаьа, сан да кху минотехь мича хьолехь ву, я дийна ву вац а...

— Цунна гIайгIане воьжнера хьо? ХIумма а доцург! ТIамехь чов хуьлу, вен а вуьй. Iожал цкъа бен хуьлуш яц. Дала ша адамаш кхуллуш хIоранна тоьхна хан ю дуьненахь ваха. Шен оьмар чекхъяьлча минотехь а вехар вац. ТIамехь верг леш, цIахь верг ца леш ма дац. Цигахь Iожал йоьгIнарг лийр ву, ца йоьгIнарг могаш-дийна цIа вогIур ву. Ойланаш ян ца оьшу.

Юра кхин вист ца хуьлуш хьалха санна дIатийра. Цкъа Лоьмина а моттаделира ша цуьнан дагна маслаIат дина.

— Кху дийнах лаьцна кхин хIумма а дагадогIий шуна? — хаьттира Берсас, шен болх юкъах а баьккхина, цIеххьана.

Юра а, Адашбай а хаттар луш Берсе а хьаьжна висира.

— ХIаъ, тахана-м вай махках даьхна нийсса шо кхочий, — бухара балда цергашна юккъе а лоцуш, мосазза а корта таIийра Лоьмас.

Хьехахь юха а тийналла хIоьттира. Юкъ-кара лайн чимаш а ийна, арахь тIедетта шийла догIа. Вовшийн даа санна, мацалла хьерча йоьхьаш. ЦIахь доцу дика хьал. Юрин сагатделира. Лаьара хIуъу дина а хан яцъян.

— КIентий, дийцийша тхуна, шаьш схьа хIунда далийна, — дехар деш Лоьмина а, Берсина а тIевирзира иза.

Берса вист ца хилира. Цунна ца лаьара шел воккхачу, цIера арадахале цхьанхьа-м гIалахь доьшуш хиллачу, маттана шерачу Лоьмина хьалха лелха. Ткъа Лоьмина дага а ца догIура накъо-

стан хаттарна жоп дала. Йохъелла тIера Iаь гIуьтту тужурка парггIат тIе а юьйхина, тIаккха шен когара буьхьгаш хьала а хьаьвзина лаьтта английски ботинкаш схьа а яьхна, когийх хьерчийна тIелхигаш якъо хIоьттира иза. Қарладелира цхьаьнге ца дуьйцуш ша даг чохь къуьйлуш латто цхьа кIира хьалха комендантаца щен даьлла дов.

— Боккъалла а, дийцахьа, Лоьма, — Юрина тIетайра Адашбай а. — Шух лаьцна наха ца дуьйцуш хIума дац-кх. Шу басмачаш хилла, аш фашисташна гIо дина боху-кх...

Лоьма оьгIазе Адашбайга хьаьжира.

— Ларлуш хила, кIант! Хьанна хаьа, сан карара хецаелла хIара ботинка хьан муцIарх кхетахь а. Тхуна мичара хаьа тхаьш схьа хIунда далийна? Хьуна хуур дарий, цхьана Iуьйранна хьуо меттара а гIаттийна, шарбал тIе юха а ца кхиавеш хьалха а эккхийтина, тIаьхьашха тIе автомат хIоттийна лаьцна вигна, таIийна чу а воьллина, тIехула тIе аьчган зайл хьовзийна, неIаре автоматчикаш а хIиттийна цхьана беттан некъа генна махка а вигна, хьуо охьатесча? ХIай-хIай!

— ОьгIаз ма гIохьа, Лоьма, — агIо цIерехьа а хьовзош цуьнгахьа вирзира Юра. — Оха цIенчу даггара хоьтту, ткъа хьо. Нийса ма дац иза. Адаш бакълоь. Наха тайп-тайпанара дуьйцу дела, бакъдерг хаа ма лаьа тхуна.

— Iовдалш дийца бита аш. ХIаъ, да дера-кх тхо-м бандиташ, къуй, ямартхой, фашисташ а. Кхин йисний тхуна тилла цIе?

— Юха а карзахвуьйлу!

— ТIаккха ткъа? Оха бакъдерг аларх тхох теша ца теша. Тхо адамаш ма дац, адамашдаархой ду.

— Харцлоь хьо, Лоьма! Хьуна хьайна а хаьа тхан дагахь и доцийла! Цхьацца боьхачу нехан дегнаш иштта хилар тхан бехк бац.

— Шайна луъург мотта. Суна-м йовха а, шийла а яц!

ТIе деттачу догIанна жимма а лагIдала дага а ца догIура. Мелхо а, хьалхарчу ломана тIехула дорцан кIур хIоьттинера. Берса реза вацара Лоьмин кIоршамечу жоьпашна. Адашбай, Юра а Iаламат догдика, эсала ши кIант ву. И шиъ гергарло дезаш Лоьмина тIе гIерта, ткъа Лоьмас уьш бухатоьтту. Дика ма дац иза.

— Бакъдерг дийца дезара... — ийзалуш, нохчийн маттахь бехк баьккхира цо Лоьме.

— Къахетаре дог доху ахь? — кIоршаме цуьнга хьажира иза.

— Ца го хьуна, халахетта цаьршинна...

— Вай хазахеташ лела?

— Церан бехк ма бац иза...

— Хаьа суна а. Хьо ма хьехар дала хIоьтти. Цул, чIеIа а ца чIеIаш, хьайн мерах пхьош хьакха.

Лоьма, хьеха берте а вахана, тIулгах агIо а тоьхна дIа а хIоьттина, арахьежа вуьйлира. Цунна шена а валлал лаьара шина кIанта хоьттург цIенна дIадийца. ХIинцалц схьа цхьаммо а ца дехнера

цуьнга и дийцар. Моьттура иза ша дийцича, кийрара бала жимма а байлур бу. Ткъа иза-х бара кIеж туьйсуш кхехкаш. Жимчу Берсина атта ма ду. Иза хIинца а дерригенах ца кхета. Лоьмина шена ца хууш хила а тарло дерриге а, амма хуурш, гинарш а тоьаш ду иза къона къежван. Деккъа и уьш цIера баьхна цхьа де тоьур дара цуьнан дог эккхийта. И де а ца деара массарна а цхьатерра. Массеран а бацара цIеххьана цIера арадовла аьттонаш. Ткъа Лоьмин хIусамехь оцу Iуьйранна ненан шийла дакъа Iуьллура. Цхьа-ши кIира дара нана цамгаро гуттар а кIелйитина аьлла тIаьхьа хабар а деана, Лоьма доьшучуьра юкъахваьлла цIахь Iен. Хьалхарчу буса нах охьабуьйшучу хенахь елира иза. Оцу Iуьйранна хьалххе гIаттийна, лула юьрта гергарчаьрга иза еллийла хаийта хьажийна Лоьмин шича, цхьа сахьт далале айина цIа валийра автомаца харс аьлла пхьарс хадийна, мела цIеша а вуьзна. Иза а вара Лоьмин хенара кIант. Нана кешнашка а йигна дIаюллийла ца хилира. ДIа ца юллуш йита, шайн бешахь, гомха каш а даьккхина, цу чу таIийра цара иза. Оцу доьхначу дийнахь кхин цхьа нийсархо а вийра Лоьмин. Фермехь жаIу волчу шен дена тIаьхьа кхача эцна воьду Хьамид, юьртах араволуш, ха деш болчу салташна тIе а Iоттавелла, цара тоьхна вожийра. Цуьнан дакъа лаьттах долла а ца битира. ЦIа чохь, поппаран маьнги тIе метта охьа а виллина, цунна тIе юргIа а тесна иза Iадда а витина, кертара арабелира церан доьзал. Ткъа Хьамидан миска нана, хIинца а метта янза, тиларчу яхана хIума санна лела. Юьртал арахь, ги йоьллина хьаьжкIийн кийсаг йолуш, Iилла дисира Лоьмин лулахочун Айзанан дакъа а. Шен ялх берана ахьарна хьаьжкIаш ахьа хьера йоьдуш эвлах арайолуш тоьпаш тоьхнера цунна. Мисканашна ца хаьара оцу буса шаьш ховха набарш еш меттахь Iохкучу шайна тIехь эрча кхэл йинийла. Ца хаьара юьртана гонах ха хIоттийнийла а. Юьртах аравала гIоьртинчунна тоьпаш тоха аьлла омра дуйла а. Ткъа Iуьйранна оцу ханна тIенисделла Айзан, Хьамид, Хьасан а ца кхийтира салташа оьрсийн маттахь «Саца!» «Юхаверза!». «Тоьпаш туху хьуна!» бохуш деттачу маьхьарийх...

Лоьмин логе шад хIоьттира. Цхьадика, бIаьргаш чу хин тIуном ца юссура.

Хьанна моьттура иза хир ду. Юьртахь лаьтта салтий, берриге бохург санна, бевзара Лоьмина. Царна юккъера а бIаьхой Лоьмел цхьа-ши шо бен баккхий боцуш, кегийраш бара. Церан чIогIа доттагIалла дара юьртарчу шайн нийсаршца. Уьш цаьрца цхьаьна ловзарга а, синкъерамах а оьхура. Нохчийн сискал а, салтичун паек а йоькуъш юура. Лоьмин когара ботинкаш а ма ю цуьнан доттагIчо, къоначу лейтенанта, цунна совгIатанна елла. Оцу догдикчу адамийн, цхьана Iуьйранна шайн доттагIий цIийнах а, махках а баха дийзира...

Уьш дерриге дагадаьхкича, логе шад хIутту Лоьмин. Дависарг, ницкъ белира цуьнан, хилларг-м хьовха, таханлерниг а цхьана дер-

риге а дицдан. Синтем бац я дийнахь а, я буса набарх а. Бус-буса гIенах дуьхьал хIуьттту хьоме даймохк. Амма цуьнца цхьана дуьхьал хIутту и эрча къематде а. Самаваьлча... Цул хIумма а сина лан атта яц тахане а. Хало. И ерриге хало а, мацалла а йицъеш долу даймахке мерза сатийсар...

«Иштта хила ца везара со оцу кхаа кIантаца, — ойлайора Лоьмас. — Жима велахь а, Берса бакълоь».

Лоьма схьавирзича, цуьнан юхь тера а яцара цхьа масех минот хьалхалерчух. Яйнера цунна тIера аьрхалла а, цкъацкъа гучуйолу къизалла а. Иза цхьана луьрчу чевно Iийжочу дархочух тера озийна, яхъелла, хаба а хебна гора.

Вист ца хуьлуш шен метта цIера улло охьа а хиъна, дехьа лаьтта дечган мохь дIакхевдина шена тIе а озийна, цунна тIе дIа а тевжина, ши бIаьрг хьехан тховх буьйгIира цо.

— Юра, тхаьш схьа хIунда далийна дийца хаац суна, — элира цо эххар а. — Цундела цунах лаьцна сан дийца хIумма а дац. Арахь тIедетта догIа саца гена ду. Иза саццалц Iахь дикка Iан дезар ду вайн. Цундела, вайна хан яцъялийтархьама, шуна лаахь ас дуьйцур ду тхаьш махках даьхначу дийнах лаьцна доцца.

Ши кIант гергахьо таьIна ладогIа кечвелира. Амма Лоьмина ца хаьара ша мичхьара схьалаьцна доло деза. ТIехьа дахийтина ши куьг коьрта кIел а доьллина, къемелан юьхьиг лоьхуш санна тховх бIаьргаш кхерстабора цо.

— ХIун дуьйцур дара шуна? — Юрига хьаьжира Лоьма. — Шуна бакъдерг ала лаахь, дерриге а дийца сан ницкъ тоьар бац. Цхьа коьрт-коьртаниг олуш чекхвала хьожур ву со. Доцца аьлча, шу санна, дерриге адамаш санна, дехаш дара-кх тхо, тхан дай баьхначу лаьтта тIехь. Оцу лаьтто комаьрша рицкъа лора тхуна. Цунах тоам а бора оха. Далла хастам а бора. Вайн Советийн махкахь массанхьа санна Iедал а дара тхо долчохь. Баккхийчара болх бора, бераша доьшура. Дешна ваьлларг балха а воьдура. Цомгаш хуьлура, дала а лара. Хазахетарш а, бохамаш а, цатемаш а хуьлура. Тхешан даймохк дукха а безара тхуна. Доцца аьлча, кхечарел тоьлаш а, я оьшуш а доцуш адамаш дара-кх тхо. Церан йоллу ойланаш а, сатийсамаш а болуш. Аш санна оха а сатийсара, фашистийн гIера вайн махкара дIа а лаьллина чехкка тIом чекхбаларе, фронтера тхешан дай, вежарий цIа берзаре. Цундела, оха тхешан ницкъ ца кхоабора къинхьегамехь. Цундела, оха чIогIа безаш тIеийцира шовзткъе кхоалгIа шо чекхдолуш тхешан ярташка балийна салтий. Iа юккъе далале массо юьрт юьзира цара. ХIор доьзалехь пхиъ-итт бIаьхо. Хьаша везаш тIеоьцу тхан халкъо. Иштта ду тхан дайшкара схьадогIу гIиллакх. Ткъа бIаьхой уггаре а лоруш лело ма безара. Тхан а ма бара фронтехь дай, вежарий. Оха салтий лоьрура, церан сийдора, тхайн ма хуьллу церан дог эца гIертара. Цара тхан сискал а, оха церан чоьрак а юуш, цхьа доьзал сан-

на, тхо бертахь дехаш дIайоьдура хан. Уьш цигахь хIунда латтабо ца хаьара тхуна. Шу кхуза хIунда далийна аьлла хаьттича, цхьаболчара — хаац, вукхара — садаIа, кхечара — ламанца тIом бан Iамо далийна олура. Европехь лаьмнаш ду, цигахь фашисташна тIом бан Iамо. Кест-кеста, юьртал ара а буьйлуш, учебни занятеш а йора. Наггахь, буьйсанна тревога а лой, хьала а лоьлхуьйтура.

Шайна ца хезаш цхьа дош тIехтиларна кхоьруш, лерина ладоьгIура Юрас а, Адашбайс а. Юьхьанца забаршна, Iиттаршна тIера волавеллачу Лоьмин дешнаш хIинца дегнаш Iийжош дийшара берийн кийра. Лоьма ша а дIалаьцнера шен къамело. Цунна ца хааделира лелхачу арчанан дечигах схьакхоссабелла суй шен аьхначу хечин кога тIе бужуш а, иза кIур туьйсуш бамбих булуш а. Цо къамел ца сацийра Берсас и цIе дIайойуш а.

— Нисса шо хьалха, 1944 шеран февраля 23-чу дийнахь хилира и бохам. Тахана санна кхоьлана деанчу цхьана кхаарин дийнахь. Iуьйранна арабевллачу салташа тхан юьртара берриге а боьрша нах школе гулбира. Советски эскаран де даздеш собрани гулбо бохура. Оццу Iуьйранна, оццу минотехь изза динера нохчийн а, гIалгIайн а ерриге ярташкахь. Юьртара берриге а боьрша нах чугулбелла бевлча, неIаршка ха хIоттийра. Корашна уллохула хевшинчу нахана арахьаьвсича гира, хIора корана тIе юьхьигаш ерзийна хIиттийна лаьтта пулеметаш а, церан логаш тIе пIелгаш дехкина царна уллохь Iохку салтий а. Адам цецделира. Иштта буьрсачу хьолехь хIунда даздо Советски эскаран де? Мила ву царна кхерам туьйсуш? Я хьанна кхерам бу оцу машаречу нахера? Уьш цецбевлла а бовлале царна хиира, эпсарш собрани ян гIерташ ца лелий. ХIетталц оцу юьртахь царна гина а, я оцу эпсарийн духарах тера духар а доцчу цхьаммо дIаса а ца хьийзош нахе омра дира шайгара герз охьадилла аьлла. ХIун герз? Тиллах вац хетий и эпсар? Амма эпсара хеттарш дихкира. Цо пIелг хьажийра нехан юкъах йихкинчу шаьлтанашна тIе. Шуна хаийта боху ас, законехь нохчашний, гIалгIашний бакъо еллера шаьлтанаш лело. Церан духаран цхьа меже лоруш.

Маьрша, машаре колхозникаш хьала а гIуьттуш, дайшкара дуьйна схьа лелош хилла шаьлтанаш схьа а йостуш, капитулянташа санна, эпсарна тIе а оьхуш, цунна уьш охьатуьйсуш оьла йира. Шайх деш дерг ца хууш хьийза нах юха шайн-шайн метта дIа нисбелча, оццу эпсара боцца хаам бира. Нохчийн, гIалгIайн халкъаш — ямарт, зуламе халкъаш ду. Царах боьллачу бехкана таIзар деш правительствос сацам бина нохч-гIалгIайн халкъ гуттаренна а даха Юккъерчу Ази а, Казахстане а кхалхо. Кхелхачийн хьашташ кхочушдан бухахь бина кечам бу. Нагахь санна цхьана стага дуьхьало ях, ерриге а юрт хIаллакйийр ю. Юьртана бина го бу сийсара дуьйна. Цхьа а стаг юьрта вуьтуш а, я чуьра араволуьйтуш а вац. Бертаза юьртара аравала гIоьртинчунна тоха аьлла

дина омра а ду. Кху чуьра нах арабохур бу нисса ши сахьт даьлча. Оцу шина сохьтех юьртара дерриге а адам — къена а, къона а, зударий а, бераш а — цхьа а са бухахь ца дуьтуш юьртахара а даьккхина, билгалчу метте дӀагулдина хила деза. ТӀаккха, гонах ха а хӀоттийна, шайн доьзалшна тӀе дӀадуьугур ду шу. ХӀинца цкъа шуна юккъера цхьа масех стаг аравоккхур ву. Эпсаршца цхьаьна баха а бахана, цара юьртахь дӀакхайкхо деза кхузахь шайна хезнарг. Адам кхалха кечдан деза цара. Адамашна кечдала а, йиллинчу метте дӀагулдала а елларг ши сахьт хан ю. Вада гӀоьртинчунна а, ши сахьт дӀадаьлча юьртахь карийначунна а тоьпаш тухур ю. Совнаха мохь новкъа ма баккха. Шайн тӀе юху бедарш а, мотт-гӀайба а, цхьана баттана кхачан сурсаташ а. Цул сов мохь машинашна тӀебоккхуьйтур бац.

Нахана юккъехь гӀовгӀа елира. Цхьаболчара бохура летта дала деза. Бисинарш дуьхьал бара. ХӀун гӀуллакх ду эрна хӀаллакьхила? Вай дуьхьало йича щӀера къенанаш, зударий а, бераш а дойур ма ду. Дела болх ма бу хӀара. Дала динчунна муьтӀахь хила деза. ТӀехула тӀе, хӀокхара лелориг Ӏедална, Сталинна ца хууш шайггара лелош хила а ма мега. Сталинна хааза дуьсур ма дац хӀара. Я вай кхеро хӀоттийна кеп хила а тарло. Юьртах а даьхна юха цӀа хоьцур ду... Доцца аьлча, болх далла а, Сталинна а тӀе биллина сецира адам.

Оцу Ӏуьйранна деша дахана бераш новкъа а, школан кетӀара а юхахьийсийра. «Тахана мукъа дуьту шу, — бохура цаьрга. — Шун школа чохь собрани хир ю. Аш садаӀа». Мукъа дисира и де а, шолгӀаниг а, кхоалгӀаниг а. Бутт а. Ткъа дукхахболчарна ца дуьйгӀира кхин цкъа а парти тӀе ховшар.

Цхьа сахьт далале, адам махьшаре лоьхкучу дийне таръелира юрт. Зударийн цӀогӀанаш, доьлхучу кегийчу берийн маьхьарий. Къонахоша оьгӀазе бетта барт. Махкана хиллачу бохамах кхетча санна Ӏоьху даьхни, угӀу жӀаьлеш. ДогӀмех цӀе хьаьлхина лела адамаш. Юьртал арахьа маьI-маьIIехь дуьйлу герзаш...

ХӀетталц довха, маьлхе дара денош. БӀаьстенна ялташ дийна довлла дохкура. Халкъана тӀехь хӀоттийна харцо ца лайна дара а хаац. Я делан таӀзарна дара а хаац, мухха делахь а, оцу дийнахь карзахделира Ӏалам. ЦӀеххьана кхоьлира стигла. Юьханца меллаша дилла доладелла ло буьрсачу дарце дирзира. Суна цкъа а мел шийлачу Ӏай а ца гинера и тайпа дарц. Оцу цӀемзачу дийнахь, шайн йовха хӀусмаш юьтуш, арадуьйлура адамаш.

Ойла ехьа, Юра, цӀа дуьззина доьзал болчу стеган. Цуьнан аьтту бац царна массарна а бедарш, мачаш эца. Я аьтту боллушехьа, эца мало еш Ӏийна иза. Я берашна стенна оьшу и барзакъаш, уьш стенга гӀур бара, бохуш Ӏийна иза. Йовхачу хенахь тӀехь шарбалш, когахь мачаш йоцуш ловзуш лела цуьнан уьш. Шелъелча чохь совцу, я лула-кула ловза боьлху. РоггӀана цхьа мачаш юхуш, цхьа пальтон тӀелхиг тӀе а кхуллуш. Арахь шелбелча бохба-

на чу а лелхаш. Ден-ненан ойла яц Іаьнан шелах уьш эцна цІера арабовла. И ойла хилча-м цара хьалхе кечам бийр бара. ЦІеххьа-ие хьийзочу дорцала аравала аьлча, да-нана мича хьоле дужур ду кхи хала дац.

Нохчийн боьршачу стагана эхь ду нахана а гуш шен бер ги доьлича. Амма оцу дийнахь, уггар ша бен мила ву бохучу къонахчун гихь а, керахь а цхьацца бер дара. Гихь а, марахь а цхьацца бер дара ненан а. Истангах, юргІех хьирчина юхxе девллера дисинарш. Жимма а мохь айа ницкъ болчун кара лаьцна, ги боьллина а шенчул мохь. Гоьллелц догІучу лайлахула, когташ Іуьйра, салтийн гонна юккъе а хІиттина юьртах буьйлура уьш. Суна гира оцу Іуьйранна салташа йийначу Айзанан майра шен берашца араволуш. «ХІара хир дуйла хиънехь-м шуна тІе а, кога а духучунна гІайгІа бина хир ма бара ас, бераш, — элира цо ялх бераца уча а ваьлла. — ХІинца дан хІума дац-кх. Далла тІе болх биллина новкъа девр ду-кх вай.»

Гихь а, карахь а цхьацца бер дара цуьнан. Юхxе даьккхина кера лаьцна цхьацца шад а болуш, диъ. Чохь маьнги тІехь яхийна Іуьллуш йисира оцу берийн нана. Ворданахь цІе деанера цуьнан дакъа. Оцу бераша хьоькхучу маьхьарийн цІогІано дог дорура аламийн.

Ткъа цхьаболчу салташа, бІаьргийх мела хиш а лешаш, гІо дора нахана шайн миска салпал некъана кечъян, уьш чуьра араяха, биллинчу метте дІаяхьа. Церан гихь а, керахь а гора кегий бераш, къен ларчанаш. Уьш гІертара берийн дог эца, баккхийчин дог-ойла йина. Ткъа шаьш а боьлхура. Церан дегнаш а дара Іийжаш, кхарзуллуш. Амма церан ницкъ бацара и алха эрчо сацо...

Амма оцу догдикачу салтийн эзарнашна юккъехь къизанаш а боьлура. Иштачара хан ца лора некъана кечам бан а, оьшург схьаэца а. «Даймахкана ямартхой!», «Бандиташ!», «Фашистийн хьадалниш!» «Аш Гитлерна гІо дина тхан доьзалш хІаллакбан!» — бохуш чехош, Іуьттуш нах хьалхатуьттура цара. Тхо машинашна тІе дохучу буса, суна хьалха нисъелира жима бер карахь зуда. Цкъа и машинна тІе мичхьахула а, муха яла еза а ца хаьа, тІехула тІе карахь жима бер долу иза хьеелира тІе ца ялалуш. Юххехь лаьттачу салтичо катоьхна ког лаьцна цуьнан карара схьадаьккхина бер кхоьссина юьстах, лайлахула дІадахийтира. Мохь хьаькхна тІехьаьлла нана и схьа а эцна, кхоьссина бер хьалха тІе а дахийтина, сихха хьалаелира.

Ас бехк ца буьллу оцу салтичунна. Хьанна хаьа, цхьанхьа фашисташа хІаллакбина хила тарлора цуьнан доьзал. МостагІийх бекхам эца лаарх дуьзна хила тарлора цуьнан дог. Хьанна хаьа, цунна хьехна хила тарлора, нохчаша гитлеровцашна гІо дина, уьш ямарт нах бу, хьан доьзал церан гІоьнца хІаллакбина бохуш. И бакъ моьттуш оьгІазло йоьссина хилла хир яр-кха цуьнан даг чу.

И буьйса яккхийтира тхоьга эвла йистехь, ерзинчу стигла кІел.

ГIодмийн цIевнех, истангех цхьа баннаш, четарш тайпа бахьанаш хIиттош, цу чу мох ца кхете ловчкъийра бераш. Буса сахиллалц ягош цIераш, царна гонах кIуьро бIаьргаш Iийжош хевшина Iара адамаш. Ткъа гонах луьра ха латтара. Туьпа тIе а ерзийна, гунашна тIе хIиттийна пулеметаш. Гонах хьийза автоматчикаш. Ца торчу гIуллакхана а юьстах ца волуьйтура цхьа а.

Шелоно сендинчу берийн белхарш. Цомгашчийн узарш. Хехоша детта маьхьарий. Оцу юккъехула пондарш а, эшарш а лоькхура. Кхоьлинчу стиглахула кхерстий, шийлачу дорцаца лаьтта охьадоьлхура къеначара олучу сингаттаме назманийн аз. Наггахь, адамийн дог-ойла ойуш, декара халкъан иллеш. Цхьацца нхьа юкъ-кера хелхара бал а боккхура.

Кхин а ирча яра шолгIа а, кхоалгIа а буьйсанаш. Вон дара ламанан некъаш. Цига машинаш яхкалур ю бохург хьехочохь а дацара. Тхо царна тIедаха дезара. Шен дегIаца воьдучу стагана сарралц бан а боцу некъ оха шина дийнахь бира. Дийнахь меллаша дIаоьхура, суьйранна цхьанхьа туп тохийта, гонах ха а хIоттадой совцадора. Тхан некъ лекхачу дукъаца охьа бара. Ткъа дукъаца къаьсттина а шийла хуьлу. Цхьана минотана а оха дог ца дуьллура тхаьш хIусмашка юхадерзор ду бохучух. Амма кхоалгIачу буса яьхкина тхуна тIехIиттира тIехула гатанаш тоьхна йолу американски студебекарш. Царна тIе а дохуш герггарчу станцешка а дигна, теплушкашна чу доьхкира. Уьш хиллера тхуна кечйина. Ши этаж полканаш еш. ХIора вагонна чу тIе-кIел 20 — 25 доьзал. Шайн сал-палца цхьана. ТIаккха болабелира и Iазапан беха некъ. Де-буьйса далале цхьа хьожа хIоьттира чу. Дийнахь цкъа-шозза бен чуьра ара ца довлуьйтура. Юьстах ваьлла дан дезачу гIуллакхо бIарздора адамаш. Арахула дIакъевлина неIарш дIа ца йоьллура леш валлахь а. Бовха кхача хьехочохь а дацара. ДогIмаш, тIера бедарш бехъеллера. Мезаша хьийзадора. Юкъа яьржира цамгарш. Дедда юкъа, цхьацца нхьа, эрна арахь эшелон сацийча, вагонаш тIера охьадохура беллачийн декъий...

Новкъахь сецарш дукха хуьлуш цхьана батте девлира тхо схьа ца кхочуш. Цхьанхьа станце кхочуш сатийсара цигара мукъана а тхаьш юха цIа дерзоре. Амма, шуна гуш ма хиллара, ца дерзийра. Цхьа шо а кхечи, тахана-кхана цIа доьлху бохуш. Шо кхечи нохчгIалгIайн халкъ дуьненан карти тIера дIадаьлла, тхан ненан маттахь йоза-дешар доцу, радиочухула дош ца хеза, тхох лаьцна зорбанехь дош ца олу. Амма оха диканах дог ца дуьллу. Тахана шо кхаьчча а цIа ца диги тхо. Кханенга сатуьйсуш, цо диканиг дохьур ду бохуш, цунах маслаIат деш, лийриг а ле оцу нана-даймахке сатуьйсуш, цуьнга кхойкхуш. Цо собар, хьуьнар луш деха тхо. ДогIур ду и де, мацца деана а. Цунах теша со. Тхо дерриге а теша...

Лоьмин хабар чекхделира.

ЦIераца дIа когаш а хецна, тIулган цIенкъа гола а гIортийна,

куьйга тIе корта а биллина, Лоьмин хабаре ладоьгIуш тевжина Iара Берса. Юьхьанца цунна хезара и къамел дерриге а. Бен доцуш ладоьгIура цо цуьнга. Наггахь, юккъе чIеш хьовзадой цIе берса а йоккхуш, накъостийн яххьашна тIехула бIаьрг кхерстош, цара и къамел тIе муха оьцу а хьоьжуш Iиллара иза. Амма дукха хин ялале, шен ойланца иза ша а вахара генарчу даймахка. Цо а ойланца карладохура оцу ирчачу дийнан сурт. ХIоьттина ши бIаьрг цIерга а боьгIна Iуьллучу цунна цхьа набарха санна хезара хьежачохь гIайгIане доьлху Лоьмин къамел. Ца хаалора шийлачу гIулашна шелбина агIо тхьус булуш а. Ца гора Юрин, Адашбайн бIаьргех леша сирла хиш а.

Лоьмин хабар сецча, шен ойланийх цIеххьана самавелира иза. Хьалха санна арахь тIедеттара шийла догIа. Даккхийчу тIадамашна ладарш Iено, хьесхан тховца хьалха дIаккхевдина тIулган йоккха эгна йоьлхуш санна хеталора. ХIоьттинчу тийналлехь хезара Юрас уьйчу са а, Адашбайс ден къора къурдаш а...

IX

ХIетта йолаеллера шолгIачу сменан занятеш. Хазара классашкахь урок хьоьхучу хьехархойн къамел, бераша лун жоьпаш а. Арахь на севаш, шен кабинета чу а вахана охьахиира Николай Кузьмич. Дешаран шеран кхоалгIа четверть чеккхъяла герга яра. Хьехархойн урокашка эха а, парна балха тIехь гIо дан а дезара. Амма Николай Кузьмичан дог ца догIура тахана хIумма дан а. Воккхаха аьлча, ши-кхо бутт бара иза кху школехь цхьа а хIума кара ца догIуш лела. Колхозехь парторг волу иза юьртан а, колхозан а гIуллакхаша ца вуьтура шен балха тIеверза. Цо жоп ло оцу юьртахь хуьлучу муьлххачу а гIуллакхах. Иза дика кхетара шена тIехь лаьттачу жоьпаллин деккхарх. ТIеман зама ма ю хIара. ТIом цунна генахь белахь а, хIара а ю ша тайпа фронт. Къинхьегаман фронт. Тылан балхах дозуш ду толаман гIуллакх. Покровка-м тIемашна юкъа а яхана лаьтташ цхьа юрт бен яц. Амма къинхьегам, низам а хила деза массо юьртахь, массо кIотарахь, хIора бригадехь, фермехь, схьа стаг ша бен воцчохь а. Дерриге фронтана, дерриге толамна — иза ю партии, халкъан лозунг.

Амма хала ду-кх. Кху шарахь колхозан Iаьнна докъар кIезиг кечдели. Чеккхъяла герга ю иза. Ткъа Iа хIинццалцчул а дахдала ойла хилла ду. Докъар кхоош юхаозоро гIелдина колхозан даьхний. Халчу хьоле довларх лардала гIерташ, юьртарчу хIора доьзало Iаьнах даккха колхозан цхьацца сту я говр шайн цIа а дигна кхобуш ду. Уьш дикачу дилхалахь Iалашдан деза. ХIинцца тIе кхочур ю бIаьсте, тIаккха охунаш дан, ялташ дIаден онддий стерчий, говраш ма еза. И хууш лела колхозникаш. Цхьадика, бIаьстенна ден хIу а кхоччуш долуш ду. Iаьнна кIел ялта а дIадаханчу шарахьчул шозза алсам дийна. ГIуллакхаш дукха ледара-м дацара кхузахь, амма дагна синтем бац-кх. Цуьнан садууш деккъа ши хIума ду:

тIом толамца сихха чекхбаларе сатийсар а, кхузарчу нохчийн кхоллам а.

Николай Кузьмича гIайгIане бIаьрг кхарстийра чухула. Дерриге а хьалха сапна ду. Цуьнан белхан стол, пуржинаш ара а лилхина лаьтта тиша диван а, диъ гIант, тIе книгаш йоьттина лаьтта этажерка а. Пена тIера схьа цуьнга хьоьжу Ленинан хьекъале ши бIаьрг. Суртана лахахула дIатоьхна дуьненан политически карта.

Цкъа ойла хилира цуьнан юьртсоветехула а ваьлла колхозан конторе ваха. Амма арахь тIедеттачу догIано мало яйтора. Ишттачу кхоьлинчу дийнахь карзахйолу цуьнан сакхат ност. Оцу настаро цунна дагаваийтира Маил. ТIаьххье бIаьргашна хьалха схьахIоьттира цо хIинцца дIахьажийна миска ши зуда. Ткъа маса бIеннаш хир бу уьш оццу хьолехь. Хьанна хаьа, Казахстанан доза доцчу шуьйрачу аренашкахула, киргизийн лаьмнашкахула дуьне мел ду дIабаржийна нохчий цигахь мича хьолехь бу.?.

ХIаъ, нохчашка хIоьттинчу хьоло сагатдора цуьнан. Меттигерчу бахархойн шайн цIенош, бошмаш, кертахь даьхний ду. Уьш цхьа а дац нохчийн. Даймахкаца цхьаьна цаьргара дIадаьккхира эзарнаш шерашкахь кхоьллинарг дерриге а. Дерриге а, дIадахнарг а, тIехиндерг а. Царна гIо дан ницкъ бац колхозан. БIаьста дIаден дитина хIу царна доькъийла а яц. Цул сов даьлла колхозан ялта кIезиг ду. Дерриге а — ши тонн. Цунах цхьа буьртиг а меттигерчу бахархошна дала йиш яц. Иза дерриге а нохчийн доьзалшна хьажийна дитина цара. Иштта бу колхозникийн юкъарчу гуламан сацам. Амма ма кIезга ду-кх иза ткъа доьзална. Ткъа уггар хьалха хуьлуш болу мукх тIебан хIинца а биъ бутт хан ю. Ерриге а дегайовхо пачхьалкхан гIоьнна тIейирзина. Цхьа бутт хьалха дуьйна хаам хиллера нохчийн хIора доьзална шайн бахам меттахIотто гIоьнна пачхьалкхо ссуда а, кхаба цхьаццa бежана а лур ду аьлла. ТIехула тIе, районан куьйгаллин дехарца, лакхара охьа дош делла кху районерчу нохчашна син цIарах лун паек алсамъяккха а. Амма гена даьлла-кх и дерриге а. Тахана кхайкхина районе йигна Анастасия Федоровна оцу хьокъехь йигна хиларе дог доху юьртан куьйгалхоша.

«Амма, дерриге дуьне шайна дIа а делла миччахьа а цхьанхьа баха охьаховшорах, нохчашна гур бац и бахам а, шаьш хьоьгу дика а. Царах хIораннан а дага тIехь ирча луьра чов ю, церан дегнаш лозу. И чов ю дийнначу халкъан дага тIехь. И чов ерзалур яц лоьрашка а, ахчанца а, дохноша а. Кхузарчу бахархоша дог эцаро жимма маслаIат до церан лазамна. Амма лазар дIатуьйр дац, оцу тIе муо хьаьвзар бац уьш бинчу лаьмнашка юха ца берзийча. Цигахь ду церан дарба», — ойлайора Николай Кузьмича.

«ХIун бехк баьлла царах?» — лерехь декара оцу дуьззинчу шарахь хаддаза цуьнан хье охкуш долу хаттар.

Хаац. Хаац. ОххIай, мел дукха ду-кх цунна къайле хилла дисина гIуллакхаш!

Карлайиийлара къона хан, студенчески шераш, эскарехь гIуллакх деш хилла машаре шераш.

Университетски аудитори. Иза а, кхин а бIеннаш а студенташ ладогIуш бу гIаравааьллачу профессоран лекцига. Царна веза, царна довзу и профессор. Иза дика стаг ву, цо берриге а шен ницкъ, хаарш схьало къоначу тIаьхьенна. Иза коммунист ву, партин тешаме кIант. Иза ишттa хиларх шек вац цхьа а. Амма цхьана дийнахь и профессор балха ца вогIу. Ца вогIу шолгIачу а, кхоазлагIчу а дийнахь. ТIаккха царна хеза иза... партина дуьхьал, даймахкана ямарт, халкъан мостагI хилла бохуш.

Хьовсийша цкъа? Ма Iовдал а хилла уьш! Денна шайна хьалха лекцин йоьшуш, шайца къамел деш хилла и къоьжа профессор халкъан мостагIа хилар ца хиъна царна! Делхьа, ма хууш хилла оцуна шен ямарт дог лечкъо, ма саьхьара стаг хилла иза. Империализман агентуро Iамийна хилла-кх!

Кхин. ГIаларчу берриге бахархошна дика вевза республикан, партин куьйгалхо. Шира большевик. Паччахьан тюрмехь а валлийна, ссылкехь Iамийна. Амма иза кхеро, цуьнан дог-ойла харцо ницкъ ца хилла цкъа а. Кхаа а революцехь дакъалаьцна цо. Шен берриге ницкъ дIабелла цо советски пачхьалкх чIагIъяран дуьхьа. Машахлерчу слесарах хIинца гIараваьлла партийни а, пачхьалкхан а деятель хилла. Цхьа а шек вац цуьнан дерриге дахар тIехь цхьа а коммагIа доцуш цIена хиларх.

Амма цхьана дийнахь Iуьйранна хьала а гIевттина, шаьш ураме бевлча, царна хеза и шира большевик халкъан мостагIа хилла бохуш.

Оцу цхьана шарахь «Iорабоху» эзарнаш «халкъан мостагIий», «ламаншдайархой», «империализман разведкин агенташ». Лецца, следстви чекхъяьлла, тоьпаш тоьхна. Уьш ца бевзарш теша и таIзар нийса дина хиларх. Амма уьш хIоре герггара бевзаш, цаьрца бехке хила некъ бинчу накъосташна хаьа, шен-шен накъост бехке доцуш хIаллакьхилар. ХIаъа, шен-шен накъост, доттагIа, гергарниг. Ца бевзачарна тIехь дина таIзар нийса хиларх теша. Ткъа цуьнан бехк боцу накъост, доттагIа, гергарниг бехке веш гIалатло ялийтина пачхьалкхана кхерам цахилийтаран органаша. ХIун дийр ра тиша. Революцин дуьхьа шен дахар дIадала реза ма вара иза дийна и. Иза-м мичча хенахь вала реза ма вара партин, революцин, халкъан, даймехкан дуьхьа. Иза хIаллакьхилла. ХIумма а дац, царнаш халкъан ямартхойх парти, даймохк цIандеш иза хIаллакхиларх. Цундела, парти а, советски пачхьалкх а кхерамах кIелхьардаьлла.

Ишттa ойланаш йора «халкъан мостагIийн» накъосташа, доттагIаша, гергарчара.

Шен хетара хIетахь Николай Кузьмична а. Иза тешамза ваьлвера адамех, Iилманчех, партийн, пачхьалкхан куьйгалхойх, тIеман начальникех. Хьанна хаьа, хIара халкъан мостагIа, империа-

листийн агент велахь а? — даг чу оьхура цхьаъ гича. Иза юьхьанца дара. Амма и «шпионаш», «адмашдайархой», «халкъан моста-гIий» дукха хила боларо, цуьнга а ойла яйтира. Амма хеттарш дар, оцу гIуллакхана кIорге гIертар кхераме дара.

— Бехке ца хилча прессо даррехь бехке бийр ма бац уьш. Сталинна дика хуур ду. Иза гIалат волийла ма дац, — олий ша-шена маслаIат дора цо.

ХIетахь-м къона вара Николай Кузьмич. Цуьнан-м хьекъал а дацара оцу гIуллакхийн кIорге кхиа. Цул тIаьхьа бархI шо даьлла. ХIетахь дуьйна схьа массо а агIор кхиъна иза. ХIинца иза ленински коммунистически партин член ву. Цунна лаьа коммунистически партин сий халкъана, дуьненна хьалха цIена лардан. Иза хIора коммунистан сийлахь декхар ду. Цундела йо цо оцу гIуллакхийн дукха ойла. Мел ойла ярах а иза тIаьхьа кхиац кавказски халкъашна тIехь динчу таIзарна. Нагахь бархI шо хьалха юкъ-юкъара лоьцуш бIе эзарнаш нах хIаллакбеш хиллехь, хIинца дийнна халкъашна тIехь таIзарш дан долийна. Цхьана дийнахь — миллионашна. Царна юккъехь бу зударий, береш, къена нах. Партина, халкъана, даймахкана дакккхий гIуллакхаш дина нах а. Граждански а, хIокху тIеман а турпалхой а. Дийнна и халкъаш даймахкана ямарт хилла бохуш уьш бехдеш эладита леладо НКВД-н белхалоша. Амма оцу халкъийн бехках, царна тIехь йинчу кхелах лаьцна цхьа а дош ца аьлла прессо а, ца яздо литературехь а.

«ХIун ду-те хуьлуш дерг? — хоьттура цо шега. — ХIинца со теша ткъе вуьрхIитталгIачу шарахь хIаллакбина нах берриге а бехке хилла цахиларх. Ткъа махках даьхна халкъаш бехке ду бохург-м аьттехьа а дац. Империалистийн агентуран куьйгашца лелийна гIуллакхаш ду-те уьш дерриге а? Уьш-м даим бу советийн махкана дуьхьал тIамна кечлуш, цергаш хьекхош. Шаьш тIом болабале, шайн разведкин гIоьнца партийн, советийн, къаьсттина а тIеман деятельш хIаллакбина-те цара. Блюхер, Тухачевский, Якир, Уборович, Корка, Эйдеман, Фельдман, Примаков, Дыбенко. ...Кхин мел дукха бу уьш. Амма муха кхаьчна церан уьш хIаллакбан ницкъ? Схьахетарехь, империализман разведкин аьтту нисбелла хир бу партийни, тIеман, НКВД-н лакхарчу куьйгалла балха тасабала. Ткъа Сталинна хууш хилла хир дац и нах бехке цахилар. Харцонна дуьхьал яздина аьрзнаш, сигналаш цунна тIе кхочуьйтуш хилла хир яц. Ма йоьлххура уьш боккъал а болчу халкъан моста-гIийн кара йоьлхуш хилла хир ю, ткъа цара уьш хIаллак а йой, Сталинна хьалха харц материалаш хIиттош хилла хир ю. Ткъа Сталин царах теша ма веза. Массанхьа массарна а тIе кхиъна вер ма вац иза...»

Николай Кузьмич, доккха са а даьккхина хьала а гIаьттина, коре вахара. ТIедоьлху догIа жимма лагIделлера. Малхбале айаяла гIерташ гора. Гена боццуш басахула чу кешнашкара охьабогIучу гIашлойн некъа меллаша охьавогIура цхьа воккха стаг. Иза Iаб-

[illegible] Іаьзам ву. Ша балхара цІа вогІуш и серий хІунда кхоьхьу а хаьара Николай Кузьмична. Цо дина тускар ду Мария Петровнин дукха хьомсара лелош. СовгІатана Николай Кузьмична а белла цо шо бина нохчийн Іайг. Говза куьйгаш а, хьекъале корта а, къонахаллих дуьзна цІена дог а, оьзда дегІ а ду воккхачу стеган. Амма...

«Амма хІунда ваьккхина и воккха стаг махках? — хаьттира цо шега, воккхачу стаге а хьоьжуш. — ХІан, партийни, советски, тІемаш куьйгалхой-м империалисташа шайна пайденна хІаллакбайтина хила а тарло. Ткъа и миска халкъаш махках дахарх хьанна пайда хир бара? Пайда, пайда... Хьанна хаьа, кхузахь а хила тарло империалистийн лехамаш. СССР халкъийн доттагІаллих, цхьабарт, цхьанийса бакъонаш, дахарехь цхьа Іалашо, цхьа идеяш хилар ца йоллу ткъа советски пачхьалкхан йохалун йоцу чІагІо? И барт, и доттагІалла, и цхьалла йохаре сатуьйсуш, дарехь а, къайлах а цуьнна бух ахка гІерташ бац ткъа империалисташ? Шайн куьйга массех кьоман автономи а йохийна, и халкъаш махках а даьхна, бехк советски Іедална, коммунистически партина тІе а теттина, [illegible] дуьненна хьалха сийсазъян Іалашо йолуш дина-те [illegible]? Я советски халкъашна юккъе мостагІалла дожо Іалашо йолуш дина-те? Я гитлеровски фашизман гІаддайначу муьрехь [illegible] махках даьхна меттах а хьадина, советски эскарийн [illegible] хилийта Іалашо йолуш дина-те? Къаьстийнарг а ду шийн исторически дІадаханчуьнга хьаьжча тІе бехк [illegible] а, оцу бехках кхин долу халкъаш теша атта дерш. Иттаннаш шерашкахь пачхьалкхан Россина дуьхьал къийсам латтийна нохчий. Мелхо ткъа оьрсашна тІехь олалла латтийнчу татарех, [illegible] татарий, балкхаройн, кхарачойн, гІалмакхойн [illegible] а. ...ХІан-хІа, ойлаярх тІаьхьа кхуьур вац оцу гІуллакхана. Корта хьербер бу. Амма оцу харцонна бехкениг милла велахь а, [illegible] цуьнан кхочуш-м хир дац. Дуьненахь [illegible] хир бац советски халкъийн барт, доттагІалла, цхьалла дохо, [illegible] партега болу тешам байа, и шиъ вовшах къасто, партин [illegible]. Партис шен съездехь, шен ЦК-н пленумехь ца хІоттийна, [illegible] уьш махках бахаран гІуллакх. Амма, мацца а цкъа и [illegible], и гІуллакх дийцаре дуьллур ду съездехь. ОххІай, [illegible] дуьйцур ду, ма неІалт а кхайкхор ду бехкеволчунна. [illegible] йолчу ленински политикан толаман деза де хир ду иза. Цунах теша со а, со санна долу миллионаш советски [illegible]!»

Николай Кузьмична ца хаьара, нохчий а, гІалгІай а махках бохуш йинчу операцина тІехь куьйгалла динарг Сталинан уггар тешаме доттагІ, гергара накъост, «халкъан сийлахь кІант» Берия [illegible].

Больницера араваьлла Іалха цхьа сту боьжначу салазахь дакъа дохьуш вогІучу Іабдул-Іаьзамана а, гІиргІазойн воккхачу шина стагана а тІенисвелира.

Іабдул-Іаьзамана хазахийтира Іалха гича.

— ЭхІ, ма дика ду-кх, Іалха, хьо тІенисвелла. Миска Аюб ву оха цІа валориг. Лома кІел, некъа йисттехь велла карийна хІара. ДІаволла накъостий мичара хир бу-те бохуш ойла еш вогІура со. Цхьадика, Муса а ву хьоьца-м. Вадал, чехкка, миччахь велахь а схьакаравай, Межед, Іела а схьавалавел. И шиъ воцург кхин дегІехь ницкъ болуш боьрша стаг вац юьртахь. И шиъ охьавожахь айса хІун дер хаац. Лоьма а, Берса а лаха. РоггІана каш доккхур аш.

Аюбан ши кІант, ши йоІ дара. КІентий зударий, доьзалш болуш, шайн ков-керт йолуш, ткъа йоІарий луларчу ярташкахь марехь. Гуьмсехь эшелонаш тІе бохуш, цхьацца эшелонна тІе а баьхна вовшех къаьстина доьзал а. Ши кІант Ош областехь цхьацца районашка нисвеллера, ткъа ши йоІ мичхьа ю ца хаьара. Ши бутт хьалха хІусамнана а елла ша виснера Аюб.

Кху юьртахь гІиргІазойн цІенош билггал дара. Поппаран хьокхамех доьттина пенаш, легІана цхьана агІор хи додуш, латта тІе тесна тхевнаш. Цхьаццанийн цІа чохь пенаца хьала шуьйра товха хуьлура, ткъа дукхах болчара, цІенкъа юккъехь кІаг а боккхий, оцу чохь цІе а латайой, цунах алу яьлча, гонах мотт буьллий, когаш корехьа а болуш, цунна гобоккхий охьабуьйшура. ЦІенкъа юккъехь йогучу цІеран кІур, цІа чухула го туьйсуш хьийзий, тховх дитинчу доккхачу Іуьргехула араболура.

ЦІа арахула а, чухула а поппарца кхарта-муртане хьохура, амма я кир а, я кІир а ца тухура. Колхозаш яхккалц хІокху Покровкера дукхах болу гІиргІазой ярташкахь ца бехаш, лаьмнашкахь четарш детташ, шайн жашца цхьанхьара кхечахьа кхелхаш лелле- ра, цундела дара церан цІенош иштта мух-мухха дина.

Аюб чувахьале, цІа чуьра хьал муха ду хьажа чу вахара Іабдул-Іаьзам, Іалха. Аюбан йоккхачу стага пенаш шардеш поппар хьаьхха, можа гІум хьаькхна цІена дара цІа. ЦІенкъа а поппар хьаькхна шера яра. Товханахь кху тІаьххьарчу дийнахь-буса цІе ца латийнера. Схьахетарехь, цІе лато дечиг хилла хир дацара. ЦІенкъа дуткъа чкъор деш ча а даржийна, оцу тІе тесна цІена къорза истанг а, кенийн гІайба а, баьрччехь дІалеІна шиъ боьзан юргІа а, дуьххьехь хІоттийна гай чу таьІна цІестан кІудал а, тас, гІуммагІ а дара. Тесахь кІеззиг хи а дара. Схьахетарехь, Іуьйранна ламаз дича дІакхоссаза дисинера иза. Ши-кхо кхийра кад а, дечган Іайгаш дара терхи тІехь. Кхин бахам бацара гуш.

— ХІусамнана еллачу хенахь хаза куз бара хІокхеран, — элира Іабдул-Іаьзама ойлане. — Юучух боьхкина хир бу мискано.

Дакъа цІа чу а деана, истанга тІе охьадиллира цара. Іабдул-Іаьзама тІе а вахана кІудал дІаса ластийра. Иза яьсса яра.

— Сарыбай, шуьшинна болх ло ас, — вист ца хуьлуш, дехьо лаьттачу шина воккхачу стагана тIевирзира иза. — И шун кхазан очу боккха яй беза хи дохдан. Цхьанхьара карабай, ара дIа а кIоттабай, дуззий хи дохде. Хи дан хIара кIудал ю шуна. Дечиган гIайгIа а бе. ХIокху кертахь чIеш дац. Хьо соьца дIавола, Iалха.

Iабдул-Iаьзаман цIахь берриг гIирс бара велларг лийчо. Цо ша лерина кечдина дакъа тIедуьллу у а, миччара даьхнехь а, сабинаш а, ша кIадинах тегна каранаш а, стаммий, луьста цергаш болуш маьIах йина коьртах хьокху гIиргIазойн яхк а.

И гIирс бохьуш вухавеача, Аюбана тIера бедарш дIаяха вуьйлира и шиъ. Амма уьш дIайохуш дукха къахьега а ца дийзира. Дерзинчу дегIа тIе юьйхина чу бамба буьллуш аьхна тужурка а, коча а, когахь тиша неIар-мачаш — и дара дерриг веллачун духар.

— ХIинца, делан дуьхьа, хIара Аюб лийчор ву-кх вайша, — олира Iабдул-Iаьзама, азделла, массо даьIахк тIеяьлла дакъа уьшна тIе а диллина.

Iалхина хаара Iабдул-Iаьзама велларг лийчош яхк хIунда лелийо. ХIара таханлера болх денна бохург санна бан безачу Iалхина дукха гинера модаша а, мезаша а дуьзна декъий. Мезий хьулура коьрта тIехь, цкъоцкъамашна, можана, мекхашна юккъехь а, цу кIелахь, чо мел баьллачохь. Уьш и яхк хьоькхуш дIадохура, цунах а гIуллакх ца хилча, цхьацца йолу меттигаш уьрсаца яша хаан нислора.

Цхьадика, Аюбан дакъа оццул ирча дацара. Ша мел мацалла цуьн хьоьгуш хиллехь а, ламазана дегI цIена лелийнера цо.

— Дуьненахь адамашна лело сийлахь а, хала дерг — оьздангалла ю. ДегIан а, син а оьздангалла. Ша мацалла мел доккха Iадан хьегнехь а, дегIан а, син а оьздангаллех ца вухуш далла дуьйна ваха хIара. Цхьангге шегара бала ца балхий, цхьангге еха а ца ваха, цхьаннен рицкъи тIе куьг а ца даьхьи. ДегI цIена а лелош, ламаз-марха а ца дити. Миска, цхьанхьа шен йийбарх цхьа хIума а йоьхкина, и цхьа кад хьаьжкIаш йохьуш вогIуш кхелхина. Дала гечдойла хIокхунна.

— Кху чохь йисинчу хIуманашна хIун дийр ду? — хаьттира Iалхас. — Кхузахь хIокхуьнан гергара стаг а ма вац?

— Цхьа аьтто боц-боцчарна хIокхунна а, доьзална а тIера ара Iийна дIалур ю-кх.

Лийчийна дакъа истанга юкъа а хьарчийна, боккхачу меха гIирг йоьллина, гена-гена маха а боккхуш истанган йистош дIатийтира Iабдул-Iаьзама.

— ХIан, Аюб кийча ву-кх хIинца. ХIара Iазап хьегна ваьлла хIоьъал да а ву. Сарыбай, салаз уьйтIа озаел!

— Телет, кадам... уьш дIадевллера хIокху тIаьххьарчу масех баттахь. Веллачунна Къоран дешар, зуькар дар, сагIа даккхар а дагадогIучохь а дацара. ХIинца хIара Аюб санна, лийча а вой, ис-

танга я юргIанна, я одеялана юкъа а хьарчавой, шина-кхаа стага дIахьой, дIавуллура. ГIо дан и ши-кхоъ стаг воцуш, зудчо майра, нанас бер, йишас ваша, берийн гIоьнца, я ша салаз тIехь, я ги а тухий, я лами тIе а вуьллий текхош кешнашка а вуьгий, цхьа ах метр кIорга каш а доккхий, тIехь еса а, заIам а ца доьшуш белларш дIабухкуш меттигаш дукха нислора гондIарчу ярташкахь.

ХIара Iабдул-Iаьзам дIаваьлча хIокху Покровкехь болчу нохчашна а изза хир ду.

Хьалхе кхуза веанчу Iелас, Межеда а, Мусас а цхьа метр кIорга каш даькккхинера.

Кошан коьрте йоьгIначу дечига тIе Аюбан цIе язйира. Цуьнан ден цIе цхьанне а ца хаьара.

ТIаккха, Iабдул-Iаьзима дагахь еса а, заIам дешна, доIа дира.

ХIокху Покровке нохчийн ткъа доьзал балийна. ХIинцале кхузахь шовзткъа сов каш ду...

X

Юьрта йисттехь, кхечарех къаьстина, бо санна гIийла го цхьа цIа. КIезиг ча а тухуш бинчу поппарх доьттина, цкъа а хьахаза долу цуьнан пенаш гобаьккхина эттIа, мохана дуьхьало йоцуш ду. Уьш къарздина тIедиттинчу гIийн хьокхамаша. ХIинца а ду уьш масех цхьана пена тIе латийна, хазза[1] дакъадалаза. ТIе латта а тосуш, легIана бинчу тхов тIера дика охьа ца хьоду хи. Цо тIеелхийна тховн йистеш экхано ка диттича санна ю.

Аннаш херадевлла, тиша неI схьайиллича, боданечу жимчу цIа чу волу. Цхьа долчу цхьана коран шина бIаьрган ангалиш а дац. Уьш доьхначу теIийна тиша тIелхигаш ю. Чохь гуш яц мотт-гIайба а, кад-Iайг а. Мел стомма а стаг чухула паргIат хьала а валалур волуш йолчу товханан шуьйрачу туьнкалгехула охьадеттачу догIанна кIел лата ца туьгуш, кIур туьйсуш сийса тIуьна гIий. Гобаькккхина чу хьоькхучу мохо арабала ца буьту кIур чухула го бохуш хьийза. Цо Iарждина пенаш а, тхов а сегIаз хьаькхча санна лепа.

Оцу чухула дIа неI йолу дехьара цIа цIена а, мелла а чохь йиийбар йолуш ду. Цхьаъ бен кор дацахь а, ша дерг ангали диллина ду. Поппаран терхишна тIе хIоттийна масех пхьегIа ю, хьарчийна маьнгина тIе йоьттина мотт-гIайба, пешахь йогуш йоккха цIе а.

Ткъа дуьххьарчу, боданечу цIа чохь, цхьана маьIIехь тIуьнчу цIенкъа теснач истанган бIегIага тIехь, хьарчийна тиша тужурка гIевланга а йиллина, дуткъачу юргIий кIел когаш мере оьзза Iуьллуш зуда ю. И адаман овгол бегабора. Хезара вовшех еттало церташ. НеIарх, корах а чу хьоькху шийла мох эттIачу юргIех чеккхбуьйлу. Шелло меженаш дIахьулъян гIерташ юргIа тIеуьйзу цо, амма кхечахьа делалой, ков долу. Сихдина садоьIу. ДегI дега-

[1] Хазза — дика, кхоччуш

ю ДегIа тIехь хьацар ду, амма цунна шен кийрахь ша болуш ениш хета.

— Шеллуш леш йоллу-кх... Везан дела, хьан болх бу-кх... Дахьош хьо дуьненан... Букъа тIехьа юргIа таIо стаг мукъане а велара...

ХIан-хIа, цхьа а вац цунна орцахвала. Маилан маьхча Асвад эвла юккъе ваьлла, цуьнан зуда Себила а суьйранна бежнаш эза ферме яхана. Товханна чухула охьа цIийна тIехьа цхьа ши адам луьйш хеза.

Сихдина доьIу са юха а оьзна, етталун цергаш тIеттIа а таIийна Занус ладугIу. Цунна девза оьрсийн а, гIиргIазойн а маттахь лешнаш лехьош цхьанца къамел ден гIертачу Асвадан гIоргIа аз.

«Кхайкха-те со щуьнга? — ойла хуьлу Занун. — КIел мох хьоькхучу юргIа таIадойтур дара-кх. Я хьанна хаьа, сох къа а хетта, шайн чуьра деана суна тIе юргIа таса а мегий цара-м...»

ЮргIийн маьIиг дIа а тосий корта гучубоккху Занус. Хи чу ювттича санна хьацар доьлла юьхь. Цунна тIе летта Iаьржа месаш. Кхохкийнчу бIаьргашна чохь лепа чухIиттина бIаьрхиш. ОьгIазен шок етташ товханна чухула охьа хьоькхучу мохо сихха шелдо юьхьа тIера хьацар. Арара гIовгIош дIатоь.

Занус шен корта юха а юргIанна кIел буллу. Юха а уьйриг хилла горгделла цуьнан эгIаза дегI дегадо, юха а еттало цергаш, садеIар чехка долу. Коьрте цхьа башха ойланаш хьийза, бIаьргашна хьалха хIуьтту бес-бесара сурташ...

Генахь йисина йина юрт. Цигара исбаьхьа Iалам. Школехь доьшуш даькхина ирсе ворхI шо. Жимчохь дуьйна цунний, Маилний юккъехь кхоллабелла безам. ЦIеххьана иккхина тIом. ХIетта гкъаясна шо кхаьчна Маил шен лаамехь фронте вахар. Зану коьртехь а йолуш колхозехь вовшахтоьхна мехкарийн звено. ТIом толамца чекх а баьлла, Маил цIа а вирзина, цуьнца цхьаьна хIусамехь гуттаренна а яха охьахаа ша сатийсар. Курскана уллохь чов хилла аьлла Маилера деана кехат. Масех бутт баьлча цхьа ност йоцуш, некха тIехь орден, медалаш йолуш винчу юьрта иза цIа верзар. Шаьшшинна дуьххьара гина буьйса...

Иза дара Занун доттагIа Асет йолчохь. Iасанашна тIе а тийжайн неIарх чоьхьаваьлла Маил, дуьхьал хIоттийна лаьттачу гIанта тIе охьа а хиъна, Iасанаш улло пенаца дIа а хIиттийна, вела а къежна, Зануга хьаьжира. Зануна гора шена хьалха хиъна Iен оза, Iаьржа юьхь йолуш, Iаьржачу месашна юккъехь сирделла чоьш долуш жимстаг. Маил хийцавеллера. БIаьргаш а бацара хьалха санна самукъне. Мел иза лечкъо гIертарх а, царна чохь гIайгIа гора Зануна.

Зану, охьа хаа ца кхеташ, ирахь лаьттара.

— ТIаккха, Зану, хьан гIуллакхаш муха ду? — хезара цунна Маилан хийцаделла аз. БIаьрхиша тIехула марха тесначу Занун бIаьргашна хьалха шалха дийлара Маилан сурт.

— Хьо йист ма ца хуьлу? — бохура Маила. — Ирахь ма латта, охьахаа.

Зану йоккхаера, цIа чохь шаьшшиннал сов кхин адам цахиларх! Шен берриге а ницкъ тIе бахийтина, ца елха гIерташ къурдаш деш, шаддаш логехь сецадора цо. Амма ницкъ кхачалуш лаьттара. Цунна гора, мацах цкъа самукъне, мегаш, каде хилла, ткъа хIинца цхьа ност йоцуш, дуьненан самукъанех хаьдда, хеназа къанвелла цуьнан хьоме Маил. ХIун дийр ду цо? Хьан хьостур ду цуьнан доьхна дог? Цуьнах да-нана, йиша-ваша а дац...

Занус, ша йолччу охьа а лахъелла, шина а куьйга корта а лаьцна, дагна маршо елира.

— Хьо хIунда йоьлху? — воьхна хьаьвзира Маил. — Я со дийна цIа верзар хаза ца хета хьуна?

— Маил... Хьуна и лазам болучул со еллехьара... Ас хIун де хьуна...

Зану йоьлхура. Цуьнан дог хьааре ладоьгIуш, вист ца хуьлуш цхьа хан яллалц Iийра Маил.

— Уьш ма дийцалахь, Зану, — элира цо эххар а. — ТIом — тIом бу. Цигахь чов хуьлу, вала а ле. Со цхьанна хилла ца Iа хIара лазам. Миллионаш байина, бойуш бу. Миллионаш со санна заьIап хилла, хир болуш а бу. Ткъа сан ност а, сан са а хIун ю? Со хIаллакьхуьлуш, чекхбаьлла хили белира хIара къиза тIом.

Муха йолу а ца хууш сиха чекхъелира гуьйренан и еха буьйса.

Цул тIаьхьа ши бутт баьлча Маиле яхара Зану. Еххачу хенахь дIатесна лаьттина цуьнан ков-керт цIинйира Занун тIаламечу куьйгаша. Керла бахам вовшахтухуш цаьршинна гIо дира доттагIаша а, Занун дас-нанас а. Цаьршинна-м эша а ца оьшура и бахам. Шаьшшиъ цхьаьна хилчхьана дерриге а дуьне шайн долуш санна хетара.

Моьттура ирс шаьшшиннен карахь ду, шайна цкъа а, цхьа а тайпа сингаттам, бохам а хир бац. Амма стага ца лехарх, ца бехарх, ла ца дегIарх, иза ша тIекхочуш хиллера. Иза кхечира, оцу шиннна кхаьчна ца Iеш, дерриге а халкъана.

...ЦIемза, шийла 1944 шеран февралан ткъе кхоалгIа де. И йоьхна еана кхаара. Хиндерг массарна а къайлехь лаьтташ бина и беха цхьана беттан некъ. Генахь бисина даймохк. Мичхьа бу а, дийна бу бац а ца хаьа маьI-маьIне дIасабаржийна гергарнаш, юьртахой.

Маилан хеназа кхалхар...

Легашка холам хIоьттинчу Занус юьхь тIера юргIа дIатесира.

— Маил... Кхин гур вац-кх суна хьо... Кхин гур вац-кха... Дехненах, йиша-вешех хилларг а ца хаьа... Массарах хаьдда цхьа йиси-кх со...

Зану шен ойланийх юкъахъяьккхира чIогIа неI тIе а тухуш чу веанчу Асвада. Ша уьйзу са, шен дего дегI сацо гIерташ къовлаелира Зану марваша цIа чу веача. Амма Асвад, кхуьнга вист ца

хуьлуш, дехьа чу велира. Цхьаъ шегара хьал хоттуш вист хилча а шен гамгарна маслаIат хир долуш санна хетара Занунa. Цуьнан къонaчу, могашчу дегIана дуьххьар кхетта цамгар яра иза. Нагахь кIарa яхлахь? Дуьххьарлерчу дийнахь а уьш иштта ида боьлча, тIаьхьа хIун хир ду?

Шина цIенна юккъера неI еллаелира. Сехьа чу ваьлла Асвад нехьа шозза чухула дIаса а волавелла, тIаккха Зануна улло охьалахвелира. Зануна хааделира цо шен букъа тIехьа юргIа теIош. Иза тоьира мискачу зудчунна там бан.

— Зану, — меллаша, цхьанна хазарна кхоьруш санна, кхайкхира Асвад.

— ХIун бах ахь, кIант? — юргIанна кIелхьара хьала а ца гIаьттина, жоп делира Занус.

— Дехьачу ялахьа. Хьоьга дан къамел дара сан.

Асвад, кхин хIумма а ца олуш, шайн цIа чу вахара.

Асвад пхийтта шо воккха вара Маилал. Шен ден шичан кIант фронтера цIа веача цунна Зану ялош, бахам метта хIоттош а дика хьийзира иза. Кхуза схьакхаьчча а, хала хан тIе хIотталц Маилан пола а дира цо. Амма, тIаккха кIез-кIезиг хераволуш, эххар а дIатесира. ТIамехь а, Iожална хьалха а атта ца вуху стаг, амма къелнина хьалха ца вухуш дукха къонаха ца волу. Ткъа Асвад къонахошца вагарван стаг а ма вацара.

Махкалла а, мацалла а ца лайра Маилан заьIапчу дегIо. Цкъа узар дина а, цкъа латкъам бина а шен дагара ца хоуьйтуш, халонийх къурдаш деш, хIара саннaчу боданечу, тIуьнчу цIа чохь, салтин чои кIел тийна дIакхелхира иза. Цхьа волчу гергарчу цхьана стагах а къаьстина Зану буо санна цхьалха йисира. Къона нус цхьа йита ца лиира а хаац, я цуьнан къоначу ницкъах шайн ковкертахь дечу гIуллакха тIехь пайда эца лиънера а хаац, цкъа цхьана дийнахь веанчу Асвада шайн хIусаме дIайигира иза. ХIеттаалц урамехь тIекхаьчча а цуьнга чомахь вист ца хилла Асвад, оцу дийнахь дуьйна дика вара цуьнца. Себила цIахь йоцуш меттиг нисъелча цхьа кана ахьар, я хьаьжкIаш, я мукх, я шаьш юуш йолчу сирла чорпа луш а меттигаш ягIара.

«Кху шийлачу цIа чохь, тIуьнчу цIенкъахь, гуьйриг санна Iуьллучу сох къахетта хир дац-те цунна, — ойла йора цо. — Дехьа, кхачу цIа чу а йигна, йовхха чорпа а малийна, маьнги тIе йижор ю-те...» ТIаьххье кхин ойла гIертара коьрте. «Нагахь со цаьршинна сов яьлла хилахь? Со иштта цомгаш кIелйисарна кхерабеллехь? Майрачуьнга со ара яккха а аьлла Себила балха яханехь? Дехьа чу а кхайкхина, марвашас со йитахь? Везан дела, тIаккха со мича яха еза! Со хьанна тIетовжа еза! Со хьанна хьашт хир ю. Шаьш шайн синошна а хIун дийр ду ца хаьаш бIарзвелла ма хьийза массо а. Суна сайн нах карабаллац, со царна тIе кхаччалц кху чохь йитахьара...»

Уьйриг хилла коьрте хьаьвзинчу оцу ойланаша Занун дегIа тIе

хоршин керла чарп тесира. Кегийрчу тIадамашца беснешна тIехула догIанах охьахьоьлхура дуьра бIаьрхиш. Садукъо санна, логехь сецара кийрара арагIерта елхаран къурдаш. Амма, амма маршо яла ца еза делха гIертачу дагна. Кийрахь сацо беза тIехтаса гIерташ кIеж туьйсу бала...

Зану дехьа чу йогIург хиларх дог диллина, Асвад юха а сехьа чу а ваьлла, цкъа-шозза йовхарш а тоьхна ,цунна улло охьалахвелира.

— Зану...

— ХIун боху ахь, кIант?

— Хьо дехьа чу ма ца ели?

Асвада цуьнан коьрта тIера юргIа меллаша дIа а тесна, тIе хьацар тесна догучу хьаьжа тIе шен шийла куьг диллира.

— Хьо йоьлхуш ца хилла?

— ХIан-хIа, хьацар ду иза...

— Дехьа чу ялахьа цхьана сохьтана.

— Ас хIун дийр ду цигахь?

— Хьоьга дан къамел дара сан, — Занун хьаьжа тIе летта месаш дIахьаькхна нис а йина, беснеш тIе мосазза а куьг хьаькхира цо.

Зану меттахъхьайра. Амма, цхьана сохьтехь тIехь лаьттинчу хоршо чуьра са дIадаькххина, лозуш гIелделлачу дегIо аьлларг ца дора.

— Дехьа чу яла гIор дац-кх соьгахь, кIант. ХIинца а хорша тIера яланза ю со. Айхьа аьндерг кху чохь алахьа, ас ладугIур ду хьоьга...

— Корта вон лозу хьан? — коьрта тIе юха а куьг диллира цо, — хьо дехьа чу ялаелча дика-м хир дара.

— ГIатталур яц-кх со.

— Ца гIатталахь хIун дийр ду, ткъа. Кхузахь эр ду ас-м сайна ала луург, — аз хийцира Асвада... — Гой хьуна, Зану, суна ваша а, хьуна хIусамда а эшаре ца хьожуш, делан Iожалца Маил дIакхелхина. Мел шена дуккхавезарг валарх висинарг ца ваьхча ца волу. Хенан йохалла велларг а вицло. Стага зуда а ялайо, зуда маре а йоьду. Ткъа хьо къона а, хаза а ю. Майрачуьнца цхьана шарахь бен ца яьхна хьо. Майра веза хан ю хьан...

«ХIан, хIинца хуьлуш доллу со кхийринарг, — даг чу тесира Зануна, — йита а йитина со араяккха воллу хIара...»

— Амма маре яха а, зуда яло а хала хан ю хIара. Ас-м баттахь а, шарахь а тхайца кхобур яра хьо, тIаккха тхуна а кIордо там бу хьо. Кху чуьра оха арааькккхича тIе яха меттиг а бац хьан. Хьайн нах мичхьа бу а, дийна бу бац а ца хаьа хьуна. Цхьаммо къахетта тIелоцур ала меттиг а бац хьан. ХIоре а воллу шен дегI хене ца даккхалуш.

Мел лерина ладегIарх хIинца Зануна ца хезара марвашас дуьйцург. ХIинцале а цунна ша, оцу шен юргIин тIелхигца, чу яха

Мусам а йоцуш ерзинчу стигли кIел, цхьанхьа йоьжна Iуьллуш гора.

— Ас хIун дан деза, со мича яха еза! — шен бертаза узарца мохь белира цуьнан.

— КIелхьара яла цхьа некъ бу хьуна, Зану. Хьо соьга ерза еза...

Шен дегIа тIе кхехкаш долу хи тоьхча санна ягийна, шен хьаьвна тIе диллина Асвадан куьг дIа а кхуссуш метта кIегар охьахиира Зану. Цкъа а ца хилча санна тIепаза яйра дегIа тIера хорша. Мацалла гIелйина овкъаран баса йирзина оза юьхь даI санна шIийелла йогIура. Цунна гора мокха цергаш гучу а яьхна, цхьа кIацIар жIаьла санна къежаш шега хьоьжу Асвад, цуьнан эхь дайна тешха ши бIаьрг.

Зану шена тIе кхета йоллуш санна хетаделла, Асвад шершана дукхахилира. Амма зудчун дагахь кхин дара. Оцу йоццачу юкъана цуьнан бIаьргашна хьалхахула хьийзаш чекхдийлира и тIаьххьара масех шо. Школан шераш, шен а, Маилан а безам, иза фронте вахар, цуьнга ладоьгIуш, цунна бохам хиларна кхоьруш, и цIа верзаре сатуьйсуш кийра ша боьллича санна ша текхна ши шо; ност йоцуш иза цIа верзар, Асет йолчохь шаьш цхьаьнакхетар, цуьнга маре яхар; цIера даьхна де а, малхбале цхьана беттан некъ, ветарг кхалхар... Маил веллачул тIаьхьа, зуда цIера мосазза йолу, Асвада шен йина терго...

— Асвад! — дегочу озаца дуьххьара цуьнан цIе яьккхира Занус. — Хьо ма варра ца вевзаш тахханалц кху хьан тхов кIел бухйсанаш яьхна ас. Кху керта йогIучу дийнахь елла хилла елира со. Эхь ца хета хьуна сан юьхьа дуьхьал хьажа? Сан цIийнда-х хьан ден шичан кIант, хьан ваша вара. Цуьнан коша тIе доьттина хи а ца дакъаделла. Хьуна со мила ю моьттура?

Асвада шен йола-йоцу майралла тIегулйира.

— Сацае и хьайн муцIар! — тIечевхира иза Зануна.

— ХIан-хIа, Асвад, ас сайн муцIар сацор яц, ткъа хьайниг сацор ю. Хьуна хьайн маьхча Маил вицваларх, суна ца вицвелла. Вицлур а вац суо дела эхарта яххалц, — Занус шен дага тIе буй туьйхира. — Иза-м кху чохь вай, Асвад. Хьуна хIун моьттура? Со кхона хиларх, цхьана шарахь бен майрачуьнца цхьана ца яхарх, со майра везаш лела-м ца моьттура хьуна? Со цIийнда а велла, ниша-вешех а яьлла, гIаддайна, цамгаро а лаьцна кху хьайн сени чохь охьайоьжча, ас сайн сий а, оьздангалла а юхкур ю-м ца моьттура хьуна? Бакъ дац, Асвад, хьуна моьттург! Сан кийрахь детталург-м нохчийн зудчун, оьздачу зудчун дог, пхенашкахь кхехкарг нохчийн цIена цIий ду. Амма хьан дог а, цIий а шекончохь ду!

— Сацийта ца боху хьоьга, йилбаз! Цхьанна хозуьйтур ду ахь.

— Хезан шена! Дависарг яI, ас тIе а яьлла мохь тоьхча дуь-

ненна а хезар долуш цхьа лекха лам белира, адамашна ма варра вовзуьйтуш хьо дӀакхайкхо! Эхь хетар дарий хьуна? Дацара къорӀанора-кх! Эхь хета юьхь а, яхь а мичхьа ю хьан!

Зану, шен тужурка тӀе а юьйхина, дегочу куьйгашца шен юрга а, истанг а дӀахьарчо хӀоьттира. ТӀаккха царна тӀехула къевллина бухка а бихкина, уьш шен ги а тийсина, сонехь Ӏуьллу ша дечке лело жӀоммагӀа кара а эцна, араяла кечъелира иза.

Асвад кхеравелира. ХӀинца араялийтахь цо-м иза нахала воккхур ву. Цаьршинна хилла къамел цхьанна хазахь, иза велла дӀаваллалц цуьнгахь безам хир бац цхьана а стеган. Зударшна, тӀехула тӀе гергарчу зудчунна, ямарт хиларал доккха эхь ма дац нохчийн. Ишта стаг тӀулгаш детташ къиза вуьйш, юьртах а, махках а воккхуш хилла. Ткъа несана ямарт хилла бохург дуьйцу хезна а дац. Кхеро еза хӀара.

— Ахь хӀун до? — Занун некъ лецира цо.

— ХӀун до бохург хӀун ду? Арайолу-кх. Кху хьайн ямарт цӀа чохь со кхин дӀа а юьсур ю-м ца моьтту хьуна?

— Араяьлла стенга гӀур яра хьо? Хьуо дага йоьхна Ӏеш бу-м ца моьтту хьуна нах?

— Дуьне доккха ду. Сайн Ӏожална меттиг миччахьа а карор бу суна. Кху чохь ялар а сийдоцуш хета суна. Ткъа нахах жоп ахь ма ло. Хьо санна боьха дац адамаш...

— Ас хьоьца йинарг-м забар-ярий...

— ХӀаъ, оьзда забар ю иза-м!

Ша бохург ца хуьлийла хиъна Асвад ша лелийнарг кхечу агӀор дерзо гӀоьртира.

— Хьо нах безаш ю бохуш хезнера суна. Цундела хьо зен гӀоьртира со...

— Зеелин хьуна?

— Со тийши наха дуьйцург бакъ цахиларх. Хьайн сал-пал охьайилла. Вайшинна юккъехь хиллачу къамелах лаций цхьана а адаме цкъа а бага ма гӀаттае. Нагахь ахь цхьа дош аьлла меттиг хаалахь, ас адамана хӀума ца хоуьйтуш са доккхур ду хьан. Охьа яхка хьайн гира хӀуманаш!

Занун гира юргӀа, истанг а схьадаккхна дагахь тӀе куьг кховдийра Асвада. Амма цхьа гӀулч юха а хилла, Занус куьг тӀехьа а дохуьйтуш жӀоммагӀа хьалалецира.

— Сох куьг ма Ӏотталахь, ас диг тоьхна корта батӀор бу хьан! Хьан несалара со дӀаяьлла, суна хийра стаг ву хьо. Некъ бита суна!

ОьгӀазаллих буьзна цӀе санна богучу Занун бӀаьргашна чохь бохалур боцу сацам гина Асвад, кӀилло юьстах а иккхина, дехьа чу велира.

Мийра тоьхна неӀ дӀа а йиллина араяьллачу Занунa лергашкахь дера шок етташ дуьхьал кхийтира Ӏаьнан тӀаьххьарчу денойн шийла, тӀуьна мох...

Асвадан кертара араяьлла Зану, урамехь ехха лаьттира, ша мичча гIур ю ца хуьуш. Хелипат дагаеара. Амма иза юьртан дехьа нистехь гена яра. Цига дIагIерта дегIехь ницкъ бацара. Цхьа-щицIа дехьа тоьли чохь Iеш долу бераш дагадаьхкира цунна. Царах воккхах волу кIант Решед дечке баханчохь цкъацкъа ЗанугIарца хиелора.

И буьйса оцу берашна юккъехь а яьккхина, шолгIачу дийнахь Iуьйранна хьалхе Хелипат йолчу яха дагахь шен мотт-гIайба ги а тоьхна повкъа яьлча, ша хIун до а ца хууш эвлал араелира. ХIор дIа тосучу гIулчаца дегI гIелдала доладелира. Гира мохь беза балахь, амма кийрарчу балано кIез-кIезиг саттош букар хьовзийра шийла букъ. Цунна ца хаалора цIеххьана тIеделха доьлла, раз юьхьа дуьхьал деттало шийла догIа, дегIах чекхбуьйлу шийла мох. ДогIанах а ийна, беснешна тIехула комаьрша охьахьалхинчу бIаьрхиша хIоттийнчу дахкаро долчу тIе а кхолийнера цунна и йочане де.

Урамехь дуьхьал кхеташ стаг вацара. Массо а шен-шен хIусаме йоьллинера цIемзачу дийно. Диттийн дерзинчу генашна тIера мела охьаледара догIанан тIадамаш. Мотталора уыш а шеца цхьаьна шелхьа бIаьрхиш Iенош доьлху.

Ткъа Зану хьалха дIайоьдура. Цо хIинца тергал а ца бора хитт, ца ларйора когара хIетталц ша лерина ларйина Маилах дисина хахолаш а. Иза хьалха дIайоьдура, амма стенга йоьду шена а ца хаьара.

Стенга гIур яра иза? Асвада ма аллара, цхьа а вацара иза шайн хIусаме яре сатуьйсуш. Вац цхьа а юьртахо а, гергарнаш а. Цхьа волу цхьа юьртахо, марваша Асвад а ямарт хили. Мичхьа бу-те биснарш? Ца хаьа. Хьаьнга балхо беза дагна Iаьткъина къаьхьа бала? Вац цхьа а.

«Вац цхьа а. Сайн нах лоьхуш бIаьргаша юьгучухула дIаяхча? ХIан-хIа, тIаккха а гена гIур яц. Баттахь шозза вогIу комендант нохчашка куьйгаш таIадайта. Иза ван ши де бен ца дисина. Куьг таIо шена тIе ца еача цунна хуур ду хIара едда яханийла. ТIаккха тIаьхьа орца доккхур ду. Я орцане а ца хьожуш, хьалха тIекхаьччачу милцочо юхаялор ю. ТIаккха хан тоьхна Сибрех йохуьйтур ю...»

Зану юьртал ара а яьлла, ша къаьстина гу тIе хьалаелира. Кхуллахь нохчийн кешнаш дара. Дуьххьара дIавоьллинчу шинна-кхадийна гIевланга хIиттийна, халла къаьсташ тIе цIераш а, терахьаш а эдина шога тIулгаш. Жимма тIаьхьо беллачеран гIевлинга йоьгIна IондагIан дечгаш. Царна тIера йозанаш тоххар дайна. Ткъа дисинчу кешнийн гIевлангахь йоьгIна хIумма а яц. ТIе буц ша а кхиале бицбелла оцу баьрзнашна кIел берш. Церан тIаьхьенаш дIаевлла, я мацалла Iоххуш ю. Белларш дагабогIучохь дац дийначийн хьал.

* * *

Кешнийн баьрзнашна юккъехула хьийзаш йоьду иза. ГӀевланга боьгӀна гӀамаран лоха тӀулг а болуш, тӀаламечу куьйгаша боккхачу безамца хьаьхкачу кошан борзана тӀехь соцу цуьнан ши бӀаьрг. Цигахь дӀавоьллина цуьнан хьоме Маил. Цунна тӀе йогӀу иза даим а шена бала базбелча. Кхузахь Маиле далхадо цо шен дог. Цуьнан бӀаьргех Іенначу мелчу хиша кхиийна оцу кошан борза тӀера юшанан корсам.

Зуда цкъа кошан гӀевланга охьалахло, тӀаккха цхьа дуьхьало хаьддачу хих тера, цӀеххьана мохь олий, барз мара а къовлуш цунна тӀе южу. ХӀан-хӀа, иза зударийн цӀогӀане елхар дацара. Дуьххьара баьллачу маьхьарна тӀаьхьа хезара беха узам. Шен садукъ дала доьлча логе ка а детташ, гӀайри тӀе тесначу чӀеро санна бага гӀеттош, юьхь сенъелла, халла са уьйзура цо. ДегӀера ницкъ эшар дара а хаац, я елхар дог хьаийна дара а хаац, амма зудчун елхар тӀаьхь-тӀаьхьа лагӀлуш, эххар а дӀатийра.

Якъаеллачу баца тӀе деттачу догӀано кӀеда татанаш дора. Ши бӀе метр бен гена йоцчу школехь бехха горгали бийкира. Цуьнан зов дӀате а кхиале, зевне маьхьарий а детташ школан чуьра арахьаьлхира бераш. Амма Зануна уьш цхьа а гуш а, хезаш а дацара. Цунна ца хаьара школана уллохула ша тӀехйолуш корах арахьаьжначу Николай Кузьмична ша гинийла а, тӀаккха араваьлла иза шена тӀаьхьа хьоьжуш хӀоьттина лаьттинийла а, хӀинца иза Іасанна тӀе а тийжаш оцу догӀанехула кешнашка хьала гӀерташ вуйла а...

«Маил, сан хьоме Маил, ас хӀун де-те? — бохура Занус шабаршца ша шега, — хӀунда ца ели дала вайшинна цхьаьний Іожалла? Гой хьуна со, цхьаъ бен воцчу хьан маьхчан ямартлоно ара я яькккхина, тӀетовжа верас воцуш кху доьхначу дийнахь хьо волчу еана? Деле со ехахьа, Маил, дӀайигахьа со кху къизачу дуьненара...»

ЦӀеххьана цуьнан даг чу иккхира воккха стаг Іабдул-Іаьзам. Цхьаммо цуьнан цӀе йоккхуш, ша цунна тӀехьоьхуш санна хетаделира цунна. Меллаша хьала а нисъелла, куьйгах летта хьаьрса поппарш а ца гуш, уьш бистинчу бӀаьргех а хьаькхна шен юьхь мажйира цо. Воккха стаг дагавеача, цхьабоккха мохь шен гира охьабоьжча санна са паргӀат делира цуьнан. Ша а цецйиийлара иза хӀинццалц шена Іабдул-Іаьзам дага ца варах. Иза ма ву дан амал доцуш кӀелвисинчун гӀо деш. Цуьнан гӀийлачу хӀусаме ма йоьду хӀинца Зану санна массарех хаьдда йисина зуда, байлахь дисина бер. Зударийн гергарнаш лоху, бераш Іедалца гӀайгӀа а бой берийн цӀеношка дӀало. Зануна дуккха а ма хаьа цо дина дика гӀуллакхаш. Иза тешна яра, шена и нийса некъ Маила гайтина хиларх.

Оцу ойланаша дӀалаьцна Іечу зудчун белша тӀе цхьаммо дайн куьг диллира.

— Ахь хІун до, Зану, кху доьхначу дийнахь кешнашна юккъе и хиъна? — кІеда-мерза бехкаш даха вуьйлира иза. — Бистина ши бІаьрг, хотташа юьзна юьхь, ткъазевлла бедарш. ХІан-хІа, кхузахь цІанлур яц хІорш. Яло, дІога татолага тІе а гІой, хьайн юьхь-куьг дила.

Зану дуьхьало ца еш, йист ца хуьлуш татол долчухьа дІайолаелира.

Шена хьалхарчу коше леррина хьежа хІоьттира Николай Кузьмич. Цунна шера девзира Маилан каш. Шина фронтовикана, шина ньІапхочунна юккъехь чІогІа гергарло тасаделлера цига нохчийн балийначу дуьххьарлерчу деношкахь дуьйна. Амма цунна ца хиънера Маил цомгаш хилар а, иза дуьххьал дІа мацалло кІелвитина хилар а. Цунна ца хиира иза вала воллучу хенахь а. Маил дІавуллучу дийнахь нахаца цхьаьна кху кешнашка веара Николай Кузьмич, амма бакккхийчу нахана ша кешнийл чоьхьа волийла ца лаьнила а хиъна арахьа сецира иза.

— ХІаъ, доттагІа, декъаза хили хьан Іожал, — элира цо доккха са а даькккхина. — «Даймахкехьа, Сталинехьа!» бохуш, шийла автомат хьалха а лаьцна фашисташна тІе хийла атаке ихна хир ву-кх хьо. Иштта эзарнаш нохчийн кІентий а. Мила ву-те хьуна а, хьан жимчу халкъана а бохамна харц дош аьлларг? И хаттар ахь дукхазза а дира соьга. Ткъа суна ца хаара хьуна жоп дала. ХІинца а ца хаьа. Амма хуур ду. Хено къастор ду дерриге а. Бехке волчуьнга луьра жоп доьхур ду. Цунах тешалахь... Ткъа хІинца паргІат Іилла хьо.

Дог доьхна Николай Кузьмич Іасанна тІе а тийжаш, Занунa гІевахара. Юьхь-куьг дилина а яьлла, шен юьхьах юргІан маьІиг хьоькхуш йоллура иза.

— Гой хьуна, хІинца цІанъели хьо. Дийцал хьайна хилларг.

— ХІумма а ца хилла..

Занун бІаьргаш юха а хих дуьзира.

— Бакъ дац и. ХІуъа хиллехь а цхьа цатам хилла хьуна. Суна цкъа а ца гина хьо иштта гІийла, догдоьхна.

— ХІумма ца хилла, Николай. Дуьххьал дІа са а гатделла Маилан коша тІе хІотта еанера со..

— Ткъа мотт-гІайба стенна лелайо ахь гехь?

Шен бІаьргех хьаьлхина хиш къайладаха дагахь керара диг охьа а дожийна, иза схьаоьцучух охьатаьІира иза.

Цкъа ойла хуьлура цуьнан шена хилла бохам цхьаьнгге а ца бийца. Амма зудчунна кийрахь сецо тІех беза бара цуьнга кхаьчна бала. Ша иза балхийча жимма а сина паргІато хир йолуш санна хетара. Ткъа мила ву цул тІаьхьа Николайна санна Маил везнарг? Цхьа а вац. ХІуъу хилахь а дуьйцур ду цо. Амма Зануна Іаламат кІезга хаьа оьрсийн мотт. Ткъа цуьнгара бала балхо-х ненан мотт а тоьар бац.

— Чу яха меттиг боцуш йисна со..., — элира цо беснеш тІера

бIаьрхиш пIелгашца дIа а хьоькхуш.

— И бохург хIун ду? Хьо марваша волчохь Iеш ю ма элира ахь селхана. Цо ара-м ца яьккхина хьо?

— ХIан-хIа! Нохчийн закон дац хьаша, гIаддайнарг чуьра аравоккхуш. Дуьххьал дIа со суо араяьлла... Уьш шаьш а халла боххура...

— Ткъа хьан хьайн гергара нах бац?

— Бу, амма мичхьа бу а хаац.

— ХIаъ, хьо-м царах хаьдда лелий. Дицделлера суна. Мичхьа бу хиъча а, царна тIе гIойла а ма дац хьан, — ша шега луьйш санна элира Николай Кузьмича. ТIаккха цIеххьана, эсала вела а къежна, тIе а вахана Занун пхьарс лецира цо. — ХIумма а дац, Зану! Чу ерза хIусам йоцуш а, меца а юьтур яц вай хьо. Яло, Зану, ийза ма ло. Дика денош тIеккхаччалц оха тхайца кхобур ю хьо. Цхьадика, кху некъехь цхьа уборщица балхара дIаяьлла тхан. Цуьнан метта балха йохуьйтур ю ас хьо. Ткъа, хенан йохалла гергарнаш а карор бу. Ас дош ло хьуна, мацца а цкъа хьо а эцна хьан нах болчу хьошалгIа ваха. Хьанна хаьа, шу-м шайн махка цIа дерза а мегий. Дийнна халкъ махках а даьлла дукха латта йиш яц. Гур ду хьуна, тIом чекхбаьлча, дерриге къасто аьтто нисбелча, партис шаьш цIа дерзош...

Занун юьхь, ша шен нахана тIекхаьчча санна, цIеххьана екхаелира.

— Маила а олура иза. Ткъа Маил цкъа а харц ца лоьра...

— ХIаъ, Маил дог цIена стаг вара. Шена тIехь мел къиза харцо йинехь а, иза а тешара и гIалат нисдийриг хиларх. ХIан, уьш хьехор дац вай, яла, цIа доьду вайша. Хьо тхан кора уллохула тIехйолуш а гина, Машас хьо чу кхайкха ваийтина со.

Занус шен дегIа тIехула бIаьргаш кхарстийра. ТIеда, хотташа юьзна бедарш. Ги тесна тиша мотт-гIайба. ДегI а дац цIена. Довхачу цIа чу ма яьллинехь, юха а кIамдала доьр ду иза.

Шаьшшиъ школан кевне кхаьчча, Зану сецира.

— Николай, ахьа чIогIа сапаргIат даьккхи сан. Хаийти со цхьа йоцийла. Ас цкъа а дицдийр дац тахана ахь сан дог эцар. Баркалла.

— Хьалхе ду ахь суна баркалла ала. Нагахь санна, мацца а цкъа дерриге а вайн дегнаша ма боххура нислахь, тIаккха эр ду вай вовшашна баркалла.

— ХIан-хIа, Николай, хIумма а хьалхе дац. Дуьззинчу шарахь зийна оха шу. Ткъа хIара хала шо бIешеран новкъа ду. Шаьш халонгехь бохкушехь кхузарчу цхьаболчу оьрсаша а, гIиргIазоша, узбекаша а доккха гIо до тхуна. Иза дицдан йиш яц тхан. Ахь суна тахана динарг доккха вошалла ду. Баркалла хьуна, Николай. ХIинца араяьлла ас сайна цхьанхьа хIусам тарийийр ю.

— Муха? Хьо тхоьца Iен барт ца хилла вайшиннен?

— Шуьца Iийр ю бохучух гIуллакх хир дац сан. Амма ахь со балха яхийтахь, суна берриге дика болх бинарг ву хьо.

— Ой, хьуна тхоьца Iен ца лаахь, ас школехь хьайнна Iен жима цIа лур ду хьуна.

Занус гIайгIане корта хьовзийра.

— ХIан-хIа, Николай. Со-м хазахета а Iийр яра шуьца. Суна сайна а атта хир дара. Амма шена луург дерриге дан а ца тарло.

— ХIунда?

— Ши бахьана ду суна новкъарло йийриг, — Занус доккха са даьккхира, — цкъа делахь, гергара стаг а воцуш йолу къона со пхьчех дIа а къаьстина, юьстах яха охьахиъча, наха цхьа эладита кхолларна кхоьру. ШолгIа делахь, массеран а боцу аьтто сайна а лехна дIакъаста а ца лаьа. Массарех хирриг хир сох а.

Николай Кузьмича ойла йира. Занус далийна бахьанаш нийса хийтира цунна.

— Ткъа мичхьа Iен йоллу хьо?

— Iабдул-Iаьзам волчу а яхана, цунах дагаер ю со. Хелипатан хIусамехь Iен а мега.

— Iабдулла Iаламат дика стаг ву. Цунах дага яла мегар ду. ХIун ду а хаац, иза гича, сайн да гича санна хета суна. ТIехула гIе и миска хьо санна шен нахах хаьдда висна а ву. Амма цхьа кIума тIедуьллу ас хьуна. Суьйранна тхайца пхьуьйре яр. ХIинца цкъа-м аьшпаш боьттина кIелхьара вер ву со Машас барт беттарх. Делахь хIета, юха вайна галлалц!

Зану дIа а йолаелла, юха а сецира.

— Николай, — йистхилира иза халла хезаш. — Ткъа со... со балха маца йола?

— Кхана Iуьйрре йогIур ю, хьомениг. Цунна сапаргIат хила. Дерриге а суьйранна дуьйцур ду вай. Ой, маьIIаргонна вицлора-кх со! Хьо йогIуш Iабдул-Iаьзам а, Берса а валавехьа. Ас а, Машас а чIогIа дехар деш кхайкхина ала. Башха шуна бан тамма-м бац тхан, амма ерг даккхийдеш лур ю.

...Ткъа стигла кхоьлина юхаерза ца туьгуш тIейоьлхура. Некъа йистехула охьадолчу хорша буркъаш туьйсуш, керчаш, хьере хьаьлхина йоьлхура мокха Iовраш. Амма Зануна хIинца ца хаалора и шийла догIа а, мох а. Цхьа сахьт хьалха язъелла егочу настаршна чу ницкъ беанера, ког байбеллера, паргIат доIура са а.

— Зану! Ца йогIуш ма Iелахь! Iабдул-Iаьзам а, Берса а валавелахь! — хезара цунна тIаьхьа бетта мохь.

Занун бIаьргех хьаьлхина хиш беснешна тIехь догIанах дIаийра. Амма уьш цхьа сахьт хьалхалера хиш дацара. ХIинца иза йоккхаерна йоьлхура. Муха ца йоьлху? Иза хIинца цхьа яц. Ткъа, хьанна хаьа, Маила ма-аллара, хIинца Николайс ма-чIагIдарра, иза-м цхьана дийнахь шен дех-ненах, йиш-вешех а кхетта даймахка цIаерза а мегий...

XI

Ги тесна тIоьрмиг а, коча тийсина таьлсаш а долуш, берзина когаш тIуьнчу лаьттах а бетташ вогIу Мансур лекха гу хадош шина берда юккъехула чекх ваьлла, гун вукху агIонна тIе ваьлча, хьалха гира хIетта сенарш этIо доьллачу стоьмийн дитташа хазйина узбекийн йоккха юрт.

ШолгIа де ду и шиъ гIаш Наманганера схьавогIу. ШолгIа де а чекхдели. ДIабуза лаьмнашка тIе бахбала гIерта малх а. ШолгIа буьйса а тIекхаьчча яьллера. ШолгIа буьйса хилла а ца Iа цаьршиммо некъ бен. Тахана бархIалгIа де ду и шиъ луларчу областера схьаваьлла. Карасура Намангане цIерпоштаца веана и шиъ, ткъа бисина беха некъ берриге а гIаш бина. Бакъду, гIалара аравала а, араваьлча Караташе боьдучу новкъа вала а ца хууш Наманганехь ши де дайна цаьршиннен. ТIехула тIе, дIа ког мел баьккхинчохь бакъонаш хоьтту. Кхузахь атта вевза кавказхо. Хьо кавказхо велахь нохчо, я гIалгIа, кхарачай я балкхаро хила ма веза. Хьо царех велахь спецпереселенец а ма ву. Ткъа спецпереселенцан бакъо ма яц ша вехачу районера дIасавала. Спецкомендатурин бакъо а йоцуш дIасавалахь ткъе пхи шо хан ю хьуна. Иштта ду Молотовс буха куьг яздина закон. Цундела, дуьхьал мел кхеттачун, муьлхачун а бакъо ю хьан документаш хатта а, хьо юьрта чу ца вита а, юьртах ара ваккха а. Амма Матин а, Мансуран а карахь бакъо ю. И шиъ Покровке воьду. Цигахь ву Матин ваша Халид, цаьршиннан цхьа кIеззиг гергара нах а.

Амма хала ду-кх къеначу Матина а хIара гена некъ бан. Къеналлина тIе мацалла, цамгийла. Пехашца йовхарш ю цунна. КIелвисина волуш лаьтта. Цхьаммо а машина сацайой ткъа хIара шиъ тIехаа? Хьанна оьшу и ши тIуьйлиг? ХIумма а дац! Мухха кхаьчча а дIакхочур ву и шиъ. Йиш-вешина, юьртахошна тIекхаьчча йицлур ю лайна халонаш.

ХIара а ю-кх и шиъ шайх чекхвийлла иттаннаш ярташ санна юрт. Гомий урамаш. ТIе латта а тесна нийса тхевнаш а тохкуш дина поппаран цIенош. Гонах поппаран баролашца го къевлина юькъа бошмаш. Къаьсттина дукха ю кемсаш. Бакъду, хIара юрт йоккха ю. Тамаша а бу райцентр яцахь.

Охьа чу хьоьжуш Iечу Мансурна гира дехьа басахула меллаша ког боккхуш юьрта вулуш воллу Мата. Къена велахь а, иза Iасанна тIе ца тийжа. Букъа тIехьа ши куьг а дуьллий, лохха назманан мукъам а беш вогIу иза. Наггахь саца а соций, бIаьргашна тIехула куьг а лоций, хьалха дIахьожу. ТIаккха а дIаволало. Цунний, Мансурний юккъехь ши километр хиллал некъ бу. И некъ цхьана сохьтехь бина Матас. Иза бIаьргана къайла валлалц хоий а Iай, тIаккха тIаьхьа воьду Мансур. ХIинца а, иза юьрта вулуш воллуш гича, хьала гIеттина шен ларчех тасавелира Мансур. Ларча-м яй ю. Кхузткъе итт шарахь дуьненахь ваьхначу , шовзткъе пхийтта

шарахь къахьегначу къеначу Матина бисина бахам и бу. Наманганехь жоьлгаша лачкъийна цо оццул лерина Іалашдина духар а: даточу бустамашца кечдина Іаьржачу исхарин чоа а, дато доьхка а, хьеса кІужалшца кечйина кІайн башлакх а, бухаройн холхазан боьмаша куй а, кІеда ши маьхьси а. Шо хьалха оцу духарца яра детица кхелина шаьлта а. Амма иза, хІорш махках бохучу дийнахь, цхьана майора хьажийта ло аьлла Матегара схьа а эцна, шен юкъах йихкира. ХІинца къеначу Матин атталгІа духар а дац. ЭттІа калда а яьлла кхозу тІаьххьара гІовтал, аьхна хеча а, тІергІа назаташ а, калош а. Юкъах дихкина гата а... Цхьадика Іаламо къинхетам бина хІара денош маьлхе, довха а даьхки. Иштта а на хиллехь хІун дийр дара цаьршиммо. Новкъахь даьхначу денойх дукхах йолу хан ерзинчу стигли кІел йоккхуш ма ву и шиъ. Милцошна буса вокзалан залашна чохь а ца вуьтура. Чайханщикашна а ца дезара хІара мезаш дуьзна ши адам. Мези-м гуш а ма дацара. Матина йовхарийн цамгар яра. Сих-сиха йогІучу йовхарша цо дІатийсара юккъе цІийн пхенаш а хІиттина соьзе шатт. Юххе даьккхина лелош деса консервни гІутакх дара цуьнан. И йовхарш яра вокзалехь а, чайханахь а, цІерпоштан вагонна чохь а нахана и шиъ сов ваьккхинарг, цу шиннах адам къехкарг. Делахь а дерриге адамаш а ма дац вон. Адамалла дерш дукха ма бу. Цара дІатарлора тхов кІел, рагІу кІел. Нагахь, цхьа хІума а лачкъийна нисдахь олий, цаьршиннан документаш шайга дІа а оьций.

Сийсара а цхьана маьІІаргонна арахь висара и шиъ. Цхьадика, юьрта юккъерчу пхьалгІин неІаре нисвелла и шиъ пхьеро ша волчу чохь витира буьйса яккха.

Ткъа тховса? Хаац тховса мичхьа Іер, хІун юур а. Цаьршиммо нехьана кечбина мекхан цу а тахана тІаьххьара чекхбаьлла. Кхин похка а, хийца а хІума яц. Таьлсаш-м ду. Амма хьанна оьшу уьш?

Лаха чуьра хьала узбекийн иллин мукъам хезара. Герга мел гІоьрти Мансурна озах хиира иза кегийрех стаг вуйла. Иштта дан а дара иза. Некъо гола туххучохь цунна тІеІоттавелира вира тІохь ногІу цул воккхо узбекийн кІант. ТІеюьйхина кІайн-сийна мохаш йолуш халат, юкъах дихкина цІен йовлакх, четахь книгаш. Новкъара нацкъар а ца волуш Іечу Мансурах бІаьрг кхетча, кІентан илли цІеххьана хедира, ткъа тІекхаьчча вир а корта сандор а [illegible] сецира.

— ХІара хІун юрт ю? — хаьттира Анзора.

— Янги-Курган.

— Ткъа Караташ район гена юй?

— ДІога, лаьмнашкахь, — хьала пІелг-хьажийра кІанта.

Иза олура селхана дуьйна дІа мел хаьттинчо. Морхашна а, лаьхкарна а юкъа хьаьрчина го и Іаьржа лаьмнаш генахь а дац, сарале шаьшшиъ царна тІе хьала вер ву моьттура Мансурна селхана. Ткъа уьш тІе мел гІоьрти дІа хуьлуш санна хІинца а генахь дара.

— Маса километр некъ бу цига?
— Ткъе итт-шовзткъа.
«Кхин некъахьовзам боцуш дIагIойла хилахь а, шина дийна некъ бу-кх, — ойлайора Мансура кIентан четарчу книгашка а хьожуш. — Схьахетарехь, школера вогIуш ву хIара. Милици юй-те кхузахь аьлла, хьттича хIун дара-те..? ХIан-хIа. Цецвер ву тIаккха».
— Район ю кху юьртахь?
— Муха район? — ца кхийтира кIант.
— Масала, районан берриге хьаькамаш болуш хуьлуш йолу юрт юй хIара?
— ХIаъ, ю.
«ХIета, милици а ю-кх кхузахь. ТIе кхаьч-кхаьччо ша-ша бен ца лоцу моьттуш, юьртара аравалале уьттуза лоцур ву».
— Доьшуш хир ву хьо?
— Ву.
— МосалгIачу классехь?
— УьссалгIачу.
«Тхо махках ца даьхнехь со а хир вара Михайловскехь хьехархойн техникумехь доьшуш...»
— Тахана хIун число ду? — тIаьххьара а хаттар дира Мансура.
— Ткъе кхоалгIа февраль.
— Баркалла хьуна, дIагIо... — юьстах ваьлла кIантана некъ битира Мансура. Ткъа кIанта шен вир шина а чоьже кIажаш а таIийна хьалха човхийра. Кегийчу гIулчашца чабол эцна вир бердашна юккъехьа къайлаелира.
«Ткъе кхоалгIа февраль... Тахана нисса шо кхочу-кх тхо махках даьхна. Шо кхечи-кх гойтуш бехк боцуш, йинарг кхел йоцуш махках даьхна тхо сийсаздеш. Ткъа оха, Iовдалчу бераша, сатийсира ворхI класс чекх а яьккхина деша даха. Ас а, Решеда а сацам бинера, хьехархойн техникум чекх а яьккхина, школехь болх бан... ХIун хилла-те цу шиннах? Дийна вуй-те? Я со санна ги ларча а тоьхна цхьанашха волавелла лела-те?..»
Гонах керт йоцуш тесна лаьттачу цхьана бешарчу лекхачу акхтарга кIел садаIа охьахиира и шиъ. Наггахь стаг а тIех ца волура цаьршинга мичара вогIу, стенга воьду ца хоттуш. Оцу цхьана шаро массо хIуманах а тешамза баьхна, сема, ларлуш хила Iамийнера нохчий. Цундела шимма-кхаамма шайга и хеттарш дича, сорсаваьлла и шиъ сихха цигара дIавелира. Мансурна ца лаьара районан центарна юккъехула чекхвала. Карахь документаш доллушехь а сецош новкъахьовзам бора цаьршинна. Цундела юьстах пе бетташ юьртан дехьа маьIIе а ваьлла, жимочу хин лекхачу тогIина тиллинчу тIай кIел сецира и шиъ. Кхин дIагIертийла дацара. Цкъа делахь, хIуъу таро йина а, жимма мацалла юха ца ерзийча ца йолура, шолгIа делахь, суьйре герга гIертара, охьавижа меттиг таръян а дезара.

И шиъ хиъна Iеччохь лаьттах бухдолуш шийла шиъ шовда дара. Мата ламаз а дина, кера суьлханаш а лаьцна ойланашка ваьлла дIатийра. Вист ца хуьлура Мансур а. Цаьржиммо кIелхьарвала некъ лоьхура. Мансур шен ойланех юкъахваьккхира чуьчча пхьаьрсаш даьхна деана цаьршинна тIехула тIай тIехь сецначу оьрсийн къоначу зудчо а, стага а. Вовшашца забарш еш, доьлуш деана и шиъ кху шиннах бIаьрг ма кхийтти забарш, беларш дитина, лохха къамел деш сецира. Иттех минотехь цигахь хIоьттина а лаьттина, цаьршинна тIедеара и шиъ.

— Суьйре дика хуьлда шун! — голаш тIе лахвелира йоьIан накъост. — Шуьшиъ хIун деш ву кхузахь?

— СадоIуш, — дегаза жоп делира Мансура.

— Кхузахь садаIа мегар дац. Ца го хьуна тIуно, — лаьттах пIелг Iоьттира къоначу стага. — Кхузахь гена йоццуш чайхана ма ю. Ткъех метр дехьа. Цигахь хаза довхачу цIа чохь садоIийла а, довхха чай молийла а ду.

— Ахча дац тхан...

Стаг а, йоI а вовшашка хьаьжира. Мансурна гира стеган юьхь кховлаш. Цхьана юкъана вист ца хуьлуш а Iийна, тIаккха и шиъ мичхьара вогIу а, стенга воьду и аьлла хаьттира цо. Кхин дIа цуьнан хеттарш совцийра Матина цIеххьана яьхкинчу йовхарша. Адамашна ша жерга хетийла хуучу Матас шена боккха ницкъ бора уьш а, шат а кийрахь сецо гIерташ. Амма эххар а ницкъ а эшийна хоцаеллачу цара цуьнан юьхьа тIера массо пха сенбира. Мансура хьалха лаьцначу гIутакх чу шат тесира цо.

— Ой, воккха стаг цомгаш ма ву! — мохь белира стеган. — Пехашца цамгар ю-кх цунна. Хьажийтал гIутакх. — Мансуран керарчу гIутакх тIе куьг кховдийра цо. Амма Мансура иза букъа тIехьа лецира.

— ХIунда? ХIара боьха ду...

— ХIума а дац, хьажийта!

Нуьцкъах ала мегар долуш Мансурера гIутакх схьа а даьккхина, шен бIаьргех куьзганаш а доьхкина, лерина гIутакх чу а хьаьжжина, чохь дерг шена ца гича, цу чуьра шат кехата тIе а йоьттина, чIешалгаца кегийра цо.

— Хьажахьа, Галя, суна дика са ца го.

ЙоI, цунна улло охьа а лахъелла, шате хьаьжира.

— ХIаъ, пехашца цамгар ю. Дукха хан а яц кхетта. Хьажийтал хьийзин матте. Иштта, бага а гIаттаяй, мотт арабаккхал. Кхуьнгахь цуьнгахь хьал дац. Вася. Хьайтал хьайн куьг. Пульс дукха вон а яц. Дагар ду-кх. Больнице охьавилла вигча муха хир дара-те?

ЙоьIан накъост Мансурна тIевирзира.

— Воккха стаг кхерамечу хьолехь ву. Пехийх цамгар кхетта цунна. Тхойша лор ду. Больнице охьавижа веза хIара. Цхьана баттахь Iиллича толур ву хьан папаша. Вало.

— Цо хIун боху? — хьаьттира Матас.

«ХIан, хIинца дIадоладели хьуна хIара, — дог дуьйхира Мансуран. — Дада тIай кIел вуйла а хиъна, цхьаммо дIа аьлла-кх. Юха а лем [1], яппарш... Дуьхьало ян цхьа жимма ницкъ а хилла, шух летта ца велча дош ма дацара хIара...»

Суьйре шийло яра. Цул сов хин тогIийца шийла мох хьоькхура. Голаш мере а оьзна, суьлхьанаш хьийзош хиъна Iара Мата. Уллохь даржийнчу газета тIехь Iохкура цхьа буханка кIайн бепиг а, ах кийла хиллал налха а, цхьа литр догIу шиша дуьззина шура а, якъийна кишмаш а.

Цецваьллачу Мансуран ши бIаьрг къаьрзира. Дийнна бахам бара цунна гург.

— ХIорш мичара евлла хьуна, дада?

— И ши оьрси хIорш йохьуш юха деара. Итт туьма ахча а делла вайшинна. Схьа ца эца гIиртира со, амма и шиъ къар ца делира. Чайхане а гIой, цигахь хIума а яий, буьйса яккха, бохура...

— Буьйса яьккхина вели моьтту суна вайша, — доккха са даьккхира Анзора.

Доллучух а кхетта Мата вевзаш воцчу шина стаге бIаьрг а тоьхна, шен далла гIуллакх доIийца дIа а дерзийна, суьлхьанаш кисана а тийсина, куьг льатта а гIортош хьалагIеттира.

...Поппарх чир юттуш йинчу лекхачу баролан гIопан готтачу неIарх чекх а ваьккхина вигна цхьана ширачу, даккхийчу цIенойн неIарехь хIорш кхоъ а витина, чу вахана Алимжанов шеца милцо а валош сихха ара а ваьлла, хIорш цуьнга дIа а белла, дIавахара. Ткъа милцочо дежурки чу а бигна охьаховшийра.

Цхьадика, дукха хье ца луш схьавеара майор. Милцочо цунна сий даларх а ,ткъа вукхо цуьнга ларамза дешнаш кхиссарх а Мансурна хиира майор кхузахь коьрта стаг хилар. Шен кабинете а ца воьдуш, кхуззахь, дежурки чохь гIуллакх къасто вуьйлира иза. Лем кху шиннан накъостана тIера дIаболийра. Майора хаттар дича хьала ца гIоттуш хьевелира узбек. Амма вукхо цIогIане тоьхначу маьхьаро хьалаэккхийтина иза, Iад санна вулавелла дIахIоьттира. Оцу цхьана шарахь меттигерчу къоман меттанийх гIеххьачул кхеттачу Мансурна хиира и шайца валийна узбек оцу областан кхечу районера хилар а, иза шен йиша йолчу Заркента воьдуш хилар а, цуьнгахь цхьа а тайпа документаш цахилар а. Маьттаза дешнаш юкъа а далош чехавора иза майора. Амма важа дуьхьал вист ца хилара. Майор цхьа хIума аьлла шена тIечевхича шен юкъах дихкина гата дIа а даьстина, гата кара а лаьцна, ши куьг дегIаца охьа а дахийтина малвелла дIахIоьттира узбек. ТIаккха хьала а гIаьттина тIекхоссавеллачу майора цхьа къиза катоьхна некха тIера халат шен буйна а хьовзийна дIаластийна, пенах корта а кхеташ, соне аркъал туьйхира иза. Цуьнан четара охьадуьйжира муьлхачу а узбеко даим а шеца лелош хуьлу церан

[1] Лем — допрос.

къоман урс. Схьахетарехь, оцу стаге шен киснара хIумнаш схьаяха бохуш хиллера майора. Урс гича, кхин тIе а карзахваьллачу майора, катоьхна халат кочера схьа а лаьцна, озийна хьала а гIаттийна, шена тIе а оьзна, хьерваьлча санна мохь а хьоькхуш, оцу мисканна бетах мосузза а тIара туьйхира.

— Чу волла иза! Соьгара бакъонца бен цхьа а тайпа рицкъа а ма ло цунна! — эххар а оьрсийн маттахь омра дира цо неIарехь лаьттачу дежурничуьнга.

Дежурни милцо вухавеача цо шена тIе кхайкхийтира цхьа лейтенант.

Майора, шен киснара схьаяьккхина МатагIеран бакъо шена хьалха стола тIе охьа а йиллина, яржош нисйира.

— Мичхьара вогIу шуьшиъ?

— Ош областерчу Узген районера, — жоп делира Мансура.

— Стенга воьду?

— Джалал-Абад областерчу Қараташ районе.

— ХIунда?

— Гергарнаш болчу.

— Воккхачу стага хIун до гергарнаш болчохь? Иза-х кестта лийр ву. Къена вир. ХьалагIатта! — мохь хьаькхира майора.

Мата халла хьалаайавелира.

— Бандиталла дукха лелийний ахь? Фрицашна мел гIодина ахь? АхIа! Цхьана куьйган пIелгаш дац! Хьан даьхна хьан уьш?

— Граждански тIом болчу хенахь... — юкъагIоьртира Мансур.

— ХIай-хIай! Басмач хиллийца! И дилди а ю хьан бандитачух тера!

— ХIан-хIа, воккха стаг а, цуьнан ваша а советан Iедалехьа вара. Соьлжа-гIалахь бIедийнан тIамехь чевнаш хиллера цаьршинна...

— Сацийта, зуьдан кIеза! Хьан болх ас йийр ю. Қомендатуро бакъо воккхачу стагана бен ца елла, ткъа хьо мича бакъонца лела?

«Ванах, оцу узбекана санна тхойшинна а етта волалахь, охашиммо хIун де-те? Дуьхьало ян ницкъ бацахь а сатохалур ма дац соьга. ТIаккха дуьхьало йина аьлла ший а таIIийна чувуллур ву...»

— Со а ву оццу бакъонна тIе язвина. ТIехьа агIор хьажа...

Майора стоьла тIе кхоьссина кху шиннен бакъонан кехат схьа йоьшна, цуьнан шина а агIон тIе хьаьжира лейтенант. ТIаккха меллаша майоре вистхилира:

— Кху тIехь дерриге а нийса ду, накъост майор. Бакъо ден шарах елла, ткъа кIант букъа тIехьа язвина ву.

— ХIунда сецна шуьшиъ кхузахь? — лейтенанте ла а доьгIна юха а мохь хьекха хIоьттира майор. — Узбекистанан территори шайна йихканий ца хаьа шуна?

— Караташ районе боьду некъ кхузаш чекхболуш ма бу...

— Некъ, некъ! Некъ белахь сеца а ца соьцуш дIагIо. Нагахь санна, цхьа сахьт далале районан центрера дIа ца валахь, ас таIIийна чувуллур ву шуьшиъ. Къетий хьо, вирбекъа? Сан бакъо ю суд йоцуш шуьшинна ткъе пхиппа шо хан тоха. Яхийта!

Матина йовхарш яьхкира.

— Буьйса тIекхаьчча яьлла. Сан къена да цомгуш ву. Тхойша мича гIур ву? —ах оьгIазе, ах дехарийца хаьттира Мансура. — Тхойшиннен долахь хIинца а ши де хан йисина...

— Амма суна юха цкъа гойла-кх шуьшиъ кхузахь. ХIокху юьртара аравала ах сахьт хан ю шуьшинна!

Оцу дерриге а къамеле реза воцуш ладоьгIуш а, къеначу Матига дог лозуш хьоьжуш а Iийна лейтенант, майор чуьра араволуш тIаьхьа а сецна, Мансуран лере таьIира:

— Шуьшиъ гена вахалур вац. Воккха стаг гIийла ву. ТIайл дехьа ваьлча дукха гена йоццуш цхьа жима чайхана ю шуна. Цигахь буьйса яккха. Ткъа шаьшшиъ начальникана юха гучух а ларло. Дера стаг ву шуна иза.

Мата а, Мансур а бода болале юьртах аравала сихвелира...

XII

Кешнашкара араваьлла вогIучу Iалхина школана уллохула тIехволуш дагадеара ша дIабаханчу баттахь партвзнос дIаелла цахилар. И декхар тIера далар а, суьйранна делахь а, шен хьаша Бороденко гар а хир ду аьлла, школе чувирзира иза.

Николай Кузьмич шен кабинета чохь а ца карийна, школан кертахь долчу церан цIа вахара Iалха. Араяьллачу хIусамнанас хIара чу ца веача неI тIе ца чIегIира.

— Валол чу. Таханлера де билгалдаккха накъост воцуш охьахиъна доллура тхойша.

Iалхина хIинцца дагадеара тахана 23 февраль хилар.

Стола тIехь ангалин жимчу кхабанна чу хIоттийна хIетта ломан когашкахь маьлхан басешкахь хьаладийла доьллачу кегийчу зезагийн курс яра. Бошхепаш чохь борщ, хи чу йоьхкина наьрсаш, копаста а. КхоалгIа гIант хIоттийна Iалха охьахаийра цара. Буфетан неI схьа а йиллина ,оцу чуьра схьаэцна буьххье боьллина кехатан тIус болуш шиша а, кхоъ стака деара Николай Кузьмича.

— Оха тхаьш даьккхина къаркъа ду хIара, Iалха, — элира цо иза стаканашна чу а дуттуш. — ХIан, дIаэца!

Николай Кузьмич цхьана ханна вист ца хуьлуш Iийра, стаки чу а хьоьжуш.

— Хьомсара накъостий! — долийра цо хьурмате озанца. — Тахана ткъе ворхI шо кхаьчна Советски Эскаран а, ТIеман-хIордан Флотан а. Вайн даймахкана уггар халачу шарахь кхолладеллачу Белхалойн, Ахархойн ЦIечу Эскаро турпала некъ бина оцу ткъе вархI шарахь. Граждански тIамехь контрреволюцин, интервен-

тийн гIеранаш хIаллакйира цо. Польски, японски, фински агрессориш этира. Ерриг Европа шен когашна кIел йоьллина, тешхачу имартлонца вайн Даймахкана тIелетта, вайн маьрша ярташ, гIаланаш йохош, бIе эзарнаш советски адамаш хIаллакдеш, бIе эзарниш лолле дIалоьхкуш хьердевлла лела фашистски экха отуш, доьллуш, шен тунгари чу дIадуьгу вайн турпалчу эскарша. Дукха хан ца йисина вай толаман де даздан. Даймехкан маршо, сий лардеш эгначу, Даймехкан маршо, сий лардеш тахана леташ болчу советски бIаьхошна тIера, церан хьуьнаршна тIера, церан аьттонна тIера, толамна тIера хIара кад дIамер вай!

Николай Кузьмича цхьа къурд бина дассийра шен стака. Мария Петровнас жима къурд бина охьахIоттийра. Ткъа Iалхас шениг бете а ца баьхьира.

— Iалха, ахь хIун до! — цецвелира наьрсах тасавелла воллу Николай Кузьмич. — Ахь хьалха-м ма молура?

— Тахана ца молу ас.

— И хIун ду? Тахана а ца мелла хIара маца а, хьанна тIера а мала воллу хьо?

— Ма хеттахьа, Николай. Цул соьга хIума яийтахьа. Тахана кийра рицкъа дахана дац сан.

Мария Петровнас йовха борщ йоьттина бошхап хьалха хIоттийра цунна. Iалха йиъна валлалц, вист ца хуьлуш Iийра Николай Кузьмич.

— Бехк ма биллахьа суна, Iалха. Суна дагара даьллера нисса шо хьалха, 23 февралехь шу махках дахар... Амма... Шун бохамна бохке вайшиъ санна болу советски тIемалой ма бац.

Iалха вист ца хуьлуш мIераца копаста кегош Iара.

— Ас хьуна дийца ма ца оьшу фронтехь вай а, вайн накъосташа а дайнарг, ловш дерг а. Фашисташа оккупаци йинчу Украинехь, Белорусехь, Россин областашкахь а динарг.

Эккар а мIара стола тIе охьа а биллина, дегI нисдина, доккха элальIира Iалхас.

— Ишта-м дера дара иза, Николай. Украинехь, Белорусехь, Россин малхбузе областашкахь ярташ, гIаланаш йохийна, бIе эзарнаш машаре адамаш дайина, эзарнаш лолле дигна. Байинарш а, беллархи а денлур бац, амма йийсаре лецнарш а, лолле биг-барш шайн даймахка цIа боьрзур бу. Украинцаша, белорусаша, оьрсаша шайн ярташ, гIаланаш, бахамаш меттахIиттор бу. Юкъах Писачуьра дIа керла гIулч йоккхуш дIайолалур ю культура. Шайнийр ю историн керла агIонаш. ХIокху тIамехь шайн халкъана гайтина турпала хьуьнарш гойтуш. Цара а, вайн махкарчу масо халкъаша а. ХIунда аьлча, церан даймохк бу, шайн дайн даьттах кIорга тесна орамаш ду церан. Орам буьтуш хадийна дитт юха маргIалш а тосий, денлой, заза доккхий дIахIутту, цунна тIера даьржинчу стоьмаша кхин хьун кхиайо. Амма орамашца бух оллийкхина дIаккхоьссина дитт дакъалой, дахкалой хIаллакьхуьлу.

Ткъа нохчий, гӀалгӀай а, кхин масех халкъ а и орамаш бухдохуш шайн даймахках даьхна; казахийн аренашка, гӀиргӀазойн, алтайн лаьмнашка даржийна. Уьш хӀаллакьхуьлуш ду, мозий санна, мацалла, шелонна. Шайга беана бохам ца лалуш а. Іожалла ца хилла дийна бисинчийх хӀун хир ду? Цхьа ах бӀе, бӀе шо даьлча, бухарчу къаьмнех дӀа а ийна ларйоцуш довр ду и халкъаш. Шайн къоман мотт, истори, культура, гӀиллакхаш, амалш йицийна. Дуьненахь нохчийн, гӀалгӀайн, гӀалмакхойн, балкхаройн, кхарачойн, гӀирмерчу гӀезалойн а халкъаш хиллийла хууш цхьа кӀеззиг Іилманчаш хир бу. Оцу халкъийн цӀе йоккхур ю «деллачу халкъашна» юкъахь. ТӀаккха хаьий хьуна, Николай, сан халкъе беанарг мел боккха бала бу?

Николай Кузьмич шен киснара бӀаран диттах дина томкийн гӀутакх схьа а даьккхина, газетах цигаьрка хьарчо вуьйлира.

— Ас-м цхьа бӀе шо даьлча хиндерг дуьйцу, — юха а къамел долийра Іалхас. — Тхо махках даьхна цхьа шо кхаьчна, амма тхо махках дохуш я схьадалош новкъахь гинчарна, я кхузахь дехачу халкъашний бен ца хаьа тхо махках даьхнийла, тхоьга хӀоттийна Іазап а. Ткъа иза хууш болчу нахах дукхахберш теша, тхуна тӀехь дина таӀзар нийса дина хиларх. Уьш теша, нохчаша Гитлерна гӀо дина, нохчаша даймахкана ямартло, тешнабехк бина, уьш шен ерриг исторехь Россина тӀелеташ, разбойникаш, цӀийна сутара халкъ хилла бохуш даржочу харц эладитанех. Царна ца хаьа нохчийн халкъо цхьа а кхечу къоман махках цхьа ге латта дӀа ца лаьцнийла а, кхечу халкъан махка тӀе а бевлла цхьана стеган а цӀий ца Іанийнийла а, цхьана а халкъан маршонна дуьхьал герз ца айбинийла а. Масех бӀе шарахь нохчийн халкъо шен маршонехьа къийсам латтийна паччахьан колонизаторшна дуьхьал. Ткъа нохчийн халкъо Гитлерна гӀо муха до, нохчийн махка тӀе фашистийн цхьана а салтичо ког биллина ца хилча?

Къамеле бевллачу божаршна юург йицеллийла хиъна, Мария Петровна чай кечдан хӀоьттира. Даима шен коьртехь бала хилла лаьтта цхьа хаттар дан юкъ ца йолуш, цигаьрка уьйзуш Іара Николай Кузьмич.

— Шуна юкъахь дуккха а бандиташ хилла бохуш а дуьйцура... — волавелира иза. Амма Іалхас оьгӀазе юкъахваьккхира.

— Бандиташ, йовссарш юкъахь йоцуш халкъ дийцал ахь? Украинехь, Белорусехь, Россихь кӀезга бу тахана бандиташ, дезертираш, даймахкана ямарт хилла нах? Фашисташкахьа бевлла, шайн даймахкана дуьхьал летарш? Полицайш? Ткъа Власовн эскар? ГӀалгӀазкхийн корпусаш? Юккъерчу Азерчу, Закавказерчу, Прибалтикерчу халкъийн легионаш? БӀе эзарнаш бу уьш, фашисташкахьа, шайн халкъан даймахкан мостагӀашкахьа а бевлла, советски эскаршна дуьхьал тӀом беш, шайн къоман вежарийн цӀий Іенош. Буй?

— Бу..., — корта таӀийра Николай Кузьмича.

— ХIара тIом болабеллачу хьалхарчу шина шарахь шовзткъа эзар сов нохчо, гIалгIа а вахана фронте. Царах дукхахберш — шайн лаамехь. Царах цхьа а стаг йийсаре ца вахана шайн лаамехь. Бертаза йийсаре нисбеллачу нохчех, гIалгIайх а цхьа взвод вовшех ца тохаелла фашисташка. ХIунда аьлча,, тхо цкъа а ямарт хилла дац даймахкана, халкъана, доттагIашна а, цхьанне а. Ткъа бандитех дерг аьлча, уьш бацара тхан. Цкъа а хилла а бац. Паччахьан эскарша тхан мохк дIалоцуш дуьззинчу шина бIе шарахь ширра дуьхьал тIом бина нохчийн халкъо. Оцу тIамехь ах халкъ хIаллакьхилча, уггар тоьллачуьра ах мохк шайгара дIабаьккхича, кхин дIа дуьхьало ян ницкъ ца тоьъча, паччахьан правительствоца машаре барт бина тIом сацийра тхан дайша. Амма Нохчичохь российски Iедал чIагIделча, паччахьан правительствос ямартлонца бохийра и барт. ТIаккха, мосазза а гIеттира халкъ. ХIора гIаттам чекхболура нохчийн ярташ ягош, адам хIаллакдеш, Сибрех лоьхкуш. Юкъарчу гIаттамах дог диллина, амма паччахьан къизаллина, Iазапна, олаллина кIел севцца лайш хилла баха ца луу нах, лаьмнашкахь, хьаннашкахь къайла а буьйлуш, цхьацца ша-ша, я кегийрачу тобанашкахь цхьана а кхетий партизански тIом бан буьйлира. Царах обаргаш олура, ткъа оьрсийн зорбанехь — абреки. Революци хилча, нохчийн, гIалгIайн халкъаш цхьаъ санна массо а стаг цуьнгахьа велира. ХIунда аьлча, большевикаша царна дош делира, бIешерашкахь цара сатийсина, шегахь цара турпала къийсам латтийна, оцу къийсамехь бIе эзарнаш кIентий хIаллакьхилла маршо, латта а царна дала. Советан Iедалехьа тIамехь итт эзарнаш кIентий байира, иттаннаш ярташ ягийра. Ткъа оццул хала, [illegible], цIийца оха даьккхинчу Iедало а кхочуш ца дира шен дош. Латта а ца делира, маршо а ца елира. Колхозаш йохкуш нехан долара бежана, сту, гота, ворда а дIаехира. Кулакаш ду бохуш [illegible] миска нах махках бехира. Тхан баккхий нах, Iелам нах хIаллакбира. Тхан маьждигаш дохийра, къорIанаш, жайнаш дагийра. Тхан дин, къоман гIиллакхаш сийсаздира...

— Иза м массанхьа а хилира, Iалха. Шу доцчарна а...

— Хаьа суна. Кхин долу халкъаш дуьхьало ца еш, Iахарий санна, шайна арсаш хьоькхуьйтуш Iийра. Оха цкъа а ца лайна маршо, хийра олалла. Оха тхайн ницкъ ма кхоччу къийсина ежовн, Берин чаьлтачашца. Цундела ца дезара тхан халкъ паччахьан Iедална а, хIинца долчунна а. ХIокху тIамехь тхан кIенташа жигара дакъалаьцна, турпала хьуьнарш гайтина. ТIом болабеллачу хьалхарчу шерашкахь пхеа нохчочунна турпалхочун цIераш техкина. Юккъерчу Ази, ах Европа дIа а лаьцна, цигара халкъаш лолле берзийна шина бIе шарахь сов Iийначу татаро-монголийн ханашна а ца къарделла тхан халкъ. Ламчу духа а девлла, хаддаза тIемаш бина тхан дайша шина бIе шарахь са малха дала ца битина цаьрна. Тхан махка тIехь хаддаза шовзткъа эзар тIемало а, уггар тоьлла полководцаш а латто дезна церан. Немцой тхан махка кхаьч-

7*

нехь, тхо царна къарлур дара моьтту хьуна? Цара тхан зударий сийсазбеш, нах бойуш нохчий таьIна Iийр бара моьтту хьуна? Оха тхешан латта къахьдийр дара царна! Тхо ямарт ца хилла дела, кIилло ца хилла дела тхуна маршо езарна даьхна тхо махках. Ямарт болчарна, харцонаш лелочарна, къизачарна дуьхьал къийсарна, маршо, нийсо езарна даьхна тхо махках!

ЦIа чохь цхьана юкъахь тийналла хIоьттира. Иштта, цхьа дагна бала Iаьткъича бен кху тIаьххьарчу шина баттахь цигаьрка ца узуш волчу Iалхас, шена цигарка а хьарчийна, боккха баьккхина кIур пехашна кIорге чу уьйзира. Цунна дуьхьал хIоьттира, пхи бутт хьалха ша госпиталера араваьлча винчу лаьмнашка вахар. Грознера дIа гIаш воьдура иза. ХIетта йирзинчу чевнаша хаамаш бора некъ бан воьлча. Къаьсттина чIу бойначу настаро. Цхьаннахьа ца гора нохчо. Аренца ярташкахь хIетта кхуза кхалхо болийна оьрсий, ламчу воьлча — суьйлий. Дай тIера бевлча тишделла цIенош, ков-керташ. Доьхна некъаш, тIайш. ГIийла лаьтта кешнаш. Акхадевлла лела жIаьлеш, цицигаш. Дукхахдолу цIенош хIинца а керла дай схьакхачаза деса лаьттара.

Къематде хIоьттинера Iалхин даймахкахь.

Кхо де-буьйса даьккхира цо винчу юьртахь. Дийнахь хьаннашка, лаьмнашка а воьдуш. Шен дай баьхначу, ша винчу, бераллехь ша левзинчу меттигашка тIаьххьара бIаьрг тоха. КхоалгIачу дийнахь тIаьххьара лаьмнашка вахана, цхьана лекхачу орца тIе хьала а ваьлла, гондIа бIаьрг бетташ иза хиъна Iеш цунна тIевеара герзаца кечвелла да а, ши кIант а.

Цара Iалхина дийцира тешнабехк бина нохчийн халкъ махках муха даьккхира. Уьш кхоъ оцу дийнахь цIахь вацара. Кху лаьмнашкахь жа дажош вара. Хилларг царна хиира кIира даьллачул тIаьхьа. ХIинца уьш кхоъ шайн даймахкахь лечкъаш лелара. Юьрта баха а ца баьхьаш. Адамашна гучубовла а ца баьхьаш. Акхарой санна адамех къехкаш.

— Таханлера дезчу денна тIера кад хIунда ца молу бохуш, соьга бехкаш доху ахь, — ойланаш дIа а лаьхкина, вистхилира Iалха. — Хьуна ца хаьа, тхан халкъ махках доккхучу дийнахь советски эпсарша а, салташа а Нохчичохь гайтина «хьуьнарш». ХIара де даздан митинге кхойкху аьлла тешнабехк бина ялхийтта шарера хьала берриг божарий школашка, клубашка а гулбина, царна тIе пулеметаш ерзийна, цхьана стага дуьхьало ях уьш а, цIахь дисина зударий, бераш дойур ду аьлла, шина сохьтехь, оцу шийлачу Iай, дукхахберш когаш Iуьйра, массо адам ярташкара ара даьккхинера. Оцу Iуьйранна хиндерг ца хууш, шайн гIуллакхашна юьртал арабуьйлу нах, зударий, бераш дайинера. ТIе машина, ворда ца яхалучу ламанан ярташкара дерриг адамаш, цхьаццанхьа гIишлон чу а гулдеш, тIе бензин детташ, цIераш туьйсуш дагийнера. Юьртара арадаьхначу адамашна юкъара гIаш ца бахало къена а, цомгаш нах юьстах бохуш автоматашца байина. Больни-

нешкахь цомгуш Iохку нохчий мехий детташ байина. Кавказера цхьа оцу бехачу некъаца даьIахкаш Iохку байинчу, **беллачу нохчийн.** Дийнахь-буса, цкъа-шозза эшалон сацош хилла цхьанхьа кхачу арахь. Нах нишка бовлийта. Эшелонна итт метр гена ваьлларг вуьйш хилла. Зударийн сий до, зударшна хезаш цкъа а маьттана дош ца аьлла оьзда нохчий, лаьтта бIаьра а богIалой шайн цIуллакх дан охьалахлуш хилла. Зударий, божарий. И эхь тIе ца даша, ара ца бовлуш, ахкаргаш лилхина белла дукха зударий. Дийца воьлча дукха ду уьш. Ткъа ахь оцу эскарна тIера кад мала боху! Дависарг яI, Iедало шена тешнабехк беш буйла цхьа де хьалха хии делара сан халкъана! Хиънехь тахана тхо кхузахь хир вацара. Тхан махка тIера цхьа салти дийна аравер вацара, я тхо дерриг цигахь делла хир дара!

Мария Петровнас чай доьттира. Пиали чохь накхаран моз а хIоттийра.

— Изза хьал ма хIоттийна миллионаш адамашка... Кулакаш бина махках баьхна а, бехк-гуьнах доцуш лецна а...

— ХIан-хIа, Николай, тхан халкъана тIехь санна харцо ца лелийна цхьана а халкъана тIехь. Дуьне кхолладелчхьана. Ас юха а боху хьоьга, кулакаш бинчийн, лецначийн, байинчийн шайн даймохк, оцу даймахкахь доьзалш, гергарнаш бисина. Шен хан яьккхича валаза висинарг царна тIе вухавирзина, я воьрзур ву. Тхоьгара даймохк дIабаькхкхина. Тхан халкъо эзарнаш шерашкахь кхоьллинарг хIаллакдина. Тхоьга тхешан халкъан истори, мотт, культура а йицъяйта, тхан синкхетам дIабаккха, тхо эсах даха дуьне мел ду даржийна!

Николай Кузьмич, чай шена хьалха а оьзна, бениган цастарна тIе моз хьакха вуьйлира.

— Иштта хир дац иза, Iалха. Харцонаш лелла вайн махкахь. Ша шеко йоцуш ду. Амма тIом чекхбаьлча дерриг къастийна, нисдийр ду. Шу а доьрзур ду шайн даймахка. Тахана цкъа хала а, чолхе а зама ю хIоьттинарг. Шун халкъан историх цхьадерш хаара суна. Аш бIешерашкахь шайн къоман маршонехьа а, советан Iедалехьа а латтийна турпала къийсам. ХIинца тIекхоьллинчу элаштанаша тиларчу вигнера со. Ас дукха ойла йора, хIунда даьккхина и халкъ махках? Со санна кхетар ду вайн махкара халкъан. Шуна бехк-гуьнахь доцуш къиза таIзар динийла хиъча, цара а шоьгахьа гIо доккхуш аз ойур ду...

Iалхас ца вешаш куьг ластийра.

— Россерчу халкъийн аз дан а дац. Хилла а дац цкъа а. Даимна кхоьруш, даим кхерош лоллехь латтийна. Шайна тIехь мел йоккха харцо, къизалла латтаярх дуьхьало ян а ца даьхьаш. Шаьш маьрша а боцуш, маршо яккха гIоьртина халкъ шен цIела а карчош... Революци хилале хьалха шина бIе шарахь паччахьан эскарша тхан ярташ ягош, тхан зударий, бераш, къена нах хIаллакбеш, тхо махках дохуш туркойн махка а, Сибрех хьийсош, бен доцуш

хьуьйсуш Іийна Россера къаьмнаш. Шайн йоцу маршо яккха гІертарна, шайгахь доцу доьналла цаьргахь хиларна нохчий ца безна цхьана а къомана. Цундела, цкъа а цхьана а халкъера гІо а ца хилла нохчашна!

Мария Петровнас чиркх латийча бен ца хиира Іалхина ша кхузахь дуккха а хан яьккхинийла. ХІинца, хІокху цІемзачу буса, ялх километр гена гІаш дІаваха везара. Шелделла шен чай дІа а мелла, хІусамдайн Іодика а йина араваьллачу цуьнан юьхьа дуьхьал шийла мох, тІуьнчу лайн дарц кхийтира...

(1960—1962 шш.)

МАРШОНАН ҚIЕНТИЙ

1-ра корта

> «Оцу лаьмнех летта кхозучу хIусамашкахь дехаш а ма ду адамаш... Қхузахь а деттало адамийн дегнаш хазахетарций, безамций, массанхьа санна, кхузахь а бу дахаре безам а, лаам а, дуьне мел ду даржийнчу адамийн берийн санна, хIокхеран а ю цхьа Iалашо — даха а, къахьега а, сагатдан а, баккхийбе а, безам а...»
>
> Декабрист П. П. Беляев.

Эзар исс бIе пхоьалгIачу шеран Iаьнан шийлачу буса Яьссин хи йистерчу жимчу юьрта вуьйлира цхьа некъахо.

Бутт тоххара дIабуьзнера. Қуьйга кхийсича санна, стиглахь даьржинчу седарчаша серладаькkхинера лайн кIайчу шаршоно къуьлдина Iалам.

Хан йоцчу хенахь урамехула воьдучу некъахочо ког безза боккхура. Хеталора, цуьнан когарчу латийнчу, яккхийчу валенкаша иза юха а озийна, хIинцца охьатухур вуй. ГIорийнчу цара а, цо Iаьтта луьйзучу шогачу гIожо а цIийзадора шелделла ло. Цо ког хоссазза боккху цIийзачу лайн гIовгIаной, наггахь тухучу екъачу йовхарший меттахъхьедора кертаשкара жIаьлеш. Амма уьш, шаьш Iовкуш бохбина меттиг а битина, ураме довла мало еш, дегаза жимма бага а тухий, дIатуьйра.

Букар таьIна воьду иза, ураман некъаш къаьстачохь я морзах-

довлучохь соций, шен дегI нисдой, гонах бIаьрг бетташ цхьана ханна хIуттий лаьттий, тIаккха, доккха са а доккхий, шен ги тесначу стоммачу гатанан пIаьлдиган доьхкарш белшашкахь нисдой, дIаволалора. Юьрта юккъе мел гIоьрти лагIлора цуьнан болар, сецар а дукха хуьлура.

Эвла юккъерчу майданахь лаьттачу рузбанан маьждигна тIе нисвелча, буйна къевлинчу хьозанан санна тохаделира цуьнан дог. Говзачу куьйгаша цистина тIулг нийса хьажош доьттина хIара маьждиг, кхуьнан лакха хьалаяхана момсар буьйсанан хьешо шен ма-хуьллу лоьхура юьрта юххе гIоьртичхьана дуьйна. Амма къоьжачу цIоцкъамашна кIелхьарчу сийначу бIаьргийн гIийлачу сина ца гира уьш, веана хIара царна тIеIоттаваллалц.

Маьждиган майданара дIасаоьхучу ураман некъашка бIаьрг а тоьхна, тIаккха, дукха а тилавелла леллачул тIаьхьа новкъа ваьллачух тера, цIеххьана ша лаьттачуьра меттахваьлла, царех цхьана новкъа дIаволавелира.

Шина а агIор тIекхозаделлачу бIарийн дерзинчу дитташна кIелхула болчу урамехула хьалавоьду иза, цхьа-ши бIе гIулч дIавахча, гу тIехь доллучу тIулган шина чуртана тIекхаьчча, жимма сецира. Барз боцу ши чурт цхьана докъаза байначийн безамна доьгIна хила тарлора. Царех цхьаннах букъ товжийна, вехха лаьттира некъахо. Кхузара дIа цунна, кераюккъехь Iуьллуш санна, шера гора ерриг юрт. Генна, охьа чуьра къорра хезара чехкачу Яьссин гIовгIа. Дехьо юккъехь нIаьна кхайкхира. Цунна жоп луш гена доццуш, цхьана дуткъачу озаца, йиш хаьлча санна, кхайкхира къона нIаьнакIорни. Дукха хан ялале шозлагIа декачу котаман гIовгIано дуьзира хIаваъ.

«Кху юьртахь, и серлонаш къегачу цхьана цIеношна чохь, маьрша бийшина Iохку хир бу сан кIентий... Айза а. КIентийн бераш а хила там бу».

Некъахочун дог тохаделира, юьхь гIийла екхаелира, кIадделлачу дегIе цIеххьана ницкъ беара.

Иза, чехкка волавелла, Iинца хьала а вахана, лакха маьIIехь, бIарийн къеначу дитташна кIел сецира. Масех минот хьалха цуьнан даг чу иккхина воккхавер, деган йовхо дIаяйира гонах керт йоцуш тесна лаьттачу оцу къеначу бешо. Леррина гонах дIаса а хьоьжуш, бодашкахь цхьа хIума лоьхура цо. ТIаккха хьаьдда вахана бешан цхьана маьIIе хIоьттира иза. Цунан сецар, лелар, дегIах цIе кхерстина хьийзачух тарлора хан мел ели.

Дуккха а иддачул тIаьхьа, бешан малхбузе маьIIехь, лаьттах дикка хьалаайабелла гучу борза тIехь сецира иза. Борза тIехь цхьа аьрша айаелла лаьттачу цIенойн ширчу херцарша гойтура, кхузахь мацах цкъа цIенош хилла хилар.

Оцу борза тIе а хIоьттина гонах гIийла бIаьрг беттара цо. Амма, мел хьежарх цунна ца карадора ша лоьхург, ца карадора доьхна эккха доллучу дагна там беш цхьа а хIума. Цхьаннан чIир

қобуш санна, кхоьлина хьуьйсура наха генаш хедийна, дохийна, дерриг даьхна бІарийн къена дигташ. ЦІенойн херцарех хІоьттина барз, гонах кертан кол йоцуш лаьтта беш а къеначу кешнех терра хетара. Муьлххачу стеган даг тІе сингаттам тосур болуш дара гонах лаьттачу Іаламан сурт.

Дийнахь а долуш некъахочунна юххехь хиллачунна гур дара, цуьнан аьтту бІаьрган цкъоцкъама тІехула дІа болу ирчу герзо йиначу чевнах бисна цІен, беха муо кІез-кІезиг кІайлуш, кийра хьоьвзинчу, цунний бен ца хаалучу, балин цІаро кхоккийна сийна бІаьргаш, его чІениг.

Некъахочо, стигла хьала а хьаьжна, пхенаш тІедевлла шога куьйгаш хьалакховдийра.

— ХІай ницкъ болу дела! Хьо хууш ву-кх ненан кийрара ваьлчхьана ас диъна къиза дуьне, ас лайна халонаш. Къанвелла, дегІера ницкъ эшна кІелвисинчу хенахь ас хІинццалц хьегнарг дицдеш бала гайта воллу-те хьо суна? Мичхьа бу ткъе берхІитта шо хьалха кхузахь бисина сан доьзал? Хьуна гуш ву-кх йиша-вешех, бевзачарех ваьлла, цІа-цІе доцуш цхьалха висна со. Хьанна хьашт ву, хьан тІелоцур ву со? Ялхийтта шарахь ас тІеман цІеран алу кегочу хенахь хІунда ца йира ахь сан Іожалла? ХІунда ца елира ахь суна Іожалла туркойн махкахь вешина уллохь я сийначу Сибрех цакъоташца? Тоьур дац-те ахь сан зер, соьга хьоьгуьйту Іазап? Цкъа а хьуо дехнарг лур долуш велахь, лохьа суна тховса Іожалла...

Мохь тоьхна цо болийна кхайкхам дош мосазза олу аз лахлуш, шабаре белира. ЦІийбеллачу бІаьргашна чуьра юьхьанца къен долла хиш, вал хьаьдча санна, хецаделира, мотталора багара дош къамкъаргехь кхеххкаш, дуьхьалонашца къуьйсуш арадолу. Воккха стаг кхойкхура. Кхойкхура мохь бетташ, кхойкхура шабаршца а, дукхадерг бІаьргашца дехар деш. Амма цуьнан кхайкхамна жоп луш цхьа а вацара я стиглахь а, я лаьттахь а. Воккха стаг дІатийра, амма ца тийнера цуьнан кийрахь кхехка дог. Иза десташ, экхна доллуш санна хетаделла, некхах катуьйхира цо. Цхьа хьере ветталора иза.

Воккхачу стеган кийрара схьаетталора кхагаран хьожа. Иза воьлхура. Воьлхура, шена гонах дерг дерриге а, ша дуьнен чохь хиллиг хилар а дицделла. Иза хІинца ойланца генна шен беран хено дІаваьхнера. БІаьрхиша дуьхьал бода хІоттийначу цуьнан бІаьргашна хьалхахула, хе текхо чалх санна, цхьацца, шишша дуьйлуш некъаллуьйлура цуьнан дахаран декъаза денош...

Кхуткъе кхойтта шо хьалха, кхузахь, иза тІехиъна Іен пенийн херцарийн барз болчохь, тІе латта тесна тхов хиллачу кегийчу цІенойн мискачу хІусамашкахь машаре бехара цуьнан ден Абубакаран бертахь жима доьзал.

Амма хІетахь дуьнен тІе валаза хиллачу Іелина ца доьгІнера иштта а, и иза чохь ваьхна цІенош а ган.

Іаьржа Іожалла йохьуш, нохчийн ярташ сийначу цІарах ягош Яьссица хьалаволавеллачу инарлин барон Розенан яккхийчу тоьпийн татано цхьана дийнахь дохийра сийначу бошмаш тІехула тхов а тесна Іуьллучу Гати-Юьртан машаре дахар. Іелина ца хезара оцу яккхийчу тоьпийн хІоьънаша юрт отуш, цІеран меттанаша цІенош хьерчош, ца хезара цІеххьана хІоьттинчу оцу къематдийно хьере динчу дохно хьоькху акха маьхьарий, ца гора гаттийчу урамашкахула Іохкучу декъашна кІелхула йолаелла цІийн Іовраш. Цунна ца хаьара хІумма а. Иза оцу дийнахь шен ненан кийрахь вара, ткъа нана юьртарчу кхечу зударшца цхьаьна оцу къематдийнах едда, орцахь, юькъачу хьаннийн хотийн кІоргехь лечкъина Іара.

Ненан кийрахь Іуьллучу цунна ца хаьара шен да а, дейтта шо кхаьчна ваша Лоьма а йогучу юьртахь мостагІех леташ вуйла а, ткъа нана, пхи шо кхаьчна Аьрзуй, цул йоккха ши йоІІий мара а къуьйлуш, важа зударий санна, юьрта са а диллина Іеш юйла.

Цунна цул тІаьхьа масех шо даьлча бен ца хиира, оцу буса байинчийн декъий дохьуш орца юха бевллачу юьртахоша майрачун дакъа а, чов хилла Лоьма а шена хьалха веъча шийла мохь баьлла охьайоьжначу нанас шен хеназа дуьненчу ваккхар. Берзан кІезан санна, шен дуьненчу валар акхачу хьуьнчохь, йоьхначу буса хилар. И дерриге а тІаьхьа хиира цунна.

Декъаза хилла цуьнан дуьненчу волу буьйса. Іаьржа буьйса хилла дІаяхана цул тІаьхьа цо дуьненчохь яьккхина хан а.

Іела тІе хиъна Іечу борзана шина а агІор кхин а ши барз бу. Царех цхьаъ хьаьна а къаьстар болуш, лаьттах дикка айабелла, ткъа важа, оцу бешан, цигахь даьхначу адамийн дІадахнарг ца хуучо я леррина тІе тидам ца бахийтича кхин хаалур болуш а бац. Цигахь динера церан доьзало шайн да вийначу буса дагийнчийн метта керла цІенош. Цул тІаьхьа дейтта шо даьлча, уьш лардеш шен къона дахар дІадала дийзира ІелагІарна ден метта висинчу Лоьмин а. Оцу дийнахь паччахьан эскаро цІеххьана динчу тІелатаро хІоттийнчу инзаречу суьртан теш ша а хилира Іела.

И де Іелина гуттаренна даг чохь дисира. Оцу дийнахь байинчийн декъий наха дІадухкуш иза ша а вара кешнашкахь. Декъий барамашкахь ца кхоьхьура кешнашка. Цунна божарий ца тоьура. Уьш варданашкахь кхоьхьура цига. ОьгІазаллех юьзначу яххьашца, герзах боьттинчу наха, бист ца хуьлуш, лаьтте лора шайн дайн, нанойн, зударийн, йижарийн, вежарийн, кІентийн, йоьІарийн декъий... ХІетталц баьсса лаьттинчу сийначу бай тІехь цхьа бІе сов кошан барз, хІолламийн хьун хІоьттира оцу цхьана дийнахь.

Иза тІаьххьара де дацара буьрсачу тІеман. Дуьнен чохь а нуьцкъала, йоккха пачхьалкх, дуьненан къизачарна юкъахь а къиза паччахь шен берриге а ницкъаца нохчийн жимчу, маьршачу махка гІертара.

Жимчу халкъо шен паргIатонехьа къуьйсура.

Вийначу ден метта кIант хIуттура, вешин метта ваша хIуттура. Лоьмин метта Аьрзуна юххе дIахIоьттира Iела а.

Оцу дийнахь дуьйна юкъах дихкинчуьра герз ца достуш, нуьй-рира ца вуссуш, бовха кхача а биъна, тхов кIел кIедачу метта [illegible] аьтто ца нислуш дIаяхара цуьнан къона хан.

Уьш а дара адамаш. Церан кийрахь а дара безаман марзо а езаш, маршо а, дуьне а дезаш дегнаш. Амма уьш дера летара шайн а, шайх летачийн а цIий Iенош. Гор яI, ма лаьара царна цкъа а адамана топ ца йолийла, тур-шаьлта ца ойийла, цхьаннен а нана, йиша ца йоьлхийла! Пайда ма бац царна лаарх. Шайн доьзалш, шайн догIмаш, шайн цIенош, шайн Даймохк ларбан деза церан, царна лаац шайн махка эскарш лоьхкучу генарчу оьрсийн паччахьо шаьш хьийзадойла, дуьненах хьегадойла.

Iелин кийрахь а догура бовхачу безамах дуьзна дог. Цунах цIе йоллура цуьнан юьртахочо Айзас. Цаьршимма сатийсара тIом чекхбаларе, цхьаьна а кхетта безамах марзо а оьцуш маьрша да-харе. Сатуьйсура, ши сту а боьжна дечиган нахарца ирзо аха, [illegible] етт, тоьлий йолуш даха а хиъна, доьзал болоре. Амма церан сатийсар кхочушхила гена дара, тIеман чаккхе гуш яца-ра.

Шемал тIелоцуш, нохчашна моьттура, тIом сихха чекхбер бу, колонизаторех шайн мохк цIанбина баьлча, шаьш Шемал а цIехьа [illegible]жор ву, шаьш, хьалха санна, маьрша дехар ду. Амма и тIом оттанаш шерашкахь бахбелира. Халкъ къиза таладора цхьана агIор Шемалан наибаша, вукху агIор тIамо.

Нохчашна кIордийна хьех а, сих а чекхваьллера и имам а, и тIом а. Амма лаъане а ца лаьара паччахьан Iедална кIел эга а. Царна дика евзинера паччахьан инарлийн акха къизалла. Шемалан Iедале безам а боцуш, амма шайн ницкъ цунна дуьхьал берзийча паччахьан эскаршна дан хIума а доцуш, мел ца лаахь а садетташ, шина а къизаллех хьалхабовла гIерташ хIилланца а, ницкъаца а гIелхьарбуьйлуш теккхира цара и тIаьххьара итт шо.

Паччахьан эскарша нохчийн тIаьххьара юрт Ведана дIалоцу-чу дийнахь ткъе ворхI шо дара Iелин. Оцу дийнахь а, хIетале а нох-чийн дуккха а наибаша дIатесира Шемал. Амма буьрсачу наиба, шайн БойсагIара ца витира Шемал, цо ша витталц. БойсагIаьрца [illegible] Шемална тIаьхьа суьйлийн лаьмнашка вахара масех бIе нохчо. Цаьрца вара Аьрзу а, Iела а.

Шемал Барятинскийна йийсаре воьдучу дийнахь, БойсагIаьрца [illegible] гонна юкъара волуш, мостагIчун туьро йинчу чевнан муо [illegible] Iелин хьаьжа тIехь бисинарг.

[illegible] ярташ дIайохуш, хийла доьзал байлахь буьтуш, хийла [illegible] нана доьзалх доккхуш, дийна бисинчарна цкъа а дицлур доцу ирча сурт хIоттош чекхбелира и бахбелла буьрса тIом.

Масийтта шарахь лаьттинчу тIамо лаьхкина лелийна гIелбелла

нах шайн йохийна ярташ меттахIитто буьйлира. Масех шарахь вовшех хьегначул тIаьхьа Iелин а, Айзин а аьтто нисбелира цхьанакхета.

Шаьш къона хиларе терра, кIад ца луш къахьегарца царшиммо мацах цкъа шайн дас цIенош динчохь лаппагIанаш юьйгIира. Етт а, дужуш хьайба а дацара цаьршиннан кертахь. Уьш хьехо а ца оьшура. Чохь цхьана маьIIехь поппаран терхина тIе хIоттийна дечиган, кхийран масех пхьегIий, цIенкъа тесна цхьа-ши кхакхий, соне хIоттийна кохьаррий, цунна юххехь гирда сов хьаьжкIаш чохь йомеш ехкина галий — иза бара цаьршиннан бахам. Амма и шиъ хьага кхин тоьлла бахам болуш доьзал ерриге Нохчичохь а кIезиг бара. И шиъ цхьаьнакхетча я ловзар а, я синкъерам а ца хилира. Ца ихира керта совгIаташца зударий а. И гIиллакхаш цкъа ца хилча санна, моллица мах а бина, тийна дIадирзира нускал далор.

Сингаттаме дара керла даха хиънчу къоначу шина адаман цIенойн дерзина пенаш. Оьшург бен хIума дацара, хIетте а шаьшшиннал ирсе адамаш дуьненахь а дац моьттура къоначарна. Дахар хала мел хили, оьшург алсам мел дели чIагIлора юккъера безам. Вовшийн дезаро оьшург ца гойтура, безамах дуьзна ши дог юхьюххехь долуш атта дара деина тIетеIа халонаш лан. Амма иза цхьа йоца, кIезиг юкъ яра. Мецачу барзах тера бага а гIаттийна лаьттачу мацаллой, къеллой хьалахьажа ца лууш, шаьш шайн Iехо гIерташ цаьршимма токху денош а чекхдевлира.

Гор яI, ма атта дара гуш волчу мостагIчуьнца герз буйнахь къийсам латто! Ма атта дара иза! Амма муха къийса деза тIамал а буьрсачу мацаллица, къеллица? Муха йицъян еза дайшкахь дуьйна лаьттина маршо, муха ийза деза ийза ца Iемина олаллин дукъ?

ГIоли яц ткъа валар, лай хилла вехачул? Иза бохура хIораммо шега. Иза олий гIоттура хIора а, амма церан некъ тангIалкхашна тIе я Сибрех хуьлура. Вийра къена БойсагIар а, хьаьшира Шотойн Iумма а. Шайн стратегически хьесапашка хьовсий, Iедалша дIасалоьхкура ярташ. Дуьйцура, уьш ГIебартойн махкий, Теркал дехьа гIалгIазкхашна юкъий кхалхийна, нохчашкара мохк дIабоккху, нохчий керста дине берзабо бохуш. Нохчичоь юьзна лаьттара паччахьан эскарех. Туркойн махкахь бен карор яц паргIато, машар, цигахь ялсамане ю бохуш, нахана цига кхалхар хаздеш лелара гиххойн наиб СаIдулла, зандакъойн наиб Шахьболат, гезлойн Хасу, билтойн молла Нуркиши, кхин масех а.

Къизчу тIамо ах хIаллакбинчу, хIоьттинчу хьоло берриг хIаллакбан герга болчу нахана мичча бахана а, шайна синтем безара, хIаллакьхиларх хьалхабовла лаьара.

ХIетахь я Iелина а, цхьанна а ца хаьара нахана туркойн махка кхалха хаздийриг, паччахьан Iедало хIирийн Мусегахула царна эзар туьма ахча деллийла, шаьш цига кхалхар оьрсийн паччахьа-

на а, туркойн султанна а оьшийла. Царна ца хаьара, дуьнен чохь массанхьа а нийсо яцар, харцой, къизаллий юйла.

Бlарзбелла уьш тийшира шайга дуьйцучух.

Iелина дагадеара, 1865 шеран бIаьста салтий, эпсарш юххе а баьхна, шаьш гIаш туркойн дозанашка дигар. Муш а, Эрзарум а шахьаршна юххехь ерзинчу стигли кIел массеран къинхетамах кхаьчна нохчийн пхи эзар доьзало текхна ялх бутт. Мацалло хIора деина дIахьора бIе, ши бIе стаг. БIарзбелла нах Муш шахьарна цхьана дийнахь шозза тIелатар. Шаьш даймахка цIа дерзийтар бохуш наха яздина дехар. Цо дехар духатоьхча, шаьш цIа дерза [illegible] довлар. Чохь синош ду аьлча стаг теша хала, тIехула гуш [illegible] чкъор бен хIума доцу адамийн чархаш, ши эзар ялх бIе стаг, хуший, бер Россин дозане кхачар, цигахь туркойн эскарша шайна тIе яккхий тоьпаш йиттина и доьхна де. Оцу дийнахь туркойн эпсарийн куьйго вожийна майра Аьрзу...

Царна ца хаьара паччахьийн дворецашкахь, тIеман штабашкахь шарлаший, дипломаташий шайх йохка-эцар йойла, ца хаьара цара шайна къайлах кечъеш къиза Iожалла юйла.

Ткъа царна гонах и гезган маша бузу масех шо а дара...

2-гIа корта

> Буьйса. Некъо валий со кху эвла.
> Диллинчу корах схьайогу серло.
> Кхуьнга сатуьйсуш, геннара веъна,
> Со льатта ладоьгIна гIовгIане...
>
> М. Мамакаев.

Шен ойланашца шовзткъа шо кIегар вахана а лелла, хIинца ойла а тховсалерчу буьйсанга вирзинчу Iелин бIаьргех мела хи хьоьдира, легашка шед хIоьттира. Аьрзу вийна де дара цуьнан да-[illegible] уггар доьхна де. Дагабаьхкира кхузахь шеца тIаьххьара [illegible] тIехIотталц даймахкехьа къийсина, Турцехь шеца ерриг халонаш еккъна бIаьхаллин накъостий: самукъане, амма дарвелча [illegible] тарло Мовсар а, МIаьчиг а, даим буьрса, амма догдика [illegible], мискачийн молла, къона бIаьхо Маккхал.

«ХIун хили-техьа шух? Даймахке кхойкхуш меца Iожалла тIехийн, цигахь хийрачу лаьттан кийра дирзи техьа шу я, хIетахь саннна, дай баьхначу лаьтте, шайн халкъе сатуьйсуш лела техьа шу?»

Амма, дуккха а халонаш Iуьйшуш, лечкъаш цIа вирзинчу Iелин а иза кхиира шен доьзалца маьрша ваха хаа аьтто. Иза цIа веана цо а кхачале, гIаттам болабелира Нохчичохь. Паччахьан Iедалан колониальни политикана гIийла дуьхьало яра иза. Къонахчун де-[illegible], вешин весето бакъо ца лора Iелина оцу къийсамна юьстах

виса. Иза, оцу гIаттаман уггар жигара дакъалацархо хилла ца Iаш, цуьнан куьйгалхойх цхьаъ хилла дIахIоьттира.

Халкъан лаам кхочушбан дош даларца, цкъа хьалха адам дIа а тедина, шен аьтто а нисбина, паччахьан Iедало дIалеца болийра гIаттам болорхой. Туркойн махкара цIаверзарна а, гIаттамехь дакъалацарна а шозза бехке хилла Iела, итт шо хан а тоьхна, Сибрех хьажийра.

И цхьаъ вацара цига хьажийнарг. Кхин цкъа а хадийра Нохчичоь шен тешамечу кIентех. Мацалла гIело хьоьгуш, Iазапехь дуьсучу шен халкъан а, чохь хьакхо ялтин цинц боцуш шина бераца юьсучу Айзин а ойла еш, болатан шийлачу буржалша къуьйлуш лозучу дегIан меженашка ла а доьгIуш, генарчу Сибрех ваха ткъе берхIитта шо хьалха кху юьртах велира Iела.

Ткъе кхоъ шо делира цунна шен ненан маттахь адам дистхуьлу хазаза. Къежвелла, дегIера ницкъ эшна, къанвелла кхечи иза ша дукха сатийсинчу винчу юьрта. Нуьцкъала каторжни балхаш ца лайна, мацалла гIелбелла, цамгарша эгийна веллера кхуьнца Сибрех нисвелла масех нохчо. Дала доллучу се бIарзбинчу накъосташна гонах хьийзаш я церан узаршка ладоьгIуш цо хийла йиийхира шена Iожалла. Амма декъазчу Iелин са ца даьхьира Iожалло. Къонахаллех, собарх буьзна накъостий лаьттах а боьхкина, цхьа висира иза цигахь а. Иза дийна висина. Ца велла ялхийтта шарахь тIом барх а, туркойн жоьжахатехь а, Сибрех ткъе берхIитта шо доккхуш а.

Шен ненан кийрара ваьллачу минотехь дуьйна ирсан чам ца хууш, декъаза диъна дуьне дицдеш, дехаран малх чубуза регIа тIе лахбеллачу хенахь, цо дуьненахь яккха йисинчу хенахь цунна ирс дала валийна техьа иза кхолламо винчу юьрта, я, хьегнарг дицдеш, доккха вон гайта?

Воккха стаг ойланаша лаьцна кхузахь хиъна Iеш, цунна шена а ца хууш, дикка хан яьллера. ХIинцца хааделира цунна ша шелвалар. Шийлачу лай тIе хиъна Iийначу цуьнан лахе шелъеллалеххера. Дегадора дегI. Ша бинера можа тIехула некха тIе Iенначу бIаьрхих.

«Кхузахь кхин жимма висахь, со-м гIорор ву», — дагадеара цунна. Амма мича ваха веза, цунна шена а ца хаьара

Гонах бIаьрг тоьхча, цунна гира бешан цхьана маьIIехь гIийла йогу чиркхан серло. Мила ву техьа цу чохь вехарг? Милла хилча а, цунна вевзарг хир вацара. Цуьнан нийсархойх стаг, нагахь висинехь а, дукха висина хир вац, верг а цунна вевзий а хаац. Ткъа миччa а цхьанхьа чу а вахана, буьйса яккха езара.

Уггар хьалха цунна хаа луург Айзех а, шина кIантах а хилларг дара. И кхо са бен дацара хIара Сибрех воьдучу хенахь кхуьнан цIийнах диснарг. И кхо адам, хIара вина мохк, валале хьалха цаьрга бIаьрг тоха лаар дара къена Iела цIа валийнарг.

Цо дукха сатийсинера винчу махке, хьомечу доьзале.

Цо кхочушдан дезара вешин весет. ХIинца иза цIахь ву.

Хилчу дахаро а, Іедалан харцонаша а тешам байина, ларлуш [illegible] Іеминчу цунна ца лаьара, юьрта кхачарца ша дІакхайкхо. [illegible] хаьа кхузахь хIун хьал ду. Тохара туркойн махкара цIа [illegible] а бехке вира со. Сибрехара цIа бакъонца вагIахь а, Іедална хIун эхь ду, цхьа бахьана а хIоттийна, со юха хьажо. Цхьанне а цо вовзуьйтуш, цкъа хьалха кхузара хьал довза а, сайн доьзалх [illegible] хаа а хьожур ву со. Нагахь доьзал дийна белахь — вов-зуьйтур, бацахь... цхьа дала дайттинарг дийр ду-кх. Цул даккхий [illegible] а лайна, иза а ловр ду. Амма муха лан деза и,дерриг?»

Тьусйоьлла настарш меттаяло гІерташ, цхьацца-шишша ког [illegible]уш, соьцуш, серло гучу керта воьддушехь, цо ойла йора ала [illegible] дезачун. Цунна дагавеара тІом чекхбаьллачул тІаьхьа шен [illegible]рло тасаделла Оьрза-гІалара гІалгІазкхи Андри. Керла ба-хам вовшахтухуш шений, Айзиний цхьацца оьшург эца ахча а, я [illegible] ялта а ца хилла, шен, Чорин цхьацца сту боьжна, дечиган Чорий, хьаннашкара лахьийна цхьацца акха стоьмашший бохка [illegible] дагахь ворданахь ваханчу Іелина хІетахь дуьххьара вев-шира и оьрси. Андрин ков-керт, пхьалгІий хІинца а шена гуш санна [illegible] Іелина. Цуьнан пхьалгІахь шортта кІора бара. Муха ца [illegible], церан юьртана гена йоцуш йоккха хьун хилча. Амма, Іела [illegible] дезаро араваьккхина хиъначу Андрис, цуьнан ворданара кІо-ра охьа а боьхкина, цунна дуьхьал масех бел, цел а, мангал-марс [illegible] цхьацца хІуманаш а елла, цІа хьажийра иза. ХІетахь таса-делла хьошалла лаьттира царшинна юккъехь, Іела Сибрех вах-[illegible] Андрис, кху эвла а вогІий, юьртахошна мехах аьчган цхьац-[illegible]ирсан кечбора. Иштта веана Іела волчохь ши бутт сов хан [illegible]хира цо хІара туркойн махкара цІа веъча.

«Кхузахь со цхьанна а вевзар вац .Оьрсийн мотт а суна дика [illegible] Суо Андри ву эр ду ас хьаьттинчуьнга», — сацам бира цо [illegible]лушехь.

Керта воьдуш, ков лоьхуш цхьа го тесначул тІаьхьа цунна ка-[illegible] къевлина лаьтта ринжа. Кертара схьа жІаьла хьадарна [illegible]уш, ша ринжа деллале йовхарш туьйхира цо. Амма меттахъ-[illegible] кезан хІума а дацара. Кертахь цхьанхьа жІаьла хирг хиларх тешаш, ларлуш гонах хьоьжуш, вахана, тІе латта тесначу кегийчу [illegible] уча а ваьлла, меллаша кор туьйхира.

Чохь цхьаъ меттахъхьайра. Іелина хезира когийн тата. ТІе-[illegible] чоа а долуш, коьртаІуьйра боьрша стаг уча велира ду-[illegible] хан ялале.

— Буьйса дика хуьлда хьан, хІусамда, — элира Іелас оьрсийн [illegible].

ХІусамдас хала оьрсийн дешнаш лахьийна жоп делира хьешан [illegible].

— Бехк ма биллалахь, хан йоцчу хенахь хьуо гІатторна. Ахь [illegible] лахь, тховса хьан хІусамехь буьйса йоккхур яра ас, — бех-

калавахара Iела, цунна оьрсийн мотт дика ца хаьий хиъна, ш эриг ма хуьллу къостуьйтуш ала а гIерташ.

— Буьйса яккхаран гIуллакх хоьттуш ца хуьлу. Чу а волий, хьайн хIусамехь санна, паргIатвала, — аьлла, неI йиллина, хьалха куьг тесира хIусамдас.

Цо куьг хьалха дIатосуш беллабеллачу чоьийн тIома юккъехула Iелин бIаьрг кхийтира цуьнан хечин борчах йоллучу тапчин макъарх.

«ХIинца а бу техьа нах, хьалха санна, маьрша бийша йиш йоцуш», — дагадеара Iелина.

Iела цIа чу велира. ТIехь шиша а доцуш, чуоьзна гIийла богучу чиркхо серлаяьккхинчу чохь поппаран маьнги тIехь наб кхетта Iуьллура диъ бер.

ХIетта гIаьттина хIусамнана, набаро дохийначу шен дегIан меженаш саттош, шуьйра бага гIатторца метта а еана, новкъара хIуманаш дIасалуьстуш, чухула йолаелира.

Ма дукха хан яра Iелина хIусамехь иштта доьзал ганза. Маьрша дийшина Iохкучу берашна тIе а вахана, уьш сама а даьхна, хьаста сакIамделира. Йовхачу хIусамо, нохчийн кхерчан дагна там бечу хазчу хьожано дахаре безам бахийтира.

— Же, ма Iелахь, зуда, — цIийнанна тIевирзира хIусамда. — Вайна тIевоьссинарг хийра хьаша ву. ГIазкхи ву хIара, доллачул хьалха юучуьнца там бел кхунна. Хьаша, хьо хьайна тIера кетар, когара мачаш дIа а яхий, паргIатвала, — аьлла, тIетуьйхира цо Iелигахьа а вирзина.

Цхьана баттахь гергга генара бинчу некъо дегI а, чухулара бедарш а бехйина волу Iела воьхна хьаьвзира, сов-ков хIума дIаяккха дезча. Амма иза уьш дIаяха волаваларе ца хьоьжуш, тIевеанчу хIусамдас валенкаш дIаозийра цуьнан когара.

Iелас, шен гира пIаьлдиг схьа а баьстина, тIера кетар дIа а яьккхина, уьш шена юххе охьаехкира.

ХIара шиъ и деш воллушехь, хIусамнанас йовхачу шурех буьзна боккха кхийра кад, сискал чохь шун хIоттийра Iелина юххе маьнги тIе.

— Бовха кхача кечбан хан яц хIара, тховса цкъа кхунах кхачо йина ца Iийча вер вац алахьа цуьнга, — дийхира зудчо майрачуьнга.

Царшиммо дуьйцучух ша ца кхетачуха, вист ца хуьлуш Iара Iела.

— Хьаша, хьуна сихха охьавижа ца лаахь, вай кхин бовха кхача кечбийр бу, цкъачунна хIара кхаллахьа, — элира хIусамдас.

— Баркалла, бераш, дала дукха дахадойла шу. Суна-м кху довхачу цIа чохь цхьана сонехь дIатовжа меттиг хилчахьана хIума ца оьший.

Оцу дийнахь, Iуьйранна цкъа-шозза хIума кхалларх кхин рицкъа кийра дахаза волу Iела, сискал кегийра чу а кагйина, я

нуьйлира. Ша хийла сатийсина сискал йоккха кхоллуш, марзо а оьцуш, яа кхелаш хуьлуьйтург дуккха а мах лур бара цо.

Амма уьш яцара. Бага эцна сискал цо, лоррий шен хьалха йиснинчу еа церга кIел а нисйой, меллаша Iуьйшура.

— ХIара хIун муьжги ву? — хаьттира зудчо майрачуьнга.

— Хьанна хаьа и, — доцца жоп делира майрачо.

— Амма милла велахь а, маьттаза муьжги-м ву. Доккха хIума ду-кх, иза тIе а вижийтина, мотт бехбайта дезар, — цхьа хан ялийтина, юха а йистхилира зуда, хьешан яьллачу можей, коьртей, силланий, модаша юьзинчу бедаршкий хьаьжна.

— Иэхь хета жимма! Иза хIунда ву маьттаза, хьо санна, дала кхоьллина адам дац иза? — човхийра иза майрачо.

— Ас-м иза боьха, беркъа волу дела бохура, — аьлла, йоьхна йон а делла, дIатийра зуда.

— Хьанна хаьа, вайга хIун догIур ду. Де эшначу стагах кхарда на веза, дог лаза деза. Ша кхаьрдинарг шен коьрте догIу.

Церан къамеле ла а доьгIуш, кедара шура лаххьийна дIа а мелла, шуьнара вухахилира Iела. ХIетталц шуьне бIаьрг тоха дага на догIуш Iийна хIусамнана, кхин а тIе шура йотта дагахь, пеша тIера кхаба схьа а эцна, тIехьаьдира.

— Баркалла, кхин ца оьшу, — дуьхьал куьг тесира боккъал нуьначу Iелас.

— Дийцахьа, хьаша, хьо мила ву, айхьа хIун леладо. Хьанна хаьа, ахь айина лелочу гIуллакхана гIо дан ницкъ кхочур бацара тохьа, — хаьттира хIусамдас, хьаша вуьзна паргIатваьлча.

— Со Червлени станицера ву. Оьрза-гIалара.

— ЦIе хIун ю хьан?

— Андри.

— Андри... Андри... И цIе йохуш хезна-кх суна мацах цкъа, — цкъа ша-шега вистхилира хIусамда, аз лахдина. — Ткъа лаа веаний хьо Нохчмахка?

— Къелло валийна. Доьзал хене баккха, жимма йолах бан болх даха веана со.

— Доьзал дукха буй хьан?

— Диъ бер... КIентан диъ бер ду. Церан да вийна тIамехь.

— Мича тIамехь?

— Японица болчу тIамехь, дукха хан яц вийна.

— ХIаа, тIамо баланаш бохьу адамашна. Тхан эвлара а ву оцу тIамехь кхоъ. Цхьа а хабар доцуш... ХIун болх бийр бу ахь?

— ЦIеног дотта а, дечиган пхьола дан а хаьа суна. Мах белчкина, суна-м муьлхха болх бен бац.

Майрачун а, хьешан а къамеле лерина ла а доьгIуш, амма дуьйцучух ца кхеташ Iечу хIусамнене шена хиънарг дIадийцира хIусамдас. Вукхуьнан юьхь екхаелира.

— Делхьа ма дика ду-кх хIара вайга нисвелла! Кхана вайн боклара кхелли керта тIехула беша тосуьйтур ю вай цуьнга.

— Иэхь хета цхьажимма! — оьгІазвахара хІусамда. — Товр-м дара вай хьеше кхош дохуьйтуш!

— Цунна хІун башха ду, шена мах белчахьана.

— И хир дац, зуда. Доккха хІума ду-кх сел сонта хилар. Болх бича, хьо хІун яла йоллура цунна? Вайх-х ваьш ду, и санна арадовла кечделла Іеш. Хаац, кху мисканна болх хьаьнгахь карор бу. Мехах болх байта йиш хьенан ю. Дена наьІалт хиларийн, Іабден, СаьІидан, Хьусин нрсана нисвелла-кх хІара кхуза. Мел яарх ца бузу уьш, йоккха топ хилла лелхарш. Шен делан кхолламца, ницкъ белара сан, ахча а делла, хІара шен доьзална тІе дІахьажо. Оцу кхаа харина кхуьнга болх ца байта хІуъу дийр дара ас. Амма ницкъ бац. Сайн хьаша ас кхобур ву, болх цо нехаииг бийр бу. Хаалахь хьайна, иза вайнехан хьешал дуккха а бехке хилар. Цул, иза охьавижо гІайгІабе. Пекъар, кІадвелла хир ву.

— Мича вижаво ас иза?

— Дер хаац Хьешан цІа чохь, тІе кІел санна, шийла ю. Бераш цІенкъа а дахий, маьнги тІе мотт билла ахь цунна.

ХІусамненан дагара хаале дуьйна а ша боьха хеташ, нйзавелла Іела, уьш ша маьнги тІе вижо бохкийла хиъча, хьала а гІаьттина, цара дуьйцучух ца кхетачуха, вистхилира:

— ХІинца аш пурба лахь, ас, охьа а вижина, садоІур ду. ХІоккхуза соне, суна кІел таса тишо истанг-черт хІума хир юй?

— Хьо дІога вуьжур ву, — бераш Іохкучухьа пІелг хьажийра вукхо. — Зудчо цигара бераш дІа а даьхна, хьуна мотт буьллур бу.

— ХІан-хІа, со кхуза вуьжур ву. Бераш меттах ма хьеде.

— Кху хІусамехь да со ву. Хьо сан хьаша ву. Ас аьлларг дан деза ахь.

— Шун нехан гІиллакхаш суна дика девза, жимстаг. ТІевоьссинчу хьешан лаам — хІусамдена закон ду. Аш и бераш самадахахь, со лулахошка гІур ву.

— Хьалха сан хІусаме воьссина хьаша кхечухьа вижа вахана бохург нахана хезче ма хир дара! — нохчийн маттахь мохь белира хІусамден.

Цунах кхеравеллачу хІусамдас оьрсийн маттахь Іелига элира:

— Сан хьаша цІенкъахь Іиллина хилар нахана хиъча муха хир ду? Со сийсазван гІерта хьо? Ойла ехьа цуьнан!

— ХІумма а хир дац. Суна сайна ма ца лаьа бераш маттахь хьедан. Цу тІе, со Іаламат боьха ву. Ас бохург дехьа, диканиг.

Хьаша шечуннa тІера а ца ваьлла, кІелвисира хІусамда. Дехьа чу яханчу зудчо чу ча доьллина тиша гоьй, кенан гІайбий, дуткъа боьзан юргІий деара. Цо биллинчу метте а ваьлла, охьавижинчу Іелина там хилира, месийн назбаршла вижча санна.

ХІусамдай бийшаре ца хьажира цуьнан кІадделла къена дегІ.

Ах сахьт далале хьешана чІогІа наб кхийтира.

3-гІа корта

Хьуна тІехь йоьлуш ерг мацъелла и борз ю,
Хьоьха дог лозуш ерг и Іаьржа хьаргІа ю.

Нохчийн халкъан илли.

Іуьйранна хьалхха самавелира Іела. Малхбалехьара схьагІерта де хІетта гучудала детталуш дара хил дехьарчу регІа тІехула. Гай-тайпанчу аьзнашца кхойкхура лулахойн нІаьнеш. Хезара генара доцуш дегаза летачу къеначу жІаьлин гІовгІа.

Шийнан доьзал наб еш Іуьллура. Берех цхьаъ набарха цхьанна дуьйна доллура. Оцу буса хьаша а веана, мотт гатбелла, ца тарлучу цара юргІа къуьйсуш, наггахь вовшийн човхабора, юха а тапп олий дІатуьйра.

Самадолучу Іаламе ладегІахь а, Іелин ойланаш генахула хьийзара. Цунна хІинца а теша хала дара ша винчу махкахь, шен юьртахь маьрша ву бохучух. Цо сатийсира хІара де тІекхачаре, ара ваьлла бІаьрг тоха. Цхьа-ши сахьт даьлча цунна гур ю ша вина, берахь левзина меттигаш. Цаьрга а хьоьжуш, цо дагалоьцур ю декира бералла, къаьхьа къоналла. Цунна гур ду дайн кешнаш. Хьанна хаьа, цунна-м шен Айза, Іумар, Іусман ган а мегий. Цкъа бІаьрг тоха йиш хилча, вала а хала ма дац.

«Ткъа хІун деш хир бу техьа суна сайн воІарийн метта хилла Петро, Кирилл, Датико, кхин иттаннаш накъостий? Схьахетарехь, уьш хьун хьокхучу дІакхачча бохкуш хир бу. Ткъа Николаз? Иза Ахана бен кхочур вац шен юьрта. Дала дукха вахавойла иза. Дуьненах догдиллина Іийна со цо валий кху махка. Амма бисинарш а бевр бу оцу жоьжахатера ара. Уьш къона бу, тоьхна хенаш дукха ю. Хан чекхъяллалц Іай хаац. Кхиберш санна, уьш а бовдур бу. Юха а шайн цІа боьзур бу, маршонехьа къийсам латто. Везан Дела, аьтто белахь церан, Іалашбелахь уьш! Кхоам бу хьекъалечу, майрачу, хьуьнаречу, къоначу церан хеназа хІуллакьхуьлийла. Цара дош делла мискачу сан хІусаме хьошалгІа бахка. Амма коьртаниг ма дицделаш. Аш къеначу Іелина дош делла цуьнан халкъехь, хьеро а адамашкахь Іазап-бала латточу хьолахошна дуьхьал шайн тІом болош шайн могІаршка соьга дІакхайкха. Кхойкхурий техьа? Вицвир ву техьа цара со? Ой, царна хаа ма хаьа, сан вашас генарчу туркойн махкахь шен са долуш соьга дина весет. Цара суна гайта ма беза асий, сан дайший хьегначу Іазапна, уьш хІаллакьхиларна бехкеберш! Ас царех бекхам эца беза. Ас гойтур ду, сайн къоначу доттагІашна маршонехьа муха лета веза. Хоуьйтур ду, шийса топ тоха, каде тур лесто къеначу Іелина дицделла оцдинар...»

Іела шен ойланех юкъахваьккхира, хьала а гІаьттина, товха ла-

то тохаеллачу хIусамнанас. Дукха хан ялале лелхаш цIе кхерстира кхерча тиллинчу ножан дечигах. Iелина там беш, коьрте мерза ойланаш туьйсуш лестира хIусамненан карахь цаца. ХьалагIаьттина хIусамда, бедарш тIе а юьйхина, вист ца хуьлуш, аравелира. ХIинца хьалагIаьттича мегаш дара Iела а. Ша чохь вуйла хаарна кхоьруш санна, меллаша юххера схьаэцна шен миска барзакъ тIе а дуьйхина, чуьра аравелира иза. Уггар хьалха цунна дагадеанарг — кешнашка вахар дар. Амма, тахана цкъа гIойла доцийла хиъна, дитира цо иза. «Керста» стаг шайн кешнашка хьийзар дезалур дацара нахана.

Сийсара шена ши чурт гинчу гу тIе вахара иза, меллаша волавелла. Цигара дIахьаьжча, кера юккъехь санна гуш яра юрт. Дукха а цIенош дацара хьалха хиллачохь. Иза Сибрех вахале динчех наггахь цIа а ца дисинера юьртахь. Шира дитташ хедийний, къанделлий дIадевллера. Къанделла пайда ца лучу девллера шовзткъе кхоъ шо хьалха кхуо дийгIина сингарш а. Царех цхьадерш, генаш хаьдда, чIана даьхнера. Мацах цкъа цо шайн коре боьгIна Iаж лаьттара бакъа а белла, еллачу хIуманан чарх санна. Беккъа цхьа малх бара, ткъе берхIитта шо хьалха санна, хьалхалерчухула схьакхеташ а, цигахула дIабузуш а

Кхин мел дерш хийцаделлера.

Хийла сатийсинчул тIаьхьа хIинца шозлагIа хьоьжура Iела даймеххан Iаламе. Амма Турцера цIа веъча а, хIинца а цхьатера яцара дог-ойла. ХIетахь мел дуьне доьхнехь а, ша къона хиларе терра, дуьненах самукъадолура, дахар тодаларе сатуьйсура. Халачу дахаро теIош вохийначу къанвеллачу, мел ваьхна а шина-кхаа шарахь бен вехар воцчу цуьнан кханенга сатуьйсийла а дIаяьллера хIинца. Доьзалах хилларг хаац. ДегIехь ницкъ бац. Къеналло гергайизайо Iожалла. ХIинца кхуо сатуьйсург Iожалла яра. Шен лаьтта тIехь маьрша ваха ца витинехь а, кхузахь вала а, шен каш хила а лаьара. Юха кхузара дIа а ваьккхина, нехан хийрачу мохкахь шен каш хиларна кхоьрура. ХIинца цунна хIумма а ца оьшура, кхузахь цхьана тоьли чохь парггIат ша вала витичхьана, велча вижа иттех дол латта делчахьана. Амма и Iожалла кьийсамехь, герз буйнахь, мостагIех леташ хила еза...

РегIа тIехула хьалаайабеллачу маьлхан шийлачу зIаьнаршна кIел, детий санна, лепара семсачу лайно дIахьулдина Iалам. Iелина юххехула тIех а буьйлуш шовдан тIе оьхура Iуьйранна даьхни хитIа далош а, хи эца а богIу зударий. Цунна улло нисбелча къаьрззий цуьнга хьовсура уьш. Наггахь зуда, ша тIехъяьлча а, юхахьоьжуш хуьлура. Шен хьежар эрна дуйла хуъушехь, Iела а хьоьжура цаьрга, вевзарг гаре догдохуш.

Пхьаьрсех тийсина кIудалш а йолуш, вовшашца цхьацца забарш а еш, зевне йоьлуш, ший йоI тIехъяьлча, царна тIаьхьа хьоьжуш Iелина карлаелира шен декъаза къоналла. Церан цIийнан корехула дIахьаьжча гучу, лулахойн бешан маьIIехула схьа

шилзачу урамехула хIинцца тIехъяьлла яхана и ши йоI санна, цхьаьрсах цIестан кIудал а кхозуш, хи эца шовдане йогIура Айза.

И хан, хIетахь лелийнарш гинчу набарх ваьлла, и гIан дагаиналуш санна хеталора хIинца. ХIетахь дуьйна шовзткъа шо хан яьллера. Вац хIетахьлера Iела дуьненахь. ХIинца иза, къанвелла букархьаьвзина, баланаша юьхь а аьхна, настарш а шелъелла воккха стаг ву.

«Цигахь дийна елахь а, гича евзар юй техьа суна Айза? — дагалоьцура цунна. — БIаьргаш девзар ду. Хьекъале, къинхетаме, безаман дуьзна цуьнан Iаьржа бIаьргаш девзар дара суна мел дукха хан яларх, дуьненахь мел долчу бIаьргашлахь».

Цигахь хIоьттина латта кIордийча, цIаверза ойла хилла, цкъа цIа а волавелла, юха мухха делахь а вуха а вирзина, шина чурта тIе вахара Iела.

ГIайракхан тIулгах кечдина цхьатерра ши чурт дара и шиъ. Лаьттачу цхьеро царна тIехь лерина дехкинера туьран, шаьлтанан, топан, тапчин сурташ. Царна тIехь Iасий, суьлхьанаш цахиларо гойтура, и шиъ къоначийн безамна доьгIна хилар. Iаьрбийн йозанашна тIехула хьекхна басарш мохой, малхой дIадайинехь а, гуш дара, и шиъ доьгIчахьана ткъех шо хан бен яьлла цахилар. Мацах цкъа Маккхала Iаьрбин йоза деша а, яздан а Iамийна Iела, охьа а таьIна, царна тIера цIераш еша вуьйлира. Цхьанна тIехь цуьнан ненан Аьрзун цIе яра, ткъа вукхунна тIехь... цуьнан шен цIе! Шен шина бIаьргах ца тешаш, юх-юха а йийшира цIераш. ГIалатволийла дацара. И ши чурт цунний, Аьрзуний доьгIнера.

Шена хIоттийна чурт гича, цкъа дегIе зуз хьаьдира Iелина. Цкъа хуьлура ишттаниг. Ткъа хIара дерриге а самах ду. Цхьа хан сецира цо догдоьхна. Амма иза цIеххьана хазахетарца хийцавелира. Цунна а, Аьрзуна а цхьаммо чарташ доьгIна. Делахь Iела, цуьнан ши кIант дийна ву. Царшимма бен и гIайгIа бойла яц. Йоккхачу стеган дахаре болчу безаман цIарах бисинчу суйнах цIе летира.

«Ма тамашена хIума ю-кх хьо, дуьне, — ойла йора цо. — Къанвеллачул а ца лаьа вала. ХIора денна кханенга сатуьйсу, шена оцу кханенан берриг дикаболх бохьур болуш санна. Iамерза ойланаш еш, сатуьйсуш буса охьавуьжу, ткъа Iуьйранна самаваьлча дерриге а хьалха санна, хIумма а хийцадалаза карадо, я и керла де, бала а бохьуш, догIий схьакхочу. Лекха лам хадор санна хIума ду стеган дахар. Оцу ломан буьххье ваьлча, шена хьалха, хIетталц массарна а къайла хилла лаьттина керла дуьне схьаделлалур ду моьттуш, цига хьалагIерташ шен берриг къона ницкъ кхачабо. Оцу тIехь ду моьтту шен ирс. Ткъа шен дахаран шовзткъа шо хан йойуш некъ бина оцу лакхенга ваьлла дIахьаьжча, хIумма а ца карадо. Лахара хьаллахьаьжча цунна цигахь ю моьттина хазна хIаваэхь лепа цIенарш хуьлий юьсу. ТIаккха дахаран и ах уьйриг юха луьстуш,

кIегарван ницкъ белхьара! ХIан-хIа, бац. Мелхо а, цуьнан йисин ах дIайостуш, кошан бодашка восса деза...»

«Нагахь чарташ доьгIначул тIаьхьа ши кIант веллехь? — кхоь руш ойла йора цо, воьдуш лаьтташехь. — Со санна, ваьккхина цхьана агIор вигнехь? Гур ву техьа суна и шиъ? Дела, хьан кера бу-кх болх».

Ша буьйса яьккхинчу керта вирзина Iела, цIа чу а ца хьаьвзаш ма-воьддура божли чу вахара. ХIусамнанас сийсара хьехийна кхелли дIаяккха дагадеара цунна. РагIун кертан цхьана сонехь лерина тIе-кIел юьллуш, бина барз бара кхеллин. Схьахетарехь иза беша йохка яхкаялийта тойина шира кхелли яра. Цкъа ойла хилира Iелин кхеллех дан дезарг хIусамнене хатта. Амма хьешан дагахь дерг хиъча, цо бакъо лур яцара и кхочушдан: майрачо чIогIа дихкинера цунна хьеше болх байтар. Кертал дехьа, беша а ваьлла хьаьжча, цигахь цунна карийра кIезиг кхелли. Шеко яцара йис нарг цу тIе тийса езаш хиларан.

Божли чохь дечиган шада а карийна, тIера кетар дIа а яьккхина, болх бан волавелира хьаша.

4-гIа корта

Тхо цкъа а, цхьанне а
Къарделла совцур дац.
Маршо, я Iожалла
Шиннах цхьаъ йоккхур ю.
БIаьстенга тхаьш довлахь,
Цу кхахьпа элашка,
ХьотIца цIий тийсийта,
Делах дуй биъна ду...

Нохчийн халкъан илли

Ша болийна болх бина а ваьлла, кхин дан гIуллакх доцуш хиъна Iаш, ши чурт долчу гу тIера цхьаммо чIогIа бетта мохь хезира Iелина.

— ЛадогIалаш, нах! ЛадогIалаш, нах!

Iелас лерина ладуьйгIира.

— Делкъан ламазаш а дай, рузбанан маьждиган майдана гул лолаш! Тахана юьртан гулам бу. Хезий шуна, нах, ламазаш дича, рузбанан маьждиган майданахь юьртан гулам хуьлу...

Юьртан туркхан оцу маьхьаро Iелина карлаяьккхира генна дIаяхана хан.

Оцу майданахь кхиэл ян охьаховшура юьртан тхьамданаш. Иза кхайкхайора юьрто а, юьртан тхьамданаша а шаьшлахь сий долу къастийнчу юьртан баьччано. Цо буьгура юьртахой тIаме а, цуьнан кара лора юьрто ша хIоттийна Iедал машаран хенахь а. Оцу тхьамданашна юкъахь ца хуьлура ямарт, кIилло, оьздангалла

Ноьжна стаг, харцо ен ерг. Цара ниисо йора цхьа а тайпа озабезам боцуш. Церан дов шайн мостагӀашца делахь а, бехк баьллехь, цара бехке бора шайн вежарий, кӀентий, дай. Цара дегнаш а къуьйцуш, амма бӀаьрганегӀар ца тухуш, луьрчу таӀзаре вуьллура бехке волла шайн кӀант, ваша а, дагна мел гергарниг а. Бехк бацахь, вехкина вора шайн цӀийнан мостагӀа а. Церан Ӏедал — ниисо яра, дакъарин Ӏалашо — юьртахь барт, ниисо, беркат латтор яра.

«Муьлш бу техьа хӀинца юьртан тхьамданаш? Цара кхэл а муха до техьа? — ойла йора Ӏелас. — Хьажа веза цигахь хӀун до».

Делкъал тӀаьхьа, адам гулделла хир ду аьлла хеттачу хенахь, рузбанан маьждиган майдана вахара иза. Адам дикка гулделлера, амма тӀеоьхучийн тӀаьхье хадаза яра. Кхузахь лелориг шена бен а ца хеттачуха, амма цара дуьйцург дика хеззе, майдана богӀучу беа урамах цхьаннан керта улло а хӀоьттина, нах тергалбора Ӏелас.

Оцу урамехула схьабогӀучара, шаьш уллошха тӀехбовлуш куьг а лоцуш, маршалла-могашалла хоьттура хӀокхуьнга. Къамел доца хуьлура, диснарг куьйгашца, доьлучу бӀаьргашца дуьйцура.

— Как дела? Матушка яхши? Баранчук яхши? Баранчук чорак ютӀ? — хоттура цара, чӀогӀа Ӏелин куьг а Ӏуьйдуш, массара а цхьа бирт бича санна.

Цара буьйцу и мотт нохчашла баьржина дукха хан яра. «ГӀуллакх муха ду? Зуда могуш юй? Бераш могаш дуй? Берашна яа кхоччуш хуьлий? — уьш шега хатта гӀертийла шера хаьара Ӏелина. Иштта хьара а вогӀучу, буьрсо юьхь йолчу лекхачу стага, ша маршалла хаьттинчул тӀаьхьа, нехан тоба йолчухьа дӀаозийра иза.

— Вало, гӀазкхи! Тхан юьртда селхана шен ден цӀа вахана веана. Цо тхуна хӀун совгӀаташ деана хьожур хьо.

Ӏела ца вахара цуьнца. Нехан хеттарех къехкара иза. ТӀехула хӀо, хьанна хаьа, юьртдас кехаташ хаттахь, хуур ма ду иза Оьрзамкъалара Андри а воцуш, кху Гати-юьртара Ӏела вуйла.

Маьждиган гонах йинчу аьчган кертана арахула дехкинчу дуккъашна тӀехь, лохха къамелаш а деш, хевшина Ӏара баккхий нах. Воккхий, тӀехӀиттина, цара дуьйцучуьнга ладоьгӀуш а, шайн-шайн тобанаш а йина, къамелаш деш а лаьттара. Нехан яххьашка хьаьжначу хиира Ӏелина, шаьш гулдинчу гӀуллакхана уьш цуьрриг реза боцийла а, кхуза дегаза гулбеллийла а. Амма, мел хаа гӀертарх, муьлш ца хиира оцу баккхийчу нахах юьртан кхеташонехь хаьржина тхьамданаш муьлхарниш бу а, церан баьчча муьлха ву а. ТӀаккха, юьртан тхьамданаш схьакхачаза хир бу аьлла, сацийра цо.

Адамаш гуллучуьра севцича, гонах керт йоцчу дӀо цӀеначу цӀеношкара араваьлла виъ стаг веара майдана. Царах цхьаннан юьртарчу куйна гонах хьарчийна кӀайн чалба а, гӀодаюкъ къевлина цхьа куьг шуьйра Ӏаьрбийн юкъйоьхкург а яра. ТӀерачу духарой, оьзда леларой гойтура и лекхачу дегӀахь, верстана буто воккха стаг хьаьжо хилар. БӀаьргех доьхкина куьзганаш а, кера лаьцна суьлхьанаш а долуш, кегийра гӀулчаш йохуш, цунна тӀаьхьауьдура

эгIазо, юккъерчу дегIара стаг. Иза моллех тарвелира Iелина. И виъ стаг тIекхаьчча, къамелаш а совцийна, дIатийра нах.

ХьалхавогIучу, говран коьртах тера ехо юьхь-марш а, мукадех качух ши бIаьрг а, йоцца лергина хьаьрса маж а, дуькъа мекхаш а долуш, цIена логан кIело яьшна, лохачу дегIара верстинчу стага, гона юккъе а ваьлла, куьг хьалалецира.

— ХIа-хIани, нах! — мохь туьйхира цо дуькъочу озаца, — шу на ма-хаъара, вайн укурган начальника, полконака Хьанжалове кхайкхина Ведана вигначуьра со селхана сарахь цIа кхаьчча. КIезгачу гIуллакхана кхойкхур вац полконака пурстоьпал тIех а ваьккхина шена тIе. Суо дIавахаран бахьанаш дуьйцур ду ас шуна. Царех хьалхарниг юьртарчу наха Iедална такхамаш ца бар ду. ДIадаханчу шерийн шуна тIехь дисина декхарш дуьйцур ду ас.

Нахана юккъехь резабоцуш гIовIанаш евлира.

— Тхайна тIехь дисина декхарш-м дагахь хаьара тхуна, — вистхилира юккъера цхьаъ. — Уьш ткъе уьттазза дийцина ахь тхуна. Хьайн делахь, кхин дийцахьа, СаьIад.

— Бакълоь, БIаьштиг, бакълоь. Кху шелехь эрна хан яйа ца оьшу!

— Керланиг а дуьйцур ду, БIаьштиг, — шен гIовталан хьалхарчу киснара схьадаьккхина, деалха тоьхна кехат даржа а дина, цу тIе хьаьжира СаьIад. — Соьмаш, кепекаш ягарйийр яц ас. Пачхьалкхан налог дезткъа туьма. Юьртан юкъарчу гIуллакхашна яла еза налог шийтта туьма. Шера некъаш а, дика тIеш а, юьртахь цIена хиш а хила-м лаьара шуна, амма оцу гIуллакхана харж яр дезац-кх. БIаьн налог ткъа туьма. ХIор юьрто оц-оццул налог ца елча, мел IаьIа хаьий шуна? Аш ахча ца делча, Iедале кхабалур дуй-те Нохчийчохь лаьтта эскарш?

— Дер деза оьрсийн махка дIадига. Нохчаша хьошалгIа кхайкхина ца далийна уьш, — мохь туьйхира хьалха лаьттачу жима тиша, векънначу воккхачу стага.

— Янаркъа, вай кхайкхина хьошалгIа далийнехьара и эскарш тоххар дIадахана хир дара. Хьоьга хоьттуш схьа а ца далийна, хьуна лаарх дIа а дуьгур дац. ТIехула тIе, хьо юкъа ца лелхаш кхузахь къамел дойла а ца хилла сан. ТIаккха, салт ца довлархьама тоькху налог дезткъе итт туьма ю шуна тIехь. Салт ваьллачунна хьаькхарчий яайо, цигахь далла гIуллакх дойла ца хуьлу, керстанашца вижар-гIаттар, цара кечбина кхача баар къилахь ду, бохуш салт ца довлу шу, я шаьш цIахь дитарна тIера Iедална налог а ца ло. Я пачхьалкхан декхар охьадилла, я яханчу бIаьста эскарш а бевлла, Япо тIаме баханчарна тIаьххье дIагIо. Эскарехь шо даьккхича ткъе диъ туьма ахча ло. Цхьана ден бахам! Цхьана шарахь. Шо кхочуш доллу Аьрсамирзин Эламирза а, Аьрзун Мохьмад а, Солтин Солтха а цигахь волу. Я цига гIо, я, цигахь гIуллакх дечунна дала, Iедална ахча луо. ТIаккха, байначу баттахь Оьрза-гIалахь лачкъийначу шина говран а, цхьана аьттан а лар вайн махка

тIе сана. Церан мах ткъе ялх туьма бу. И ахча хIинца а схьа ца делла аш...

— Вайн махка тIе ялийнарг харц лар ю. Тхоьгара гIуда дакъахархьама!

— Вайн эвлахь къуй бац!

— Шен ворхIа а дена наьIалт хуьлда и диначунна!

— ГIовгIанаш ма ейша, нах! — мохь бетташ, куьг лестадора СаьIада. — Къуй бац элира ахь, Доша? Хьуна уллохь лаьтта Хьомсаркъа мила ву? Эвлаяъ ву иза? ДIога лаьтта Мудар малик ву? Цо къаьркъа стенах муьйлу? Теркал дехьарчу ярташкара лаьхни арадовла ца дуьтуш, къоланаш деш хене буьйлуш бац уьш? Я, со санна, хьаькамалла долуш а, я, Iабдин санна, туька болуш, я Панта-Хьаьжин санна, дуьйш масех кха долуш беха уьш? Хьай-хIай! Полконака омра дина, юьртана тIехь долу Iедалан соьлкаш, кепекаш цхьана ягарйича ши бIе шовзткъе итт туьман диъ сом а, къолана тоьхна ткъе ялх туьма а тахана дуьйна кхо бутт баллале аш Веданан укурган хазне охьа ца диллахь, ша, бIаьста йоллушехь, кхуза тражникаш а бахкийтина, чуьра йийбар дIаладийр ю, тIе цхьацца нах Сибрех а хьовсор бу, аьлла. Шу паччахьна дуьхьал ду, юьртдас а, суьдо а аьллачуьнга аш ла ца дугIу, аш байрис бунт ю, боху цо. Цул сов, цунна хиъна, харачойн Зеламхас шен обаргашца вайн юьртахь буьйса яьккхинийла. Ас дуьххьал дIа боху, Доша, ахь а, Хьомсаркъас а хIокху юртана бохам бийр бу. И обаргаш кху юьрта ма кхийла. ШолгIа и меттиг хаалахь, кху юьртахь виллина Iен гIалгIазкхийн бIе дошло воуьйтур ву ша боху полконака. ТIаккха атта хир ду шуна дуучуьнца-молучуьнца, говраш а уьш кхаба. ТIехула тIе, герз лелор нохчашна дихкинийла шайна шал шера хуъушехь, герзах воьттана веана шу массо кхуза. Шуна марах дер шуна иза. Герз схьадаькккхина ца дуьтуш, ла ца дуллуш гIуданаш деттар ду шуна...

— Хьан?

— Iедало.

— Шун маттаций?

— ГIалгIазкхашна йоллу бакъонаш хила еза нохчашна а. Цхьана паччахьан Iедална кIел даьхна ца Iеш, цаьрца цхьана махкахь тIехь деха тхо. Нохчашна дихкина герз, ткъа гIалгIазкхашна, цара бакъо елла ца Iеш, доцчунна Iедало ша ло герз.

— ГIовгIош ма ейша, хIай нах, хIай! — Iаса хьала а лаьцна, мохь туьйхира чалба йолчо. — Ой! Шу муха ду? Эхь-бехк, гIиллакх бохург хIун ю а хаьий шуна? Вистхила витийша и стаг.

— ЛадогIа, нах, ладогIа, — хьала а таьIна, лохха вистхилира жоьпан Iачех цхьа воккха стаг. — Шайна хетарг тIаьхьа эр аш. Дийца ахь, СаьIад.

Цуьнгахьала балийна охьаховшийча санна, бист ца хуьлуш, реза болуш ладоьгIура баккхийчу наха шайн юьртдас кхийсаре дечу къамеле.

— Сан-м дац кхин хIумма а. Дийцарх ладугIуш стаг а ваш кхузахь. Ас иштта дIаэр ду-кх полконаке: ас аьлларг цхьаммо ца до, со мукъа а ваккхе кхин юьртда хIоттаве. Янаркъа, Доша, БIаьштиг, Хьомсаркъа — дуккха ма бу уьш. Царех цхьаъ хIоттий ча, цо дийр ду шун дола!

Накхармозийн тускарахь санна, гIовгIанаш евлира нахана юк къехь:

— Оха тхаьш хоржур ву тхаьшна хеттарг!

— Уьш хьайл оьшуш-м ца хета хьуна?

— Церан коьрта тIера цхьа чо лур бацара оха хьох, хьан пол конаках!

— Ца оьшу тхуна хьо тайпа юьртда а, хьуна уллора къаной а!

— Кхин цкъа а тхо гуламе ма кхайкхалахь! Ахь хьовха, полко нака кхайкхача а гуллур дац тхо!

— Цкъа собардейша, нах! — Шен шина накъостехьа гIо. дак кха юкъавелира бIаьргех куьзганаш долу эгIаза воккха стаг. — Делах мукъа а кхера вай! Дала даздина Жабраил маликехула Мохьмад пайхамарна дайитинчу КъорIанехь дала аьлла ду, дуьне нан паччахьаш ша хIиттош бу, цара кхайкхо Iедал шен лаамца ду. Паччахьийн некъ хадийнарг, Iедало бохург ца динарг шена дуьхьал ву, иза гIопал хир ву. Мила ву хIара СаьIад? Делан пур банца хIоьттинчу паччахьо шен Iедал латто вайн юьрта тIе вилли на стаг ву. ХIара вайн юьртан Iу ву, ткъа вай — хIокхуьнан жа. Жа долчунна хьалха Iуьно санна, паччахьна хьалха вайх жоп ло хIокхо...

— Жана а веза Iу!

— Дер деза «жан» дола дан!

— Собаре хилалаш, муъма вежарий! Аш къобал ца до кху СаьIада кхайкхо Iедал — делан лаамца вайна тIе веанчу оьрсийн паччахьан Iедал. Шу реза дац делан кхиэлана? ГIопал хила гIер та-кх шу. Ойла е, бусалба вежарий, ойла. Шаьш динчунна дохко довла, дала гечдийр ду. Iедало тIейиллина муьлхха а налог, пхи ламаз, ткъе итт мархий санна, парз ду вайна. Нагахь далла а, Iедална а хьалха вешан декхарш кхочуш ца дахь, эхарте даха дог дац вайн. ТIехула тIе, вай вешан и декхарш кхочуш ца дахь, ша Iедал кера деллачаьргахула дала бекхам оьцур бу вайх...

— Тоийтахьа, Хьуьса, и хьехамаш хьуо мимар чу хIоьттича бер ахь тхуна!

— Тахана ма хецавели хIара!

— Ас цхьаъ эр дара, нах. Пурба дуй суна?

Дуккха а лен ойла йолу Хьуьса наха юкъахваккхарх пайда а эцна, гонна юкъавелира цхьаъ. Гуламе воьхуш, Iела шеца дIаий зийнарг вара иза.

— Делхьа, Хьуьса-молла, масийтта шарахь оццул дукха вайн цIий Iенош дала деллачу хIокху паччахьан Iедалан чам тхуна м инзаре къаьхьа ма хета. Ван а веана полконака юьртана тIе хIит-

ийначу аш тоам бина тхуна. Нах, шуна хууш ма ду, Iедало хIиттийна юьртдай, къаной дIа а бохуш, гондIарчу ярташкарчу наха уьш шаьш хоржуш хилар. ХIорш лаьхкича хIун дара техьа вай а?

— Ойла йийр ю вай, Доша!

— Шуна хIун моьтту, СаьIад, — хаьн тIе ши куьг а диллина, юьртдена тIеккхоккавелира Доша. — Шу, мерза даа а дууш, хаза дIа а духуш, месийн назбаршла а керчаш, кхоккха зуда а ловзош, Iорах, тхо-м къелла къикъ доьлла, са логе а кхаьчна, хан токхуш ю. Наха юккъехь нийсо а, барт а латтош юьртан дола дан-м къоьнахий безий. Ткъа уьш юьртана дика бевза. Шу наха хаьржина ши, веанчу полконака кха деха, кхелли лекха , киса стомма, дог Iаьржа, са кIилло хьенан ду а хьаьжна, шеггара хIиттийна. Шуьга мило юьртан дола? Цхьаьнга вайн махка тIе харц лар а ялаяйтина, ше а бехк боцуш, ткъе ялх туьма ахча юьртана тIе дожийна Iедало И Iорадаккха ца гIоьрти шух цхьа а. Хьанна хаьа, иза шун юьртахь дуйла а? Зулам доцург, шух болуш пайда бац. Iедало хIиттийна шу кхаба гIерташ, оха хIор шарахь дезткъа, дезткъе итт туьма ахча токху. Цул, нах, вай кхин харжа беза, маьхза болх бен берш, юьртан дола дендерш. Юха вай кхуза гулдалале цуьнан ойла елаш!

— Бакълоь, Доша!

— Вай а дац нанна тIаьхьа даьхкина!

— Ойла йийр ю вай!

— Аш ладоьгIча, кху СаьIаде цхьа-ши дош ала лаьара суна. Нах! Шуна хьалхха, хIокху юьртана а хезаш, суна къу ву аьлла кху лаьттачу СаьIада. Цундела, шу массарна а хезаш, хIокхунна кхоп дала лаьа суна, — куьг айбина, нахана юкъара схьагIертара боркъо стаг.

Наха, гIовгIанаш а совцийна, ладуьйгIира.

— СаьIад, со вац къу, хьой, дIора Панта-Хьаьжий, и лаьтта Хьусений, хIара Iабдий, кху наха юкъа кхета ца бешаш, юьстах лаьтта и хьуьлла ИнарлагIарий — шу ду къуй. Аш къайлах а, кхуллах а талош ду тхо. Тхьаьмданаш, шун сий дала дойла, эхь-бехк цо лоьрийла. Со хIун ала гIерта аьлча, дала сох тешийна туьненчу даьккхина исс са ду сан хIусамехь. Амма, шуна ма-хаьара, кIентий, сан латта дац. Тхан ден хилла кхо урд СаIада дуьйш ду. И кха, тхан да вийча, СаьIдан дас, Iедалехула цхьа машар а боьзна, шен дола даьккхина. Дийцина хIун до цуьнан, шуна ма хаьний иза. И кха дехарх СаьIада схьа ца ло, Iедалехула и схьаийккхий, я кхечуьнгара кхин эций сан ницкъ бац. Нагахь ас иза аьлча, цу тIера со дIаваккха къонаха-м вацара хIара СаьIад, амма Iедало дIа а велла, Сибрех вохуьйтур ву. Дела а, Iедал а хьалдолчуьнгахьа ду. Аш сан латта лачкъийна, СаьIад, хьан да Товсолта а хилла къу, хьо а ву. Ас муха кхаба беза доьзал? Я, ахь санна, Iедалан ялхо а хIоьттина, цхьа мисканаш тало беза, я сагIа деха иравала веза. Сан да а велла маьрша, со а лийр ву.

— Амма мацалла вала ойла а яц. Аш юуш, тхо бӀаьра хьуьй суш Ӏийр дац алахьа, Хьомсуркъа!

— Ой, йолчуьра схьа а эцна, ца йиъча волий со? Я доьзалца мацалла вала веза? Амма ас хӀокху рузбанан маьждигах дуй боуш цӀано йо шуна, айса цхьана а стеган цкъа кхаллал хӀума лачкъийна яц аьлла. ХӀаъ, ас даьхни даладо Теркал дехьара. Цигахь гӀалгӀазкхийн ярташкахь бехаш гӀалгӀазкхий бу, со санна, къен цхьа берш, хӀара СаьӀадгӀар санна, оцу мисканех цӀий Ӏуьйдуш важберш. Оцу со санначу пекъарша хӀун до аьлча, хьо санначеран хьарам даьхни схьа а лоций, соьга хьаладаладойту. Ткъа ас хӀун до аьлча, уьш кхузахь, я Ӏаьнда дуьгий духку. Оцу тӀера йолучу хӀуманах доъзал хене боккху кадетташ. Цкъа доцург, со бахьанехь цхьана а юьртана гӀуда ца тоьхна, иза асий, сан накъосташа-гӀалгӀазкхаший сов а доккхуш, дӀатеккха юьртана. ХӀинца дуьйна цхьа ойла ю сан, Хьуьса. Иза жайнахь муха хир ду хаац. Схьатоьхча дӀатоха олуш ду. ГӀалгӀазкхашка даим даьхни хьала а кхоьхьуьйтуш, ткъа со даим царна тӀе ши куьг а ластадой воьдуш товш дац. Иштта, шу цхьа таро йол-йолчу нехан даьхний наггахь мукъа а охьа ца дигахь, царна хьалха юьхьӀаьржа хуьлу-кх со?

— Тхан даьхни а эцна хьо мича ваха воллура? — гуламехь дуьххьара вистхилира шен шичошца юьстах лаьтта Инарла.

— Мичий? Хьуьнах, Зеламха волчу. ТӀаккха ас, барзо санна, кадеттар дара шух!

— Хьайца со а вигалахь, Хьомсуркъа!

— Къаьркъа молу стаг Зеламхас шен тобане ца оьцу боху. Мудар. Цунна къуй, малархой ца оьшу.

— ТӀаьххьара а цхьа ши дош олу ас, — шен къамел чекхдаккха вуьйлира Хьомсуркъа. — Юьртана харц тӀе дожийна ткъе ялх туьма я Ӏедале дӀадаккхийта, я, бехкениг каравай, цуьнга охьадиллийта, я шаьш такха. Со Ӏедалан бага ма Ӏитта. Со дӀавоьду, соьца вогӀург схьа тӀаьхьахӀотта.

Хьомсуркъина тӀаьххье гуламера дӀавахара Янаркъа, Доша, Бети, кхин а масех стаг. ТӀаьхь-тӀаьхьарниш дӀаоьхуш жимма хан яьлча, хевшина Ӏен баккхий нах бен, адам ца дисира майданахь.

— Аш хӀун олу хӀокху гӀуллакхана, Лорса? — царна тӀе вирзира СаьӀад, шен оьгӀазвахарна халла са а детташ. — Со юьртдахиларах, дика-вон тӀедеъча цуьнан бала кхача безарш, и листа дезарш-м шу дай. Тхол лакхарчу Ӏедало, кхана Ӏуьйрре схьа а деана, юьртан тхьамданаш схьагулбе эр ду соьга. ТӀаккха хӀун дан дохку шу?

Лорса дукха хье ца велира жоп дала.

— Ӏедало жоп деха, тхо цхьаммо а хаьржина нах дац, СаьӀад. Я нахе хӀара де, важа дита ала карахь хӀума а дац тхан. Тхоьга жоп деха ца оьшу Ӏедало. И дӀадели. ШолгӀа. Ахь дагардина декхарш такха долахь, кху юьртарчу хӀор доьзало бохург санна

нуьацца хьайба дохка деза. Долчо-м духкур дара иза, доцчо хIуш дан деза?

— Долчо токхур ду цунна тIераниг а.

— Нехан аьттонаш бац, СаьIад. Еккъа цхьа сискал ца тоьаш болку нах. Цу тIе ахь ма дуьйццу дукха а дац нахана тIехь долу декхарш. Аш цхьа хьарамло лелайойла тхуна хууш ду. Адамийн собар кхачийна, СаьIад. Адам оьгIазе ду. Кхин жоп дац сан цхьанне а дала.

Баккхий нах хьалагIитта буьйлира.

— Цхьа а тайпа дан къамел дац тхан. Лорсас аьлларг оха аьлларг ду. Оцу полконака, шена лаахь, стохка санна, схьа веана тхан тIелхигаш дIахьор.

— Лорсас ма-аллара, адамийн собар кхачийна, СаьIад. Массо дIуманан ю юьхьиг а, чаккхе а. Ларлуш хилар гIоли ю хьуна.

Вовшийн Iодика а йина, шайн Iасанаш а луьйзуш, шишша хьоккха цхьаьна дIасабекъабелира баккхий нах.

«Тохарлерниг бац юьртан гулам а, — ойла йора Iелас царна тIаьхьа а хьоьжуш. — Сий дайна цуьнан».

ХIетахь, Iела къона волчу хенахь, хIор стеган шен-шен меттиг яра оцу майданахь. ХIетахь ца хьуьйсура стеган хьолей, тайпанан доккхаллей. Хан а, хьекъал а, къонахалла а лорий дора стеган сий. Баккхийнаш болчохь охьа ца ховшура къонаниш, цаьргара пурба доцуш бист ца хуьлура. Цхьаммо къамел деш юкъа ца гIуртура цхьа а. Амма баккхийчу нахана а хаара шайн къеналлин сий деш хьехIиттина лаьттачарлахь хьекъална а, хьуьнаршна а, къонахаллина а шайл ца оьшурш буй а, шайл тIаьхьа цара оцу майданахь шайн меттиг дIалаца езийла а. Цундела баккхийчу наха сий а, тIаьрам а бора тIекхуьучу къоначийн. Царалахь къастабой шайна тIехьбора хьекъале, хьуьнаре кегийрхой. Царна хьоьхура дуьнен чохь яьккхинчу хенахь шайна Iеминарг, зеделларг дерриге а. Оцу тIекхуьучу къоначех бара хIетахь Маккхал, Аьрзуй, Чорий...

5-гIа корта

> ХIан-хIа,
> ГIоли ю дорцах ницкъ бустар,
> Садаллалц къийсамехь летар,
> Воьлхучул чевнашка а хьоьжуш,
> Тийначу бердашка а хиъна...
>
> А. Мицкевич.

Оцу дийнахь суьйранна бен шен хIусамда ца гира Iелина. Вина Iуьйлу вокха стаг меттахъхьаван а ца лиъна, цуьнга вист ца хуьлуш рогIехь же вахана иза суьйранна тIаьхьа бен цIа ца

веара. Шайн хьешо божли чуьра кхеллий дӀаяьккхинийла хиъна оьгӀазвахана иза зудчунна дов дан вуьйлира.

— ХӀай стаг, хӀай, ахь хӀун де боху соьга? Вайн устазор ца хиъна суна цо дийриг делккъехь бен. Ас ийзаварх иза чу а ца веара, даккха гӀертарх шада схьа а ца делира. Ахь сайн бехк бийр буйла хууш, со-м дукха гӀиртира цуьнга и дӀа ца яккхийта, — елхха йоллура бехкала яхана хӀусамнана.

Дарвелла хӀусамда генавала воллийла хиъначу Ӏелас хала меттавалийра, дерригенна ша бехке ву, мукъалла хӀун дийр ду а ца хиъна, цхьангге хаттаза ша бира и болх аьлла.

Ӏелас хӀусамдега дийцира ша тахана юьртан гуламе нисвалар, амма цигахь дуьйцуш шена хезначух дош ца элира.

— Тхан юьртдас кху тӀаьххьарчу хенахь дуьйцург дерриг цхьаъ ду, — цавашаре куьг ластийра хӀусамдас. — Цигахь ца хилча а хаьа суна, цо хӀун дийцина. Ӏедалан налогаш, гӀуданаш такхар. Бес-бесар цӀерш а техкина, хьесап дина ца валлал дукха ю уьш. ГӀуда туху, хьо ког тасабелла галвалахь а. Эвла мел веана а, эвлахула тӀех мел волу а хьаькам кхаба веза, царна говраш, ворданаш латто еза. Сайн шина старах чомахь дезар эца йиш ца хилла сан цкъа а. Даима Ӏедалан гӀуллакхана даьхна лелош. ДӀадаханчу шарахь етт белла сан бердах бахана. ТӀедогӀучу шарахь бен дехкар дац цунна тӀаьхьара шинара. Я бежана, я ялта ца доьхкича кера шай дан агӀо яц. Ткъа суна тӀехь, хӀокху шерниг йоцург, пхийтта сом Ӏедалан налог ю. Кхаа-деа туьманал лахахь хир яц хӀокху шераниг а. Лаххара а пхи туьма дала деза сан Ӏедална. Мичара лур ду иза? Аттана тӀаьхьара дохкана духкур олийла а яц. Ялта дохка-м хьовха, аттала даа а тоац. КӀордийна хьех, сих чекх и юьртда а, хӀара Ӏедал а даьлла. Йоккхачу тоьна а воьллина мархашка кхоссахь а, царна дала шай долуш вац. Стохка тражникаш балош веанчу пурстоьпо лаххьийна чуьра салпал ехьна сан. Базара яьккхича хӀун доьху хоттур долуш хӀума дац кху декъа тӀехь. ХӀетте а пхийтта сом дитина тӀехь. Иза-м хӀуьттаренна дитинера цара. Тхешан ден хилла герз дахьа уьш гӀоьртича дуьхьало йина ас. Оцу тӀехула оьгӀазло а йина суна тӀера ах декхар бен дӀа ца далийтира. Зуда, и саьрмасекх, кад, ок кхалой лохьа соьга, берам кечбе ас.

ДегӀана цхьа там хилира, йоккха цӀе а латийна йохйинчу чохь. Хьер баьлча санна кхехкара товханчуьра очакха тӀе хӀоттийна кӀай долу яй. ЦӀенкъа лахъелла, хьолтӀамаш еш йоллура хӀусамнана. Хьакхийна межарг холах тарбеш бохь а баьккхина лаьттара текхахь. Цунах кӀез-кӀезиг межаргаш дохуш, цкъа буйнахь гала еш, тӀаккха кера юккъе таӀабой чӀапбеш, цхьана агӀор охьатуьйсура цо. Жимах долу кхо бер а доллура, нанас шайна беллачу межаргах йина кегий сискалш ятта гӀерташ, цӀарна гонах хьийзаш.

— Гуттар хьийкъина деанчу шарахь, тхешан ялтица халла

шIаьстенга довлу тхо, — дуьйцура хIусамдас саьрмасекхан церган а шIангъеш, — цхьа етт, шуьстуй Iаьнах даккха Теркал дехьа боьлхура нах. Масех стаг цхьанакхеташ, мехах дежийла а лоьцуш. Итт мах боккхура тхоьгара. ХIинца цига а ца дохуьйту, Iедало дихкина схуна даьхни ломара охьалахкар. Цу берашкахь дерг хьо гуш ну-кх. Iай кху чуьра арадовла де дац церан. Берзана бу. Боцу аьтто, етта налогаш. ТIехула тIе, бала а бой юьрта масех баттана сиатий ховшабо кхабийта. Цара дуург, мерг новкъа дацара деламара. Шайна доьгIнарг бен дуур дарий цара. Оьздангаллех чо бац цаьрца. Хьакхарчий ю-кх, боьха хьакхарчий. Шишша-кхоккха, хIор керта бекъна уьш, шайн ворхIий ден баьрче кхаьчча санна белабе, моханаш лелайо. ТIекхаьччарг йоу, хазъелларг дIаоьцу. Хьан слахь говр а, ворда а церан гIуллакхана кийча хила еза. Шера а, арара а хьайн гIуллакх дойла мичара хуьлуьйту хьуна. Уьш дIабахча, юьртахь екаш котам хезар яц хьуна. Лаххьайой бойу. Яппарш йо, боьха баганаш лейо доьзалшка. Я царех летта вала веза, я уьш ловш, котам хилла Iен веза. Цкъацкъа ойла хуьлу царех а, хIокху Iедалх а дог Iабийна, Зеламханна тIахьахIотта. Дукха а нах бу шайн доьзалшца обарг бевлла лелаш.

Тахана мосазза хеззера Iелина адамаша оцу Зеламханан цIе йоккхуш.

— Мила ву и Зеламха? — хаьттира цо.

ХIусамда цецваьлла шен хьеше хьаьжира.

— Ой, харачойн Зеламха вуьйцу хазаза ву хьо?

Iела вуьйхира. Зеламха цIеяххана стаг хилча, Оьрза-гIаларчу нахана иза ца вевзаш хуьлийла а ма дац. Ша гучуваларна кхеравелира иза.

— Хезна. Амма цунах лаьцна тайп-тайпана дуьйцу.

— Зеламха мила ву хоьтту ахь? — Iелина гира шен хIусамден баьрган чохь цIе леташ. — Муха вуьйцур ву хьуна иза? Зеламха — Харачуьра БIаьхон Гушмазукъан кIант ву. Зеламха обарг ву. Цуьнца бу маршонехьа, харцонна дуьхьал къуьйсуш бала кийча нохчийн, гIалгIайн уггар дог цIена, дог майра, дог дика, бIаьрг серла кIентий. Зеламха, нехан цIий муьйлуш, харцонца бехачу нахана, хьаькамашна тIе Мулкулмовт хуьлий вуссу, къечун, мискачун, гIийлачун догъоьцу цо, къизачех, ямартхойх бекхам оьцу. Иза ву-кх Харачойн Гушмазукъан кIант Зеламха!

Суьйранна пхьор а диъна, шаьш паргIатдевлча, шен доьзалх лаьцна хеттарш дан велира Iела.

— Ткъе берхIитта шо хьалха дика таро йолуш вехаш вара со. Сан долахь аьчган пхьалгIа а, дика беш а яра. ХIетахь со сих-сиха волгIура кху юьрта, нахана цхьацца гIирсаш бохка, пхьола дан. Оцу заманахь хIокху юккъехь хьаша вара сан. Туркойн махка вахана шо а даькккхина, цIа веана иза, дукха хан ялале лаьцна Сибрех вахийтира. Оццу шарахь сан гIуллакх а галделира. Доьзал кхо баккха гIерташ, дуьне ма-дду волавелла лела дийзира сан.

Донехула, Кубанехула. ХIетахь дуьйна вовшийн гина вац тхойшинна я хIун хилла а ца хаьа цунах.

ХIусамдас цецваьлла ладоьгIура хьешо дуьйцучуьнга. Гуш дара иза цхьа хIума дагадаийта гIерташ хилар.

— ЦIе хIун яра цуьнан? — хаьттира цо цIеххьана.

— Цуьнан цIей... — йицъелла цIе дагайоуьйту сурт хIоттош, соцунгIа а хилла, тховх хьалахьаьжира Iела. — Цуьнан цIе Iела яра моьтту суна. Шел воккха цхьа ваша бен кхин стаг вацарий хьовх хIетахь цуьнан. И ваша а Турцехь вайнера.

— Сийсара ахь хьайн цIе Андри ю аьлча, дукха ойла йира ас, и цIе йохуш сайна мичахь хезна техьа бохуш. ХIинца дагадеа. Мацах цкъа, со жима волуш, тхайн нанас хьехош хезна суна, кхуза аьчган пхьола дан вогIуш, Андри цIе йолуш, Оьрза-гIалара цхьа гIалгIазкхи вара, бохуш. ГIенах дара, я самах дара хаац суна иза. Схьахетарехь, самах хилла.

— ТIаккха, оцу сан хьешах, Iелех, хилларг хаьий шуна?

— Дера хаьа. ХIетахь лаьцна Сибрех вахийтира иза, кхин хабар доцуш, вайна ткъе берхIитта шо ду. Цуьнца бигнарш а байна, иза а вайна.

— Суна вевзинчу хенахь зуда а, ши кIант а дара цуьнан. Царех цхьаъ хилла хир ду-кх, — дог детталуш сецца, ладуьйгIира Iелас.

— Цхьаберш дийна бу.

ХIусамден багах и дешнаш девлча хазахетта Iела, мохь а хьаькхна, хьалаэккхаза висира.

— Мичхьа бу уьш? Кху юьртахь буй?

— Дера бу. Цуьнан жимах волу кIант со ву, ткъа...

ДIахьажавеллачу хIусамдена гира бос баьхьна, макхвелла Iен шен хьаша.

— Ой, хьуна хIун хилла? — хьешана тIехьаьдира иза. — Же, ма Iелахь зуда, шийла хи далахь!

— Ца оьшу, ца оьшу, — меллаша хIусамда дIахилийра Iелас. — Цкъацкъа коьрте цхьа вон лазар туху суна. Дукха а ца лаьтта. ХIинца дIадели. ТIаккха, дийцал ахь. Хьан цIе хIун ю?

— Iусман.

— ХIаъа, хIинца дагаеа суна. Iумар, Iусман цIераш йолуш ши кIант варий цуьна-м. Iумар хIун деш ву?

Iусманан юьхь кхоьлира.

— Iумар воцуш ву...

Iелин дагна кхин а цхьа чов хилира. Дерриг а лан Iеминчу цо собаре сатуьйхира.

— Муха хилла цуьнан Iожалла?

— Салташа вийна. Iаьлбаг-Хьаьжина тIаьхьа а хIоьттина тIом бира Iумара, тIаьххьара де тIе хIотталц. Цкъа чIогIа чов а хилира. ХIетахь цуьнан ялхийтта, сан дейтта шераш дара. ГIаттам хьаьшначул тIаьхьа цхьа ах шо даьлча нах леца юьрта салтий

дьхинча, церан кара ца ваха веддера Iумар. Цаьрца хиллачу та-саделарехь Iожалла хилира цуьнан...

Хилларш карладевлла, цхьана юкъана вист ца хуьлуш ойла-нашка велира и шиъ.

— Iелин вешин Аьрзун зуда а, кIант а дара. Цаьршиннах хIун хилла?

— Эсет кхелхина пхи шо хьалха. Цуьнан кIант Мохьмад волуш ву. Дукха хан йоццуш, хIокху эвларчу шина стагаца япоца болчу тIеме вахана иза.

Хьаша юха а дIатийра.

— Шайн ден хилла меттиг дIа хIунда тесна аш?

— Тхан цIенна товш яц иза. Оцу меттига тIехь тхан ден дас дина цIенош а ,тхан девашас, тIаккха тхан дас дина цIенош а да-гийна. Иза-м хьалха тIом болчу хенахь хиллера. Ткъа цул тIаьхьа тхан дас доьгIна цIенош а, иза лаьцна Сибрех а вахийтина, пур-тойно дагадайтира. Массара а олура и меттиг тхуна товш яц, цIийнах висна тхойшиъ хIаллакьхилахь цIийнан кIур бов, цигара дIа а валий, кхечухьа цIенош догIа.

— Шун ненан цIе хIун яра? — хаьттира Iелас эххар а.

— Айза.

— Ткъа Айзех хIун хилла, дукха къанъеллий хIара?

— Дера къанъелла. Иза кхечухьа марехь ю.

Оцу дешнашца Iусмана Iоьттина шен дагах чекх шаьлта яьк-кхина санна, дог Iовжийна, некхе катуьйхира Iелас. Юьхь, кир хьаьжна санна, кIайъелла дIахIоьттира цуьнан. Коьрта тIехь наг-гахь биснна Iаьржа чо а эццахь кIайбелча санна хетаделира цунна. Букар дахана дегI кхин тIе а хьаьвзира шалха доьдуш санна. Де-гIе хьаьддачу шелоно егайора настарш. Амма шен кийрара узам балорна кхоьруш, берриг ницкъ гулбина садеттара цо. Зуда маре яхар дара цуьнга даза дисинарг. Оцу тIе хIотталц дерг лайнера. Шаьш а, накъосташна а тIехь хIиттийнчу акхачу эрчонийн теш хиллачу, езачу иттех чевнех дисна моьнаш дегIа тIехь лелочу, Iо-жалла бIозза дуьхьал яларх бIаьрганегIар цатоьхначу Iелин дог датийра кIанта аьллачу деа дашо.

«Гор Айза яI! Хьо, дийна а йолуш, кху хьолехь карочул хьан кхин тIе хIотта дезаш хили велара со. Я суна сайн Iожалла ка-рийна елара генарчу Сибрех, — бохуш бIаьргех хи ца догIуш, кий-рахь воьлхура иза. — Амма сатоха ахь, декъаза Iела, дукха хан ца [illegible] дуьненан баланех хьо хьалхавала».

Хеттарш а совцийна, ойлане ваьллачу шен тамашийначу хьеше а хьоьжуш, дIатийра Iусман а.

— Делхьа, кIантана нана совъяьлла хилла-те? — хаьттира Iе-лас, — я цуьнан шен цIийнах догдаьлла хилла-те?

— Хьанна ер ю нана сов? ХIан-хIа, Андри, суна хIетахь а еза-ра иза, хIинца а еза, ткъа тхан да цо вицвина хан цкъа а яц. Тхан да веллачул тIаьхьа ткъа шарахь сов Iийра иза цуьнга ладоь-

гIуш. Тхойша а кхнийра цхьацца лол бетташ. Цуьнан-м цкъа а яцара тхойша а витина маре яха ойла. Iумар вийча со цхьаъ ни сира цуьнан. Цул тIаьхьа иттех шо а делира. Кху юьртара цхьа стаг висинера зуда а елла. Мухха делахь а, цхьана наха оцу ста гана хьахийра иза. И гIуллакх хьехош хилар а, тхайн нанна маре хьаштдоцийла а хаьара суна, и дерриге а мел сайх къайладаккха гIертарх а. Оцу деношкахь даима гIийла, кхоьлина, бIаьргаш цIий белла хуьлура нана. Эххар а тхан ненадас, со шена тIе а кхайкхи на, элира: «Нана маре яхана бохург кIантана хаза хеташ хIума дац. Делахь а иштталиг хуьлуш схьадогIуш дуьне ду хIара. Кху захь бусалба динехь а, нохчийн Iадатехь а эхье хIумма а дац. Шу ши кIант кхобуш шен ерриг къона хан дIаяхийтина цо. Веллари вуха вогIур вац, ткъа виснарг вахаза валац. ХIинца хьо воцуш шун цIийнах боьрша стаг а, я зуда а дац. Цхьана дена вина цахи ларх ваша а хуьлу, йиша а тов. Айзас-м шега хьеха а ца дойту маре яхар. Амма тховса и захало деха суна тIе вогIур волуш ву вайн устаз. Цунна и дехар далаза ца волу со». Сайна новкъа де лахь а, ненадена луучунна тIетайра со.

— Кху эвларчу стагехь юй иза?

— Ю.

— Хьенан мила ву хIара? Вевзар техьа суна?

— Ахьмад ю цуьнан цIе. Акхболатан Ахьмад.

Акхболатан Ахьмад. Iелас ойла йира. Цунна дагадеара тIом чекхболучу тIаьхьарчу шеран аьхкенан цхьа довха де. Стаг юкъа а ца гIорталуш, юькъа, дIаьвше кIохцал долчу оьртхана коьллаша дIалаьцна гезлойн аре, цIеххьана Хоьшкалдана тIегIоьртина инарла Бакланан дошлойн эскар. Оцу гонах йолчу шина-кхаа юьртара зударий, бераш регIаца йолчу ярташка дIакхалхадал лалц, нохчийн оцу агIор болу коьрта ницкъ гезлошний, хоьшкал дахошний тIехьарчу дукъаца чIагIбаллалц и тIегIерта паччахьан эскарш совцо дезаш я вала везаш дIахIоьттина ши бIе нохчо. Царна юкъахь вара Iела а, Ахьмад а. Де делкъенга даьлча, гIе етта йолийнчу яккхийчу тоьпийн хIоъхаша бух йохуш ирх оьхуш тура оьртханан коьллаш. Дага дуьйлира хоьшкалдахойн цIенош. КIегар довлуш дIаядо аьтту хиррнг шайн ши йоккха топ гу тIе къайленга а хIоттийна, гена йоццуш йолчу боьлакахь Iин чу говраш дIа а тийсина, мостагIа тIекхачаре хьуьйсуш къайлабевлла Iара IелагIар.

Дуьне къардан санна, цхьана-шина сохьтехь йиттина яккхий тоьпаш жимма лагIъелира. Цара аьттачу оьртханан коьллийн ара хула шуьйра меттиг дIалаьцна хьалха доладелира гIашлойн эскарш. ТIаьхь-тIаьхьа герга гIертара еттачу вотанийн гIовгIа. Маларехь къегара цара хьалалецначу тоьпашна буьххьера цхьамзанаш, эпсарийн белшашна тIера хесан кIужалш. Уьш цхьа-ши бIе гIулч герга ма-кхаьччинехь, ека йолаелира тIулгех юьзна хIокхеран ши йоккха топ. Нийса еттачу тоьпийн хIоъхаша хьокхуш охьабохкура

тIегIерта салтий. Амма уьш, цхьа а леш воцуш санна, хьалхагIер-тара. Шера къаьстара церан баккхийбер а, къиза тIулган яххьаш. Хьалхарниш охьаоьгура, ткъа тIаьхьарниш, наггахь совцуш бер-гаш гоьнаш а тухий, зингатий санна, тIегIертара. IелагIеран жим-чу бIона юккъехь байинарш, чевнаш хилларш гучубевлира. Цхьаболчара уьш регIа дIакхоьхьура, вукхара тIегIерта мостагIий се-набора. Эххар мостагIчуьнца чучча бахара уьш. Юкъ-юкъа бен топ ца йолуш, дека доладелира болат.

Бист ца хуьлуш оьгура шина а агIорхьара. Амма хIорш юха ца бовлура. Дацара юхабовлийла, хIунда аьлча, тIехьа лаьтташ зу-дарий, бераш дара, уьш кIелхьара даххалц мукъа а мостагIа сацо валара. Iелина гира, шина салтичо цхьамзанаш Iоьттина хьалаай-бина Iаьларойн Вара кхоьссина юьстах вохуьйтуш, мичара вели на хууш схьаикккхинчу мескитхойн Iабас царшиннах цхьаннан гайх шаьлта Iуттуш а, вукхунна некха тIе а таIийна тапча тухуш а. Шийн Iовраш, узарш, кIур, шаьлтанийн лепар, терса гов-раш...

Салтий кIез-кIезиг бовлуш юхабовла буьйлира, амма геннахь гучубевлира коьллашкахула чаболахь богIу дошлой. IелагIар шайн ши йоккха топ а такхийна, боьлаке юха а бевлла, дойшна тIедешира. ХIинца уьш бIеннал кIезга вара, итт мостагIчунна дуьхьал цхьаъ ца кхочура. ХIун дийр ду ткъа, хIуъу дина а кхин аьрна сохьтехь сацо веза мостагIа.

Юха а вовшахдеттачу болатан гIовгIа. Iелина уллохь каде-тийна Акхболатан Ахьмад. Цуьнан шина а буйнахь цхьацца тур ву. Аьтту а, аьрру а агIор леста и шиъ. Iела тIехь волу сира дин бу. Оцу тIера паргIатвала гIертачу цуьнан аьтту белш дIаьн-дарго ягайо. Ша хIетта Iелина тоьхна, кIур туьйсуш лаьтта тапча юьхьарх а юллий, цунна тоха тур ойбу хьаьрсачу эпсаро. «ХIин-ца м чекхделира хьо», — хетало Iелина. Амма оцу минотехь де-гIаьх къаьста эпсаран корта. «Воха ма вохалахь, Iела! — мохь бетта Ахьмада, шена тIегIерта мостагIий шина а агIор цоьстуш.— Суна тIехьа хаа!» Ахьмадан говран гоа тIе вала гIоьрта Iела, амма хилалац. ТIаккха Ахьмада ондийчу куьйгашца ойий шена хьалха дуьхьал вуьллу иза. «Дийна виснарг вухавала! Дийна виснарг вухавала!» — мохь бетта Ахьмада.

Iелина цул тIаьхьа шех хилларг ца хиира. Буьйсанна юккъехь сацадетаме веъча, цунна юххехь хиъна Iеш Аьрзу а, Маккхал а, ца хилла аьрру пхьарс кочахь Ахьмад а вара...

Iовх, доккха са а даьккхина, Iусмане хьаьжира. Хаац цо стенан ойла йора, цунна хIун карладаьллера, амма иза а вара, куьйга корта а даьшна, гIийла.

— Ткъа муха стаг ву Ахьмад? — хаьттира Iелас.

— Дика стаг ву. Суна ден метта лаьтта иза.

— Аьшина муха ву хIара, реза юй иза шен хIусамдена?

— Дика ву. Массарна а ву иза дика. Амма нана ирс доцуш

стаг хилла тхан. Ша цIа мосазза йогIу, тхан хьалха хиллачу беш а йоьдий, дукха йоьлху иза. Вицлац цунна тхан да. Вицлац. Амма Ахьмадана хамталла а ца йо. Мацах цкъа Ахьмада тхан да лечуьра ваьккхина боху. Цунна чIогIа сий до оха цуьнан.

«Маржа Айза яI! Девзина, вовшашка безам баханчул тIаьхьа дукха лийлира вайша, цхьаьна а кхетта, вовшийн хила йиш йоцуш. Халла вовшахкхетча а, цхьаьна ма кIезиг хан яьккхира вай, мел кIезиг марзо ийцира безамах. Вайшинна вовшийн ца дезний, вовшашка са ца тийсиний-м ца даьлла хьуна вайша вовшех. Дала азаллехь иштта яздина хилла-кх. ХIинца хIун дан деза?» — ойла йора Iелас.

Ерриг къона хан а, безам а, тешам а шена схьабелла, ягарйина ца валлал дукха халонаш шеца цхьаьна лайна Айза ган лаьара цунна. Амма хIун аьлла кхайкха веза нехан зудче? ХIун эр ду цо дагна гергарчу, амма нехан Айзе? ХIетте а лаьара иза ган. Моьттура, Айза гича, цунах бIаьрг кхетча шен кийрара бала байлур бу, иза ах цо дIаоьцур бу.

— Генахь буй АхьмадгIар? — хаьттира Iелас.

— ХIан-хIа, Лаха юккъехь бу.

— Бераш дуй Айзин цигахь?

— КIант ву.

«Дика ду-кх иза а. Сан кIантана ваша ву-кх. Амма суний, Айзиний юккъехь берд бу-иза».

— Кхайкхича схьайогIур ярий техьа Айза?

— ХIунда ца йогIу.

— Цо хьеккхийна дукха межаргаш биъна ас цуьнан хIусамехь. Гича со вовза а магара цунна. Хьо ган лууш Андри цIе йолуш цхьа гIалгIазкхи ву, йогIийла делахь, йола алахьа цуьнга.

— Иза-м хала доцу гIуллакх ду, — аьлла, шен зудчунна тIе вирзира Iусман. — Хьада ялол, зуда, нана йолчу а гIой и хоьттуш Андри цIе йолуш Оьрза-гIалара цхьа гIалгIазкхи ву, ас схьа йола боху алал цуьнга.

ХIусамнана сихха ара а яьлла яхара. Iусман шайн халчу дан харх лаьцна цхьаьцца дийца велира. Амма лерина ладоьгIуш вацара, Iелина ца хезара цо дуьйцург, иза дог детталуш хьоьжура дукха ца Iеш Айза чоьхьа яьн йолчу неIаре...

Къанделлачу майрчун, зудчун дуьненахь шиъ ирс дуьсу: бераш а, шишшиъ вовшийн а. Шаьш онда довллалц бераш дех-ненах хьерча, царна тIегIерта, царех хаьдча гIорасиз дуьсу дела. Амма бераш даккхий мел хуьлу, шаьш шайн амал ечу мел довлу, кIеза кIезиг довлуш царех херадовлу. Уьш шайх хера мел довлу да-на на царна тIегIерта, къан мел ло и шиъ беран лортIе доьду, бераш церан гIортор ю. Къандаларе терра зудчун а, майрачун а вовшашка болу безам а, лерам а тIеттIа тIе чIагIло. Хаьа, къаналло кIелдитича шаьшшиъ берашна а, вовшашна а тIе ца тийжича шайна кхин гIортор йоцийла.

«И цхьа гIортор-м кагъелла дIаели сан, — ойла йора Іелас, — а, сан къоналлин безам, хIинца ма чIогIа оьшура суна хьо...»

6-гIа корта

Суна гац хьан бIаьргаш лиэпаш
Дуьххьара со вохвеш санна,
Массарел а ирс долуш хеташ,
Айвина со лелош санна?
Алахьа, ца йисна хьоьца
Вай тIомахь лелийна йовхо?
Дог сацац къуоналла лоьхуш,
Даханчух богу суй боьхуш...

М. Мамакаев.

Іелас ладоьгIура. ЛадоьгIура, арахь адам дистхуьлу, когийн тата доле, жIаьла латаре. Амма ца хезара. Делахь а, цунна шена хIинни санна хеталора масийтта шо хьалхалера Айзин зевне аз, самукъане елар. Хан мел ели чехкадуьйлуш детталора буйна доьллийчу хьозанчух тарделла цуьнан дог. Набарх санна хезара Іусмана бен балхам. Эххар а, Іелин ойла цо дуьйцучунна тIейирзира.

— Хала ду, Андри, тхан ламанхойн дахар, — дуьйцура цо, шена нана ша дуьйцучуьнга леррина ладоьгIуш Іа моьттуш. — Латта ду кIезиг. Ткъа тхан дерриг хьал цунах доллу. Хьалха Теркан йистонций, Соьлж-хиций хилла нохчийн дика латтанаш паччахьо, цигара уьш дIа а баьхна, шун гIалгIазкхашна делла. Меттахбаьхна нохчий кху лаьмнашка кхалхийна. ХIетахь дуьйна дерриг тIекIел кху кIажахь дохку тхо.

— Хьо жимма галваьлла, Іусман, — юкъахваьккхира иза Іелас. — Ахь боху шайгара дIадаьккхина латта гIалгIазкхашна делла. Бакъду шун латта тIе баха гIалгIазкхий ховшар. Шайн цIийнна оьцу цара шаьш лело латта. И латта бахьана долуш паччахьо, дуьненан еа а маьIIе лоьхкуш, хIаллакбо уьш. Дуй ткъа церан массеран а латта? Дац. Нисса ах сов гIалгIазкхий бу лаьттан форжам а, баьпган юьхк а йоцуш, кхечарна бецаш, со санна, сагIадоьхургаш а хилла лелаш. ТIехула тIе, шуьгара дIадаьккхина латта цхьана гIалгIазкхашна делла а ца Іа. Шун мохк дIалоцуш гIо динчу нохчийн эпсаршна совгIатана а декъна иза.

— Иза а, дера, бакъхила ма тарло. Сан долахь цхьа кха ду, йоккхачу вертано хьулдалла. Юьртара, цхьа иттех цIа доцург, массо поллу со санна. Ткъа тхан юьртан мехкан ах сов латта оцу иттех стеган долахь ду.

— Царна мичара даьлла иза? — духе кхиа гIоьртира Іела.

— Мичара дера дара? Дера дац хьуна иза церан дайх дисний, и цара хьун хьоккхуш цIандиний-м. Іедалан хьадалчаш хилла нах бухдуш, талораш деш, кера деанчу ахчанах эцна-кх. Ткъа хьаьн-

гара, муха эцца хаттал ахь? ТIамой, цунна тIаьххье еанчу мацаллой, къеллой, паччахьан Iедалой божарий а баьхьна, и шайн долара лаьттан кийсак лело а, я шайна сискал лаха а ницкъ боцуш бисинчу зударшкарий, байшкарий цхьана уьрдах гирда ялта а луш, иэцна-кх. Я уьш Iехошший, нуьцкъалий шайн дола дерзийна, я Iедало совгIатана делла!

КIанта дуьйцучо ойла йойтура Iеле. И нийсояцар Iелина гинера туркойн махкахь а, оьрсашлахь а, кхин шена девзинчу къаьмнашлахь а. Амма цунна ца моьттура харцо ца езачу нохчашлахь иштта нах хир бу. Iелина дагадеара ши бутт хьалха цхьана буса шай, Петрой къамел деш Iаш цо шега аьлла дешнаш: «Паччахьо шайн мохк дIалаццалц элий а, мехкадай а боцуш, шайн лаамехь даьхначу шуна йовзац хьоладайн къизалла, ца хиъна цара адам муха дацадо. Амма хIинца хуур ду шуна, я хIинцале хиъна хила а мега. Шу а декъалур ду шина декъе: хьолахошкий, къехошкий. Царех классаш олу. Хьалдерш кIезга бу, адамех пхи дакъа дича цхьа дакъа а хир бац уьш. Къехой дукха бу. ХIетте а хьолахоша бацабо уьш, хIунда аьлча, паччахь а, Iедал а, эскарш а, дин а цаьргахьа ду. Хьо хьайн махка вирзича, хьайн бIаьргашна гур ду хьуна иза дерриге а. «Ткъа со Iовдал ца тешара нохчашлахь иза хьал хIоьттина хир ду цара аьлча», — ойла йора Iелас.

— Муьлш бу и делах бевлла нах? — хаьттира цо цIеххьана.

— Айхьа хIун дуьйцу хаьий хьуна, Андри? — велавелира Iусман. — Уьш-х уггар далла шаьш гергахь нах бу! Молла Хьуьса, къеда Панта-Хьаьжа, юьртда СаьIад, совдегар Iабди, иштта цхьа могIа бу-кх хIара дерриг дуьне кхалларх бузур боцуш. Кхин эхь ца хеташ, рузбана а оьху, устазана улло а хуьйшу!

«Дин а цаьргахьа ду. Паччахь а, цуьнан Iедал а делан лаамца лелаш, делера гIуллакхаш ду, цунна муьтIахь хила деза, дуьненахь бала хьегнарг эхартахь декъала хир ву, хьоьху динадайша къехошна, ткъа шаьш кху дуьненахь декъала хила гIерта. Хьоладай а, динадай а вовшийн гIортораш ю. Царех цхьаберш дIабевлча вуьш а лаьттар бац. И хууш вовшийн гIо до цара,» — дагалоьцура Iелас Петран дешнаш. И дешнаш бакъ хилар чIагIдира гуламехь юкъаваьллачу молла Хьуьсин къамело.

Генарчу сибирски каторге накъосташна тIеяхана Iелин ойланаш юкъахъехира арара схьахезначу леро. Iела тешна вара йогIург Айза хиларх. Цуьнан хьажар неIарна тIе догIаделира. Цо ладоьгIура ткъе берхIитта шо хьалха ша цIахь ма-йиттара къона Айза оцу неIарх чоьхьа яларе. Амма йиллинчу неIарехула чу бу кархьаьвзина йоккха стаг елира.

Шен керара гIаж неIаран соне а хIоттийна, коьртах хьарчийна доккха кIинжийн кортали схьа а даьстина, несе луш, хьеше марашалла а хаьттина, пешах букъ а тоьхна, миндара тIе охьахиира иза.

— Алахьа цуьнга, Iусман, хьо гича, сайн кIентан да гича са

на хазахийти суна, тхо ца диццарна баркалла боху хьуна нанас,— элира Айзас ша паргІатъяьлча.

— О, суна сайн хьаша, цуьнан доьзал а бицбелла хан цкъа а яцара! Ас дукха сатийсира шу гаре. Амма хІара дуьне хьежац вайн лааме. Цул тІаьхьа яьлла ткъе берхІитта шо хан ас кху меттигашна генахь яьккхина. Хено ікъандина вай. Кхечухьа тІеттІа кхаьччехь, вовшийн девзар а дацара, — жоп делира Іелас.

— Зама Іац шениг дитина. Амма суна цкъа а ца дицло, со, кху кІентан да дуьххьара даха хууш, ахь тхуна дина гІуллакх. Адамана ма гойла юха и хан. Цо йиша-вешех, безачех, дуьненах, ирсах а яьккхина, хІара бала хьега йити со...

Айзин кІоргге хьечу эгна, кхоьлинчу бІаьргашна чуьра ара-гІоьртина хиш цуьнан хебарша аьхначу беснешна тІехула сетташ охьадоладелира.

Вист а ца хуьлуш, цуьнга хьоьжуш Іечу Іелин хьаьжа тІе, бер-лан буьртигаш санна, хьацаран тІадамаш хІиттира. Цо, шен хьоьртара лергаш долу кхакханан куй дІа а баьккхина, хьацарна куьг хьаьккхира. «ХІун де техьа ас? — хоьттура цо шега. — Суо вовшийта техьа ас кхарна, я сайх догдиллинчу кхарна ца вовзуьйтуш Николаз волчу Гуьржех гІо техьа со? Цара ма аьллера соьга, цин халкъерчу бохамна бехкечех бекхам оьцу де герга ду. Маршонехьа къуьйсучийн могІаре хІуттур со. Хьанна хаьа цигахь Петр, Миша, важа накъостий ган а мегий суна-м...»

— Вай елла яла со делаІ!.. Хьанна моьттура хьо дийна хир ву, хьо гур ву! — Айзин мохь хезира Іелина.

Хьалахьаьжначу цунна гира, юьхьа тІера бос баьхьна, шена тІе хьоьттина лаьтта Айза.

— Я суна гург гІан ду, я дуьхьал хІуьттуш бІарлагІанаш ю? Алахьа, Іусман, со кхетамехь юй?

Іусманний, цуьнан зудий цецдаьлла лаьттара, Айзас дуьйцучух ца кхеташ.

— Ахь хІун до, хьуна хІун хилла, ва нана? Хьо хІунда яц кхетамехь? — тІехьаьддачу Іусмана дІалецира дог малделла охьайоьду Айза.

— Собар, кІант, — хьаьжира иза, — со кхетамехь елахь, хІета, суна гург гІан дац, я дуьхьалхІуьттуш бІарлагІанаш а яц! И муо бу сайнчу чевнан бу. Ткъа царна бухара бІаьргаш... Уьш эзарнашлахь бевзар бара суна!.. Иза ву, кхин хуьлийла а дац!

ДегІ малделла, шена тІе язъелла Айза маьнги йисте меллаша охьа а хаийна, цуьнан юьхьах шийла хи хьаьккхира Іусмана. Цхьаьна хІуманах шекваьлла, амма гІуллакхах ма-дарра ца кхета иза хьоьжу Іеле, юха нене хьожура. Шен керара хи чохь зока охьахІотто а йицъелла лаьттара цуьнан зуда а.

— Ахь лелориг хІун ду, ва нана? Хьо хІунда йоьлху? — хеттарш дора кІанта.

— Со яла хьан, кІант, хІара-м муьжги ваций, хьан да вай! —

аьлла, йистхилира иза эххар а. Іусмана дІахийцира Айза. Іусманна дукхазза хезнера нанас дуьйцуш, шайн ден хьаьж тІехь туьран чевно битина муо хилар. Амма хІинций бен цуьнан тидам ца хилира шен хьешан хьаж тІерачу муонан. Иза, Іадийча санна, вогІавелла хьоьжура Іелига. ТІаккха юххе вахана, леррана хьаьжира иза цуьнга. Іусманан балдаш, чІениг егайора, хорша еъча санна.

— Дадий? Дада! — мохь аьлла, тІекхетта, Іела маравоьллира Іусмана. — Дада! Хьо цІавирзи, сан да! Хьо хІун деш Іара хІинццалц ца вовзуьйтуш! ХІинца вайша къастор вац-кх дуьненан цхьана а ницкъо! — бохура цо, шен шогачу куьйгашца да мара а къуьйлуш, велхарна юккъехула.

Цхьана ханна белхар хІоьттира чохь. Ден голашна тІе юьхь а таІийна, бер санна, къора воьлхура Іусман. Шина куьйга корта а лаьцна, ши бІаьрг цІенкъа а боьгІна, охьа а таьІна, догІа санна йоьлхура Айза. Царшиннан делхаран аьзнаш къардеш мохь хьоькхура несо. Веккъа цхьа Іела вара кийрахь воьлхуш. Амма цуьна совцо ницкъ ца кхочуш бІаьргех Іийдалу тІадамаш Іенара керахь Іуьллучу кІентан коьрта тІе. ХІоьттинчу хьолах ца кхета кегий бераш, цецдевлла баккхийчаьрга а хьуьйсуш, тапъаьлла тийна Іара.

Къаьхьачу балано лаьццера ден а, ненан а, кІентан а ойланаш. Оцу кхаанне а хаьара да цІа верзаро шайн хІусаме ирс ца деанийла. Церан дегнаш вовшахдоьзначу гуш доцчу пхенаша вовшашка лора кийрахь кхехка бала. Велхаро дагна гІоли йо, амма цо балера ца воккху. Вукху шингахьчул боккха бала шегахь хиллехь а, уггар хьалха меттаеара Айза. БІаьргех ихначу хишна кучан юх а хьаькхна, доккха са а даькхина, йистхилира иза:

— Іусман, вай доьлхуш Іерах гІуллакх нислур дац. ХІара цІа веанийла хиъча, адам гуллур ду. ХІинца ша ма-варра хІара нахана гойтийла дац. Корта а баьшна, дегІ а цІандина, тІе бедар а юьйхина, хІара жимма басе ца валийча девр дац вай. Медина, хьо чехка хитІа гІуо. Ткъа, Іусман, ахь дечиг даккха.

КІант, нус сихха араделира. Вовшашка дист ца хуьлуш цхьа хан ялийтира Іелас, Айзас.

— Хьо чу кхачаре ладоьгІуш Іийра со, Айза. Суна моьттура хьо къанъелла а хир яц, вайша къаьсташ санна, къона сайна хьалха хІуттур ю. И де селхана долуш санна хетара суна.

— ХІетахьлера хьан Айза йоцуш ю, Іела. Иза елла берхІитта шо хьалха. Везан дела, хІунда ца даийтира ахь хІетахь сан са эцна Мулкалмовт!

Айза юха а елха йолаелира.

— Хьо хІунда йоьлху, Айза? Я со цІа веана хаза ца хета хьуна?

— Іела, со ехьа, со хьуна хьалха бехке ю...

— ХІунда?

— Соьга ма дийцийта... ТIаккха а юьйр яй ахь со... Цул хIинц-на сий дIаяккха...
— Со кхетац ахь дуьйцучух, Айза...
— Со кхечу стагаца еха берхIитта шо ду...
— Хаьа суна.
— Ас хьуна юьхьIаьржо йина... Хьуна сан цIий хьанал ду...
— И хьан бехк бац, Айза. Суна дерриг хаьа.
— ХIан-хIа, сан бехк бу иза. Сан даго соьга бохура, хьо дий-на ву, эзарза Iожалла эшийна сан Iела атта лийр вац, хьо суна гур ву...
— Айза, сан дехар ду хьоьга цунах лаьцна кхин дош соьга алалар. Вуьшта а дукха дийци ахь. Хьо бехке яц хиллачунна. Дерригенна бехке зама ю. Со суо а вацара сайна шу гур ду моьт-туш. Ахь хьайна бала бахь, ас гечдийр дац хьуна. Мел дукха, къи-ни баланаш лайна вайша цхьаьна а, къаьстина а. Кху тIехь а собар хила деза. Нохчочун нана, нохчочун зуда, дуьненан муьлхха а ба-ла лан, собар, ницкъ болуш, боьршачу стагехьчул сов хьуьнар а, къонахалла а йолуш хила езар ас хьайна хьехна дицделла хьуна?
Марахь дечиг долуш чоьхьаваьллачу Iусмана хадийра цаьр-шинан къамел.
Оцу буса кхин цхьанна а ца хиира Iела цIа веанийла.

7-гIа корта

Ой, мила Iийр ву
Шен кIажахь тар туьйсуш,
Даймахкахь сийлахьниг кхуллуш?

Ф. Шиллер.

Кхезиг долу хIума а сиха даьржа нохчашлахь. Юьртара юьрта долуш, хьаьнгахула деана а, мичахула арадаьлла а ца хууш кхарстта долу.

ШолгIа де делкъанга далале гондIарчу ярташкахула даьржира дийна доцуш вайна, массара велларг лерина Iела цIа веана боху хабар.

Иза, массо а цецвоккхуш, керланиг дара. Къаьсттина боккха боьлх беллера оцу гIуллакхо мотт-эладитанна сутарчу адамашна. Iела цIа веана, ткъа Айза кхечухьа марехь ю. Цуьнан ши майра ву. Адамашна дуьйцу хезна хIума ду иза ткъа? Айзас хIун дийр ду техьа? Муха хир ю техьа Iелин, Ахьмадан юкъаметтиг?

Цхьаберш гIайгIане лаьцнера оцу гIуллакхо. Iелиний, Ахьмаддий юккъе хIоьттина хьал кхераме дара. Царшинна юккъе мостагIалла дожа тарлора. Юккъе мостагIалла ца дужуьйтуш хIун шиъ дIадоьрзур дара техьа и гIуллакх?

Iела ган оьхучу адамийн гуш чаккхе яцара. Кхуза лестара генара а, гергара а, гIаш а, говрашкахь а. Ахьарх дуьзна кедаш

кхоьхьура зударша. Наг-наггахьчун керахь гора деман чамий, дакъийнчу жижган коржам. ХIоранна а лаьара Iусманна шайн ницкъ кхочу гIо дан. Наха гIо ца дича цуьнан ницкъ бацара керта леста адам юучух кхоьтуьйтуш дерзо.

КетIахь хIоьттина дукха адам латтара. Кертаца диллинчу масех дукъо тIехь кера лаьцна суьлхьанаш долуш, Iасаннйн юьхьигаш лайла а Iуьттуш, хевшина Iара бакхкий нах. Царна юкъахь вара Хьуьса а, Панта-Хьаьжа а. Миска Iела, тIеоьхуш маралелхачу нахехьара охьахаа йиш йоцуш, ирахь лаьттара Iуьйрре дуьйна.

Баккхийчу наха хIорамма рогIехь дуьйцура къоначу хенахь шаьш лелийнарш. «ДагадогIий шуна», — олий волалора хIоре, цул тIаьхьа дийцархочуьнга ладоьгIучеран бIаьргашна хьалха хIуьттура оцу денойн эрчалла, карлабуьйлура тIеман шераша хеназа бехьна вежарий, доттагIий, нийсарой, дуккха а шерашкахь иллешкахь бийца бисина оцу халчу шераша кхоьллина халкъан турпалхой.

— ЭхI, ма кIант вара-кх иза! Кхоам бара цуьнан лаьттах гIойла! — хезара юкъ-кара.

— Кхин вайна гур йоцуш, оцу хенаца дIаяха вайн маршо. Ирс долуш бу хIетахь белларш. Делан цхьана таIзарна санна, вай цхьа декъазниш дисина хIара баланаш Iийша.

— Шек ма довла шу, кIентий, гена дац вайна паргIато гун йолу де! — аьлла, гIайгIане эгначу нехан дог-ойла айа гIоьртира Iела.

— И хьан лур ю вайна, шашах йогIур ю иза?

— ХIан-хIа, цуьнгахьа къийса деза. Иза герз а буйнахь яккха еза!

— Иза-м эрна хьаха ду, Iела. Вайн махка тIехь цхьа а керста воцчу хенахь а ца ларийна вай и дан... ХIинца муххе а ларор дац. Уьш вайл дукха бу Нохчичохь. Ткъа мел ницкъ болуш ву керста паччахь? ДIаваьллахь, хьеха ма делахь! ХIаллак-м хир ду вай, амма маршо-м гурий хьовха!

— ХIан-хIа, Янаркъа, хир ю маршо. Вай керстанна дуьхьал летар дац. Ткъа церан мискачу халкъаца цхьаьна, цуьнан а, вайн а юкъарчу мостагIех тасалур ду. Оьрсийн гIоьнца вохор ву вай вешан мостагIа, церан гIоьнца йоккхур ю вай паргIато. Хаалаш, и де гена дац.

ХIетталц дийца хIума доцуш Iийна молла-Хьуьса меттахъхьайра:

— Маржа, Iела, яI, керстанашца даькккхинчу оцу ткъе берхIитта шаро тиларчу вигна-кх хьо. Айхьа дуьйцург хIун ду хаьий хьуна? Керстанан гIоьнца тов! ОстопираллахI, эхартан зама герга гIерта вайна! Бусалбанний, керстанний юккъехь машар хир бац цкъа а. И хаалахь, Iела. Цаьрца гергарло лоьхург, цаьргара гIо эцнарг, шайтIа санна, делах къаьстина стаг ву. Делан къинхетам бовр бу цунах а, цуьнан гергарчех а, юьртахойх а. Дала лардойла вай шайтIанан карадоьлхучух.

— Юкъа маслаIате дерг олучу меттана, тхо керста паччахьан Iедална дуьхьалдаха гIерта-кх хьо, Хьуьса? — накъосташка бIаьрг таIош, кхоссар йира Янаркъас.

— Вац, вац! Паччахь а, цуьнан Iедал а, иза керста велахь а, дедера ву. Ас буьйцурш муьжгий бу, ДошагIаьрций, Хьомсуркъа-гIаьрций гергарлонош лело...

— ХIан-хIа, Хьуьса, иштта дац хьуна иза, — цуьнгахьа вирзира Iела. — Бусалба а, керста а адамашна юккъехь цхьа а тайпа къастам бац, дин цхьаъ дацар бен. Хьо санна хьолечу вайн молланаша а, церан мозгIарша а херо йоьллина нохчашний, оьрсашний юккъе. Ткъа берриг оьрсий бу моьтту шуна вайгахь латтийначу, латточу Iазапна бехке? Бац. Царех пхи дакъа дича цхьа дакъа хьолахой бу, важа диъ дакъа къехой бу. Хьолахоша бацош, вайн санна Iазап хьоьгуш, маршоне сатуьйсуш, цуьнгахьа къуьйсуш бу уьш. Шуна ма-хаъара, со туркойн махкахь хилла. Гуьржех лелла, оьрсийн мохк а теллина ас. Массанхьа а, бусалба махкахь а, керсташийн махкахь а цхьаъ ду. КIеззиг болчу хьоладайша бацабо къехой. Паччахьой, хьоладайший дIаяьккхина адамашкара маршо, дIадаьккхина латта а. Уьш бу шуна вай Iенийнчу цIийна а, туркойн махка эзарнаш нохчий кхалхорна а, уьш цигахь хIаллакъхиларна а, тхо Сибрех хьийсорна а бехке! Уьш бу шуна хIинца шуьгахь долчу Iазапна бехке а!

— Ткъа Шемалан заманахь вайн ярташ ягийнарш, зударий, берш хIаллакдинарш муьлш бара? — хаьттира цхьаммо.

— Паччахьо а, хьоладайша а Iехош, нуцкъала вайна тIе лоьхкуш, вай санна, миска нах хилла-кх уьш а. Салтий а, вай а хIаллакьхуьлура, ткъа вай Iенийна цIий паччахьан, элийн, мехкадайн, царна муьтIахь болчу динадайн кисана доьдура деший хуьлий. Вай лоьтуьйтора, ткъа шаьш хьал IаIадора.

— Iела, хьо тиларчу вахана стаг ву, — юкъавуьйлира Панта-Хьаьжа. — И тайпа хабарш дуьйцу стаг хьо схьавеанчу вуха дIавахийтин ду хьуна кхузахь. И хаалахь, хьайна юха ваха ца лаахь!

— Со кхеро ма гIерталахь, Панта-Хьаьжа. МостагIаша Нохчийчоь йийначу цIарах ягочу шерашкахь, хьо а, Хьуьса а зударшца цIера вуьйлуш, лечкъаш лелачу хенахь, оха цIий Iенийна даймехкан дуьхьа, цуьнан дуьхьа къийсарна вахийтина со Сибрех а, амма цуьнан дуьхьа сайн са тахана а дIадала реза-м ву со.

— Дика кхетийна вац иза ткъе берхIитта шаро! — Панта-Хьаьжин лере а таьIна, шабар дира Хьуьсас.

— Бакъ ду иза, Хьуьса, — элира цуьнан дешнаш хезначу Iелас. — Дика кхетта вац со хIинца а. Амма кху тIаьххьарчу шарахь сайна шеболлачу оьрсийн, гуьржийн накъосташа суна тоъал кхетийна делла. Цара со кхетийна дерриг къаьмнаш—бусалба а, керста а — цхьана дала кхоьллина цхьа вежарий хиларх, массо къоьллийн къехойн цхьаъ бен мостагIа цахиларх, и мостагIа паччахь,

хьоладай хиларх, церан гIоьнчий шу тайпа динадай хиларх ХIинцца, ткъех де хьалха Петарбухехь салташка нах байийтинарг а ву боху хьо тайпа цхьа мозгIар. Суна кхин дIа хаац, амма оццул хууш хуьлуьйтур вара ас массо а нохчо!

ОьгIазвахана Хьуьса макхвелла хьалаиккхира. Амма юххехь Iачу Панта-Хьаьжас, юха а озийна, шен метта охьахаийра иза.

— Сих ма ло, Хьуьса. Оцу нехан беснаш ца го хьуна? Уьш х цунна тIаьхьахIитта кечбелла Iеш бу.

Дов дала герга дара. Амма оцу минотехь урамо голатухучухула гучуваьллачу дегIана лекха, зоьрталчу стага и къовсам девне балале сацийра. Наха вовшашка ден къамел дIатийра, массеран а тидам оцу стагана тIе бахара. Стаг герга мел гIоьрти къаьстара хIетта сиръелла йоца лергина маж, хаза хьовзийна ши мекх, цIен бос бетталу беснеш. ТIедуьйхинчу бустамаш долчу чоийна тIехула дихкина детица кхелина шаьлтий, доьхкий дара, лепара чухула юьйхинчу атлазан гIовталан кач. Кхузткъе итт-пхиитта шо хан хир яра цуьнан, амма тIехьаьжча шен хенал къона хетара иза. Лекха хьаж дIакъовлуш дуькъачу цкъоцкъамашна тIетаIийна тил линчу месалчу куйнна бухара схьахьоьжучу оьгIазечу шина бIаьр го а, дукъ тIе даьлла хьаьвзинчу меро а ламанан аьрзонан сурт дагатуьйсура цуьнга хьаьжначунна.

Цунна тIаьххье гучуелира тIехь ахьарх а, демах а буьзна ма сех тIоьрмиг а болуш, тIаьхьа тесна ерстана йоккха гомаш а йолуш стерчийн салаз.

Стаг соцунгIа а хилла, салаз шена тIаьхьа а кхиийтина вистхилира стерчийн юьхь лаьцна вогIучу жимачу стаге:

— Салаз кертал чоьхьа а яккхий дIахIоттае. Оцу старана сихха шаьлта хьакха ала Iусмане, — тIаккха аз лахдина тIетуьйхира: — Амма цкъа хьалха Iелина мараэккха...

— Иза мила ву? — хаьттира Iелас шена юххерчу Янаркъе.

— Иза дер ву Ахьмад. Цуьнца волу жима къонаха Айзин кIант ву, Ахьмадана вина...

ДIаса а хилла наха дитинчу кевнехула тIевогIучу Ахьмадана дуьхьал волавелира Iела, ша хиъна Iачуьра хьала а гIеттина.

И минот яра юьртарчу цхьана адамаша тIекхачаре сатийсинарг.

— Ассалам Iалайкум! — аьлла, Iелин куьг лецира Ахьмада, вукхо иза шена тIе а озийна, маракъевлира. — Эзар балех волийла хьо, дала кхин керстанан буйна воьдучух ларвойла, — элира Ахьмада цуьнан бесни тIе шен бесни а таIийна.

— Дала дукха вахавойла хьо а, — аьлла Ахьмад шен марара дIа а хецна, амма куьг дIа а ца хоьцуш, вигна шена улло охьахаийра Iелас: — ТIаккха, Ахьмад, гезлойн аре, айхьа со Iожаллин багара а ваьккхина, хоьшкалдхойн хьаннашка вигна де дицделлин хьуна?

Ахьмад воьхна хьаьвзира.

— Муха дицло, дицдан мега оцу шерийн денош...

— Оцу дийнахь дуьйна со бахьана долуш висира хьо аьрру куьйга тур ца тохалуш. ХIинца муха ду хьан иза?

— Дика ду. Уьш дитахьа, Iела. Нехан доллу аьтту куьг ду бийн, шинна метта а болх бийр болуш. Цул дийцахьа айхьа лайнарг, хьо цIа муха веана.

— ХIун дуьйцур ду хьуна? Сибрех гена, шийла меттиг ю. Хала ю каторга а. Цигахь хьоьгуьйтучу Iазапо хеназа къанво, вожаво, Iожалла йо. Тхуна тоьхна итт шо хан чекх а ялале, Iожалло бахьара сан накъостий. ТIаьххьара а соьца висина Бенара Лом-Iела а кхелхира шуьйтталгIачу шарахь. Йисина ткъе ялх шо хан вайнехан стаг бIаьрга ца гуш яьккха ас. Бакъдерг аьлча, ас дог диллинера со кху махка воьрзур ву, вайна гур ду бохучух.

— Хьайн хан яьккхина ваьлча, цIа ца хийцира хьо?

— ХIан-хIа. Цигахь ваха маьрша витира, амма цIа верза балхо ца лора. ХIунда сецавора суна сайна а ца хаьара. Схьахетарехь, Iаьлбак-Хьаьжа имам валаро яхйирий техьа моьтту суна цигахь сан хан. Мосазза ведира со. ХIоразза а лоций тIе хан тухура. Къанвелла цIа хоьцур ву а, хецча цIа ван хуур ду бохучух а, цу махках а, шух а догдиллина сецнера со... Кху тIаьххьарчу шарахь цхьа тутмакхаш кхийла болийра со волчу. Политически тутмакхаш олура царех. Я вуьшта аьлча — Iедална дуьхьал болу нах. Со цига муха кхаьчча хиъначу цара паччахьна тIекхаччалц аьрзнаш деш сан гIайгIа а бина, мукъаваккхийтира со. Цаьрца вара Николаз цIе йолуш гуьржийн жимстаг. Цуьнан хан чеккхъялар а, со мукъаваккхар а цхьаьна нисделира. Шеца цIа валийна, со Соьлжа-гIалахь охьа а воссийна, Гуьржех дIавахара иза. ХIинца со шуьца цIахь ву. Иза ду-кх доцца дийцича ас лайнарг.

— Хьайца схьавало везаш хиллера ахь иза, — элира Янаркъас. — Вай хьошалла дийр дарий цунна-м.

— Iайла дацара цуьнан. Даккхий гIуллакхаш вовшахдетташ бу уьш цигахь. Амма цо дош-м делла, ша мукъаваьллачухула вайн кхуззахьа гIорта.

— Ткъа и ахь буьйцу тутмакхаш хIун нах бу, Iела? — юха а хаьттира Янаркъас.

— Уьш хьекъале, хьуьнаре, майра, догдика адамаш ду, Янаркъа. Уьш паччахьна а, хьоладайшна а дуьхьал бу. Цара боху, цигахь а, хьоладай а мел бу адамашна маршо, токхо хир яц. Цара боху, Россехь дехаш долчу дерриге къаьмнийн къехой, маршо езарш цхьабарт болуш, цхьа вежарий хилла цхьаьна а кхетта, герз а буйнахь паччахьан Iедална дуьхьал гIовтта беза. ТIаккхий бен яккхалур яц маршо. Царна лаьа хьолахошкара латта схьа а доккхина, халкъан кара дала, адамашна, къаьмнашна юккъехь шайн хIотто, цкъа а адамаша вовшийн цIий ца Iенадойла, дерриг къаьмнаш цхьа доьзал хилла, ирсе дехийла.

Юха а хьалхалерниг долалуш доллийла хиъна Хьуьсий, Панта-

ХЬаьжий гIаьттина дIавахара. Дисина адам, вовшийн дIаса а тоьт туш, Iелина тIе горгделира.

— Иза-м тамашийна хIума ду!

— Ткъа муха далур ду, кеста хир дуй и гIуллакх?

— Кеста хир ду бохура. Цара иза муха дийр ду-м ца хаьа суна. Вайн хьекъалийн ницкъ кхочур бац оцу гIуллакхийн кIоргга ган. Амма аш цхьаъ ца диццдойла лаьа суна: и де тIекхаьчча, вай царна юххе хIитта деза. Оьрсийн паччахьо вайгара дIаяьккхина маршо, оьрсийн халкъо вайна юхаерзориг хиларх со тешийна цара. Цунах, со санна, берриге а вайнах тешийла лаьа суна. Амма, вай дийшина а Iеш, хир дац иза. Вай, уьш санна, Iеламнах дац, амма тIемалой ду. Цара нийса некъ гойтур бу, ткъа вай царна юххе а хIиттина оцу новкъа дIагIур ду.

Iелас дуьйцучуьнга ладоьгIуш Iечу Ахьмада мосазза муьшка йира цунна, иза сацо гIерташ. Амма Iелас ша дуьйцург ца сацадора. Кхин дан хIума а ца хилла, хьалагIаьттира Ахьмад.

—ХIан, цкъа дIасадевлла, делкъан ламазаш дер вай. Схьа оьхучуьра адам лагIделлачуьра, Iелас а жимма садоIур.

* * *

— Iела, ахь дукха майра хабар дуьйцу юьртарчу нахана юккъехь. ХIара тохарлера зама ю моьтту хьуна? Цхьажимма а галдерг хьоьгара далахь, пурстоьпе мотт эцна гIон берш бу хьуна юьртахь, — элира Ахьмада, шаьшшиъ IусмангIеран керта воьдуш Iелига.

— Хир буйла хаьа суна. Амма со тешнарг адамашка дIа ца олуш Iен бакъо яц сан.

— Юха лацахь, хьо кхин цIа воьрзур воцийла хаа деза хьуна.

— Иза а хаьа. Цига юха гIур вац со, Ахьмад. Со къанвелла, кхин Сибрех воьду хан яц сан. Ткъа мацах цкъа вай цхьаьний маршонехьа болийна къийсам ас сацор бац, сайна чуьра са дIа даллалц. Со герз буйнахь лийр ву, амма сан каш кху вайн лаьтта тIехь хир ду.

— Iоттар ю-кх ахь йийриг, Iела. Со кхеравелла, сайн са кхоийна сецца моьтту хьуна? Дуьххьал дIа эрна дара вайн летар. Эрна хIуллакьхуьлура вай. Хьо лаьцначул тIаьхьа имам велира симсаройн Iаьлбак-Хьаьжа. Инзаре майра кIант вара иза. Иза ша а, цунна тIаьхьахIиттинчех нисса ах а хIаллакьхилира.

— Шемалан заманахь дуьйна хьалха вайн халкъан баьччанаша бен некъ гIалат хилла, Ахьмад. Уьш вайга керстанна дуьхьал гIазоте кхойкхура. Вайна, ваьш ца кхетарна, кхин долу къаьмнаш дерриге а вешан мостагIий хетара. Цундела ца бакккхабелла вайга толам. ХIинца вай кхечу новкъа гIур ду. Вай хIинца кхечу къаьмнашца цхьаьна девр ду паргIатонна ара.

— Іела, и дан хьан ницкъ кхочур бац. ХIаллакьхила воллу-кх хьо.

Іела сецира.

— Ой, суна-м хаьа и дан цхьана сайн ницкъ боцийла. Амма и [illegible] ницкъ ђа, хьекъал а дерш Россехь бу. Цундела боху ас нахе, [illegible] вайн мостагIий бац, доттагIий бу, церан гIоьнца бен вайна [illegible]Iато ер яц, оцу денна кийча Іе.

— Ларлуш хила-кх.

— Баркалла хьуна, Ахьмад.

— Къаьсттина, Хьуьса-моллех а, Іабдих а. Делаций, бусалба [illegible]ций кIезиг гIуллакх долуш ву хьуна и Хьуьса. Іедало шена [illegible]Iуллакхана хIоттийна.

— ХIинца-м хала дацара цаьрга ца Іехавайта! Важа, Іабди [illegible] мила ву?

— Совдегаран ХортIин кIант ву-кх. ДагавогIий хьуна иза?

— ВогIу дера-кх. Шен дега хьаьжна-те кIант а? Да-м дика [illegible]лалуш стаг вара цуьнан.

— Дел тIехваьлла кIант. Кху юьртахь цхьа иттех цIа ду шай[illegible] кера сом догIийла хиъча шайн ден дакъа а духкур долуш. Уьш [illegible] боцурш кхин къайлах лелаш айкхаш а бу церан.

— Баркалла хьуна, Ахьмад!

8-гIа корта

Нагахь хьуо стаг велахь,
адамех ма лара,
Даймехкан кхолламе
бен доцуш хьоьжуш верг...

А. Навои.

1

Іела цIаверзаран хьурматана кхаа дийнахь ловзар лаьттира [illegible]-Юьртахь. КхоалгIачу дийнахь, Яьссин тогIи йистехь, ЦIеран [illegible]олучу шерачу акъари тIехь говраш хахкийтира, деза совгIа[illegible] юкъа а дехкина.

[illegible] кхо де дIадаьлча шайн-шайн цIа дирзира юьртара а, арахьа[illegible] а адамаш. Шайн цIа дирзира Ахьмад, Айза а. Іела ша висира [illegible] хIусамехь. Къаьхьачу ойланашца. Амма цул а холчахь дара [illegible], Ахьмад а.

[illegible]уьйра ламаз дина, суьлхьанаш хьийзош поппаран маьнги [illegible] долаш тIе юьхьар а вахана хиъна Іара Ахьмад. Цуьнан ой[illegible] дукха гена яра ша далла дечу гIуллакхана. Ахьмадан хIу[illegible] нехан цIартIехь зуда ма ю. Іела дийна цахиларх массара [illegible]лланчул тIаьхьа ткъа шо даьлча ялийна. Ахьмада ша дага

а ваьлла ялийна а яц. ХIара хIусамнана а елла цхьа висча, цхьана наха дага а бевлла, ялийна. ХIокху шиннен а бертаза, Ахьмадин декхар дацара Iелех йисина зуда яло. ДIора гергара дацахь а, доттагIалла а ма дара цаьршинна юккъехь. Цул сов, вовшийн чIогIа сий деш ши къонаха а ма вара и шиъ. Амма нахана карийра Ахьмад а, Айза а берта дало бахьана. Юьрта баьхкинчу салташа воккхах волу кIант а вийна, цIенош дагийна, кертахь мел долчу хIуманах а яьккхина, Iусманца ша йисинера Айза. ЦIа-цIе доцуш. Доладан стаг а воцуш. Да а къаналла кIелвисинера. Доьзалхо воцуш висинчу шена Iусманах кIант а хир вацара-те аьлла дог а дехира. ЦIа-цIе а, вала да а воцуш дисинчу цаьршиннен ша дола дича, дала цхьана йоле дилларе дог а дехира. Азаллехь синош кхуллуш дала йина кхэл лелла, рицкъанаш хилла цхьанакхийтира и шиъ. Юьхьанца шийло лаьттира цаьршиннен юкъаметтигаш Айзас къайллах дог ца дуьллура Iелех. Амма кIант хиллачу тIаьхьа Iелех дог а диллина, Ахьмадана дика а, муьтIахь а хIусамнана хилира цунах.

Массара а велларг лерина, вицвина Iела ткъе берхIитта шо даьллачул тIаьхьа цIа веана. Эхартара веача санна. Цуьнан зуда Ахьмадехь марехь ю. Ахьмадана цкъа а дуьйцу хезна хIума ма дац хIара.. Нехан цIартIехь нуьцкъах зуда йигнарг вуьйш Iадда ду. Нагахь зудчун бертахь йигнехь ший а доь. Ткъа хIокху шиннен гIуллакх ша тайпа ма ду. ХIуьттаренна, гамонна лелла а дан Оьзда боцчу наха мостагIалла а лелор долуш, оьздачара машаре дерзор а долуш. Сибрех ваххалц Iелел оьзда стаг вацара хIокху Яьссин тогIица. Майра а, оьзда а, къинхетаме а. Махках ваьлла, халкъах хаьдда даьккхинчу ткъе берхIитта шарахь хийцаеллий те цуьнан амалш? Дардиний-те цуьнан дог? Дицдиний-те цо шен кхоман оьзда гIиллакхаш? Дог боьхачу нехан эладитанаша дIони дуттурий-те цуьнан даг чу?

Ши-кхо де хьалха уллохула тIехволуш туькана чу вирзира Ахьмад. Чохь Iабди, Хьуьси бен кхин стаг вацара. ХIара гучу ма ваьллинехь, шиннен а велавар иккхира.

— Ахьмад, шарIо цхьана стеган йиъ зуда хила магадо. Амма цхьана зудчун ши майра хила магийна бохуш дуьйцу а ца хеза цхьанне а. Айза хьоьца ехаш ю, Iела волчу а йоьду. Шуьшиннах муьлхачун сте ю иза? — хьаьттира Хьуьсас.

Iабдин, «кхи-кхи-кхикх» аьлла, велавалар иккхира. Вист ца хуьлуш вахана неI тIе а чIагIийна, чухула гIуй боьллина, Хьуьсин-на тIе а веана, шен нуьцкъалчу куьйга цуьнан гIовталан кач лаьц-на, ветанаш лоьлхуьйтуш, озийна шен мера кIел валийра Ахь-мада.

— Кхахьпано дина кхахьпа! Хьакхин хьотIах даьлла хьакха! Ямарт чангIалкх! Ирс хили шуьшиннен юкъах йихкина шаьлта а йоцуш со кхуза нисвелла. Амма хаалаш, нагахь Iелин, Айзин, сан

а дишниммо диканна а, вонна а цIе ялкхина бохуш суна хазахь, шалшашинен кортош дегIах къаьстарг хилар! Хьакха!

Кхеравелла, ши бIаьрг хье тIе а баьлла лаьтта Хьуьса хьала а воина, гIопастанал дехьахь вегош лаьттачу Iабдина тIе а тоьхна, сихха аравелира Ахьмад.

ХIокху гIуллакхан цхьа йист яккха сацам бина Ахьмад, аренгIарчу цхьана вокххачу Iелам стагана тIе а вахана, цунах дагаваьллера. Цо дийцарехь, майра веллачул тIаьхьа биъ бутт а итт де а даьлча маре яха бакъо ю зудчун. Ткъа гена махка меха вахана, гIаме вахана, йийсаре вигна, кхечу бахьанашца доь доцуш вайначу майрачух дог а диллина зуда маре яхча, ткъа и стаг, хIара Iела сапна цIа верзахь, йигначо и зуда йита а йитина, хьалхалерчу майрачунна юхаерзо еза. ТIаккха, оцу хьалха хиллачу майрачо, нагахь и зуда шена юха езахь, цуьнца мах бина, шен дола яккха еза. Нэ дан ца лаахь, шариIатехь йита а йитина, маьрша йита еза иза.

ШариIатехь-м ишта дара, амма нохчийн гIиллакхашца ца товш, дело там боцуш а гIуллакх ду-кх иза. Амма цхьана агIор ца личча ца долу. Амма, муха?

2

Товханна хьалха, кхакханах бинчу кIедачу миндарна тIе охьа а хиъна, суьлхьанаш хьийзош, оццу ойланаша дIалаьцна Iара Айзина а. МаьркIажал тIаьхьа товхана йиллина ножан стомма гуьйриг алу хилла яьгна чекхъяьллера. Чуьра мехкадаьтта лахделла терхи тIе хIоттийна чиркх а гIелбала боьллера.

Iела а, Ахьмад а балехь вуйла хаара Айзина. Амма цаьршингахь берг бала ма бацара Айзин кийрахь болчуьнца буьстича. Оцу балано кийра боттуш бара цуьнан. Iелина тIедеанчу эхьана Iела бехке ван. Ахьмад а бехке вац хIокху гIуллакхана. Шега еача зуда йигна цо а. Цаьршингге беанчу бохамна бехке иза ша ю. Сибрех доьза вайна майра а волуш маре яхана. Ткъа шо даьлча хIун дора? ЦIа-цIе, керт-ков цахиларх хIун дара? Цхьа бун йина, сагIа а доьхуш, шен кIант а кхобуш Iийр яра-кх. Яллалц. И сацам бина яра Айза. Iелех дог ца дуьллуш. Амма цамгаро кIелвитинчу къеначу дас бохийра иза. Ша вала герга ву бохура цо. Хьан йишайоцуш а, атталла гергара нах а бац хьан а, я Iелин а. Шел тIаьхьа кIантаца цхьа юьсу хьо. ЦIа-цIе, керт-ков а доцуш. Дола дан гергара стаг а воцуш. Iелин цхьаъ бен кIант а я кхин доьзалхо а вац. Дела тIе ма доуьйтийла иза, Iусманна цхьа хIума хилахь Iелин цIийнан кIур бов. Шуьшинна цIа-цIе тардина, кIантана сихха зуда ялийна доьзал боло беза. Амма хьан хIоттор ву иза кога? Наха хьо Ахьмадана хьехайо. Вайн устаз соьга вистхилийта ойла йолуш а бу. Цуьнан дехар духатоха бакъо яц сан. ТIе, оцу гIуллакхана

со реза а хилча. Ахьмад оьзда, бусалба динехь нисвелла, доьнал ла долуш къонаха ву. Цо хьан а, хьан кIентан а дола дийр ду. Iелех дог ца дуьллу бах ахь? Ца лаахь а, дог ца диллича ца долу. Ткъа шо даьлла цуьнан цхьа а хабар доцу. Дийна велахьара цхьа кост ца кхетош Iийр вацара. Тоьар ду вай ткъа шарахь ладегIча. Шен де тIе кхаьчча, массо ву вала везаш. Амма виснарг ца ваьхча а валац. ХIара сан тIаьххьара дехар ду хьоьга...

Дела ву-кх и дерриг хууш. Iела вицвелла а, маре дагадеана а ма ца яхара Айза. Цунна майра ма ца оьшура, ша мел къона елахь а, ша къона йолуш Iелица мел кIезиг хан яьккхинехь а. Сихха цIа воьрзур ву аьлла Хонкара вахча, кхо шо даьлча цIа веара. ТIаккха, дукха хан ялале, итт шо хан тоьхна Сибрех ва хийтира. ТIаккха воккхах волу кIант Iумар вийра салташа. Иза вийна а ца Iийра. ЦIенош а, ков-керт а дагийра, церан миска йии бар а ягийра, халла кхиийна шисту а, етт а дIабигира. ХIара жим чу Iусманца ерзинчу стигли кIел йисира. Къеначу ден къен лаппа гIа ца ягарйича. Маре а, майра а дагавогIучохь яра ткъа иза. Цунна минотана а ма ца вицлора Iела. Шен дуьххьарлера а, тIаьх хьара а безам. Азаллехь синош кхуллуш Ахьмадца кхоллам язбел ла хилла-кх цуьнан. Iусманан а, шен къеначу ден а дуьхьа реза хилира-кх. Ахьмаде безам бохург хьехочохь а дацара. Шена а, Iусманна а иза мел дика велахь а. Iусманна цIенош а дира цо, стерчий а, бежан а ийцира. ХIетте а шийла яра цаьршиннен юкъа меттигаш. Юьхьанца кIант, тIаккха йоI а хилча, шен кхолламна къера а хилла сецира. Даг чохь керла безам ца гIаьттинехь а, Ахьмадана муьтIахь, тешаме а, дика а хIусамнана хилира цунах. Амма далла дика хаьа-кх Айзина мар оьшуш цахилар. ХIара хир дуйла хиънехьара...

— Айза... — лохха кхайкхира Ахьмад.

— ХIун бах ахь... — гIийлла йистхилира Айза.

— Iела цIа веачхьана ойланаша хьере дина вайша. Ишта Iий на девр дуй-те вай?

— ХIун дийр ду ткъа?

— Вайшиннен кхоллам муха хилла хаьа-кх хьуна. Бакъдери аьлча, хIусамнана а, доьзалхо а воцуш цхьа висинчу суна-м хIусамнана оьшура хIетахь. Амма хьо мар оьшуш а, маре дагадогIуш а яцара. Азаллехь синош кхуллуш дала йина кхиэл лелла-кх. Ахь дина йоI а, кIант а ду сан. ХIинца Iела цIа веана. Iеле а, вайшин га а дуьхьал схьа ца алахь а, тIаьхьаш лелаш нехан эладитанаш ду. ХIун дича бакъхьа хета хьуна?

— Хаац. Хьоьга яле, я Iела цIа вале со еллехь дика хир дара. Цхьана юкъана цIа чохь тийналла хIоьттира.

— Цкъа а хIокху дуьненахь ирсан чам ца хууш къанвелла Iела. Баланаш лайна, дала кхоьллинчу цхьана а стагана ла ца бал ла. Бусалба динехь, шариIатехь хьан бакъо ю, хьайна лаахь юха цуьнга дIаяха. Кхин хIусамнана а ялийна цуьнца ваха хаа хан а

ни цуьнан. Ахь мукъа а дог ца эцча, къанвеллачу хенахь иза стенах Іехалур ву?

Айза йист ца хуьлура. ХІун аьлла хила еза? Ахьмада лелориг Шиллакх ду. Юха а шеч оьздангалла гойту цо. Амма Айзин иза дош йиш яц. Айзин кхоъ бер ду. Цигахь — кІант, кхузахь — кІант и, йоI а. Іела а, Ахьмад а ший а дика хилла Айзина. Амма даима дІа цуьнан даг чохь лаьттинарг Іела ву. Цуьнан дуьххьарлера нам. ХІинца дІабаьлла иза а. ХІокху къизчу кхолламо къинхетам бийна. Айзин бІаьргех дуьра хиш хьаьлхира.

— Ахь жоп ма ца ло суна?

Айза йилхира хецаелла. Цуьнан дог хьаъалц вист ца хуьлуш никка Іийра Ахьмад.

— Алахьа, Айза, хьайна хетарг...

— Берриг а бехк сан бу... Хьоьга еана. Даго хьоьхура суна Іела дийна ву, велла вац бохуш... Массара дог диллича а ас дог ца дуьллура цунах. Маре гІур ю бохург цкъа а дага а ца догІура... Иала воллучу дена лаьарг а дина, байлахь висинчу кІентан ойла а йина хьоьга еара. Хьайн дикалла, ахь дола а дира тхойшиннен. Хьайн кІентан ден доцу дола. Тхойшинне иза дицлур ду моьтту хьуна? Амма мацаллла дала диси делира тхойша...

— Уьш дІадевлла, Айза. Ас кхочушдинарг нохчочун, бусалбанан декхар ду. ХІинца вай дохкодийлархь а, делхарх а нисдала хІума яц. Бехкениг а ца лоьхур вай. Лелларг делан кхиэл ю. Іелин дагахь а хІун ду-те?

Айза, букъ нисбеш, хьалатаьІира.

— Суна муха хаьа цуьнан дагахь дерг. Цуьнга и хоьттуш со йолар йоцийла ца хаьа хьуна.

— ГІаддайна хоьттура ас-м.

Цхьа хан елира и шиъ дист ца хуьлуш.

— Ахьмад, хилларг а, лелларг а хьуна дика хаьа. Іелин кІант а, хьан кІант, йоI а йижарий, вежарий бу. ХІуъа хилча а вовшех бохуш йиш йоцуш. Шуьшиннах цхьанна хилла лазам оцу кхаанна хуьлу. Со-м хьехор а яцара вай. Шуьшиъ наха лоруш, хьекъал долуш, оьзда ши къонаха ву. Нах юкъа а ца бухкуш, хаза ший хьаьа а хаий, вовшех дага а валий, бусалба динехь а, нохчийн гІиллакхехь а цхьа некъ лахийша.

3

Ши-кхо де хьалха кІантаца дехха къамел хиллачул тІаьхьа шийн шина доьзална юккъе хІоьттинчу хьолан кІорггера ойланаш ю цуьйлира Іела а. Іусмана цхьана маьІІера дуьйна схьа, ма-дарра дийцира цунна, шайн нана маре яхар муха нисделира. ХІинца Айзехь, Ахьмадехь болу бала а, шен воьхна хьийзар а.

— Делхьа, Іусман, ма вай оццул доьхна хьийза доккха хІума

дац-кх вайна тӀедеанарг, — элира Ӏелас, кӀанте лерина ла а доьгӀна.

— Дацара, наха эладитанаш ца леладахьара. Ахь и шиъ ден деза бохуш хабарш дуьйцу...

Ӏела гӀадвахана велавелира.

— ХӀунда? Мича бахьаница? Со дийна вуйла а хаьаш, нах бела, хьуна а, суна а эхь дина и хьан нана яханехь-м я йигнехь-м мостагӀалла хьедар тӀедожара суна. Бусалба динехь а, нохчийн Ӏадатехь а. ХӀусамда веллачул тӀаьхьа ларъян еза бусалба дино тоьхна хан чекхъяьлча маре яха бакъо ю зудчун. Ткъа хьан нана массара со велларг а лерана вицвинчул тӀаьхьа а ткъа шарахь Ӏийна маре ца йоьдуш. Ахь дийцарехь, ша яллалц Ӏийна а хир яра ден дехар кхочушдан ца лиънехь, жимчу хьан ойла а ца йинехь. Ткъа Ахьмада а йигна иза, шега еача. Бусалба динехь, нохчийн Ӏадатехь. Цаьршиннен хӀун бехк бу? Делан кхиэл ю лелларг. Берийн да велча маре бахана дукха наной бу хьуна. Бакъ ду, «веллачул» тӀаьхьа «денвелла» со цӀа варо жимма чолхе даьккхина хӀара гӀуллакх. Делахь а, вай доьхна хьийза оьшуш дац. Вайгахь доьналла хилчхьана дерриг а дӀанислур ду.

КӀантаца хиллачу къамелана тӀера яьлла ойла, хьаьвззина ткъе пхиъ шо кӀегар, Сибрен каторге дӀаяхара Ӏелин. Шеца лаьна валийна масех нохчо хьалхарчу кхаа шарахь вала а велла цхьа висча, лагерехь волчу цхьана гӀезалочунца уьйр тесира Ӏелас. Ӏедална дуьхьал ву аьлла бехке а вина, итт шо хан а тоьхна валийнера иза а. Бусалба хиларал совнаха, иза кӀорггера Ӏилма долуш Ӏелам стаг хиларо цуьнга безам бахийтира Ӏелин. ХӀора буьйсанна а, мукъачу деношкахь а Ӏелина бусалба динан Ӏилма хьоьхура Низамуддина. Масех шо далале Ӏелина Ӏаьрбан а, туркойн а меттанаш Ӏемира. ШариӀат Ӏамош, зуда ялор, маре яхар, дӀасакъастар юкъадаьлча дуккха а хеттарш дан вуьйлира Ӏела. Оцу тӀехь Шемала шариӀат талхош меттигаш лелийна бохуш хезнера цунна. Маре яха хан кхаьчча йоӀ а, жоьра бисина зударий а маре луш, нуран шайн бертаза, безам боцчаьрга а дӀалуш. Божаршка уьш бигийтора царна ца безахь. Боьрша нах тӀамехь хӀаллакьхуьлуш кӀезиг, ткъа зударий алсам бара. Цундела, боьршачу стеган цӀахь зуда елахь а, нуьцкъах шолгӀаниг йигар а тӀедожадора Шемала лелочух-м кхетара Ӏела. ТӀамо хӀаллакден адам, къаьстина божабераш, дебо Ӏалашо йолуш дора цо иза. ТӀе марехь боцуш ӀаьӀна зударий хьарам новкъа ца боврлийта а дора. Шена еза зуда, я зудчунна тӀе зуда йига дуьхьал ваьлларг зиндане[1] чу воллара, иза реза хиллалц ара а ца воккхуш. Оцу чохь цо йоккхучу хӀор буьйсанна цуьнгара эппаза гӀуда а доккхуш.

— Хьекъал долуш стаг хилла и шун Шемал, — элира Низамуддина, Ӏеле ла а доьгӀна. — Цо динарг шариӀатца галморзахала

[1] Зиндан — лаьттах яьккхина набахти.

ла йолуш дац. Зуда яло хан кхаьчна боьрша стаг шега йогIуш ялахь зуда ца ялош Iер а, маре яха хан кхаьчна йоI я жоьра йисина зуда ша юьгуш стаг велахь маре ца йоьдуш Iер а къилахь лору бусалба динехь. ХIунда аьлча, цкъа-делахь, дала адамийн хIу таса дуьненчу даьккхина ду и шиъ, шолгIа-делахь, шариIатехь гайтинчу некъаца марехь йоцу зуда а, зуда йоцу боьрша стаг а бусалба дино бихкинчу хьарамчу новкъа бовла тарло.

Низамуддина дийцинчун ойла а йина, цхьа масех де даьлча, юха а оцу хаттаршна тIевирзира Iела.

— Сан къона зуда йисина цIахь, жимчу шина кIантаца. Тхан кхоман Iадатехь, со цIа верзаре ладоьгIуш Iа иза. Суна тоьхна итт шо хан тоххара чеккхъяьлла. Цунна а, сан гергарчарна а сох хилларг ца хаьа. Со велла бохуш Iа хир бу уьш. Со даймахка, доьзална тIе вухавоьрзург хиларх дог дуьллу ас а цкъацкъа. ТIе, Iожалла а ма ю когашна кIел. Сан зудчо соьга ладегIар, я сох дог диллинехь а маре ца йоьдуш Iар муха хир ду?

— Иза маьрша хила еза шен кхоллам къасто.

— Цунна маре яха ца лаахь? Ши кIант а ма ву тхойшиннен.

— Маре яхар, цаяхар цуьнан шен гIуллакх ду. Ткъа хьан делар — шена луъург дан цунна маршо ялар.

— Ас муха ло цунна маршо, и дIаккхето кхузара дIа воьдуш вац а, дIадоьдуш кехат а ца хилча?

— Дела теш а лаций, кхузза цIе а тасий йита. ТIаккха, далла хаалхха а, цунна хьалха а бехказа хуьлу хьо.

— ТIаккха, делан лаамца мацца а цкъа сан цIаверзар хилахь?

— Айхьа дуьххьар ялош санна, шариIатехь мах а бина юха а йалийн цIар тIе йоккхур ю-кх.

— Маре яхана хилахь?

— Йигначо йита а йитина, хьуна юхаерзо еза. Нагахь хьуна цуьо юха яло лаахь. Ца лаахь, йигначуьнгахь юьсур ю. Иза а, важа а хьан лааме хьаьжжина хир ду.

И къамел хиллачул тIаьхьа, дика ойла а йина, дела а, Низамуддин а теш лаьцна, Айза шен цIартIера маьрша яьккхира Iелас. Кхетахь ша иза деш Iелина ца моьттура ша дийна даймахка цIа верзур ву а, цIа вирзича, Айза маре яхана карор ю а...

Сагатлуш, кертахь цхьацца гIуллакхаш дан гIерташ лелла, чуирзина, маьркIажан ламаз а дина, вирд даккха охьахиира Iела. Мадина шайн да-нана долчу яхана цIахь яцара, кIентан ши кIант а кхарста ваханера. ХIусамехь деса, тап-аьлла, сингаттаме дара. Цхьадика, хьера вахана Iусман цIа кхечира.

Цхьа а сакъера чу а ца вогIу бохуш хIара дог диллина Iеш, кхуьнна тIера ло дегош учахь когаш а тоьхна, цIа чу велира Ахьмад. Вовшашка хьал-де а хаьттина, юьртара керла хабарш дийцина ваьлча, ша деана гIуллакх дийца вуьйлира Ахьмад. Цо дуьйцург а, хьалха Iусмана дийцинарг а цхьаъ дара.

— Ишта, делан кхиэл лелла, цхьана рицкъанаш нисделла тхойшиннен, — дерзийра Ахьмада шен къамел. — Хьайна лаахь нохчийн Iадатехь мостагIалла лело бахьана а ду хьуна, лаахь, бусалба динехь хIара гIуллакх машаре дерзо некъ а бу хьуна. Дела сан дог гуш а, хаьаш ву, Iела, хилларг, лелларг тхойшиннен бехк кенна дац, делан кхиэл ю лелларг. ЦIенчу дагара и Айза хьан хIусаме юхайоьрзийла а лаьа суна. Хьан кхиэле дуьллу ас хIара гIуллакх.

Ахьмада дийцинчунна жоп ца луш, Iусман чукхайкхира Iелас.

— Хьада, чехка гIой, Лорса, Панта-хьаьжа, Доша, Солтха а схьакхайкхал. Сиха дуьйла а ала.

Массарал тIаьхьа схьакхаьчча Солтха паргIатваьлча, доцца къамел дира Iелас.

— Ас ца дийцича а шуна дика хаьа хIокху Ахьмаданий, сунний юккъе хIоьттина хьал. Доцца аьлча, сан доьзало а ,ерриг юьрто а со дийна хиларх дог диллинчул тIаьхьа ткъа шо даьлча, и сан хилла хIусамнана хIокху Ахьмаде маре яхана. ХIокху Ахьмада иза йигна. Нохчийн Iадатехь а, бусалба динехь а цхьа хьаьрк гац хIума доцуш делан лаамца хилла кхоллам бу иза. Соьгахь бархI шарахь Iийна Айза, ткъа хIокху Ахьмадехь — берхIитта шарахь. Суна вина цхьа кIант ву Айзин, хIокху Ахьмадана дина кIант а, йоI а ду. Оцу берхIитта шарахь сан кIентан дола а дина Ахьмада. Шинхьара а бераш цхьана нанас дина йижарий а, вежарий а бу. Сой, Ахьмаддий, Айзий къанделла, мел даьхча а дукха дехар дац. Амма тхойшиннен бераш а, церан тIаьхьенаш а яха еза. Вовшашна мостагIалла-м хьовх, гамо лело а хенаш а яц тхан, я лело бахьана а дац. Далла а, суна а бен ца хаьаш цхьа хIума а лелла хIокху гIуллакхана юкъа догIуш. Сибрех ваханчул тIаьхьа пхийтта шо даьлча, со дийна цIавоьрзург хиларх дог а диллина, сайца ши гахь нисвеллачу цхьана воккхачу Iелам стагах гIезалочух дагана ваьлла, дела а, и Iелам стаг а теш лаьцна, кхузза цIе а тесна, и Айза, сайн цIертIера дIа а яьккхина, шена лаахь маре яха а, лаахь ца яха а, сайн декхар йолчуьра маьрша йитинера ас. Цу гахь сан дашах шу ца тешахь, айса иза дина аьлла шуна хьалха КъорIанна тIехь дуй баа кийча а ву со. ШариIате даьккхича а, нохчийн Iадате даьккхича а, мискъала-зарратал бехке дац Ахьмад а, Айза а, цаьршиммо цхьанне дина эхь а дац. Соьгахьара цхьа а тайпа хьагI-гамо а хир яц цаьршиннеца. Со цIа вале санна, шина хьарчу берашна юккъехь гергарло хила а деза. ХIокху юьртахь зударша а, царел а оьшучу цхьацца божарша а тхох лаьцна цхьа питане эладитанаш леладо бохуш хезна суна. Цундела, тховса вайн хилла хIара къамел юьрте дIахаийта. Тховсачул тIаьхьа и тайпа эладита даьккхина стаг суна хаалахь, цуьнца сан цкъа а машар хир боцуш мостагIалла хир дуйла а хаийта. И дехар къаьсттина а хьоьга ду сан, Панта-хьаьжа, хIунда аьлча, и эладитанаш айана леларш хьан уьйраш йолу нах бу боху.

Хьеший дIа а бахана Iела ша висча, «даргI-диргI» аьлла неIарин тоьхна, вовшашна хьалхавала къуьйсуш, хьуьхь воьлла са-оьIуш, цIа чу иккхира Iусманан ши кIант. Цаьршиннен яххьашна Iехь воккхавер, куралла а гора. Ша-ша хьалха ала гIерташ, вовшийн дIаса а тоьттуш, шаьш деанарг цхьатерра схьаIанийра ширниммо:

— Дада!

— Ва дада!

— Эвла Зеламха веана!

— Вайга вогIуш ву боху!

— Хьо волчу!

Iела шайга хаттар дан а кхиале, тIе-кIел неIарх ара а иккхина, шийра ши кIант.

Геннара схьахезара говрийн бергийн татанаш, летачу жIаьлийн гIовгIанаш а. И татанаш а, гIовгIанаш а тIаьхь-тIаьхьа герга гIертара. Берашна цхьаъ тарделла хир ду-кх бохуш, хиънацуьра чIоггах а ца волуш Iара Iела. Амма дукха хан ялале говрийн бергийн татанаш церан кетIахь севцира.

Iелин дог тохаделира. «Ой, боккъал а со волчу вогIуш-м вац хир ду иза? — цецвелира иза. — Соьца хIун гIуллакх хир дара дуьйлан?»

Сихха хьала а гIаьттина, аравала дагахь шена тIе бедарш юха дIоьттира Iела. Амма хIара лелла валале, керта арахь нехан къа-ьллин хезира...

9-корта

ЦIа дезаш схьавогIург,
Тхайн баьрчче воккхур ву,
Мацвелла чувеънарг
Вузийна, вижор ву.
Тхаьш дезаш схьавеънарг,
Везаш тIе оьцур ву.
ЦIий Iано вогIуш верг,
Шен цIийла керчор ву...

Нохчийн халкъан илли.

Зеламха...

И цIе яра ткъолгIачу бIешеран юьххьехь Нохчичохь а, генна цуьнан дозанал арахьа а хезаш. Мискачара, гIийлачара безамца, доглица йоккхура иза, ткъа хьолахоша — цабезамца, сийсазе.

Зеламха обарг вара. Обаргалла — иза дIадаханчу бIешеран юьххьехь Нохчичоь тIеерзор тIаьххьара а чекхдаьлча, кхузахь пачшахьан кьизачу Iедало кхоьллинера. Обаргалла — иза Нохчичохь пачхьалкхан тIеман-колониальни Iедалшна дуьхьал цхьаццаммо а, цхьаннакхетта а адамаша латто къийсам бара.

И къийсам болабелира паччахьан колонизаторшна кхузтк… пхийтта шарахь йина турпал дуьхьало эххар а кагъелча, цунн… тIаххье хилла дуьххьарлера гIовттамаш цIийла керчийна, кер… юкъара гIаттам кеста хиларх цара догдиллича.

И ша тайпа къийсам дIаболорхойх вара дIадаханчу бIешер… кхузткъалгIачу шерийн юьххьехь обарг ваьлла гиххойн Вара.

ЦIарна а цIе яханчу нохчийн обаргаллин тIаьххьара чуб… сирла седа бара харачойн Зеламха.

Зеламха — иза иттанаш шерашкахь паччахьан Iедална дуьх… турпал къийсам латтийна, эххар а цо нуьцкъала карадерзийна, ам… ма паччахьан набахтица машар боцуш мосуьйттазза гIаьттина, м… суьйттазза шен цIийла карчийна, етташ, лоьллуш, кхалхош, с… саздеш, бIарздина, дардина, гIелдина, амма хIетте а колониал… олаллина кера ца Iемаш, цунна къар ца луш, харцонна дуьх… къуьйсу дийнна нохчийн халкъ дара.

НеIарх хьалха чуваьлла Доша, Iелига салам а делла, дуьх… сецира шена тIаьхьа вогIучу хьешана некъ а буьтуш.

— Iела, хIара Харачуьрчу БIаьхон Гушмазукъан кIант Зел… ха ву. Хьо ган а лиъна, схьавеана хIара.

Iелина тIевеара Iаьржа верта а кхоьллина, бIаьргаш, марий б… ца гуш боьмаша башлакх хьарчийна юккъерчу дегIара стаг.

— Ассалам Iалайкум. Суьйре дика хуьлда хьан, воккха ст…

— Ва Iалайкум салам, марша вогIийла хьо, Зеламха, — ку… кховдийра Iелас.

— Маршалла хуьлда хьуна а, — шен ондачу доккхачу … куьйга юккъе къевлира цо Iелин куьг. — Даийта дика а до… дала вон ма хьажадойла кху хIусамашка.

— Дала диканца дукха вахавойла хьо. Дала юьхьIаьржо… ямартлонах, тешнабехках Iалашвойла хьо. Делхьа ма дика … Доша, шуьшиъ веана. Суо висина сагатделла воллура со. Же, … яккхалаш тIера сов-ков хIума. ОхI, дала дог дика де шуьши…

Кхоьллина верта а, коьртах хьарчийна башлакх а цо дI… кхича, Зеламхе бIаьрг тухуш, коьртера когашка велира I… Юьхьиг охьа а ерзийна, коча тесна дошлойн топ, некха тIехь м… зах йохуш, юкъахйихкина патармийн кхо гIап, коча тесна д… тур, юкъах йихкина кхелана шаьлта, шиъ тапча.

— ХIоккхуза валий охьахаал, Зеламха. Товханна уллохьа. До… ша, хьайна а цхьанхьа охьахуийла нисъехьа. Iусман, шайн … могуш яц аьлла яхара Медана. КIант вахийтахьа цун… тIаьхьа.

Кочара схьадаьстина тур Дошега дIаделира Зеламхас, ам… ша охьахууш, топ шена улло дIахIоттийра. Бехкала даханчу … нан бIаьргаша шера схьабохура: «Хьох-м тешара со, хIусамд… ма хьо доттагIа хиларх, мостагIий дуккха а бу сан. Уьш м… даим сема, сакх, ас дIа мел боккху ког тергалбеш. Хьан… хIокху минотехь уьш хьан цIенна тIе текхаш бу бац? Иштт…

обарган дахар — нехачул бIаьрг сирла, лерг сема, хьекъал ира, вуьйш каде долуш, массо хIуманах ларлуш хила веза иза».

— ТIаккха, Зеламха, цIеранаш хIун деш бу, могаш буй, хьо а валлой?

— Дала дика кхобу, Iела. Шу хьоттуш Iийра со-м Iусмане.

— Дала делла хьал токхуш дохку тхо а.

ХIорш вовшашка хьал-де хаьттина, дара-дацара аьлла бовлучу хенахь, араиккхинчу Iусмана шен кхоъ бен боцчу уьстагIах цхьаъ бийна, тилийна, чубеъна, дукъох боллучу мIерах хьалаоьллира.

Шаьш кхоъ вовшашка цхьацца хеттарш деш къамеле ваьлча, Iелас даим шена дагахь лаьттачун ойла йора. Зеламха шен ойланашца мила ву а, изаъша волчу хIунда веана а сагатделлера цуьнан. Цаха дийцарехь, Зеламха обарг ваьллера зударшна тIехула даьлла дов бахьанехь. Амма луралла хьаьрчина стаг лечкъаш лела, чIирхоша ша витталц я валлалц. Доьзалца юьртах а волий, ц хкелхий а воьдий. Лурбоьллачу нахах наггахь бен ца волу тхораш дийриг, ца ваьллачу денна, тIетовжа кхин меттиг ца хилла, дуучу рицкъина, тIедухучу барзакъна, герзана лорий. Иза стеха шена тIе кхин керла цIий дожарх. Цунна цуьрриг лаац Iедална новкъа гIерта. Шера хаьа, шина мостагIчух — чIирхойх а, Iедалх а ларвала шен ницкъ кхочур боцийла. Лурвоьлла стаг деккол цхьа шен са дадийна лела. Ткъа Зеламха? Обарг ваьллачул тIаьхьа керла масех цIий хьарчийна цо шех. Iедална зулам дарх-м хуьлуш а ца ларлора иза, мелхо а, цунна дуьхьалваьлла. ХIанта, луралла дац Зеламха Iедална дуьхьалваьккхинарг, къизчу бахамех а, цIубдарша санна, къинхьегамхойх бекхачу хьолахойх а цуьнга бекхам оьцуьйтург. Кхин ду бахьанаш. Кхин. Амма мила ву Зеламха? Революцин дарц даьлча, нохчийн халкъан коьрте хIотта а, бусалбий, керстий ца къестош, кхечу халкъашца цуьнан барт кхолла а, иза паччахьан Iедална дуьхьал дига а ницкъ кхочур барий техьа цуьнан? Дийцарехь, хIара хьекъале велахь а, Iилманан охIла вац. Майра, хьуьнаре, оьзда, хьекъале, амма бодане нохчо. Хьекъалан пайда ма бац, цунна уллохь Iилма ца хилча. Iилма а эрна ду, цунах пайда эца хьекъал дацахь.

Оцу цIарна а цIе яханчу обарган даг чу, хьекъалан кIорге хьажа лаар дара Iелига иза ган сатуьйсуйтург. Iела ларлуш хеттарш деш вуьйлира хьеше. Ткъа хабаре воцчу Зеламхас юьхьанца халла бен жоп ца лора хеттаршна. Амма хеттарш тIаьхьо шен деган чевнех хьоьхкадала доьлча, хецавелира иза.

— ХIан-хIа, луралла дац со а, соьца берш а арабаьхнарг, — элира а Iелин хьалхарчу хаттарна жоп долийра цо. — Массарна а долу къеллий, мацаллий, мискаллий хилла а ца Iа со обарг ваьккхинарг. Вайгарчу берриге бохамийн, баланийн, гIайгIанийн нана хIара вeIалт хиларг — паччахьан Iедал ду, Iела. Къеллина а сацурух. Мацалла а лало. Iожалла а лела-кх шен новкъа. Халаниг, са нитохалург, собар кхачориг хIун ду аьлча, Iела, цхьаммо хьо сий-

сазвар, хьо стаг хьовха, адам а цаларар ду. Веданахь гIап мел ю,
оцу гIопа чохь эскар мел лаьтта харцо дIаер яц Нохчмахкара.
Ткъа мел ю и гIаьпнаш Нохчичохь? Нохчийн дегIана дина даьI
наш ду уьш. Царел сов, вай дага юккъехула доькъуш ехкина
гIалгIазкхийн ярташ. Хьо ца хилла Веданан гIопехь, со а хир ва
цара, цхьа нохчо а гIур вацара цига шен ницкъ кхаьчча, амма
эшамо вуьгу. Эшам даима тоьла къехочун ницкъал. Оцу гIопан
баролал чоьхьа туьканаш ю оьрсийн а, вайнехан а совдегарийн
Башхо яц хьенна хилча а. Ерриге а цхьа хьакхарчий ю уьш. ТIе
юха бедар еза. Кертахь марс-мангал, бел-шада оьшу. Уьш цаьрга
ра ца эцча кхин хуьлийла яц. Кхечухьа-м гIур вара, амма хьо дIа
кхаьччохь, бухахь изза хьакхарчий карайо-кх. Хьо хилла вац, Iела,
Веданан гIопахь. Дала тIе ма доийтийла хьуна цига вахар. Зуда
санна, юкъ а яьстина шаьлта салташка а елла, церан цхьамзанаш
на кIелхула а ваьлла ваха веза цу чу. Цара боьлуш, Iоьхуш, хьо
сийсазвеш ечу яппаршка ла а доьгIуш. Хьанна хаьа цара хIун
дуьйцу, уьш стенах буьйлу? ДегIах хьуьйсу. Зударшна а... Вайна
дерг дерриге а беламе хета царна, дерриге а сийсаздо цара —
дела а, дин а, амалш, гIиллакхаш, бедарш. Деда вара тхан бIе
цхьаъ шо долуш. Къоьжа, букар а хьаьвзина. Тхан да а, со а
Соьлжа-гIаларчу набахтехь волуш, шен са дацарна, тхо цIа хеца
хьара аьлла дехар эцна шена тIевеъча, Веданарчу полконака Даб
рольскис цуьнан сиръелла маж лаьцна, иза дIаса а лестош, бага
лейннера. Муха хета хьуна иза? Йоккха майраллий, оьздангаллин
яц иза оьрсийн полконакана! Амма со и диццина Iеш вац, ас мар
доккхур ду цунна иза. Оцу гIопан баролал чоьхьа бехачарна
шаьш — элий, ткъа арахьара берш — лайш хета. Оьрсий хилчхьа
на цуьнан бакъо ю оцу чохь ваха, ткъа нохчочун — иза эпсар я цхьа
кал-цIолла елахь. Муьлш бу цу чохь бехарш? Кхахьпанаш! Эхь
бехк а, оьздангалла а яйна кхахьпанаш. Дийнахь, бусий халда
муьйлуш маларш, ловзош кехаташ, оьзда мел доцурш!.. Вайнехан
эпсарш бохий ахь, цаьрга терра лела гIерташ, царел а тIехбевлла,
гуттар цIармат лела. Оцу гIаьпнаша чуьра араоьхучу боьхучу хьо
жано бехдина хIара вайн лаьмнаш.

Юьхьанца оццул сапаргIатечу Зеламханан аз, тIаьхь-тIаьхьа
айалуш, чIагIделира, сийначу цIарах богура оьгIазлонах буьзна
ши бIаьрг.

— Иза, Iедало вайна латто харцо, къизалла, вай сийсаздар,
иза ду, Iела, нах цунна тIе берза ца буьтург, со ара ваьккхинарг.
Цо лерац вайн дайн гIиллакхаш. Вай ваьшлахь луьсту долу гIул
лакх шайга а оьций, дерзоран меттана довхошна юккъе мостагIал
ла дожадо. Юьртана тIе муьлш хIиттабо Iедало? Хьекъале, оьзда
нийсо ен йолу нах ца хIиттабо. Доккхачу тайпанах, хьалдерг, хари
бакъ ца хьехош, шаьш дIакховдийнарг ден дерш хIиттабо. Иштта
бу массо юьртдай а, къеданаш а, молланаш а. Церан гIоьнча ву
гай юьзна мел верг. Уьш берриге а Iедална бохкабелла нах бу

Уьш Iедало вайна тIехIиттийна шегахьа болу дела, вайн мостагIий болу дела. Церан цхьабарт бу! Тхуний, тхан захалашний юккъе деана дов иштта гена дер дацара тхан а, махкатIхойн а юьртдай оцу юкъа ца боьллехь. Оха тхайн вешина Солтмурдана ялийна йоI шайн кIантана езаш хилла махкатIхойн юьртда. Цара къайллах лелийнчу хIуьц-пуьцалгаша доьллира тхуна юккъе мостагIалла. Цара тхох а, оха царах а цхьацца стаг вийра. И шиъ дуьхь-дуьхьал а вахана, тхо нисделлера. Наха тхуна юккъехь машар бичхьана дIадолуш гIуллакх дара. Амма Iедал дуьйлира юкъа. Тхан юьртда а, пурстоп Чорний а. Юьртдас пурстоьпана тIе мотт баьхьнера, цо тхо Ведана дIадийхира. Виъ стаг. Тхан да а, со а, девешин кIант Iеламха а, Солтмурдан доттагIа Iизраил а. Дахара тхо, керахь герз а доцуш. ХIумманах шек а доцуш. Iедал Iадда Iийчахьана, иза дIалистаделла даьлла гIуллакх хеташ. ГIопан баролал чоьхьахь, салташна юккъехь майравелира Чорний. Когаш, куьйгаш дехкийтина, суна тIара туьйхира... Цигара дIа Соьлже а дигна, суьдехь хенаш а тоьхна, Сибрех хьовсийра. ХIунда? Оха ялийна йоI махкатIхойн юьртдена шен кIантана езарна. Иза тхан юьртден хьаша волу дела. Уьш берриге а Iедалан хьаькамаш, бартахойн, сан а, со санчийн а мостагIий болу дела. Тхо кIелхьардоху шаьш бохуш, тхо да мел долу хIума а доьхкина, аблакатана делла ши бIе туьма а, хи чу тесча санна, дайра. Баьржина дIабахара тIера боьрша нах дIабевлла тхан миска бахам а. Полконака шена дина иэхь а, тIебеана бала а ца лабелла, аравелира къена деда. Сибрехахула хьийзийна, юха а Соьлжан набахта далийра тхо. Дов юха хатта. Амма Чорний юха а тIетаьIира тхан гIуллакхана. Цуна хаьара, оцу чуьра со араваьлча, шена хиндерг. Хьалхалерра хенаш тIехь йисира тхуна. Iизраил набахтехь кхелхира. Со ведира. Сибрехах кхеравелла а ца ведира. Iожаллех озавелла а ца ведира. Суна ца дицлора Чорнис сайна тоьхна тIара. Суна ца йицлора Дабролскис сайн дедена, сира маж а лаьцна, йина яппарш. Ца вицлора тхоьгара дIаяьккхина йоI шен кIантана а йигна Iеш волу махкатIхойн юьртда. Цундела ведира со. Ца йицлора Ведана-гIап — и кхахьпанийн, хьакхарчийн бен. Цундела ведира со. Царех нийсонан бекхам эца. Халкъан мостагIех бекхам эца. Сайн дегIа чуьра са дIадаллалц царех лета, уьш къинхетамза хIаллакбан.

— Амма Iедало шен газеташна, жайнашна тIехь ца боху хьо халкъан маршонехьа, Iедална дуьхьал къуьйсуш ву. Хьо оьрсашна дуьхьал, оьрсийн Iедална дуьхьал ву, хьо талархо, адамашдайархо, тешнабехкахо ву бохуш кхайкхаво. Хьо ца вевзарш теша оцу дешнех, къаьсттина кхечу къамнех долу адамаш.

Iелин дешнаша ойла яйтира Зеламхане. Куьйга корта а лаьцна, шен гIайгIане ши бIаьрг цIерга а боьгIна, цергашца бухара балда а къуьйлуш, мекхех куьг а хьоьккхуш, вехха Iийра иза ойла еш. Левси санна ийалора цуьнан шуьйра накха.

— Хаьа суна. Амма уьш цхьа а бакъ дац, — элира цо, доккха
са а даьІна. — Со а ца лела хазахета. Цхьа минот яц синтем болуш. Наггахь нехан хІусаме нисвелча бен бовха кхача ца буу ас,
бовхачу метта ца вуьжу. Йисина ерриг хан, акхачу экхано санна,
хьаннашкахь, лаьмнашкахь токху ас. Ерзанчу стигли кІел. Іай а,
бІаьста а — массо хенахь. Да вийна сан, вешех ваьккхина. Хьан
сий дала дойла, доьзалш бу сан Сибрех. Мичхьа бу а, дийна бу
бац а хаац. Іедалан кера ца бахийта гІерташ, сайца бовдийна ду
кха лелийра ас уьш. Амма со адамаш дайархо вац. Ас дойурш
ямарт жІаьлеш ду, вайнах бойуш куьйгаш а, муцІарш а цІийшна
юьзна лела Іедалан хьаькамаш, церан гІоьнчий. Ас цхьа а стаг ца
вийна тешнабехкаца. Айса стаг веле, ас цуьнга хьалхха дІакхай
кхайо сайн кхэл, ахь зулам дитахь маьрша ву хьо, ца дитахь ас
вуьйр ву хьо олий. Ас къинхетамза бойу эскарехь гІуллакх деш а,
Іедалан гІуллакххехь а шаьш боццушехь со лаца, со вен, сан коьр
тах шайна ахча хиларе догдохуш, Іедалан юьхь а лаьцна, сан лар
толлуш лелараш, мотт беттарш, ямартхой. Оьрсашца, керстанашца
дац сан мостагІалла. Ас цхьа а машаре керста ца вийна, дикаш
бен вон хІума а ца дина царна. Сан тІом паччахьан Іедалца, цуь
нан хьаькамашца, церан хьадалчашца, вайна тІехь хІара къизал
ла латточаьрца бу. Хуьлда уьш бусалбанаш, керстанаш, мунеш
къаш. Хуьлда уьш оьрсий, нохчий, гуьржий, гІалгІай. Хуьлда иза
сан да, ваша, кІант! Цаьрца бу сан тІом. Талорашший? ХІаъа, ас
талабо нехан цІий Іуьйдуш, хьарам даьхни гулдинарш. Ас паччахьан банкаш кхоьхьу. Ас хьоладай йийсаре а буьгий, царна тІера
ахча доккху. Амма сайн кера догІучух ас цхьа кепек сайна пайде
ца хьовзадо. Мискачу нахана дІадоькъу. Цхьана нохчашна, бусал
банашна декъна ца Іаш, оьрсашна, кхечарна доькъу. Мискачарна,
вай санна ца хьегахь а, вайга гІоьрттуш гІело Іуьйшучарна.

«Набахтехь а, Сибрех а яьккхина хан эрна ца яхана хІокхуьнан, — ойлайора Іелас. — Амма нийса кхетанза хІуманаш дукха
дисина. Суначул а. Шена ма-хаъара, ма-хеттара къуьйсу кхуо ада
машна ницкъаш барна дуьхьал...»

— Цхьана агІор-м нийса ду-кхи ахь дийриг, — шен Іалашонна
тІегІертара Іела. — Оцу агІор хьох баккха бехк бац. Амма ахь
банкаш йохош, хьолахой талош доькъучу ахчанех адамийн бакъо,
къелла меттахІуттур ма яц, Зеламха. Цуьнан ойла йиний ахь?
Ахь цхьацца хьаькамаш байарх паччахьан Іедал духур ма дац.
Ахь байинчийн метта кхин бохкуьйтур бу, хьалхарчел къизанаш,
сий доцурш хоьржуш. ТІехула тІе, ахь цхьа хьаькам вийча, Іедало
бехк боцу итт нохчо воь, бІе Сибрех хьажаво. Хьайна лаа а ца
лууш, хаа а ца хууш адам хІаллакдо ахь, доьзалш байлахь буьту.
Іедало эххар вуьйр ву хьо. Я тІамехь, я цхьаммо тешнабехк бина.
Хьан корта беанчунна берхІитта бІе туьма ахча а, кхо бІе десятин
латта а кхайкхийна Іедало. И ахча пачхьалкхан хазнера а, я хьо
лахойн кисанара а дац. Нохчийн къехошкара даьккхина ду. ХІан,

хьол тӀаьхьа кхин а цхьа Зеламха гӀоттуьйтур вай. Цунах а тӀаьххьара а изза хир ду. Оцу некъо толор дац вай.

Зеламха гӀайгӀане велавелира.

— Іела, ахь ишта аьлча, нехан хӀун бехк бу. Шайх Мовсаран заманахь дуьйна схьа паччахьан эскарша хӀаллакдина адам, ярташ, Сибрех хьийсина доь доцуш байнарш — уьш берриге а сан бехкенна хилла хӀаллак? Со дуьнена ваьлла а дац ткъе кхойтта шо бен. ХӀун дан деза ткъа, оцу цхьаболчу молланаша ма-хьеххара, Іедало дечунна дерригенна а садетта деза?

— ХӀан-хӀа, садетта ца боху ас, — хаза элира Іелас, стаг тӀеверзош долчу шен хазчу озаца. — Юха а боху ас хьоьга, ахь цхьа хьаькамаш байарх, паччахьан Іедал духур дац. Я масийтта шарахь тӀом барх доха а ца делла нохчашка шайга. Мосазза гӀиттина уьш цхьаболчу лулахошца а. Амма даима цӀийла керча. Оццул доккхачу оьрсийн къоме а ца даккхало шена тӀера хӀара Іазап. Ткъа бакъболу къийсам хӀинцца болалуш бу, Зеламха. Ша тайпа къийсам. Оьрсийн паччахьан махкахь мел деха къаьмнаш цхьаьна а кхетта, цхьабарт бина гӀевттича, тӀаккха баккхалур бу толам. Ахь элира-кх вайгӀарчу Іазапан, балин, бохамийн, вайна тӀехь латточу харцонан нана вайна тӀера Іедал ду. Кхузахь хьаькамаш байарх Іедал духур ма дац. И нана мел ю, цуьнан кӀорнеш — хьоладай, эпсарш, инарлаш, церан хьадалчаш, — кхуьур ю. Яйарх кхачалур йоцу и кӀорнеш цкъа а дуьненчу ца йовлийтархьама йийна дӀаяккха еза оцу кӀорнийн нана — паччахьан Іедал. ХӀара доха а дина, кхин вешан къехойн Іедал хӀоттийча бен маршо хир яц вайна. Иза дийр ду кестта хинболчу, паччахьан Іедална дуьхьал халкъаш цхьанакхеттачу ша тайпанчу тӀамо.

ТӀеназа яйра Зеламханан бӀаьргашна чуьра гӀайгӀане мархаш, оьгӀазлонан цӀе. ХӀинца царна чохь йовхо йогура. Халла хаалуш делакъежира балдаш. Сатийсамо цхьана юкъана деллачу ирсо къагийнера цуьнан юьхь. Іелас дуьйцучунна реза хилла, корта теӀабора цо.

— И дешнаш суна дуьххьара мичхьа хезна хаьий хьуна, Іела? Орамбургехь тхо совцийна долуш цхьана оьрсечуьнгара. Изза дийцира суна кху аьхка Шуьйтан-гӀопарчу цхьана шина салтичо а. Цхьаъ лор вара. Махсам. Инзаре дика ши стаг. Къайлах тӀе а оьхуш, сан шина накъостан чевнаш тойира Махсама. Оццул ас кхийдорах мах а ца ийцира. Вукхо, Аликсес и ахь дуьйццург дийцира суна.

«ХӀета, тхан лаьмнашка а кхаьччаний социал-демократийн Іилма. ХӀан-хӀа, мелла а цаьрга ладоьгӀна стаг, иза мел боданехь валлахь а, серло кхетаза ца вуьсу» — ойла йора Іелас.

— ХӀинца вуй Шуьйтахь и ши стаг? — хаьттира цо Зеламхане.

— Вац. Дукха ца хилира и шиъ цигахь. Аликсе лаьцна Сибрех вахийтира. Балшек ву бохура иза. Паччахьан Іедална дуьхьал. Махсам вайн махкара дӀаваьккхира.

— Кхин буй вайн махкахь хьуна бевзаш и шиъ санна ойла йолуш оьрсий?

— Соьлжа-гӀалахь ву цхьаъ. Суна хетарехь, цуьнан дуккха а бартахой бу цигахь.

— ХӀета, хьуна-м суначул дика хаьа дарц дала герга дуйла, — резахилла велакъежира Іела. — Керлачу тӀамехь керлачу новкъа гӀур ду вай. Мацахлера вайга керстанашна дуьхьал гӀазоте кхойкху зама яц хӀара. ХӀинца кхета доьлла керста а, бусалба а къаьмнаш. Царна хаа доьлла шайн мостагӀ мила ву, доттагӀ мила ву а. Оьрсашна, гуьржашна, кхечу керста къаьмнашна дуьхьал ойур дац вай герз. Ткъа цаьрца цхьаьна, церан а, вайн а юкъарчу мостагӀчунна, паччахьан Іедална дуьхьал ойур ду. Паччахьна, цуьнан бартахошна дуьхьал халкъаш гӀевттинчу кху керлачу, тӀамехь шен халкъана нийса некъ гайта кхечу халкъашца барт кхолла, царна юккъехь нийсо дӀакххехьа, хӀора халкъан коьрте хӀотта даккхий хьекъалш а, хьуьнарш а долуш, майра, оьзда къонахий беза, Зеламха. И къонахий хила беза халкъо лоруш, сий деш, халкъ тешаш. Хьан сий ду вайнахалахь хьовха, ДегІастанахь а, ХӀиричохь а. Хаалахь, Зеламха, хьо а, хьан накъостий а санна кӀентий вайн халкъан кестта чӀогӀа оьшург хилар.

ХӀусамдайша доггах хьалха биллина кхача а биъна, шаьшшиъ паргӀатваьллачул тӀаьхьа, хьеше гӀуллакх-болх хаьттира Іелас.

— Делахьа, Іела, хьо ган лаара бен кхин гӀуллакх доцуш ма ца веана со-м, — стенна делахь а, цхьана хӀуманна ийзалуш къамел долийра Зеламхас. — Наха вуьйцу хезча, хьо гаре сатесира ас. Дуьне девзина, халонаш Іийшина, замано хьекъал делла стаг веш вуьйцура наха хьо. Хьоьгара хьехам а оьшура. Хьо ган а лаьара. Мел дийцича а, Шемалан бІаьхойх нах кІезиг бисина хӀинца. Ахь бехк ма билла, Сибрех болчу сайн доьзалх хӀума хьуна хааре дог а дохура ас.

— Дависа цуьнан, Зеламха, ма ца хезна-кх суна церан хабар. Соьций, со волчу агӀоррий-м муххале а вацара вайнехан стаг, уьш дуьненчохь буй-техьа аьлча санна даьккхира ас хӀара тӀаьххьара ткъе ялх шо. Мичахьа хета хьуна уьш?

— Минусинск олучухьа.

— Минусинск. Цунна дуккха а дехьа, малхбалехьа вара со. Нерчинск олучохь. Оцу шина меттигана юккъехь, хӀинца герггара хьесап дича, кхузара Уьстамалачулла некъ хир бу. Кехат догІий церан?

— ЧӀогӀа хьеделла. Сан хӀусамнана а, ялх бер а, вешех Солтамурдах йисина Зезаг а ю кӀантаца цигахь. Ойла ехьа, Іела, генахь, боьршачу нахана а халачу Сибрех ворхӀ бераца ши зуда. Хууш мотт-йозий а доцуш. Тхан тайпанах бӀе сов стаг ву лаьцна Сибрех. Божарий-м хӀун дара, зударий, бераш дохку дагахь.

— Са ма гатде, дала бийр бу къинхетам.

— ТӀаьххьара деанчу кехата тӀехь йоккхачу йоӀа яздора шаьш могаш а ду, цигара оьрсий чӀогӀа дика а бу шайца бохуш. Сох лаьцна газеташа яздинарг дешна боху цигарчу бахархоша. Даима шайга хьошалгӀа кхойкху, дӀа а дуьгий даар-малар хӀоттадой, сох хабарш дуьйцуйтуш Ӏа боху. Цхьа хӀума а ду со воккхавеш: берашна шера оьрсийн мотт Ӏемина боху.

— ХӀаъа, вайна чӀогӀа оьшу оьрсийн мотт. И ца хуу стаг хьайбанах тера ву кху ярташкара дӀаваьлча. Вайна чӀогӀа оьшу дуьненан Ӏилма а. Ткъа Ӏедало цунна тӀе вай кхачийтац. Бодане стаг Ӏехо атта ду. Зуламе гӀуллакх серлонгахь ца дало. Амма кӀез-кӀезиг вайна юкъара а буьйлу оьрсийн махкахь дуьненан Ӏилма Ӏамийна нах. Бакъду, Ӏедало ша къастийна Ӏамийна уьш. Ӏедалехьа а бовлий, вайна коьшкала-м ховшу. Даима хир дац иштта. МостагӀийн керахь елахь а, серлонах пайда балаза дуьсур дац вай. Вайн халкъана дуьненан Ӏилма оьшу. Ӏедале, хьолахошка ша ца Ӏехадайта. Шена тоьхначу буржалех маршадала.

Дуьйцурш кхачориг ца хилла, дуьххьара котам екначул тӀаьхьа нхьуьйра ламазана хӀоьттира и шиъ.

— Я аллахӀ, хӀай везан дела, — доьхура Зеламхана хозуьйтуш доӀанехь. — Нагахь ас нийсадоцург дагалацахь, сан ойла оцу тӀера йохаелахь, куьг духаозалахь. Нагахь ас бакъонца дерг дагалацахь, и кхочушдан ницкъ лолахь. Ас нийсонна куьг айича бӀаьрг серлабаккхалахь, куьг чӀагӀделахь сан. ХӀай веза дела, ямартлонах, тешнабехках ларвелахь со, сан Ӏожалла иманехь елахь, харцонца къуьйсуш лаамца а, лаамаза а ас леточу къиношна гечделахь суна. Я аллахӀ, хӀай веза дела, ас дӀакхоьхьучу хӀокху декъазчу повкъа волучух, хӀокху харц дуьненахь ас токху хӀара къиза хан токхучух ларвелахь бусалба а, керста а. Я аллахӀ, хӀай веза дела, со бахьанехь Ӏедало махках даьхна декъаза адамаш могаш-маьрша цӀадерзаделахь, хилла зен меттахӀоттаделахь, беллачарна гечделахь...

Мисканна дика хаьара, цкъа цхьана ямарт матто шена тешнабехк бийр буйла. Амма ца хаьара и ямартхо ша тешаш волу шен доттагӀа хир вуйла а, мискачу нахера Ӏедало дӀадаькхина бӀерхӀитта бӀе туьмий, кхо бӀе десятин латтий а эцна цо цомгаш кӀелвисина Ӏуьллучу шена тӀе паччахьан отряд ялор юйла а, хӀинца санна, доӀина куьйгаш лаьцна далла дуьхьал вирзина Ӏеччохь цо тӀе хьажийначу стага шена тӀехьахула топ тухур юйла а...

Эрна дара мисканан доӀа...

Оцу минотехь Зелимханна ца хаьара, генарчу Минусинскехь шен жима Ахьмад, Солтмурдан Лом-Ӏела а велла, шен зуда Биций, вешех йисина Зезаггий, дийна дисина пхи бер мара а къуьйлуш, догӀанаха йоьлхуш Ӏайла...

10-корта

...ХIумма а цецдовлийла яц, ша латта оху тIаьххьара стуй, ша берашна шура йоккху тIаьххьара еттий тIелатарш дечу хенахь вай дIадуьгуш, нохчо вайх дера летарх...

Властов.

Лаа ца аьлла, стеган дагна тIе боьду некъ гай чухула дIа бу. Шайна тIехь политически а, социальни а нийсо яцар латторна-м садеттара нохчаша, халаниг мацаллий, къомера Iазаппий дара. Доллучул хала ю мацалла. Ша тIейирзича цо гIиллакхах ца вохош, зуламе ца вожош наггахь стаг бен ца волу. И лаьттан къелло хIоттийна мацалла, къаьмнашна юккъе, къоман вежаршна юккъе мостагIалла дожорца уьш шен кога кIел латто лерина паччахьан колониальни акха политика, тIеман-феодальни урхалла дара Нохчичохь цхьаъ вукхунна тIаьххье гIиттамаш хуьлуьйтург, уьш Турце кхалхийнарг, нохчашний, гIалгIазкхийн бахархошний юккъехь диллина дов, мостагIаллий латториг.

Мацалло цIийнах а, юьртах а воккхий доьзална рицкъа лаха хьажавора доьзалан да. Кхузахь кхо некъ хIуттура цунна хьалха: я гIаланашкахь болх лахар, я хьалдолу нах талор, я аренга охьа а вахана мехах гIумкийн, гIебартойн элийн, гIалгIазкхийн латтанаш лелор. ГIалахь баха ховша бакъо яцара церан. Дуккхахберш тIаьхьарчу новкъа бовлура. ГIалгIазкхийн доларчу махках нисса ах а бацара цара пайдаоьцуш. Иза, буьйш-берзош боцуш, тIе къух даьлла лаьттара. Цундела цига гIертара нах. Нохчмахкара бIеннаш доьзалш бара паччахьан Iедало шайгара дIа а даьккхина гIумкийн, гIебартойн элащна а, гIалгIазкхийн станицашна а, пачхьалкхан казнина а делла шайн латта мехах оьцуш, оцу тIехь хене бовла гIерташ. ХIор шарахь ах миллион сом ахча токхура нохчмахкахоша оцу керлачу мехкадайшна. ХIетте а правительствос шен политически Iалашонца станицийн юкъараллашний, гIалгIазкхашний доьхкура ламанхошна мехах цхьана ханна лело латта далар. Цара кхечарчул сов кхоъ, пхиъ, итт мах белча а. Правительство кхоьрура цхьаьна баха хевшича гIалгIазкхийн, ламанхойн доттагIаллий, гергарлой чIагIдаларна, классови къийсамехь уьш цхьанакхетарна. Цундела, паччахьан Iедало, нохчашний, гIалгIашний цигахь ехкина кIотарш йоха а еш, уьш лам чу, шайн ярташка дIахьийсабора.

Иштта юхабаьхначех вара пхи шо хьалха Теркал дехьара цIавеана Iаьрчхехь тоьла а яьккхина охьахиъна Жаьнтамаран Муса.

Цхьана дийнахь сагатделла хьаннашкахула кхерсташ лелаш Iаьрчхера гIашлойн новкъа хьалаваьлла Iела цхьана жимчу ирзо тIе велира. Цхьа урд хиллал бен доцу иза керла дара. ХIинца а кIуьрзах цIанъяланза яра керла маргIалш а хецна лаьтта хе-

дийнчу диттех йисина юьхкаш. Цо пачхьалкхан хьун хьаькхна а, я нехан долара меттиг чулаьцна а олийла дацара ирзо долчуьнга. Кхин дIаса шордан таро йоцчохь даькkхинера иза. Басе шершина Iин чу а еана хIоьттинчу терхи тIехь даькkхинчу цунна, гобаькkхина ала мегар долуш, лоха берд бара.

Мокхачу басахь, уьшалан хьожа етталучу, юкъ-юкъа туьха даьллачу лаьтта тIехь можа бос бетталуш, гоьллец йогIучу хьаьжкIашна асар даккха гIерташ воллура сира, еха маж а йолуш, векъана воккха стаг. ХьаьжкIашна юккъехь гора луьста хьалайийлла кхоьш а, гIабакхийн хуталш а.

— Ассалам Iалайкум, хьекъийла хьан! — мохь туьйхира Iелас, ша цуьнга нисвелча, саца а сецна.

Асархо, хьала а таьIна, гIовталан пхьуьйшаца юьхь тIера хьацар дIа а хьаькхна, хьаьж тIе куьг а хIоттийна, схьахьаьжира.

— Ва Iалайкум салом! Дела реза хуьлда хьуна а. Ванах, Iела, хьо вац хIара? — Шен цел белша тIе а тесна, хьаьжкIашна юккъера схьавелира Мусха. — Ахь хIун леладо, лаа мукъа вуй хьо?

Iелина иза ца вевзара.

— Сагатделла дукъа ваьллера-кх.

— ТIаккха, могаш, маьрша лелий? Охьалахлохьа. КIант а, кIентан доьзал а буй могаш?

— Дала дика кхобу. Шу муха дохку ткъа?

Мусхас доккха садаькkхира.

— Шу бохург дан а дац. Со воллу-кх кху холбатахь хан токхуш. Охьалахлохьа, кхуза, баца тIе. Жимма дара-дацара а олуш, садаIа вайша. Хьуна-м со вевза а хир вац, Iела. Хаьа суна ца вевзий. Со вевзаш нах кIезга бу кхузахь. Ас вийцича-м вовза мегара хьуна. Тохара, шу Хонкара дахале цхьа шо хьалха, тхан дай, сой шина Терка юккъе кхелхина ваха араваьллачу дийнахь, кетIахь тхуна тIе нисвелира хьо. Цул тIаьхьа шовзткъе бархI шо даьлла, хIетте а, оцу дийнахь тхо юьртах довлуш, ахь тхан дега доггах аьлла дешнаш цкъа а ца дицло суна.

— Мила вара шун да?

— Жаьнтамар.

Iела цхьана минотана шен ойланашка шовзткъе бархI шо кIегар вахара. Цунна хьалха схьахIоьттира Васалган урд аха шен старца божа сту лаха ша араваьлла де, стерчийн ворданна тIе шайн сал-пал а йоьттина, царна тIехула тIе кIентан бераш а ховшийна, новкъахь лаьтта къена Жаьнтамар. БIаьргех хиш а лелаш, Iодика йора цо ша новкъа ваккха бевллачу лулахойн. Iелина чIогIа чам байра иза кхелхина Теркал дехьа воьдийла хиъча. Вуьшта а кIезга бисинера юьртахь нах. Белларш-м денлур баца-ра, ткъа хIара дийнаниш мукъана а юьртахь совцийла лаьара цунна.

— Вон кхелха шу цига, — элира Iелас Жаьнтамаре, — лахь а,

дисахь а кхузахь цхьаьний Іийр дара-кх. Вайнехан латта ма ду аш йолах лело схьаоьцург. Жимма яхь хила ма еза кийрахь.

— ХІун дийр ду, Іела, — корта ластийра цо бохург шена хІуьттаренна доцийла хуучу Жаьнтамара. — ВаллахІ делор, хІумма а хазахеташ ца воьду хьуна со цига. ХІара цІоз кхузахь хене даккха хала ду. КІентан доьзалш ма болабелла сан. Со, вайна махаъара, тІевеана стаг ву кху юьртахь. Пхьоьханахь сий дац сан. ТІехула тІе, дайн хиллачу махка тІехь церан кешнашна уллохьа ваха а, вала а, лаьттах ваха а лаьа. Шу а ма дац кхузахь даладелла Іеш. Со санна тІебаьхкинчара йолчу тІе а гатто йина шуна...

Ша Гати-юьртара а вацара Жаьнтамар. ТІом болчу хенахь Соьлжан йистера я Теркал дехьара веанера хаац, оцу шиннах цхьанхьара-м, ягийнчу шайн юьртан метта гІалгІазкхийн станица йиллича, доьзалца Нохчмахка веана, Гати-юьртахь сецира иза. Жаьнтамар санна, арентІера бевдда хьалабаьхкина доьзалш Іаламат дукха бара Нохчмахкахь. Вуьшта а гаттехь бохкучу кхузарчу бахархошна лаьттан къелла йинера цара. Цара сатуьйсура, тІом толамца чекх а баьлла, шайн махка юхадерзаре. Кхузахь гуттаренна а совца ойла йоцчу церан дог ца латара хийрачу юьртах, адамех. ТІом болчу хенахь церан дог оьцура бухарчу наха. ТІом чекх ма-беллинехь дІагІур болуш, цкъачунна тІебаьхкина хьеший лоруш ра уьш. ТІом чекхбелира хІорш оьшуш. ГІалгІазкхийн ярташ кхеран лаьтта тІехь йисира, ткъа хьошалара бевллачу ЖаьнтамаргІеран сий дайра нохчмахкахойн ярташкахь. Церан цІе тІебаьхкина нах яра. Юьртахоша боькъуш мехкан дакъа а, кхеташонехь куьйган бакъо а яцара церан. Дерригенан а ойла йича, Іелас бехк а ца буьллура царна кхелхина бахархь. Уьш муха бехар бара кхузахь? Берриге мохк наха дІалаьцнера. ХІор шарахь вовшех летара шунаш, дозанаш къуьйсуш. Хьалха-м доьзалехь кІант кхиъча, я юьрта тІе стаг веъча, цунна мохк боккхура, хьун а хьоккхий. ХІинца хьун хьокхур олийла а дацара. Ерриг хьун пачхьалкхо шен дола яьккхинера...

Іела дІахьаьжира шен къамелхочуьнга. Хиьна Іечуьра кхийдаш, хьаьжкІашна гонахара асарш куьйга дІадаха гІерташ воллура иза.

— Цуьнан шина кІантах муьлхарниг ву хьо? — хаьттира Іелас цуьнга.

— Воккхахверг. Мусха.

— Мусха... Хьо-м хІетахь вара моьтту суна доьзал болуш?

— Кхо кІант, ши йоІ дара. Уггар доккхачун ворхІ шо дара...

— Ткъа хьан доьзалх хІун хилла, Мусха?

Мусха вист ца хуьлуш Іийра вехха.

— Дийца воьлча дахлур ду иза, Іела, — элира цо эххар а. — Доьзалх хилларг сайн ма-хуьллу лечкъадо ас. Дийцича дерриге а карладуьйлу, ца дийцича цІеран уьйриг хуьлий кийрахь хьийза. Амма хьоьга дийцаза Іалур вац. Баланаш дукха Іийшина ахь.

Соьга гIоьрттуш цхьа стаг ву. Цхьа бохам шена тIебеъча стага ойла йо, ванах, сан декъе воьжна стаг вуй техьа олий. Шега нисвелларг карийча дагна хьаам хуьлу. Хьан кийрахь сингаттам бу, Iела. Амма и хьайгарниг гIан тарлур ду хьуна соьга ладоьгIча.

Iела хьалххе цецвелира Мусхас дуьйцун долчух. «Суна цагинарг, ас цаIаьвшинарг хIокхунна тIе хIун деана-техьа?» — хоьттура цо шега.

— Хьуна хууш ду, мацах цкъа, тхан да, тхо а эцна, кхузара кхелхина шина Терка юккъе вахар. Цигахь гIалгIазкхийн юрт ю. Цуьнна уллохь жима кIотар а йиллина, даха хевшира тхо. Тхаьш шигахь дитарна а, тхаьш лелочу махках а юьртана мах лора оха хIора шарахь. Иштта ехкина кIотарш дикка яра аренца. Нехан чу хIиттинчу ялхойн доллучул а сий дацара тхан. Кху агIор ярташкахь я гIалахь вайнахера шайна цатовриг даьлча, тхо сийсаздора. Цхьанхьа шайна къола дича, тхох, кхелхина даьхкинчех, оккхура. Оха тIе къуй лестабо олура. Дукха а меттигаш нислора гIалгIазкхашна дина къола бехке доцчу тхоьга меттахIоттадойтуш. Дукха хьолахь и къолаш кхузарчу наха дора. Амма нохчийн къуй цига кхуьйлурш тхо дацара, цигара гIалгIазкхий шаьш бара. Уьш шаьш ма бу нисса ах, вай санна, цхьа пекъарш. Цуьрриг вайца мостагIалла а ца дезаш, мелхо а, вайца машаре баха лууш. Дерриг дохийнарш вайна юккъе питанаш туьйсу и хьалдолу гIалгIазкхий бу. Уьш бахьана долуш сих-сиха девнаш лелха вайнаханий, гIалгIазкхашний юккъехь. Органна дехьара цхьа стаг вахара тахана кхуашха дIа. XIинцца, кху деношкахь, гIалгIазкхийн, гIалгIайн ярташна юккъехь доккха дов хилла, гIалгIайн масийтта вийна, масийттанна чевнаш йина, Яндаркъа йохийна бохуш, дийцира цо. Иштта хиллачу девнехь, тхо цига дахана дукха хан а ялале, вийра сол жимаха волу ваша...

Яндаркъахь хилла дов Iелина а хезнера. Троицки станицина уллохь вийна карийначу цхьана гIалгIачунна тIехула яндаркъахошний, Троицки станицерчу гIалгIазкхашний юккъехь кхийсарш йолаелла, шайчарна гIоьнна баьхкинера гондIарчу ярташкарий, станицашкарий гIалгIай а, гIалгIазкхий а. ТIом болабелча, шайна цигахь хила боллийла хиъначу гIалгIаша дов къасто а, шайн машар бан эскарш дехнера. Царна хаьара, бацахь а бехк шайна тIехь буьсур буйла. Шеца пулеметийн рота а, гIашсалтан батальон а, кхо бIе гIалгIазкхи а волуш схьакхаьчначу отрядо, довхошна юккъьехь машар баран меттана, Яндаркъа йохийнера. Дуьйцура, ткъех стаг вийна, оццул нахана чевнаш хилла, дукха даьхний, цIенош дагийна, доьзалш эрна арахь бисина, бохуш.

— Иттех шо хьалха, кIотарш а йохош, цкъа цигара дIадехира тхо. Нехан цIенош вовшах а дохий, мегаш болу гIирс гIалгIазкхашна бухкура Iедало, пайденна боцург багабора. Гонах салтийн хи а хIоттийна, тхо хьаладалийра. ХIетахь сан аьтто хилира сайн а, кIентан а цIенош дийна дита. Тхан хьешаша, гIалгIазкхаша, Iе-

дале элира тхан цIенош шаьш эцна, уьш хье ца деш дита. Цхьа хан яьлча, цига вухаверза ойла яра сан. Кхин мича гIур вара? Хала-м дера дара цигахь. Шалха налогаш тоьхкура. Тхаьш гуттаренна а дIаяздинчу ярташкахь а, цхьана ханна дехаш долчохь а. ХIетте а, хьалавеана кхузахь цхьа шо а даьккхина, тхешан доьзалшца юха а охьавахара со тхешан цIенош чу. Шина гIалгIазкхичо, дала аьтто бойла церан, цхьа хьостам ца оьшуьйтуш, Iалашдинера уьш. Ши-кхо шо а делира тийна, Iедало со ца хьевеш. Цхьа хаза бахам а хIоьттира тхан. Даьхни а IаьIира. Шина кIентан а, сан а даьхни дагардича шиъ шуьсту а, кхаарийчу яхана ши старгIа а, биъ етт а, цхьа говр а яра тхан. Деле тхаьш меттах цахьедар доьхуш, ма-хуьллу юьртан Iедалх а къехкаш Iара тхо. Амма диъ шо хьалха юха а йохо йолийра вайнехан кIотарш. Сан хьеший мел дика хьийзарх, хIинца кIелхьара ца валавелира со. Гуьйранна меттахъхьадира тхо. ДогIанаш, ткъевнаш йолуш хан яра иза. Ницкъ ма бацара оцу доьхначу некъашкахула лома хьала кхалха. Кхораш санна, кегий бераш дара шина а кIентан доьзалехь. Теркана ша баллалц ца Iийча, дехьа довла тIай дацара. ХIетталц, лайн некъ хIотталц дитахьара бохуш оха а, тхан хьешаша гIалгIазкхаша а дехарш деш, Iаьна кIел дахара тхо. Дуьххьара ло матессинехь, шеца салтий а балош веанчу юьртдас, цигахь атаман олу цунах, кхо де далале юьртах ца довлахь, шаьш цIенош дагор ду элира тхоьга. Цара къинхетамза и дийр дуйла суна дика хаьара. Иза дира цара оцу некъехь шаьш ГIизале йохош а. ХIун дийр дара. Тхешан сал-пал стерчийн шина салазана тIе а йоьттина, тIехула тIе бераш а ховшийна, болх далла тIе а биллина, новкъа девлира тхо.

Мусхана дуьйцучуьнга ла а доьгIуш, цуьнан тоьле бIаьрг беттара Iелас. Йиллина разъяьлла лаьттачу неIарехула дIахьаьжча поппаран маьнга а, оцу тIехь яржийна кетар а, сонехь хIоттийна берданга а гора. Арахь, кхерча уллохь, бертал тоьхна Iуьллура чуьйнан горга яй а, тIехь сискал ятта тойина тIулган экъа а.

— Жимах волчу кIентан кIант тIехьа а хаийна, говрахь даьхни лаьхкина салазашна хьалха вогIу со, суьйранна Теркана герга гIоьртича, берашка дохне хьовса а аьлла, гечо лаха дагахь чехка хьалавахара. Ша тIехула дехьаяьллачу берзан лар карийра суна, хица дIасаволавелча. ТIехьа хаийна кIант а волуш, берзан лоррах цкъа дехьа а ваьлла, юха сехьа а ваьлла, шан чIогIалла зийра ас. Буто бацахь а, чIогIа бара иза. Хууш ду, ша мела хилча, оцу тIе борз ца йолийла. Цунах цхьа дегайовхо хилира. Со цигахь лаьтташ схьакхиира салазаш. Салазаш тIе яхале, юха а ша зе дагахь, вукхаьрга собар де а аьлла, даьхни лаьхкина дехьавелира со. Салазаш лан декхар хетара шано. Сехьадовла аьлла, цаьрга куьг а ластийна, нацкъар дIахьаьддачу старгIина тIаьхьаваьллачу суна сайна тIехьа цхьа хIума эккхаш тата а, тIаккха вон маьхьарий а хезира. «Дада, ша кагбелла!» — мохь белира суна тIехьарчу

кIентан. Вухахьаьжначу суна гинарг ма гойла-кх вай дезачунна... Кагбелла ша, тIедаьлла хи. Шайн ненан пхьарс лаьцна цхьаъ, шен карадеанчу цхьана берах хьерчаш важа, цкъа буха воьдуш, тIаккха тIевуьйлуш, хи чохь ветталу сан ши кIант. Чуханашца тIе ялтийн галеш къевлинчу салазаша хи буха ийзо стерчий. Шина кIантах цхьаъ мукъа кIелхьара ваккхалур вацара техьа аьлла, вагийча санна, дIахьаьдира со. Мичара. Со тIе кхачале и шийтта адам, биъ стуй дIа а хуьйдина, кагбелла ша а, тIеяьлла сал-пал а айбина, жижигах дуьзна там хиллачу экханах тера, буркъаш туьйсуш керчара буьрса Терк...

Мусхас шен къамел сацийра.

— Ткъа висина кIентан кIант вуй хьоьца? — хаьттира Iелас, хIоьттина тийналла йохорхьама санна.

Мусхана доккха садаьккхира.

— Кхин дIа дийцар гуттар хала ду, Iела. Цундела сецира со.

Кхеххкийча санна макхвелла, хьацар тоьхна, гIайгIано хьарчийна цуьнан юьхь тера яцара сахьт хьалха Iелина гинчух.

— Цкъа ойла хилира сан, Терка чу а иккхина, велла дIавала, — цхьа хан яьллча, къамел кхин дIадора Мусхана. — Нека хууш воцу, тIехула тIе къена со хи чу ваьлчахьана веллий вара. Iожалло бен йойур яцара сан кийрахь кхерста буьрса цIе. И инзаре кьа а, эхь а тIеэца сацам бира ас. Ша тIе даьллачу хи чухула дIаноьдуш, хIун дара а хаац, цIеххьана вухахьаьжира со. Воьлхуш йишхаьлла, ша шех кадетташ хи йистехула дIасауьдура кIант. ТIаккха, цIеххьана, сан дагара хиъча санна, ши куьг хьалха а кховдийна,: «Вай дада, со ма витахьа, ас хIун дийр ду хьо ца хилча...» — шийла мохь аьлла, суна тIаьхьахьаьдира иза. Оцу беро ойла яйтира соьга. Хилларг хилла ма даьлла. Царна тIаьххье со оцу шна кIел эккхарх нисдала хIума дацара. ХIара буо, сол тIаьхьа доладан стаг воцуш, ша дуьсу. Дала диллина де кхаччалц Iен веза кху дуьненахь аьлла, вухавирзира со. Хилларг хууш санна, Iоьхуш, доьхна хьийзара бежнаш а. Со вуха шена тIевеъча , къаьрззина соьга а хьоьжуш, кIегар гIертара кIант. ТIаьхьа хиира суна и цецваьккхинарг хIун ду. Цхьа сахьт хьалха Iаьржа сан кортий, маж-жний, ло санна, кIайделлера. Чу алу йоьхкича санна богура кийра. ХIун дан деза ца хууш, тентакбаьллера корта. ДIавахана орца дала гергахь юрт яцара. Орца деъча, цо хIун меттахIоттор дара. Ша кIел дахана шийтта адам денлур дацара, гIоьнна дерриге дуьне деьча а. Декъий схьакарор олийла дIаяьллера. Буьйса тIекхаьчча яьллера. Жимма са меттадеача, даго диканиг ца хьоьхур техьа аьлла, циггахь буьйса яккха сацам бира ас. Цу тIе, са ма тесса арадаьхна, сарралц некъ бина даьхни а ма дара мацделла, кIадделла. Сайна бохам хиллера бохуш, уьш дIатийсина дуьтийла а яцара. Вахана, баьккхина цхьа мор эрз а беана, цунах цIе а латийна, циггахь туп тоьхна, буьйса яккха сецира тхойша. Iуьйре

хIума кхалларх, кIант а вара меца. Бер бер хуьлий ма дуьсу диканехь а ,вонехь а. Амма тхойшингахь рицкъа дацара бага таса. Ден экха я олхазар карор дацара техьа аьлла, дохна гонах хьийзаш берзалой хилахь, уьш а къахко дагахь сайна тIера кетар хьарчийна, кIант охьа а хаийна, тоьпаца эрзала велира со. Вехха волавелла леллачул тIаьхьа, хIума карорах дог а диллина, вухавирзинчу суна эрза юккъехула сайна дуьхьал цхьа хIума йогIуш хийтира. Борз я нал ю хьуна иза аьлла, татанаш хеззачу, эрзаш меттахъхьечу хьажош топ йожийра ас. Сан топ ели, цхьа экханан боцу мохь а, тIаьххье узарш а хези суна. Юха дIатий уьш. ТIаккха оцу узарех цецваьлла, волавелла эрзаш дIаса а теттина, хьаьжначу суна хьалха, шалха а вахана, мелчу цIийлахь Iуьллура... сан кIентан кIант.

— ОстопираллахI, дала собарца хьуьнар ло хьуна, Мусха! — шашаха мохь белира Iелин. — Дала собар ло хьуна, ма дакккхий хIуманаш ду уьш цхьана дийнахь стагана тIе даздала!

Ткъа Мусхин якъаеллачу юьхьа тIера, дуькъачу цIоцкъамашна бухара боккха, гIайгIане ши баьрг, чохь са доцуш санна, хьаъна дехьа басе боьгIна бара. Хьанна хаьа, кху акхачу хьуьнхахь, холбатахь санна, ша хан токхуш волу Мусха цкъацкъа къонахаллех вухий, бIаьрхийн каравоьдуш хила а мегара, чуьра тIуналла ца йолу, и хIиттина бIаьргаш. Амма, цуьнан дакъаделла некхау сеттош, кийрара хьалагIерташ къаьхьа бала бара. Iелина гора, сиха дечу къурдашца цо иза юханехьа чутеIош.

— Миска, цигахь ша висча кхеравелла хилла а хаацара я суна сагатделла а хаацара, мухха делахь а, со хьевелча суна тIаьхьагIоьртина хиллера и миска! И буьйса цигахь а яькххина, шолгIачу Iуьйранна кIентан дакъа сайна хьалха а лаьцна, дисина бежнаш а лаьхкина, гергахьа йолчу юьрта вахара со. КIант цигахь дIавоьллира. Кхуза хьалакхаьчча, со а, сайн ший кIант а да мел волу хIума сагIийна а даьккхина, кхузахь хIара тоьла йоьгIна, хьахиъна со. Оццул дуьненна тIаьхьахьаьдда лелча, суна бисина бахам хьуна гуш бу-кх. ХIетахь, даьхни хьалха а лаьхкина Терка тIе воьдуш, ас йина мерза ойланаш. Со тешна вара, хьалакхаьчча, нахал тоьлаш суо ваха хуург хиларх. ХIинца со гуш ву-кх хьуна. Дегара охьа цIийца гулдинарг, со дIасахьаьвзина валале, Терко дIахуьйди. Шайн дуьхьа ас оццул къахьегна сан доьзалш бац. Гой хьуна, Iела, шеначулла сингаттам боцуш дукха вац хьуна. Хьан-м кIант ву, цуьнан бераш ду. Суо да мел волу хIума а, зудий, ши кIант а, царшиннан бераш а — уьш шийтта адам хIаллак хилла суо висча, суна моьттура сайга дан кхин вон дисина а дац. Цхьа сахьт далале суна иза дицдира, сан керах кIентан кIант валаро. ХIинца а Iа со, кхин-м дац соьга дан хIума бохуш. Ткъа и хаьий? Мичара? ХIан, Iела, дIагIо. Сайн дагна хьаамна, ас бага-м йитти хьуна. Бехк ма билла. ХIокху дуьненан баланашна садетта дала собар лойла вайна!

11-гIа корта

Маьршачу, майрачу халкъал
Сийлахь халкъ ду-техьа дуьнен чохь?
Iедалан мукъ кералоций,
Цо ша шен гIуллакхаш толлу.
Адамаллехь долчуьнга лахлой,
Сема ладугIий схьаоьцу.

Ф. Шиллер.

Оцу шеран наггахь де а ца догIура гатиюьртахошна жима я доккха, хIуъу цхьа керланиг ца дохьуш.

Хьалхара керланиг — иза Зеламхас шен мостагIа, Нохчичохь уггар къизачу администраторех цхьаъ, округан начальникан заместитель, подполковник Добровольский а, подъесаул Нецветальский шер дара.

ШолгIа керланиг — оьрсийн-японски тIамера нохчийн дошлойн мятежни бIо Нохчичу цIа берзар дара. Винчу юьрта цIа вирзинера Солтин Солтха. Мацах, оьрсийн-туркойн тIамехь шен дас Солтас санна, шен аьрру пхьарс битинера Солтхас генарчу Маньчжурехь. «Аккхачу» дивизерчу нохчийн дошлойн сиха догделира империалистийн шина пачхьалкхо шайн олаллин классийн хьашт-дезарийн дуьхьа бечу харцонан тIамах. Уьш йолах салт боввлуш цаьрга бохура Росси хIинца массеран а юкъара даймохк бу, иза арахьарчу мостагIех ларбар ду шун декхар. Амма дIакхаьчча царна хиира и тIом вовшахлетачу шина пачхьалкхан шиннен бехкенна болабеллийла, цара шайн къинхьегаман халкъийн хьашташ ца дохийла. Уьш кхин тIе карзахбохура салтий эрна хIаллакбечу инарлийн сонталло. ДIадаханчу шеран октябрехь Маньчжурехь Лацузо юьртана уллохь нохчийн 5-чуй, гIебартойн 1-чуй бIоша бацам боллуш дуьхьало йира фронтехь хьалхарчу позице баха. Командованига цара дIахьедира шайна хIара тIом оьшуш бац, шаьш цIадерзаде аьлла. ТIаккха шайн герзашца тIамера юха а баьлла, тыле бахара ши бIо. Амма царна тIаьхьадаьккхинчу гIалгIазкхийн эскаро цхьа масех де далале тIаьхьа а кхиъна, гуо бина хьовззийна герз дIа а даьккхина, юхабалийра уьш. Дукха хан Шаьлле ханна йолчу тIеман-аренан суьдо Мукденехь суьдаш йира «бунтана» бехкечарна. Шина бIаьн командирашна: нохчочунна Тасмахилов Пашиний, гIебарточунна Керифов Зелам-Гериний вен кхел хилира, шовзткъе ялх нохчочунний, ткъе шиъ гIебарточунний каторгехь яха берхIитта шаре кхаччалц хенаш туьйхира. Уггар хьалха бехке винчу кхойттаннах шиннан — гатиюьртахойн Аьрсамирзин Эламирзин а, Аьрзун Мохьмадан а аьтто хилира суд хилале вада.

Мятежин дошлойн шина куьйгалхочух цхьанна — Тасмахилов Пашина вен кхиэл, цуьнан даккхий хьуьнарш, майраллий хьесапе а шина, Кавказски дошлойн бригадан командиран эла Орбелианан,

инарла-адъютантан Мищенковн дехарца фронтан командующис инарла-адъютанта Куропаткина каторжни белхан итт шарца хийцинера.

Шайн кIезиг махкахой Генарчу Малхбалехь империалистически тIамна дуьхьал гIовттар сиха хиира Нохчичохь. ТIамо жимйинчу Терско-Кубански полкана Нохчичохь керла дошлой эца гIертарх гIуллакх ца хилира. ХIинца шарахь эскарехь гIуллакх дийриг шовзткъе бархI туьма а лора. Амма кхузахь ца карийра цхьа а йолахо. Шайн махкахошна йинчу кхэло карзахбаьхначу ламанхошна юккъехь цхьа гIурт эккхарна кхеравеллачу сардалан дехарца, тIом чекхбаьлча цIа ялийна, дIахецнера Терско-Кубански дошлойн полк.

КхозлагIа керланиг дара, Россин чоьхьарчу губернешкахь стражникийн гIуллакх дан йолах нах лаха Нохчичу Петербухера цхьа полковник вар.

ДоьазлагIа керланиг дара, Кавказан сардал Воронцов-Дашков Соьлжа-гIала вар. Иза кхуза веъча шайна далалур ду моьттура нахана. Муха ца моьтту, даладалийта цо дош делла хилча. ТIехула тIе, цхьана нохчаша хьовха, цаьрца цхьаьна гIалгIаший, хIираший, гIебартоший цуьнга дехар ма яздинера. Жимма мукъа а лаьттан паргIато а яхьара, шайна тIера къиза урхалла хийцарца шайгара Iазап жимма дайдахьара аьлла. Хьалха, паччахьан Iедал тIедале шайн ма-хиллара, юьртан урхалла мукъе а шайга харжийтахьара бохуш. ТIаккха, шайна тIелеттачу кегийчу, амма Iедалан ирча дукхачу, цIубдарех мукъа а шаьш паргIатдовларе догдохура нара.

Моьттура, сардал Соьлжа-гIала веъча, ярташкара лоруш болу нах шена тIе а бехна, царех дагавуьйлуш цо нохчашкара хьал толлур ду. Амма иза аьттехьа а ца хилира. Наха къастийна Iела а, Солта а, Доша а витина, шеца СаьIад а, Хьуьса а, Iабди а, Инарла а эцна Соьлжа-гIала вахара Гати-юьрта веана пурстоп. ТIаьхьа царна тIе вахана юьрто хаьржина хIорш кхо векал сардална тIе а ца витира.

Уьш цигара цIа кхачале хиънера нахана, шайн дехарна жоп луш, сардала даьккхина керла закон. Амма наха чIагIо йинера Iедалан законца харжамаш бар тахана чекх ца далийта.

Нах вовшашца барт бан ца кхиийта санна, цIеххьана гулбинера таханлера юьртан гулам. Юьртдас а ца кхайкхинера иза. Шеца кхо салти а волуш веанчу пурстоьпо гайтира таханлера гIуллакх Iедало инзаре мехала лоруш хилар.

Лохха къамелаш а деш, хевшина Iара баккхий нах. ХIинццалц даима дукха луьйш хуьлу Аьрсамирза оьгIазе, тийна вара тахана. Мел иза гIертарх къайла ца болура цуьнан кийрара сингаттам. КIантах хилларг ца хааро са дуура цуьнан. ТIамехь вийнехь-м догдиллина Iийр вара иза. Цуьнца лаьцначу шийтта стагах — ворхI нохчой, пхиъ гIебартой — шинна тоьпаш тоха кхиэл хилла, иттан-

на — шийтта шарера берхIитта шаре кхаччалц хенаш тоьхна.. Накъостанца лаьцна Сибрех велахьара а царех хирг хир ду-кх цунах а бохуш Iийр вара. Ткъа хилларг цахаар тIех сингаттаме дара. И сингаттам болчу тIе а алсам боккхура йиллина кIантана йоьлхучу йоккхачу стеган чIеIамаша. ВаллахI, Аьрсамирзас дукха ма бехира ма гIохьа цига, вай мацалла лахь а дац хIума. Ша бохучунна тера ца велира кIант. Шен да санна, сиха амал йолуш стаг вара иза. Ялх баттана шена салтан йолана делла шийтта туьма цIахь а дитина вахана. Оцу шийтта туьманах кхааричу яхана ши старгIа ийцира Аьрсамирзас. ХIинца къона шисгу бу цуьнан божа а, аха болла а мегаш. Амма мел безчу мехах нисбелла цунна и шиъ къаппеллачу хенахь. Ткъа Солтин Солтха цIа вирзи. Бакъду, Солтха цигахь пхьарс битина веана, некха тIехь кхо жIар елахь а. Ший пхьарс боцуш, ший ност йоцуш мукъа а кхечи велира кхуьнан Эламирза а, Аьрзон Мохьмад а.

Амма Аьрсамирзас цхьана хIуманах хьаам бора шен дагна. Цуьнан кIант ледарчех вац. «Цигахь Iедална дуьхьал эскар даьккхинчарна юккъехь а хилла иза, ткъа шаьш лецча, суд яле вада карах а даьлла. КIант-м Аьрсамирзин хила ма-везза ву!»

Аьрсамирза шен ойланех юкъахваьвккхира къамел дан воьллачу пурстоьпо.

— Тахана шуьца цхьаьна вай, керлачу законна тIе а доьгIна, юьртан правлени хоржур ю, — бохура цо шен йишхаьллачу озана. — Амма кхаж таса дуьладалале хьалха, шун дехарх лаьцна шуьга дIахаийта цуьнан локхалло сардала тхайна тIедиллар шуьга дIаала а, харжамех долу керла закон шуна довзийта а деза сан. Лаьттах дерг доцца аьлча, и гIуллакх къасто комисси хIоттор ю боху сардала. Герз лело бакъо ца ло шуна. Шуна хаац герз лело. Аш вовшийн а, юха тхан а хедо къамкъаргаш тоам беш ю. ГIалгIазкхий ца багарбер вай. Уьш паччахьан гIортор ю. Цаьргахь герз дуьту, шух Iедал лардан, аш ден талораш, къолаш совцо, шун мятежни бунташ хьешийта. Кхузахь машар, синтем латто. ХIинца юьртан урхаллех лаьцна. Шуна бакъо ло шайн юьртда а, писар а харжа. Амма округан начальнико чIагIвича бен и шиъ законехь ца хуьлу. Керлачу законо шуна боьхку хIара санна болу юьртан юкъара гулам. Цуьнан метта хир ю аш хаьржинчу нахах кхуллу правлени. Ткъа муьлш хила беза юьртда а, писар а, правлени хоржу берш а? Шух уггар хьекъале, дог цIена, доьналла долу нах. Амма аш къастийна списка а йина округан начальникан хьалха хIиттийна нах иштачех бац. Масала, аш юьртден метта билгалвина Акхболатан Ахьмад. Вуй иза тешаме стаг? ДIадаханчу Iай цо кхерамаш тийсина массара лоруш волу молла Хьуьса а, совдегар Iабди а вен. ТIехула тIе, шен мостагI хила везачу Абубакаров Iелица доккха гергарло лeладо. ХIунда? Ша дуьнена ваьлчхьана дуьйна схьа Абубакаров бунтар волу дела. Цига аш билгал-

вина Солтаев Солтха. Со хууш вац, и мятежник шен накъосташца цхьаьна каторгехь хIунда вац?

Васалган Юсупца цхьаьна тIехьарчу могIаршкахь хIоьттина льтта Солтха, ерриг юьхь кхохкийна, шен цхьана куьйга нах дIа-са а туьттуш, хьалхахьа гIоьртира. Амма цигахь льттачу БIаьштига иза, шена улло нисвелча, кхин ког ца боккхуьйтуш сацийра.

— Собар, Солтха, дийца вита иза.

Пурстоьпана уллохь цхьана хIуманах воккхавеш, я дог Iаьбба, векхавелла льттара Iабди а, СаьIад а. Оцу юьртахь оьрсийн хьаькамийн виллина талмаж волу Iабди, шега шен декхар кхочушде олийла хьоьжуш, пурстоьпе ладогIуш льттара. И шиъ мел векхавелла велахь а, даг тIехь гIеххьа вас-м йисина, цаьршиннан хьовха, церан накъостийн а. Цара дукха сатийсинера сардал Нохчичу вогIу волчу дийне. Сатийсира цо шаьш дворянски а, земски а, ахархойн а банкашна тIе кхачийтаре. И цара дукха сатийсинарг, царна гIенах а дуьхьалтийсинарг кхочуш ца хилира. ХIетте а, шаьш Соьлжа-гIала бахале хилларш бацара уьш хIинца. Оцу тIаьхьарчу хенахь кхоьруш горгделла, хьийзина, хебна догIмаш юха а нисделлера, дегош хилла аз хецаделлера. Цхьана ханна цара къайлабаьккхина нахе болу цабезам юха а юьхьа тIе баьллера.

— Аш правлене харжа билгалбина Султхаджиев Доша, Абакар-Хаджиев Аьрсамирза... — Хамов велавелира, шен маларо Iаржйина цергаш гучу а яьхна. — ХIара-м беламе дай! Цхьаъ бандит ву, схьалаца маьIиг ца хиларна оха Сибрех ца вохуьйтуш вуьтуш. Важа? Ша — бунтарь, кIант — мятежник. Нагахь салтийн тоьпо ца вийнехь, я лаьцна каторге ца кхоьссинехь, цхьанхьа даккхийчу некъашкахь разбойник лелаш хила мега Аьрсамирзин кIант. Доцца аьлча, округан начальник господин Ханжалов реза вац уьш чIагIбан. Тхо дуьхьал дац, аш МаIазов Лорса шайн юьртан молла харжарна. Амма кхузахь кхин цхьаъ ду. Кестта Владикавказехь юьллуш динадайн цхьа комисси ю. Оцу комиссис толлур ду хIора юьртан моллин хаарш а, кхетам а. Цигахь зийна чекхваьлларг бен юьртан молла хила йиш яц. Лорса а, Хьуьса а цига вахийта. Комиссех чекхваьлларг шун молла хир ву. Амма юьртан урхалле кхин нах гайта. Хьекъале, дог цIена, тешаме адамаш. ХIинца сан къамел гочдел, Iабди. Хаттарш дуй ала.

Хамовс иттех минотехь дина къамел гочдан гIерташ цхьа сахьт гергга хан яйира Iабдис. Шеггара тIедетташ цхьацца дерш гуттар а стамдеш. Дийцира шаьш Соьлжа-гIала дIакхачар, сардална хьалха гулдалар, цо дина къамел, цуьнан юьхь-сибат а, шена гинарг, хезнарг а.

— Доцца, доцца, — лохха човхийра иза Хамовс. — Кхечухьа еттар ахь и хьайн бага. Кхин кандидатураш ялае ала цаьрга.

— ХIинца, нах, вай хьалха къастийнчу нехан кера юьртан Iедал дала реза бац хьаькамаш, — элира Iабдис, курра нахе а хьаьжна. — ТIаккха, муьлш харжа техьа вай?

дIасахьежара. Цхьадика, кхо салти, гулбеллачу нахана юьстахо Iийр ду тхо! — хадош элира БIаьштига.

— Аш пурба делча, ас эр дара цхьа масех дош, — хьалха гIоьртира Домбин Мудар. — Вайна стенна оьшу Iедалан бертаза юьртан дай харжар? Цул, хьалхалернаш Iадда битича? Хьаькамашца гIуллакх а догIуш, тIедеанарг хIуъу листа ницкъ болуш, кьонаха стаг ву СаьIад...

— Ву хьан дена неIалт хилда!

— ДIаяла оцу юккъера, пис!

— ГIовгIанаш!.. Алийта цуьнга!

— Собар, нах! — мохь туьйхира БIаьштига. — Алийта цуьнга шен ала дерг.

Нехан гIовгIанаш евлча, кхоьруш хаба а хебна, бIаьрг беттара Мудара, ша юкъа теттинчу, цхьана агIор жимо тоба а йина. Инарла коьртехь а волуш лаьттачу ткъех стаге.

— Доцца аьлча, СаьIад юьртда, Панта-Хьаьжа писар хIотто веза вай, — сихдира цо шен къамел. — Ткъа оцу юьртан правлени бохучу харжа Iабдел, Инарлел, Хьуьсел, ЧIонакъел бегIийла нах бац кху юьртахь...

— Къаьркъанан кедах дохкаделла гIизби!

— Хьий хьуна тийса иза, талу хилла, мерах!

— Ялхой!

— ЖIаьлеш!

Хамовс мосуьйттазза мохь туьйхира, нехан гIовгIанаш совцо гIерташ. Амма дуьххьар кхойкхучу нIаьна-кIорничух тера цуьнан йиихаьлла аз тIепаза довра нехан оьгIазечу маьхьарийн нуьцкъалчу тулгIешкахь.

— Совца, нах, — хьала куьг лецира гонна юккъе ваьллачу Домас, — уьшалахь пхьидаша санна, аш маьхьарий хьекхарх нисдала хIума дац кхузахь.

— Стенна хьоькху аш маьхьарий, — гIовгIанаш дIа а тийна, меттиг баьлча нахана тIекъевкхира пурстоп. — ДIа мел кхаьчначахь шу тайпачу жIаьлеш летаре ладегIа везахь, со-м кхаа баттахь пер вац сайн участкехь харжамаш бина. Варраш санна Iоьхучу шайга ладегIа веана моьтту шуна со? Маймалш!..

ТIаьхь-тIаьхьа чуьра вуьйлуш, яппарш ян воьлла пурстоп сацийра шен цхьаъ бен доцу куьг шаьлтанан кIайчу маьIан макъара тIе а диллина, цунна тIевеанчу Солтин Солтхас.

— ЖIаьла хьо ду-кх, керста жIаьла, — лохха Хамов човхийра цо. — И хIун яппарш ю ахь нахана йийраш? Айхьа дуьйцучух хIорш ца кхета дела майра ваьлла хьо? Вир хьо ю-кх, гирзаш даьлла вир! Хьуо вир дацахьара, хьайн халкъа юккъехь хир вара хьо. Шайн цIахь ца мегнарг, нехан хьовха, Iедалан а тешам байна амарт, къиза писаш бен тхуна юкъа хьовса а ца йо. Хьаьрса вуд!

Солтхин дешнаш салташна хезна хиларна кхеравелла Хамов

дIасахьера. Цхьадика, кхо салти, гулбеллачу нахана юьстахо кертах а тевжина, вовшашца къамелаш деш лаьттара.

— АхIа, хьо вани хIара, Солтаев! — кIоршаме вела а къежна, коьртера охьа когашка бIаьрг а тоьхна, Солтхина тIевогIавелира Хамов. — Ткъа хьуна хIун моьтту? Хьуо Георгин жIаран кавалер хилча, айхьа Iедалан векале хьайн бага еънарш йийца еза моьтту хьуна? Хьан доттагIий Аьрсамирзоев, Аьрзаев а суьдах бевдда кIелхьара муха бевлла суна ца хаьа моьтту хьуна? Собарде ахь! Хьайн накъосташна тIаьххье Нерчинске хьо дIавахийта тIелоцу хьуна ас, хьоьца къамел ас кхечухьа дийр ду!

Наха юккъехь шен сийсазвар салташна хаарна кхеравелла Хамов, гIуллакх, кхин гена ца доккхуш, дита сихвелира. Амма дагахь цо дуй биира и минот йиц ца ян а, Солтхех къиза бнэкхам эца а.

— Хьо хIунда лаьтта тхоьга ладоьгIуш, и виран лергаш дуьйлина? — Iабди човхийра цо. — Кхин кандидатураш юй цхьанне а?

— Яц! Мудара цIерш яьхнарш харжа реза ду тхо! — сихха мохь туьйхира Инарлин шичас Цаьнцас. Ткъа наха юккъехь дIасабаьржинчу церан бартахоша маьI-маьIIера схьа маьхьарий деттара:

— СаьIад юьртда харжа!

— Панта-Хьаьжа — писар!

— Iабди къано харжа!

— Хьуьса а, ЧIоьнакъ а!

— Шайн дена неIалт хилда шун а, церан а!

— Седа дуьхьал хоржийла уьш!

Вой даьлча санна, гIовгIа елира майданахь. Дехьа юккъехь вовшашна тIеттIа гIертара Хьомсаркъий, Цаьнций. Шаьлтанийн макъарш буйна а къуьйлуш, шайн тхьамданийн омре ладоьгIуш, хала садетташ вовшашка хьуьйсура дов долийнчу шиннан накъостий. Шеко йоцуш цIий Iанорца чекхдаьндолу дов доладалале сацийра хIетта майдана кхаьчначу Iелас. Иза гонна юкъаваьлча, дIатийра адам.

— Нах! — мохь туьйхира цо шен паргIатчу озаца. — Аш маьхьарий хьекхарх, вовшашна хьоккхий деттарх, шаьлтанаш Iиттарх, галдалахь бен нислур дац хIара гIуллакх. Юьртан урхалле харжа луучу нехан цIераш вай а яьхна, шайчарна цIераш цара а тоьхна. Маьхьарий а ца хьоьккхуш, кхаж таса. Кхаж сов баьлларш вайн хьаькамаш хир бу.

— ХIун боху цо? — хаьттира Хамовс шена уллохь лаьттачу Iабдига.

— Девнаш ца деш, кхаж таса боху.

— Шун кхаж сов бер буй ткъа?

— Мичара!

— Делахь хIета, шайн худар шаьш даа! Бехирий шуьга, шайчаьрца барт а бай, нах балха бахханчу хенахь кхайкха хIара гу-

шам! ТІаккха кхузахь берш берриге а шуьнаш хир бара. Тодакхаш!

— ХІинца дича а... ца мега иза?

— ХІинца муха до?

— Тахана кхаж ца тосу аьлла, адам дІа а дохийна, ваьшлахь цхьа де билгал а дина, цІеххьана хьо схьавалор ву-кх.

Пурстоп, ца вешаш Іабдига а хьаьжна, кІоршаме велакъежира.

— Айхьа къамел хьаьнца до хаьий хьуна? Со бер-м дац аш тІасакхайкха?

— Бехк ма биллалахь, господин пурстоп, хьан къа эрна дойур дац оха...

— ХІан, мегар ду, мегар ду. Амма хаалахь, айса хьоьгу къа эрна доцийла хиъча бен, со вуха вогІур воцийла. Кхаж тасар дІатотту ала нахе. Кхузахь цара хІара гІурт лелорна. Доцца. Диснарг шун шуьнахь дуьйцур вай.

— ХІай, нах, хІай! — мохь туьйхира Іабдис. — Аш девнаш дарна, кхаж тасарна новкъарло ярна, тахана кхаж тасар тІаьхьатотту шна боху пурстоьпо. ХІара гІуллакх галдаьккхинарш муьлхарш бу хьа, царна Іедалехь дан догІу таІзар дийр ду ша а боху. Кхаж тосу де билгал дац. Ша юха кхуза ван кхиъначу дийнахь хир ду боху. ХІинца дІадерза шайна!

— Цхьаьллиг цхьаъ дІаса ма ваьллаш! — цунна хьалха иккхира Доша. — Цкъа а тосур белахь, кхаж тахана тосур бу вай.

— Дуьло, нах, цІа! ЦІа гІо аьлча, ма латта! Мудар! Хьайн накъостий эций цІехьа яхийта!

— Кхаж хьехабо хІокхар. Кхуза-м хьерадаьлла жІаьла а хьаьвзар дац, — бохура Хьуьсас шена уллохь лаьттачу Пантахьаьже. ТІаккха нахехьа а вирзина, мохь туьйхира цо. — Тхо цхьадерш дуьхьал ду тахана кхаж тасарна!

— ХІунда, шаьш юкъахь ца хилча, овголгаш тхан куьйгех ларна-м ца кхоьру шу?

— Яхийта, яхийта, — шен цхьаъ бен доцу куьг тІаьхьа лестадора Солтас. — Оха хаьржинарг хир ду юьртан Іедал.

— Нийса боху!

— ЛадогІа, нах, Іела цхьаъ ала гІерта!

КІез-кІезиг туьйш, дІатийра нехан гІовгІанаш.

— Кхаж тасарна цхьаболчара кечам бешшехь, шуьга цхьа масех дош ала лаьа суна, юьртахой. Тохара ша хІара мохк дІалоцучу хенахь вайн халкъана ямарт, ткъа шена тешаме ялхой хиллачу вайнахах бевллачу цхьацца эпсаршна, совдегаршна, молланашна а совгІатана мохк бийкъира оьрсийн паччахьо. Кху нохчмехкан ярташ иттанан долахь долччул латта ду оцу нахах хІораннан а долахь. Ткъа гондІарчу къаьмнийн элашна хІоранна цо беллачул мохк ерриге а Нохчмехкан долахь а хир бац. И вешан дайн латтанаш, безза мах лой цхьана ханна цаьргара эца а оьций, леладо вайнаха. ХІетте Іедало цига а ца буьту нохчий. Іаьрчхехь тоьла

а йоьгIна охьахиъна Мусха гуш ву шуна. Цара дакъазабаьхначу эзарнех цхьаъ ву иза. И нохчийн эпсарш, совдегарш, молланаш а, и гIебартойн, гIумкийн элий а, шайн долара мехкаш вай тайпанчу къехошка юкъахь а леладойтуш, шаьш балхах куьг а ца тухуш, мерза дууш, хаза духуш, хIара дуьне ловзош лела. Вайн хьацар, вайн цIий ду цара Iуьйдург. Царех помещикаш олу Россехь. Уьш вайна юкъа баьржина шовзткъа шо хан бен яц, хIетте а уьш ца лалуш, цаьрца машар ца хуьлуш, я хир а боцуш, цаьрца къуьйсуш схьадогIу вай. Ткъа и помещикаш цIе йолу мехкадай оьрсашлахь болу масех бIе шо ду. Вай саннач у мискачу оьрсийн ахархоша бIешерийн дохалла къийсам латтабо оцу мехкадайшна дуьхьал. Цара латта а, маршо а лоьху шайна. Амма паччахь, Iедал, килс а мехкадайшкахьа бу. Кхузахь санна, шайна дуьхьало йинарг набахте тосу я Сибрех хьажаво. Амма ахархой къарлац. Цара шайна латта а, маршо а лоьху. Уьш герз керахь гIевттина. Тахана сийна цIе кхерста Россехь. Ахархоша шайн дола доху мехкадайн латта, хьаннаш. Къинхетамза бойу къизаниш, цIерш туьйсу церан бахамех. Iедална дуьхьал гIевттина гIаланашкара белхалой. Паччахьан ницкъ ца тоьу шайн гIорторашна — оцу мехкадайшна гIо дан, халкъан бекхамах уьш ларбан. ХIора юьртахь эскарш латтадойла яц. ТIехула тIе, салташа герзаца дуьхьало ца йо ахархошна. И салтий шаьш бу селханлера ахархой, царна ца лаьа шайн дайшна, наношна етта. Амма стен совцор бу маршонехьа гIерта оьрсийн ахархой помещикийн Iазапан дукъа кIел? Хьан Iалашбийр бу и оьрсийн помещикаш оьрсийн халкъан бекхамах?

— Цхьаммо а! Маршо — оьрсийн къехошна!

— Дайина дIадаха деза халкъан цIий муьйлу цIубдарш!

— Вайчаьрца цхьаьна!

Нуьцкъалчу маьхьарца дегадора хIаваъ.

— ХIан-хIа, вежарий, уьш Iалашбан нах карийна, — оьгIазе аз айдира Iелас. — Карийна ламанхошна юккъехь. Вайнахана юккъехь... Вайн юьртахь. Домбин Мудар, Дасин Расуй...

— НеIалт хуьлда хьолахошна къаьркъанах йохкаеллачу Мудар бохучу писана!

— НеIалт хуьлда Расу бохучу оцу тIуьйлигана!

— Дала хIаллакбойла уьш!

— Дала цIа берза пурба ма лойла царна!

— Юьртана а, махкана а эхь ду иза!

— И тайпа писаш яц ткъа вайн халкъ дакъаздаьккхинарш?

Куьг хьала а лаьцна, гIовгIанаш совцийра Iелас.

— ХIинца Россех а бахана, жIаьлеш санна, помещикийн бахамаш Iалашбан бохку уьш. Тахана вайн юьртара кхо салти санна, цигахь цхьана юьрта а бахана, хIинцца дIаяхана СаьIадагIар, IабдигIар кхузахь санна, оьрсийн ахархой хьийзо, хьеша Iедална гIо дан бохку. Вайнанах чаьлтачаш ца бевлла цкъа а. Вайнанах ялхой, сагIадоьхургаш бевлла бацара. ХIинца уьш гучубийла боьл-

ла. Амма вай совцо беза уьш. И эхь халкъана тIе лоцучул, мацалла вала веза хIора нохчо! Уггар къиза Iожалла тIеэца реза хила веза! Амма вайн бертаза цига боьлхучарна хIун де вай?

— Кху юьрта богIу некъ бехка-кх!

— Царна а, церан тIаьхьенна а!

— Юьртах баха беза доьзалш а!

— Седа дуьхьал гIойла уьш!

Нах дIаса а тоьттуш, веана Iелина хьалха хIоьттира дерзинчу дегIа тIехь морсачу машин эттIа чоа а, хеча а, когахь якъаелла неIармачаш а йолуш, коьртахь тиша кхакханан куй болуш, юккъерчу дегIара, шовзткъа шо хир долуш векъана стаг.

— Iела, ахь и гIовгIанаш совцаяхьара, хIокху нахе цхьа-ши дош эр дара ас.

Оцу тIелхигашна тIехула юкъах дихкинчу кхелинчу доьхкарх кхозучу безчу механ кхелинчу шаьлтанан макъарна тIе цхьа куьг а диллина, важа хаьн тIе а хIоттийна, цхьа ког хьалха а тесна, майданахь лаьттачу нехан яххьашна тIехула шен ира хьажар кхарстийра цо.

— Шулахь цхьаммо мохь туьйхира, и Расу боху тIуьйлиг аьлла, — велавелира иза, йовхарш тоьхна, аз а тодина. — Ас хьанна кьола дина, со хьаьнга еха вахана, ас хьанна хьалха корта таIийна? Я сан бераша хьенан шун дохийна? Я уьш хьенан кIари чохь карийна? Я юьрте бохам беъча, суначул тIех хьенан дагна Iаьткъийна? Диканиг хилча суначул хазахеташ мила хьаьвзина? ХIаъа, со къен ву. Амма, хIара сан маззакъ доьлла куьйгаш, кийрара яхь йолу дог хьанал-м ду шуна а, суна а. Шаьш ца лоруш дош олуьйтур дац цара. Суна тIуьйлиг аьлла кхахьпа гучудала, ша боьрша велахь! Iела, тахханалц со ца кхеттера айса схьалаьцначу некъах. Шуна ма-хаъара, сан исс бер ду, кертахь хьайба дац, ткъа ирзо тIера евллачу хьаьжкIаша тхо Iаьнера ца доху. Цига вахча даамалла, духа-тилла а, шарахь шовзткъе ялх туьма ахча а ло бахарх Iехавелла, суо дIаязвайтира ас. Ято тIаме вахар санна ду моьттура суна иза. Со цигахь вехь а, берашна тIадамаиа бежана а, йожа хIума а хиларе сатуьйсура. ХIинца кхетта. Тхайн кертарчу итт аламаца суо тховса мацалла лийр велахь а гIур вац со цига и эхье гIуллакх дан! И ду сан дош.

ТIевеанчу Дошас къевллина маравоьллира иза.

— Баркалла хьуна, Расу, дала дукха вахавойла хьо. Хьан къонахаллех шек стаг вац кху юьртахь. Ткъа тIуьйлигаш вай ерриге а ю. Амма хьан доьзал пхьуьйраза а буьтуш, тхайниш шуьнехь Iийр бац. Баркалла хьуна.

— Нагахь санна Домбин Мудар вайн бертаза тражник хилла хьоьрсийн ахархошна тIехь и эхье чаьлтачалла дан водахь, и Домбин Мудар юьртах воккхуш, цунна хIуй кхайкхо реза дуй шу? — хаьттира Ахьмада нахе.

— Реза ду!

— Реза воцуш стаг вуй?
— Вац!
— Кхечу ярташкарчу наха, сардалан а, паччахьан а цIарах кехаташ яздина шайн маршонехьа къуьйсучу оьрсийн а, кхечу къаьмнийн а гIовттамаш хьошуш дакъалаца вайнах йолах салт а, стражникашка а бохуш Россе дIакхийларна дуьхьало еш, — бохура Iелас кхидIа. — Цу кехаташна тIехь яздина, нохчий цкъа а ца хилла чаьлтачаш. Маьрша баьхначу, амма и маршо оьрсийн паччахьо дIа а яьккхина, цуьнан Iедалан Iазапан дукъа кIел бохкучу, шайн маршонехьа къуьйсучу нохчашна дика хаьа маршонан мах а, Iазапан дозалла а, къеллин къахьо а. Массо къаьмнийн къехой тхан вежарий бу, оха Iенор дац тхешан вежарийн цIий. Стражникашка язбелларш къелло бIарзбина, Iедало Iехийна, шаьш кхочушдан дезачу декхарх ца кхеташ бодане, декъаза нах бу. И нах Iехош Росси а кхоьхьуш, цаьрга тхан вежарийн цIий ма Iенадайта. Доцца аьлча, изза ду наха сардалан а, паччахьан а цIарах яздинчу кехаташна тIехь. Нагахь шу реза делахь, изза аьлла кехат вайн юьртан цIарах а яздан лаьа суна.
— Реза ду тхо!
— Бехк боцчу адамийн цIий Iенор дац вай!
— Керстанаш белахь а, вай санна, цхьа пекъарш бу уьш!
— Бусалбий, керстий къесто эшац!
— Берриг къехой цхьа вежарий бу!
— ХIета, и кехат яздан векал мила во аш?
— Хьой, Солтхий, Лорсий!
— Дуьхьал вуй цхьа а?
— Вац!
Iелас юкъадаьхна гIуллакхаш а къастош, цуьнца цхьаьна наха чекхдаьккхира кхаж тасаран гIуллакх. Массарна а гуччу аркъал охьабиллина бара Хьомсуркъан Iаьржа куй а, БIаьштиган кIайн куй а. Ахьмад юьртда а волуш, хоржучу юьртан правленигахьа болчара шайн овголгаш кIайчу куйна туьйсу, ткъа СаьIадагIаргахьа болчарна — Iаьржачу куйна. Кхаж нийса тасарна тIехь терго еш уллохь хевшина Iара оцу гIуллакхана адамаша къастийна БIаьштиг коьртехь пхи стаг. Цхьа Iела воцург, массо кхаж тесна ваьллера. Шен овголаг кIайчу куйна а тесна, Iела юьстахваьлча, куйнаш бертал а даьхна, овголгаш дагардан вуьйлира БIаьштиг. Майданахь цхьа а ца вуьсуш, СаьIадан бартахой дIа а бахана, баьсса бисинера Iаьржа куй. Овголгаш дагардина а ваьлла, жамIаш кхайкхо вуьйлира БIаьштиг.
— Юьртахь куьйгаш бакъо йолчу пхи бIе кхузткъе ялхийтта стагах виъ бIе берхIиттаммо кхаж тесна. И дерриг кхаьжнаш Акхболатан Ахьмадана а, МаIазин Лорсина а, Солтин Солтаханна а, Султхьаьжин Дошина а, Абкар-Хьаьжин Аьрсамирзина а кIайчу куйна тийсина, ткъа СаьIадагIарна биллина Iаьржа куй, яьлла топ санна, беса бу. Дела а, шу а тешаш долуш, вай нийса тесначу кхо-

жаца, Акхболатан Ахьмад юьртда, Солтин Солтха писар ву вайн, тхьа Султхьаьжин Доший, Абкар-Хьаьжин Аьрсамирзий, МаIазан Лорсий — къаной бу. Оццу кхожана МаIазан Лорса юьртан молла а харжавелла вайн. Цхьаннан а ала хIума дуй?

— Дац!

— Делахь, оха керла хаьржина тхан юьртан дай, дала аьтто бойла шун тхуна юккъехь нийсой, барт, машар латто, хIара юрт ионех ларъян, диканна цIе яккхийта!

— Амин!

— Нагахь санна, шун дегнашна чу ямартло йолахь, юьртан гIуллакх тIехьа а тоьттуш шайн аьтто леха шу долахь, аш харц кхиэлана дош алахь, куьг айбахь, ког баккхахь, вайн везчу дала шен нийса хьукма дойла шуна тIехь!

— Амин!

12-гIа корта

И тIулган ламанаш
Даш хилла лаларах,
МостагIийн арданго
Тхо гора дегор дац.
И Iаьржа ва латта
Молханах лелхарах,
Тхешан сий доьхкина,
Тхо лаьтта доьрзур дац...

Нохчийн халкъан илли.

Цул тIаьхьа цхьа иттех де даьлча, цкъа Iусманца мангала а вахана цIа веана Iела, бешарчу Iожа кIелхьарчу бай тIе истанг а даржийна, гIайби тIе а тевжина, IиндагIехь садоIуш Iуьллура.

Тахапдера де чам боцуш деанера юьртана. Делкъахан хуьлуш цIеххьана веанчу пурстоьпо, гуламе нах а кхайкхина, цаьрга кхаж тасийтинера юьртан Iедал хоржуш. Цига харжа кхожана шина а агIор хьалхатеттира дIабаханчу гуламехь цIерш яьхна нах. Амма кхожехь дакъалаьцнарш берриге а СаьIадагIеран бартахой, церан гергара нах хиллера, царна дуьхьал йолчу агIонах цIахь нисвелла цхьа масех воккха стаг воцург.

Iела хьалха дуьйна а шек вара оцу тешнабехках. Округан начальника чIагIбийр бац хьалха хаьржина АхьмадгIар. Амма наха къобал а бийр бац тахана хаьржина СаьIадгIар. Ши Iедал ду-кх юьртахь. МостагIаллин шина тобане екъаелла юрт. Къечийн тоба йоккха ю, амма церан мостагIийн агIонгахьа нуьцкъала Iедал лаьтта. Юхадовла мегар дац. Амма наха шайга делла Iедал охьа а диллина, АхьмадгIар юьртан коьртера охьабиссахь бов хала баьккхина толам. Юьртахь ши Iедал мел ду машаре догдохийла яц.

Дено-дено марсадийр ду мостагIалла. Ткъа хIара Нохчмахка а ма ю молханах эккха кечъелла Iеш. Коьрте хIотта стаг оьшуш сацаелла. Кхузарчу яртийи тхьамданаша мосазза а дехар дина Iелига, имам хилий, нахана хьалха валахьара аьлла. Амма цо иза аьттехьа ца дуьту.

«Мисканаш яI, моьтту-кх царна соьгахь доккха хьекъал ду, суна дерриге а хаьа, шаьш толаме дига соьгахь хьуьнар ду. Ма аьттехьа дац-кх иза. Суна оьрсийн мотт а, кIезиг йоза а хаарх тоьий... Цкъа-делахь, къена ву со, шолгIа-делахь, гIовтта деза хан тIе ца кхаьчна. Наха цхьана ханна дIалоьцур ю Нохчичуьра гIаьпнаш. Схьалецийтахьа цаьрга Соьлжа-гIала а. Амма и гена дер дац. Даим санна, адам эрна хIаллак а хуьлуш, тхо оьшуш доьрзур ду. ГондIарчу къаьмнашца барт оьшу, уггар хьалха оьрсийн халкъаца. Цаьрца барт болуш тхо гIевттича, халкъан коьрте ваккха Зеламханал гIоле къонаха ерриге Нохчичохь ца хила там бу. Горлера сан Петро яI. Муха ца хинвар хьо хIинца суна уллохь! Ахь хIун хьехар лур дара техьа? Вистхилийша цхьаъ...»

— Iела!

ЦIеххьана шен цIе а йоккхуш кхойкху хезча, и шега кхайкхинарг хIинцца ша дагахь бехначу шен каторжни накъостех цхьаъ ву моьттуш, хазахийтира цунна. Каде хьала а иккхина, дIахьаьжначу цунна шайн кетIахь воьхна лаьтташ юьртан туркх гира.

— Пурстоьпо канцалле кхойкху хьо, — элира цо.

Юьртан канцеляри чохь йолчу цIеношна тIекхаьчча, Iелина гира уьйтIарчу гоьзанах теспа лаьтта йиъ говр а, кочахь тоьпашца дехий тарраш а текхош, дан хIума доцуш кертахула волавелла лела кхоъ салти а.

Деха, меха дохка тодича санна, лерина ирдеш хьовзийна дуткъий мекхаш долу лекхачу дегIара векъана Хамов, маларо бIаьргаш цIийдина СаьIад чехош, бахтарех юьйцина шед меллаша эткан бертигах етташ, чохь дIасахьийзаш карийра Iелина.

— ХIара ву-кх ахь кхайкхийтина Абубакаров Iела, — элира СаьIада.

Iелас маршалла хаьттира.

— Хьо ву и бунтовщик? Социал-демократ! — маршалла дIа а ца оьцуш, цавашаре вела а къежаш, Iелига хьежа хIоьттира пурстоп. — Делор ву церан ваша хила ма-веззара! Нохчийн социал-демократ! Революционер! ХIара-м беламе дай! — аьлла, Iелина белша тIе куьг а тоьхна, гIадвахана велавелира иза. ТIаккха кисанара схьадаьккхина кIайн йовлакх шен куьйгах а хьоьхуш, тIетуьйхира:

— Большевикех ву хьо, я меньшевикех ву?

Дог къуьйлуш ладоьгIура Iелас цуьнан Iиттаршка.

— Со халкъехьа болчех ву. Революционераш сийсазбан ма гIерта. И хир дац. Уьш турпала, оьзда нах бу! — жоп делира Iелас, сих ца луш, амма сацам боллуш.

Пурстоп, жимма кIегар а иккхина, ши куьг хаьн тIе а хIоттийна, сецира. Цкъа а ца хилча санна, дайра юьхьа тIера велар.

— Сацае муцIар, хьайба! Хаьий хьуна хьо хьанна хьалха лаьтта? ДIабаккха коьртара куй!

— Тхан гIиллакх дац коьртара куй боккхуш.

— ДIабаккха куй, я ас шед етта хьан оцу боьхачу коьртах! Ас сайна хьалха виълар тоькхуьйтур ву хьо!

— Хьайга бохург дехьа, Iела... — юкъавуьйлира СаьIад. Амма Iелин вон хьажаро дIатевира иза.

— Ладогахьа, эпсар, хьуо мила Iамо, мила кхеро гIерта хаьий хьуна? Карзах ма вийла. Сан кхузткъе кхойтта шо ду. Сан дейтта шо кхаьчча, кера ѓерз а эцна, шун харцо, аш дохьу Iазап тIе ца лаца гIерташ, ялхийтта шарахь тIом бина ас. Цхьана шарахь Турцехь Iожаллица къийсина, ткъе берхIитта шо Сибрех даьккхина. Со цхьаъ вацара иштаниг. Паччахьо тхоьгара мохк дIабаьккхина, тхан даьIахк кхачаза латта дуй хьовха Турцехь а, Сибрех а. Тхо кIаллакьхилира буьйцу ца хаззал боккхачу ницкъа кIел, амма тхо гор эго, тхан коьртара куйнаш дего, тхан догIмех цхьана бекхамала шед хьакхо ницкъ цкъа а ца хилла, я хир а бац!

ОьгIазваханчу Хамовс, тапчин хумпIарх катуьйхира.

— Меллаша, эпсар! Хууш хилалахь, кхин меттах хьах хьайн догIах са къаьстарг хилар! — элира Iелас, шаьлтана тIе ка а диллина, пурстоьпана тIе гIулч а тесна.

Кхин ша хIун дийр ду а ца хиъна, СаьIадана тIевирзира Хамов.

— Ткъа хьо хIун деш лаьтта кхузахь вегош, кIилло. Салтий схьа а кхайкхий, дIалаца иза!

Оцу минотехь гIовгIанаш евлира. Корах арахьаьжначу Iелина гира юьйлина топ карахь уьйтIахь говрахь хьийза Доша а, цуьнца масех стаг а.

— Гучудала, СаьIад боху гIизби! — хезара цуьнан мохь. — Нагахь аш Iелин коьрта тIера чо хьабахь, молла Хьуьса буха а виллина, оха сийначу цIарах дагор ду шу!

Тахана шаьш цIахь доцуш кхаж теснийла а хиъна, кхаш тIера цIа хьаьлхина говрашкахь а, гIаш а герзех боьттина цхьацца-шишша схьалилхинчу наха оцу минотехь юьзира керт. ТIехула тIе, коьртан туркхо Мовлас гучу мел волучуьнга пурстоьпо Iела чувоьллина олура.

— Ахь тIаьхьа бехна хир бу уьш? — ара пIелг хьажийра бос бехьначу пурстоьпо.

— ХIан-хIа, — курра жоп делира Iелас. — Со цхьангге а вист ца хилла. Нахе орцах кхайкккхал боккха болх ца хета суна суо.

— Кху делан сохьта ахь уьш цигара дIа ца бахахь, ас ирх уллуьйтур ву хьо!

— Ас уьш дIабохур бу ,амма сайн дуьхьа доцуш, церан дуьхьа.

Iела аравелира. Керта хьийзачу нахана тIе тоьпаш а ерзийна, шаьшна хIун дан деза ца хууш, боьхна лаьттара учара салтий.

— Бераш, охьаяхийта тоьпаш, — элира Іелас салташка эсала. — Вай-м дерриг цхьа адамаш дай.

Наха шаьш детта маьхьарий а совцийна, ладуьйгІира Іела учахь гучуваьлча.

— Вежарий, хІунда гулделла шу кхуза? Шу хІун дан гІерта?

— Ямартхойх бекхам эца!

— Тхуна хаьа, уьш хьо лаца баьхкина!

— Вайна тешнабехк бина оцу жІаьлеша!

— Іабдис къаьркъа мийлийна царна!

— Арадовла оцу чуьра, кхахьпанаш!

— Іела, хьо вуьйгуьйтур вац хьуна!

Іелас шен карара Іаса хьалалецира. Карзахдаьлла адам юха а дІатийра.

— ХІан-хІа, Хьомсуркъа, къанвелла со вац царна оьшург. Шаьш къайлах дагалаьцнарг тахана тешнабехкаца чекхдаьккхина цара. Амма хилла даьлларг девнаца нислур дац. Собар ду коьртаниг. Бакъдерг тоьлур ду шуна. Дуьло шайн-шайн цІа. Сих ца луш, вовшех дага а девлла, цхьа цийса некъ къастор бу вай.

Массарал карзахваьлла хьийзачу Янаркъас, ундечига тІе а гІортийна, шен говр тІехьарчу когаш тІе хІоттийра.

— Іела, тхо Іехо гІерта хьо? Уьш хьо а, оха юьртан Іедале хаьржина пхи стаг а лаца баьхкина! ХІей, СаьІад, дІахоуьйту хьоьга, хІара Іела ахсахьт далале пурстоьпо цІа ца хецахь, иза а, кху юьртара иттех цІа а догург хилар!

— Янаркъа! — бІогІамах Іаса туьйхира Іелас. — Лецахь лоьцур ду-кх, тхо лецарх шу дуьсу. Ерриг юрт, ерриг Нохчичоь, Россера дерриг халкъаш набахте дохкалур дац! Сан дехар ду шуьга, ас бохург де. ДІасадовла кхузара! Аш лелочун хан яц хІара!

Иза а аьлла, кхин вист ца хуьлуш, чувахара.

— Уьш дІа хІунда ца боьлху? — оьгІазе хьаьттира кхеравеллачуьра хІинца а меттавазачу пурстоьпо.

— ХІинца гІур бу.

— Цара лелочо гойту хьо церан баьчча хилар. Амма хаалахь, кху юьртарчу Іедална новкъа хІума хилахь, хьан дегІ тангІалкхех кхозург хилар, я хьуо схьавеъначу вуха гІуриг хилар.

— Со кхеро а, цецваккха а хІума ца дисна дуьненахь. Со кхеро а ца гІерташ, хьайн гІуллакх схьадийца.

— Адамашна юкъа питанаш хІунда туьйсу ахь?

— Иштаниг соьгара даьлла дац.

— Аьшпаш ма ботта, воккха стаг. Цхьа кІира хьалха майданарчу адамашлахь нохчий стражникашка бовларна дуьхьал вийлларг хьо вацара? Цига ваханчу Домбиевна наьІалт кхайкхадайтинарг хьо вацара? Ахьа-х цигахь цуьнан Императорски Воккхаллина дуьхьал къамел дина. Кху юьртахь хьовха, ерриг Ведана округехь нах Іедална дуьхьал боху ахь.

— ХІаъ, нохчий стражникаш бахарна дуьхьал къамел дина ас.

Цуна къера ву со. Амма нах Iедална дуьхьал бовларна бехке вац. Цуна бехке шуй, шун Iедал, къизаллий, нийсо яцар ду.

— **И мотт дукха шера бу хьан, ларлуш хила.** Сибирски каторгашкара ахьий, эскарера Солтаевссий деана ун ду кхуза **даьржарг.** Оьрсийн мотт-м дика хаьара хьуна, ткъа йоза?

— Цхьа таро яло.

— И хьан Iамийна хьуна?

— Каторгехь, бакъболчу оьрсаша.

— Муьлхарш бу и «бакъболу» оьрсий? — ца вешаш хаьттира пурстоьпе.

Iелас, шен дегÍкъона долуш санна, хьала а айина, курра жоп делира:

— Аш сибирски каторгашка хьийсочу, амма дуьненан цхьана а шицкъо халкъах дIахербен боцу Российски белхалойн социал-демократически партин членаша, оьрсийн халкъан тешамечу кIентана!

—Сацае хьайн муцIар! — хьалаикккхира Хамов. Ткъа шен дагахь ойла йора цо; «Тамашийна адамаш ду-кх и эсдекаш. ХIара цкъа похчо а шайгахьа ваькккхина, уьш баккъал дан а ду кхераме адамаш».

— СаьIад, схьадал кехат, къолам. Таханчул тIаьхьа герзаца а, дашца а, цхьана а тайпана цкъа а айхьа Iедална дуьхьало йийр яц ала, тIелацам бел суна... Я хьашт дац. Цул КъорIа да. Дуй болуьйтур вай.

ГIуллакх дан кечвелла СаьIад, вахана цхьа минот ялале, КъорIа я керахь чувелира.

— Дуй баал, ас ма-аллара.

— ХIан-хIа, ишта дуй буур бац ас.

— Ас баор-м бу хьуна!

Iелас корта хьовзийра.

— Иза хуьлийла дац, господин пурстоп. Сайн халкъан хиллачу болхламашна бехкечех бекхам эца, сайн дегIах са дIакъастталц маршонехьа къийса дуй биъна ас цкъа. Иза кхочушбийр бу.

Пурстоп ойла ян хIоьттира. «ХIун дан деза хIинца? — хаьттира цо ша-шега. — Биснарш лоьцур бохург хьехочохь а, я хIара Iаьвуьгийла а дац. Оцу шиннах цхьаъ ас дахь, тхо кху юьртара шийна арадевр дац. Собар де ахь, къена жIаьла, юха со ван а хуш вогIур ву кхуза!..»

— ХIун дийр ду ткъа, тхо къинхетаме ду. ХIинца цкъа вуьту охь хьо. Амма ас хьоьга хьалхxе дIахоуьйту, нагахь суна таханчул тIаьхьа цхьанхьа хьан цIе вонна йоккхуш хазахь, ас хIара юрт шиттаца дIашарйийриг хилар! Сихха велла дIавалар гIоли ю хьуна шинтанг долуьйтучул. ХIинца яхийта хьайн алаша!

Iела церан Iодика а ца еш аравелира. ТIаьхьаваьлла СаьIад хьеставала хIоьттира:

— Хьуна ма мотталахь, Iела, хIара гIуллакх ас цхьаъ аьлла меттахъхьадина. Мичара! Цхьана мотт сацаро миччахула делахь а дIахазийна, ткъа наха суна тIе тоьтту. Декъаза адам дай со-м... Iела, дIа а ца хьожуш, иза луьйчохь а витина, дIавахара.

13-гIа корта

Цхьацца адамаш оьздангаллех доха тарло, амма халкъ — цкъа а ца духу.

Ю. Фучик.

Гуьмсе станцера меттахъяьлла цIерпошт, цIогIане мохь а тоьхна, Соьлжа-гIала юьйлира. Иза УьстаргIардойн-эвлах тIех тилчахьана товарни вагонийн неIаршка а гулбелла, вовшашна тIеттIа а теIаш, арахьуьйсура нах. И масех вагон йоьттина ши бIе нохчо, цхьа бутт хьалха цхьаммо шу Россех хьовха, Соьлжа-гIала гIур ду аьлча а цецбевр бара. Юьртахь цхьана эшшара дIаоьхура церан дахар. Дийнахь болх, суьйранна пхьоьха, тIаккха белахь сиң къерам. Я лула-кулахь сакъерар, цул тIаьхьа охьабийшар. ХIора дийнахь а цхьаъ. Наггахь луларчу ярташкара дика-воне а боьлхура. Юьртара цхьаъ Соьлжа-гIала, ГIизларе вахана веъча, цунах тамаша беш, цуьнга хеттарш деш, цо дуьйцучуьнга ладоьгIуш Iара. Царех цхьанне а ца моьттура шена цIерпошт гур ю, оцу тIе ша хуур ву, хиъча а иштта гена, ца бевзачу махка гIур ву. Амма и декъаза ши бIе стаг доьзалех а, яртех а, махках а ваьккхинера къинхетам боцчу эшамо.

Топ буйнахь неIарехь лаьттачу салтичунна улло а хIоьттина, вогIура Мудар. Цхьа сахьт хьалха Гуьмсехь меллачу чагIаро бохбина корта шелбаларе терра дIаоьхура цо даьккхина самукъа, ткъа цунах яссало меттиг дIалоцура цхьа цкъа а цунна ца хаабеллачу башхачу сингаттамо. ЦIахь буьсучу доьзална сагатдалар а дацара иза. Вагонийн чкъургаша «даркх-даркх», «даркх-даркхехь» дечу цхьана эшшарчу татанаша дог огура цуьнан. Генна тIаьхьа еха аса юьтуш, яйно туьйсучу Iаьржачу кIуьро а, агIорееттачу Iаьнаро а шен садукъдеш хеталора. Ткъа сингаттам тIеттIа алсамбуьйлура чкъургаша мел боккхучу гонаца. Мел иза ца хьажа гIортарх, цуьнан ши бIаьрг хьаьвззий тIебоьрзура къилбаа малхбалехьа тIаьхьаюьсучу лаьмнийн Iаьржачу раьгIнашна.

«ЦIахь Iийнехь тоьллерий техьа? — дагаиккхира Мударна, — сайца новкъа бевллачу нехан санна боккха доьзал а ма бац сан. Сох хIун хир ду техьа? Суна-м оьрсийн мотт а, йоза а ца хаьа. Шайн дена неIалт хиларш, СаьIадгIар ма бу хIара гIуллакх суна хаздинарш-м».

ХIаъа, цара хаздина Мударна стражникашка язвалар. Цхьа шо даьлча, шортта ахча а, пурстоьпан Хамовн доллу чин а дохьуш,

шерра оьрсийн мотт а Іемина цІа вогІур ву хьо, бехира цуьнга. ТІаккха? ТІаккха Веданан-гІоперчу нохчийн эскаршца я пурстоп болх бийр бу бохура. Царна хІун хуьлура Мудар Россех хьажорах. Округан начальника Ханжаловс царна тІе ма диллинера стражникашка ваккха шиннал лахара воцуш стаг карор.

«Амма, хІуй а кхайкхийна, юьртахоша эвлах-м хадий со... Дашьеха, кисанахь шортта ахча а долуш, дика вуха а велла аьрзучу динахь со вухавеъча, тІаккха ша ваьхьарг ваьр-кх уьш суна дуьхьал. ТІаккха-м ас СаьІадгІарна а хоуьйтур дац! Тоьар ду, илхо санна, цара сан вацор»...

ЦІеххьана сецначу цІерпошто иза юкъахваьккхира оцу ойланех. Дерриг урамаш а, вокзалан хьалхе а юьзна адам дара. ТІеязйина даккхий йозанаш а долуш, ехачу гІожамашна тІе лецна кІайинаш, дуткъий аннаш. Мударна ца хаьара цигахь яздинарг деша. Амма цунна тІехьа лаьтта цхьаъ уьш меллаша деша хІоьттира:

— Вежарий, ламан-хой... шу Іехийна. Ду-ха-дер-за шайн ярташка...

И дерриг адам массо агІорхьара схьа вагонашна тІегІоьртира. Уьш сецо гІерта полицейскеш, ницкъ эшна кІел бисина, кІегарбуьйлура.

— ТІечІагІа вагонийн неІарш! — вагонийн неІаршкарчу салтешка мохь беттара царех цхьаммо, схьахетарехь, церан коьртачо, МударгІеран цІерпоштан йохалла дІаса а уьдуш.

Уьш сецо гІерта полицейскеш, ницкъ эшна кІел бисина, кІегаршна-х ца бохкий техьа хІорш аьлла, цецвелира Мудар. Амма цІерпошт, гуттар юьстахарчу цхьана некъа тІе а яьлла, сецира. ТІаккха хьалхара яй, лаьллина цхьана агІор дІа а бигна, хІорш шаьш болччохь битира. НеІарш тІе а къевлина, готтачу корехула беш чу мох кхетийла йоцчу вагонашна чохь бисина нах, оцу бурконе а хевшина, хуьлуш долчух ца кхеташ, тийна Іара. Царна хетара арахь оьрсийн а, нохчийн а маттахь детта оьгІазе маьхьарий. Амма оцу хьолехь дукха ца лаьттира. Арахь тІегІертачу наха, уьш тарбеш лаьтта салтий-хехой дІа а баьхна, дІайиллира вагонийн неІарш. ТІаккха Мударна хьалха схьахІоьттира масех бІе стагах лаьтта къорза тоба. Юкъ-юкъара гора нохчийн куйнаш, чоьэш. Цхьаьр а и гІовгІанаш а дІатийра, вагонашна хьалха, тІе-кІел йоьттаччу яьшканашна тІе а ваьлла, цхьана оьрсичо куьг хьала лаьцна. Тахана керл-керла хуьлучу а, гучу а инзаречу гІуллакхаша цецвоху Мудар, уьш дерриге а дицделла, акъваьлла висира, оцу оьрсичунна тІаьххье хьала а ваьлла, цунна улло дІахІоьттина шен юьртахо Іела гича. Шен бІаьргех ца тешаш, уьш хьакха а дина, юха а дІахьаьжира Мудар. Шекьхуьлийла яцара. Лекха, векъана, хьалха тІехь бехо муо. Кура, майра хьажар. Іела ву-кх.

«Ванах, хІара мичхьахула кхаьчча кхуза, хІокхо хІун леладо? — хоьттура Мудара шега. — Тхуна тІаьхьарвала ойла ян а вий тахьа кхуьнан?..»

— Вежарий-ламанхой! — къамел долийра цунна хьалха хьалаваьллачу оьрсичо, — масех бIе шо ду оьрсийн паччахьан а, хьоладайн а Iазап кIел халкъо узарш ден. Тхох Iуьйдучу цIийх Iаба а ца Iаьбна, цIарца, туьрца цо шен кога кIел доьхкина кхин долу кегий къаьмнаш а. Шун дайша бIе шарахь гергга турпал дуьхьало йира паччахьан колонизаторшна, цуьнан Iазапан дукъа кIел шайн маьрша корта ца бахийта гIерташ. Нуьцкъала а, Iехош а, церан бертаза а шун ярташка лоьхкура оьрсийн салтий. Цаьрга хIаллакдойтура шун халкъ, сийначу цIарах ягайора ярташ. Шун жимчу халкъан ницкъ ца кхечира шайн махка гIерта дуьненахь йоккха, къизчарлахь къиза Российски импери юхатоха, сацо. Шоьгара уггар дика мохк дIа а баьккхина, шу дерзинчу лаьмнашка доьхкина оьрсийн паччахьо. Амма ма мотталаш, и латта оьрсийн къинхьегамхошна делла. ХIан-хIа, иза тхан а, шун а инарлашна, эпсаршна, элашна, шу а, тхо а дацо шена гIо дечу йовссаршна совгIатана декъна цо. Хьовсал, гIали чу бIаьрг тохий. Шуна гучу хазчу, дикачу цIеношна чохь хьолахой беха, ткъа царна и цIенош дина, царна и хьал IаIош долу тхо тIекхетта йохкучу тIуьнчу лаппагIаш чохь я набахтел тоьлуш йоцчу баракаш чохь деха. ДIахьовсал Суьйракоьрте. Шу дIа а даьхна, нефтан вышканаш йоьгIна цига. Английски, французски, бельгийски хьолахошна доьхкина паччахьо шун мехкан хьал. Ткъа шу, хIокху дашочу мехкаи дай, сагIадоьхургийн хьолехь далладо. Господинаш АхвердовгIар, КиреевгIар бу цунах берсташ. Тхан, оьрсийн халкъан, долахь хIара къерсигдевлла белхан берче куьйгаш доцург хIумма дац. Амма тхо белхалойл а холчахь бу ахархой. Тхо тхаьш а ду селханлера ахархой. Ярташкахь олалла дечу помещикийн къизаллой, цара хIоттийначу мацаллой арадаьхна, болх, баьпган юьхк лаха гIала даьхкина тхо. Вежарий-ламанхой! Паччахьан а, капиталистийн а, помещикан Iазапан кIел детта са а, собар а кхачийна гIевттина оьрсийн белхалой а, ахархой а. Революцин цIе кхерста Россехь. Сийначу цIарах богу помещикийн бахамаш. Халкъо бекхам оьцу шегахь Iазапдаллорхойх. Оьрсийн халкъ маршадала гIерта бIешерийн Iазапах. Амма мостагIа вайн юкъара ву. Тхуна а, шуна а, Россерчу дерриг а халкъашна а тIехь хIара Iазап латториг оьрсийн паччахь, хьоладай бу. Шайна дуьхьал вай массо къаьмнийн къинхьегамхойн барт хилла цхьана ца кхетийта, вай чIагI ца далийта, вайна юкъа питанаш тийса, мостагIалла латто гIерта паччахьан Iедал. ХIинццалц шуна тIе лоьхкура оьрсийн, гуьржийн, кхечу къаьмнийн салтий. ХIинца Iедална дуьхьал гIевттинчу церан цIий Iено дуьгу шу...

Вагонан корехула арахьоьжучу Мударна гира, ира цхьамзанаш а буьххьех хьалалецначу тоьпашца адамийн тобанна тIе йогIу салтийн отряд. ХьалхавогIучу эпсаро, саца а сецна нахана тIе а вирзина, мосазза а цхьа омра деш мохь туьйхира. Наха ша тергал ца вича, салташкахьа вирзина, цаьрга омра дира цо. Тобанах къаьстина, салташна тIе а вахана, цхьана белхалочо масех дош

элира. Салташка куьйгаш а лестош, цхьаъ-м бохуш маьхьарий деттара бисинчара. Эпсаро, тIе а вахана, чехабора салтий, амма цуьнан, шайн тоьпийн баххаш лаьтта а хIиттийна, меттах ца хьовш, гIулгех бича санна, лаьттара.

— Гой шуна и дIо лаьтта салтий? — цаьргахьа пIелг хьажийра къамелхочо. — Тхо кхузара дIасалахка, тхуна тоьпаш тохийта баийна уьш. Амма салташа массанхьа а дуьхьало йо шайн вежарийн цIий Iано. Цундела дуьгу шу Россех, церан декхар шуьга кхочушдайта. Аш къинхьегаман халкъана тоьпаш тухург, эхье гIуллакх кхочушдийриг делла шуна Iедало шортта ахча. Вежарий, ламанхой! Аш кхочушден долчу эхьечу гIуллакхо боьха томмагIа дийр ду шун майрачу, оьздачу халкъан цIенчу гIиллакхашна! Шун халкъах цкъа а ца бевлла чаьлтачаш! Ахчанах Iехалой, шайн халкъ ма бехде! Цул мацалла далар гIоли ю шуна! ГIалин пролетарис, бохамехь шун вежарша, оха доьху шуьга шайн ярташка духадерзар! Декъала хуьлда революци!

Адамийн тобано тоьхначу тIараший, маьхьарший лергийн само къарйира Мударан.

— Декъала хуьлда революци!

— ДIабаха хьоладай!

— Декъала хуьлда маршо!

Адамийн гIовгIанаш дIатийра оьрсичо куьг хьалалаьцча. ТIаккха вистхилира Iела.

— Вежарий! ХIокху суна уллохь лаьттачу оьрсийн белхалочо шуьга дина къамел шеггара дац. ХIокхо и къамел дина кхуза гулбеллачу а, кхуза бахказа бисинчу а гIаларчу белхалоша тIедилларца. ХIокхуьнан къамел ас шуна гочдийр ду цхьа дош тIе ца тухуш, кIел ца дуьтуш...

Кхуза гулделлачу хIоккхул дукхачу адамаша шайна юкъара къастийна оцу лакха тIе ваькkхинчу шина стагах — оьрсичух, нохчичух — цхьаъ шен юьртахо Iела хиларо даг чу куралла йоссийра Мударан. ХьуьсагIара, IабдигIара шаьшлахь иза мел сийсазвеш хиллехь а, уьш гена бу Iелега кхача. Хьекъалца а, майраллица а, оьздангаллица а, къонахаллица а стигланийн, латтанийн юкъехь йоллучул юкъ-м дер ю.

«ХIун ю СаьIадгIар, IабдигIар Iелина хьалха? — бохура цо шега. — Марцарш! КуоIанаш! ХIокху адамашна юкъа яхка а ца хьаьар яцара и кIиллош! ХIетте а, цара бохург а деш, IелагIарний, АхьмадгIарний, СолтагIарний, ДошагIарний кIел ор доккхуш леллера. Докъна маларг, и малар ду со галвохург...»

Ваставелча-м дохковуьйлура иза ша лелийначунна. Амма тIаьхьа а хуьлура-кх. Даим санна. ТIаккха оьгIазъоьхуш керл-керла гIалаташ дуьйлуьйтуш, ямартлонна кIорге вуьйжира Мудар. ХIинца цунна шех чекх са гора...

— Тхан эвлара ву иза! — куро кхоссар йира Мударa, шена уллохь лаьттачу лохачу шоточунна муьшка а Iуттуш.

— Ахь боккъал бохий? Ой, дадиса кхуьнан, и гІазакхийн мотт ма шера буьйцу цо!

— Сибрех ткъе берхІитта шо а дьккхина, хІинцца дукха хан йоцуш цІа веана иза...

Тобанна тІехьа лаьттачу адамийн цІеххьана лоха гІовгІанаш евлира. ДІахьаьжначу Мударна гира гІаш а, говрашкахь а кхаа агІор тІедогІу эскарш.

Стражникаш Росси дІабахийтар сацо кхуза гулбелла гІалин белхалой цигара дІасалахка ялийнчу салтийн взводо царна тІе тоьпаш тоха дуьхьало йича, гІалара керла далош эскарш дара уьш.

— Вежарий! Кху оьрсийн накъоста шуьга аьлларг, цхьа дош тІетоха ца оьшуш, кхачо йолуш ду. — Шен къамел чекхдоккхуш вара Іела, тІедогІучу эскаршка дІа а ща хьожуш. — Оьрсийн паччахьо шайгара дІаяькккхина маршо ламанхошка юхаерзалур яц оьрсийн а, Россехь дехачу дерриг халкъан гІоьнца бен. Цундела, паччахьан Іедало а дисинчу къаьмнашначул тІех бохамаш бинчу царел тІех доккхачу Іазапехь даллочу нохчийн халкъан декхар ду, нагахь шена маршо езахь, оьрсийн халкъаца, дисинчу дерриг Россин халкъашца, доцчуьнца доттагІалла а, гергарло а тасар, долчуьнца иза чІагІдар, харцонна дуьхьал, маршонехьа бечу тІамехь церан могІаре дІахІиттар. Амма аш Россехь кхочушден долчу эхьечу гІуллакхо нохчашний, оьрсашний юкъара гергарло чІагІдийр дац, иза херадоккхур ду. Вайн халкъана эхь дан доьлху шу. Ярташкара цхьанакхеттачу векалша тахана сардалан а, Пачхьалкхан думехь Теркан областерчу халкъийн депутатан Эльдарханан Таьштамаран а цІарах Пачхьалкхан думе телеграммаш яхьийтина. Царна тІехь боху: «Шодмашций, тоьпашций ахархойн кхетам къарбина байа гІертачу, маршонехьа кхузаманан боламан чаьлтачийн цІершна уллохь дуьххьара яха йолийна Теркан областан ламанхойн цІерш: церан къеллех, бІаьрзаллех пайда а эцна, Іедало йолах баьхна Росси а бигна, помещикийн бахамаш ларбан хІиттийнчу, эшамца а, бакъо яцарца а шайн вежарий болчу цигарчу къечу ахархошна тІехь суд а, ницкъаш а бечу нохчийн, хІирийн. Мотта тарло, цІий цара хазахета Іенадо, оцу халкъийн адамийн цІийга сутаралла ю. И хабарш а, эладитанаш а харцдарца Пачхьалкхан думе оха дІахьедо, Кавказан ламанхоша машаречу, паргІатчу дахаре диллина сатуьйсуш хилар, къайлах а, я дарехь а церан цхьана а къомаца мостагІаллий, гамой цахилар а, шайн кхетам бацарца чаьлтачийн декхар кхочушдечу оцу шен цхьа кІеззигчу кІенташца, маршо езачу ламанхойн хІумма а догІуш цахилар а. Нохчийн халкъо доьху, нохчийн халкъо тІедожадо шуна, оцу эхьечу гІуллакха юкъа нохчий ийзор сацор а, цига дІабигна дехъаза нах шаьш бинчу ярташка бухаберзор а...»

ТІедогІучу эскарех цхьана декъо дІалецира станци чу догІу урамаш къаьста меттиг. ТІаккха цхьана агІор тІетаьІначу пулеме-

тийн ротин командой, вукху агIор тIетаьIначу гIалгIазкхийн ах оьIе дошлочой тоьпийн баххаш а, шодмаш а етташ, вокзалехьа кIепардаккха долийра адам.

Юкъ-юкъа хезара тоьпийн декъа йийларш, къора татанаш дора деттачу тоьпийн баххаша, шакаршца хIаваъ цоьстуш, нехан баккъашна, кортошна, яххьашна етталора гIалгIазкхийн шодмаш. Амма шайн хирг наха а дора дуьхьал. БIаьргаш а цIийдина, хьербевлла санна, тIегIертачу салташний, гIалгIазкхашний цара а деттара гIулгаш а, аьчгаш а, дечгаш — шайн кера йогI-йогIург.

— Нохчий! Мудар! Хезий шуна! Цхьана махкахь, хIорш санначу цхьана мисканашна иштта етта, бакъдолчуьнгахьа болу церан къийсам хьаша дуьгу шуна шу! Эхь хуьлда шуна цига гIондедахь! — ТIаьххьара а мохь туьйхира Iелас, яьшканашна тIера ша чуволссале.

— Накъостий! ХIара воккха стаг нохчо церан кера ма вахийталаш! — Iела шена тIехьа а лоьцуш, мохь беттара къамел динчу оьрсийн белхалочо.

Цхьа сахьт хьалха белхалоша вагонаша хьалхара дIа а баьккхина депо бигна яй, тIехь а, гонахъяьлла а цхьа рота салтийн ха а долуш, балийна юха а вагонашна хьалха туьйхира. Вагонаш Iаьнарла хьерчош, цIогIане мохь а тоьхна, меттахбаьлла, меллаша малхбузехьа болабелира иза. Бевдда хьала а буьйлуш, тохарлера шайн меттигаш дIалийцира хехойн салташа.

Къен велахь, оцу къелло оьздангаллех вохийнехь а, амма Мудар ламанхо вара. Цуьнан дагах мIараш туьйсуш гIуьттура ламанхойн уггар оьздачех цхьа гIиллакх: цо доьхкура царна герз доцчу стагана, иза мостагIа велахь а, герз айар.

«ХIета, тIаме ца дуьгу-кх тхо, — хьоьжура Мудар шена хьалха хIоьттинчу оцу ирчачу сурте. — Оцу салташа, оцу гIалгIазкхашна санна, керахь герз доцчу, ян дуьхьало а йоцчу иштачу наханий, мударшний етта дуьгу-кх. Веза дела, ма доккха эхь ду оха тIелаьцнарг. Амма хIун дан деза? Цхьана шарна куьг а таIийна, схьаэцна ахча ас дайина. И суна юха дерзалур ма дац... Ас куьг таIийна кехат ма ду полконакехь... ХIинца вадахь, лаьцна Сибрех вохуьйтур ма ву...»

ТIаьххьара а цо бIаьргашца лехира Iела. Мударна гира иза, къамел динчу оьрсичунна улло а хIоьттина, цхьа куьг шаьлтанан макхарна тIе а диллина, вукхуьнца и оьрси шена тIехьа татта а гIерташ, шен майра ши бIаьрг салташна тIера-ца боккхуш кIегарвуьйлуш.

Ша шена оьгIазваханчу Мудара, ага санна, церган хьаккхийра, по къевлинчу буйнашна кераюккъехь чуйиссийра нIелгийн мIараш. Нахана юккъехь ца хилллехь, зуда санна воьлхур вара иза.

«Мосазза кIегарваьлла иза, хIетте а къар ца луш, хьалхатеIа и болатан стаг, — гIайгIане ойла йора Мудара. — Ткъа сан кийрахь дог ца хилла...»

ХIаъа, Iела хIинца а соцур вац вухаваьлла. Баккъалла а болу къийсам тахана ма болабелла. Тахана кхочушхили цо дукха сатийсинарг, — цуьнан бIаьхаллин накъостий — Аьрзу, Маккхал, Берса, Чора шега мерза сатуьйсуш кхелхинарг: цкъа а церан шеца машар хир боцчу мостагIчунна, оьрсийн паччахьана, дуьхьал цара латточу къийсамехь, тахана дуьххьара шена уллохь цунна хаало оьрсийн накъостан тешаме, онда агIо.

14-гIа корта

Суна хийра бу синтем,
Со декхар ву
ДIауьдучу Iалашонна тIаьхьаккхиа.

Ф. Шиллер.

И аьхке а дIаяхара Гати-юьрта хIара ду аьлла керла хIума ца дохьуш. Цхьа кIира хьалха регIа баханчу нахана Iаьрчхехь, дуо санна веста а вистина, шен тоьли чохь велла Iуьллуш карийра Мусха. Тап аьлла иза дIа а воьллина, цхьана дийнахь тезет-белхар а лаьттина, шолгIачу дийнахь массарна а диццелла дIадирзира и гIуллакх а.

ГIирмера [1] схьа кехат деанера Мударан а. Шаьш могаш ду, бийриг хала къахьоьгуш болх бац, Iелас бийцинчу помещикийн бахамаш ларбичхьана даа-мала а, тIедуха а ду. Амма сагатло. Делахь а, дан хIума дац. ТIелаьцна хан чекх ца яьлча, цIа догIийла яц. Шаьш бертахь я бертаза цIа дало нохчийн ярташна тIера шайна тIаьхьаваийтина Гермачкара Визи Хьомстха лаьцна цигахь набахте воьллина, бохуш яздора цо.

Iусманца ирзе а вахана суьйранна чувеанчу Iелина цIахь шега деана кехат карийра.

БIаьрг ма кхийтти хиира цунна, иза шен накъосташкара дуйла.

Кехат Николазера дара.

Цо хIун яздо хьажа сатесначу Iелас, тIера сов бедар дIа а яккхале, туьлуш лаьтта ламаз а дитина охьахиъна, конверт схьадиллира.

«Суна хаьа, со тийна Iарна хьо оьгIазвахана хир вуйла, хьуна ма хаьа тхан хьал, тхо тхешан лаамехь нах цахилар. Бехк ма биллалахь суна.

Оха хьоьга йийцина хан тIехIоьттина. Ерриг Россехь яккхийчу шахьаршкахь белхалой герзаца гIаттамна кечлуш бу. Кху аьхка дуьйна хьолахошца къийсам латтош бу тхан ахархой а. Хьуна уьш дерриге а хууш хила тарло. Революцин байракха кIел маршонехьа латточу къийсамехь цхьанакхетта вайн мехкан дерриге а къинхьегаман адамаш. Тхоьца бу оьрсий, гуьржий, эрмалой, азербайджа-

[1] ГIирме — Крым.

наш, украинцаш, ламанхой, кхиберш. Церан массеран Іалашо нхьаъ ю: дерриг халкъашна ирсе, токхе, нийса дахар кхоллар. Амма хьоладайшкахь хІинца а боккха ницкъ бу. Цара питанаш туьйсу къаьмнашна юкъа. Ямарт а хилла тхох дІакъаьстина тхан партехь болчу нехан цхьа тоба. Царех меньшевикаш олу. Большевикех бен ма тешалахь, уьш бу хьуна къинхьегамхошна, къаьмнашна наргІато а, нийсо а лоьхуш. Ткъа Ленинах, оцу башхачу стагах, ас дуьйцур ду хьуна вай вовшахкхетча.

Хьоьга кхаъ боккху ас: вайн Петр дукха хан йоццуш лечкъина цІа веана каторгера. Тхойша цхьаьна ву. Доггах мара а вуллуш, хьан майра куьг лоцун долчу минотах хьаьгна ву тхойша.

Ткъа хІун деш бу нохчий? Тхуна хезна шун цигахь а гІеххьа девнаш лелха бохуш. Варийлаш, ларлуш хилалаш, шаьш Іеха ма дайталаш. Миша а, Кирилл а маьрша ву, Россехь шайн гІуллакх деш бохку уьш. Датико хІинца а каторгехь ву.

Тхоьгара довха маршалла луо вайн вежаршка-нохчашка.

Хьан кІентий: Петр, Николаз».

Іелас юх-юха а доьшура и кехат... Цунна дицделлера тилла даьлла ламаз а, шен мацвалар. Ца хааделира кІез-кІезиг долуш малхбузехьа регІал тІехьа де къайладолуш а. Цуьнан ойланаш генарчу Гуьржех, лаьмнашца кхерстара. Хеталора и кехат доьшуш шена и шиъ гуш, царшиннан къамел шена хезаш санна.

«ХІунда ца веа шуьшиъ тхо долчу, тхуна хьехар дала, дан деларг ала. Цигахь шу доцурш кхин а хир бара...» — дагахь къамел дора Іелас цу шинца.

Коьрте хьийзачу ойланаша лаьцначу цунна, сахуьлучу хенахь, сацам тІеэцначул тІаьхьа бен наб ца кхийтира.

* * *

Сибрех волуш Іелас нигат динера, нагахь ша мацца а цкъа даймахка цІа а верзахь, могашалла а хилахь, Хонкара а вахана, цигахь дозанехь вийна дІавоьллинчу шен вешин Аьрзун а, цуьнан доттагІчун Чорин а кешнашна тІехІотта. И шен нигат дицделла Іеш вацара иза. Амма и кхочушдар дІатеттира цуьнга цІа кхаьчча хІокху бухахь карийнчу хьоло. Цуьнан цхьа агІо а ца йоккхуш вахча, меттанаш долчу нахана хІоккхунна цхьа осала цІе кхуллуш дийца эладитанаш хир дара.

ХІинца Ахьмадций, Айзиций дерг а чекхдаьллера. Нехан эладитанаш а севццера. Сибрех шеца хан яьккхинчу шина накъостера кехат деача, и шен нигат кхочушдан сацам хиллера цуьнан.

Нийсса аьлча, хІара юрт къахьъеллера цунна. Дера, хІоккхуьнгара сингаттам хуучу наха мосазза а цуьнга зуда ялор а ма хьахийнера. Юьртара а, гондІа ярташкара а хІоккхуьнан хенара а, хІоккхул къона а, куьце а, оьзда а зударий ма хьехабора. ХІоккхуьнга бахка реза а болуш. Амма Іелас баркалла а олий, гІиллакхехь совцадора

и хабарш. Хилларг шена эхь долуш гIуллакх дацахь а, цунна хала дара Айзин маре яхар дицдан. Ша цхьа моссаза вуьсу цуьнан шен бертаза дагаоьхура шаьшшиннан къона хан, доза доцуш боккха безам, кхолламо къестош, вовшех хьоьгуш, вовшашка сатуьйсуш яьккхина хан. Къанделлачу хенахь шаьшшиннен дегнашна хилла чевнаш.

И чевнаш йолучу хенаца ерзаре сатуьйсура цо. Амма уьш ерзо хан езара. Ткъа къанвеллачу Iелин яц и хан. И чевнаш цо шеца коша хьур ю. Цхьана ханна юьртара дIаваьлча мелла а садекъа-даларе дог а дохура цо. АьрзугIеран кешнашна тIе хIоттар а хир. ХIокху лаьмнашкахь керла дарц дала герга ду. Цуьнан морхаш хьийза стиглахь. Нагахь халкъ Iедална дуьхьал гIаттахь, юьстах-ваьлла Iойла а дац цуьнан. ГIаьттинчу халкъана шен коьрте хIитто майра, хьекъале, доьналла долуш къонахой оьшу. Тахана Нохчи-чохь уьш хиларх шек ву Iела. Иттаннаш шерашкахь лаьттинчу, хIорш оьшуш чекхбаьллачу къизчу тIамо а, тIаьхьа паччахьан Iе-дало къинхетамза хIаллакбина а дIабаьхна и къонахой. Нохчий а бац хьалхалернаш. Цхьаберш кхерабелла кIел севцца, цхьаболчара маршонах догдиллина, биснарш бен доцуш хьуьйсу шайна тIехь латточу Iазапе. Цул сов, халкъана юкъа баьржина дуьненан хьо-лах Iедало эцца нах. Эпсарш, совдегарш, мехкадай, динадай. Шайн долахь бIеннаш десятинаш латтанаш, туьканаш, эзарнаш кортош даьхний а долуш. Бацош шайн нохчий а болуш. Царна бала а бац Iазапехь доллучу шайн халкъаца. Шайн тайпанца а, шайн гергар-чу нахаца а. Уьш кийча бу муьлххачу паччахьна, муьлххачу Iе-дална гIуллакх дан, цара шайн бахамаш, хьал, даржаш лардич-хьана. Цара дуьтур дац халкъ барт хила. Халкъан барт хилахь иза паччахьан Iедална дуьхьал даьлла Iийр дац. Халкъо дIакхуьс-сур бу шена юкъара бевлла оцу Iедалан ялхой а, церан ялхой а.

И барт бац тахана халкъан. ГIатта-м гIоттур ду, амма юха а эшам хуьлуш доьрзур ду, цIий Iанийна, эзарнаш хIаллак а хуьлуш, эзарнаш махках а бохуш.

ХIун дан деза? Николаза а, Петрос а оцу хаттарна шена жоп даларе дог а дохура Iелас.

ШолгIачу дийнахь шаьшшиъ цхьа висча, шен сийсара хилла са-цам кIанте биййцира Iелас.

Iусман воьхна хьаьвзира.

— Цигахула лела могашалла ма яц хьан, дада. Иза гена некъ ма бу.

— Могашалла-м, дала мукъалахь, хIинца цкъа дика ю сан. Ткъа геналлех дерг аьлча, ас Сибрехара цIа бинчу некъаца бу-стича, Хонкара болу некъ уьттазза боца бу. Гуьмсехь цIерпошта тIе хиъча, цхьана-шина дийнахь дозане кхочур ву со.

Ден нигат дохо а ца лаьара Iусманна. Амма массара веллар лерина вицвина, дала шайна схьавелла да дIахеца а ца лаьара. ХIинца вахча иза вуха ца варна а кхоьрура. Къена ма ву иза. Iо-

жалла а ма ю къоначарна а, могашчарна а тIаьхьа хIоьттина лелаш.

— ХIета, хьо Iанне а ца Iахь, гIур ву вайша.

— Со со воьду.

— Дера ца воьду со а воцуш-м.

— Хьан цIера волийла дац. ЦIахь а, кхаш тIехь а болх бу.

— Хьеха ма делахь!

— ХIан-хIа, Iусман. Со суо вахана вогIур ву. Балхал сов, ша синтем боцуш зама а ю хIара. Хьо доьзалца цIахь хила веза. Ткъа суна са ма гатде. Даламукъалахь, могаш ву. Суна шера оьрсийн а, Iарбийн, туркойн меттанаш хаьа. Гуьржашца бийца церан мотт а хаьа. Гена некъ ма бац иза. Цхьа бутт балале цIа вогIур ву со.

Деган цхьана кIоргехь халла хаалуш кхераман пха бетталора Iусманан. Даго диканиг ца хьоьхура. Амма деца къийса бакъо а яцара. Ахьмаде орца ала сацам бира цо...

* * *

Iела Хонкара воьду боху хабар сиха даьржира юьртахь. Ахьмаде а вуха ца ваккхавелира иза шен сацамна тIера. ХIара зама синтеме йоцу дела, новкъахь цунна цхьа бохам хиларна кхоьрура дукха а нах. Амма IабдигIарна боккха кхаъ хиллера цунах. Цхьана хаина иза кхузара дIавалар а маслаIат хетара царна. Цигара иза вуха ца варе дог а дохура.

Iела кхана новкъа волу аьлча, тховса суьйранна цуьнан хIусамехь мовлад деша гулбелла нах, Iела могаш-маьрша цIаверзор доьхуш доIанаш дина, цуьнан Iодика еш дика мел дерг аьлла, дIабахара. ТIаьххьалц иза волчохь севцира Ахьмад, Лорса, Доша, Солтха, кхин масех а.

Iелас царна дийцира шаьш Хонкара кхалхар, цигахь шаьш лелийнарг, лайна халонаш, хьегна баланаш, тIаьххьара а даймахка цIа верза новкъа ваьлла ши эзар сов нохчо дозане кхаьчча туркоша тIе яккхий тоьпаш а етташ вухаверзор а.

— Эрчонаш дукха гина вайна. ТIамехь. МостагIаша вайн ярташ ягош, зударий, бераш дойуш а. Амма оцу дийнахь цигахь хIоьттина сурт ша тайпа дара. Хийрачу махкахь мацалла ца дала шайн даймахка цIа гIоьртина ши эзар сов адам. Къена нах, зударий, бераш а. Адамаш аьлча а, адамийн чархаш яра-кх. Чохь синош ду аьлча стаг тешар а воцуш. Царна дуьхьал даьхнера туркойн а, оьрсийн а эскарш. Уьш шайн даймахка цIа ца берзийта. ГIуллакх оьрсашка ца долуьйтуш, тIе яккхий тоьпаш етташ буханехьа лаьхкира уьш туркоша. Уггар хьалха вуьйжира Чора, тIаккха Аьрзу. ТIаккха и тогIи юьйдира зударийн, берийн декъаша...

Турце кхелханчийн кхоллам буьйцу-м дукхазза а хезнера чохь

болчарна. Амма цул тӀаьхьа иттаннаш шераш девлча, и дерриг шен бӀаьрга гинчо дуьйцуш лерана ладоьгӀура цара.

— Бусалбанаша бусалбанашна тӀехь и къематде хӀоттийна бохучух тешар вацар-кх со, Ӏела, иза кхечо дийцинехь! — элира Дошас. — КъорӀано дихкина ма ду бусалбано бусалба вер...

— Дуьне къийса боьлча хержац бусалба а, керста а, — юкъавуьйлира Лорса. — Бусалбанаш хилла ца Ӏеш, цхьа нохчий долу вай а дац ткъа вовшийн дойуш. Шемалан заманахь вовшех лийтира тайпанашка а декъаделла. Ӏаьлбаг-Хьаьжа имам ваьллачу ненахь цунна дуьхьал леташ а бара нохчий. Хьолахошна, динадайшна тӀаьхьа а хӀиттина. Тахана вайга безам болуш Ӏеш бу ткъа ӀабдигӀар, ХьуьсагӀар?

— Туркойн эскарша тхуна тӀе яккхий тоьпаш еттарх туркойн халкъ бехке дан мегар дац, — элира Ӏелас. — ХӀетахь цига кхелханчу масех бӀе эзар ламароша Ӏаламат халчу хьоле хӀиттийнера бухара туркой. Шаьш мел къен-миска белахь а, тхуна гӀо дора. Кхачанций, цӀеношций. Массо агӀор а тхан дог эца гӀертара. Дозанехь тхуна и бохам хилча орцах баьхкира гӀондӀара туркой, курдой, гуьржий, эрмалой а. Байинарш дӀабухкуш гӀо а дира, дийна биснарш кӀелхьара а бехира. Цхьана къоман кӀеззигчу нахах зулам даьлча и къам дерриг бехке до. Ткъа оцу къоман кӀеззигчу наха дина дика церан шайн цӀарах кхайкхадо. Вон халкъаш дан а дац дуьненахь. Амма хӀор халкъа юкъахь зуламе адамаш ду. Нохчашлахь а хӀумма а кӀезиг дац ямарт, зуламе, оьзнадангаллех доьхна адамаш. Халонгахь девза адамаш, Сибрех соьца лагерехь бара массо къаьмнех нах. Майра, оьзда, хьекъале къонахой а бара царна юкъахь дуккха а, амма адамаллех цхьа чо боцурш а бара. Дерриг а дала кхоьллана ду-кх вай. Диканаш а, вонаш а.

Къамелаш хьаьвззина тахана Нохчичохь хӀоьттинчу хьола тӀе девлира.

— Цхьацца ярташа Ӏедална ечу дуьхьалонех хӀун хир ду-те, Ӏела?

— ТӀехь ла ца даллал Ӏазап, харцо а латтош хилча дуьхьало ца еш таьӀна Ӏар лайн амал ю. Амма и дуьхьало муха а, маца а ян хаа деза. Вайн цхьа декъаза амал ю. Даима герзаца, майраллица ваьшна маршо яккха гӀертар. Цундела даим вай оьшуш доьрзу. Эшна ца Ӏа, хӀаллакьхуьлу. Цкъа мукъане и маршо хьекъалца яккха гӀорта дезара вай. Цхьадолу халкъаш ша-ша гӀовтту, Ӏедало уьш хьошу. ТӀаккха раж кхечаьрга кхочу. Бусалбанаш, керсттанаш ца къестош, ваьш санна Ӏазапехь даллочу кхечу къаьмнашца барт а бина, ницкъаш цхьана а тоьхна ца гӀовттахь, Россерчу цхьана а къомана шенна маршо яккхалур ма яц.

— И барт хир буй ткъа къаьмнийн?

— Хилийта гӀерташ къахьоьгуш цхьа нах бу Россехь.

— Дала аьтто болда церан.

— Кхечу къаьмнашца барт хилар-м хьехочохь а дацара. Вайн нохчийн шайн барт хилахьара. Цкъа тайпанашка, юха вирдашка а бекъабелла вовшашца хьагI-гамо лелайо. Цундела, вайна тIехь итта олалла латтадо муьлххачу Iедало а...

Хьеший дIабоьлхуш цхьана минотана тIаьхьа сецира Ахьмад.

— Iела, дукха-м доьхура ас... Ваийтахьа со хьайца?

— ХIан-хIа, Ахьмад. ХIара зама карзахе ю. Нагахь цIеххьана дарц далахь хьо оьшур ву кхузахь. Буьрса дарц, мох баьлча къоначу диттийн хьун таьIа царна юккъехь Iаламан ницкъо дахчийна къена, зоьртала пепнаш, нежнаш ца хилча. Хьой, сой саннарш хила беза маршонан къоначу кIенташна юккъехь. Царна къонахаллица, майраллица, собарца масал гайта. Суна са ма гатде, цхьа бутт балале вухавогIур ву со.

...Оцу буса массеран Iодика а йина, Iуьйранна са ма-тессинехь шовкъавелира Iела.

Ша новкъаваккха цхьа а ца ваийтира. Шеца цхьаьна регIа белла Ахьмад, Солтха, Доша, Лорса, Iусман цIа а хьовсийна, масех минотехь цигахь сецира иза.

Уггар хьалха цуьнан бIаьрг сецира Iаьрчхехь массарех къаьсташ текха, зоьртала лаьттачу попанна тIехь. Цуьнан бакъабала боьллачу бохьан дерзинчу ган тIехь Iара Iаьржа маккхал. Оцу попа кIел ваьлла иза дуьненчу. И йоккха, юькъа пепнийн хьун хилла цунна дуьххьарлера цIа. Гобаькkхина гуш йолчу хьаннаша, нанас бина, дола деш, кхиийна иза ткъе иттех шарахь. Цунна евза оцу регIахь массо меттиг. Дагна хьоме ю хIора кол, гу, ор, Iин... Кхечарел башха, гергара ю кхузара стигал. Даим боьлуш, ша хьоьстуш, белла хьоьжуш хета малх. Ткъа латта? Маржа даймехкан латта ий! Жимчохь ненан некхах къаьстинчу берах тера хуьлу-кх хьох хьаьддарг. Ма дукха деза-кх хьо мискачу Iелина, ма дукха хьегна хIара хьох. Хьан дуьхьа шайн цIий Iенийна, хеназа хьан кийра бирзина цуьнан дай, вежарий, кIант... Хьоьга сатуьйсуш цхьа буйн латта шен бесни кIел диллина хийрачу махкахь лаьттах вахана Аьрзу. Маса, маса эзар воьжна хьан дуьхьа, маса эзар вужур ву шайн бераш маьрша, машаре хьуна тIехь дахийтаран дуьхьа!

Iела, ша волччу бертал а воьжна, лаьтте шабаршца къамел дан дуьйлира:

— Со вина сан нана, со кхиийна сан да, тхан цIийца хьандина даймехкан латта! ХIинца кхозлагIа букъ туху-кх ас хьуна, хIинца кхозлагIа воьду-кх со хьуна чохь са а дитина. Амма со вухавоьрзур ву, хьан маршонехьа къийса. Вухавоьрзур ву дийна ца верлахь, велла а. Хьан кийрахь бен карор бац суна синтем, хьан кийрахь бен хетар вац суна со ирсе. Нагахь вайна юха ган ца доьгIнехь, марша Iойла шу, хьоме латта, хьаннаш, ас декъаза тедкхна меттигаш!

ТIаккха схьаэцна цхьа буйн латта шен чоьи бустамийн патарми

чу а доьхкина, хьала а таьIна, кхин цкъа гонах бIаьрг а тоьхна. чоьин ши тIам доьхкарх а боьллина, хьалха дIаволавелира.

Иза воьдура дIаса а ца хьоьжуш, чехка. Саца а ца соцуш, цо наггахь нисбора шен гира гатанан пIаьлдиг. Иза бара ша Сибрехара цIа вогIуш Iаьнан оцу шийлачу буса цо юьрта беанарг.

Некъ хьуьнах буллучохь саца а сецна, кхин цкъа а регIа бIаьрг а тоьхна, волавелла иза къайлавелира.

Попан бухь тIехь Iен маккхал, дIаса а хьаьжна, шозза-кхузза сингаттаме мохь а тоьхна, гIаьттина хьала яьлла, хьаннашна тIехула хьийза елира.

ЦIеххьана баьллачу чехкачу мохо тахкийра къена хьун. Цо идо диттийн можа гIаш хIаваэхь керчаш лаьтта а оьгий, оьрнаш на чуй, коьллашна кIеллий лелхаш соьцура.

Стиглахь цIеххьана Iаьржа морхаш гулъелира. Генахь мосазза а ткъес къегира. Дуьне къардан санна, къевкъира стигал. Лаьтта эга доьллачу догIанан даккхийчу тIадамаша новкъахь чан гIаттийра.

Оцу сохьта хийцаделла дIахIоьттира Iалам.

Ткъа воккха стаг дIавоьдура. Цунна тIехула мохо сеттош, вовшех хьекхош цIийзаш, тийжаш теххара къена хьун. Юьхьа дуьхьал деттара догIанан дарц. ТIаьхь-тIаьхьа хотто дIалоцура когаш. Амма цо болар ца лагIдора. Мохо ловзадора башлакхан тIемаш. Мотталора, иза Iаламан ницкъо айина вуьгу.

Дуьхьал хIуьттура тIеман ялхийтта шеран буьрса денош. Лерехь декара Аьрзун весеган дешнаш. Цо ша дIакхойкхуш санна хетара...

15-гIа корта

Ша-ша вай кIезиг а, гIорасиз ду,
Ткъа бертахь катохахь, лам ластор бу.

К. Хетагуров.

Дерриге а доладелира, докъан пхьор хиларшна, Инарлин говрашна тIехула. Буьйсанна дIахоьцу уьш Хьомсаркъин жимчу ирзу тIерачу хьаьжкIашна юкъа йоьлхура. Цара оцу юккъехь хIоттийнарг дийр дацара хьакхарчаша а. Цкъа а, шозза а, кхузза а элира Хьомсаркъас Инарле и говраш ма лехка цига, шен е а йоцу хьаьжкIаш хIаллакйо цара. Амма Инарла дуьхьал жоп дала а ца вешира. Ткъа цхьана Iуьйранна лехча Инарлин йиъ говр ца карийра. ТIепаза яйра уьш яхана а, евлла а лар йоцуш. Къолина бехке а вина, Хьомсаркъа Iедале дIакховдийра Инарлас. Оцу тIехула даьллачу девнехь Инарла а вийна, Хьомсаркъа Зеламхах дIакхийтира.

Амма оцу тIехь чекх ца делира Инарлин говрийн беркат дацар

Шена салтийн отряд а ялош, юьрта веанчу пурстопо леціна бигна Сиборех хьовсийра Хьомсаркъин гергарчу нахах масех боьрша стаг. Герз лаха цIийнах хьовсу аьлла бахьана а дина, талораш дан боьллачу салташца даьллачу девпо обарг ваьккхира Доша а. Шен йоIаца забар ян гIоьртинчу салтичунна, герз схьа а даьккхина, Шиба валлалц йитинера цо. Оцу тIехула ша лаца хьовзийча, доьлла цIера аравелира иза а.

ХIетахь Гати-юьрта веана Хамов хIумма а юьхькIам хилла ца ширчира юха. Кхуза вогIуш цо чIагIо йинера Абубакаран Iела а, Солтин Солтха а лаца. Амма и шиъ лар йоцуш тIепаза вайнера. Цийнах хьаьжча карийнарг хIун ю? Итт патармица цхьа берданг, пистеки кхо топ а, тиша бархI шаьлта а, ши тур а. Берданган да таьщна Ведана дIавигира цо. Амма цунах кхачо ца хилира округан керлачу начальникана полковникана Галаевна . ДIадаханчу Цуй шозза УьстаргIардойн эвла гуламе гулвеллачу масех эзар стага санам боллуш дIахьедарца областан начальникан инарлин Колюбакинан дийзира къизалла цIе яхана Ханжалов мукъаваккха. Бакъду, дукха болх бан кхиале Зеламханан керах Iожалла хила хьаьжна кхуза нисвелла Галаев а вацара цуьрриг дог кIеда а.

Къаьмнашна юккъехь хаддаза мостагIалла латтор Россин чоьхьаьрчу шен политикан коьртачу Iалашонех цхьаъ йинчу паччахьан правительствос къаьсттина лерина дIакхоьхьура иза Нохчичохь. Кхузахь шен къиза тIеман-колониальни урхалла латтадора цо гуьржийн а, эрмалойн а, кавказски кхечу къаьмнех болчу нехан куьйгашца. Ткъа оцу къизчу администраторшка нохчийн болу цабевлам а, мостагIалла а уьш схьабевллачу къаьмнашна тIе баьржира. Дукха хан йоццуш кхузара дIаваьккхинчу дегIастанхочун Ханжаловн метта ваийтина хIара Галаев а вара хIири.

Хамов тешна вара цуьнгара ша выговор оьцург хиларх. Иза кийчча долуш дара. Хамовн дог дохийнера кхечу гIуллакхо. Ша бохург ца хуьлуш шен отрядаца цхьаьна Гати-Юьртара дIавоьдучу Галаевна тIе тIулгаш кхийсира Самби-кIотарарчу бахархоша. Царех цхьаъ пханарех кхетта, букъ лозуш вара пурстоп ша.

Мятежни Гати-юьртана таIзар дарехь доггах гIуллакх ца дарна а, кхузара коьрта ши бунтарь кIелхьарвалийтарна а Хамовна выговор а делла, и гIуллакх шен кара лецира Галаевс.

Стомара юха юьрта веанчу Хамовс, нах майдана а гулбина, царна дийшира керлачу хьаькаман приказ:

«...Цуьнан Воккхаллина ерриг Россин... императорна, цуьнан цIенна дуьхьал, цуьнан Iедална, цо хIиттийнчу порядкашна дуьхьал йоллачу мятежни Гати-юьртана тIе дожадо:

§ 1

Писса итт де делале 100 топ а, царна ши эзар патарма а, 500 шаьлта а, 50 тур а Веданан гIопе охьадиллар.

§ 2

Яланза йисинчу хIор тоьпа тIера 50 сом, тур-шаьлтанна тIера 10 сом, патарми тIера 50 кепек ахча далар.

§ 3

Герз дIаделлачул тIаьхьа цIийнах хьаьвсича нагахь кертахь я керахь герз карадахь, и дIадаккхарал сов бехкечуьнгара гIуда даккха:

3-линейни тоьпана 300 сом
Японски тоьпана 200 сом
Бердангина 100 сом
Нохчийн тоьпана 50 сом
Тапчина 50 сом
Туьрна, шаьлтанна 20 сом
Патармина 50 кепекан тIера 3 соьме кхаччалц.

§ 4

Юьртана тIехь долу 5104 сом пачхьалкхан а, Iедалан а декхар итт де далале охьадиллар.

§ 5

Нийса итт де далале, Абубакаров Iела а, Солтаев Солтха а, Султхьаьжиев Доша а, Сулиманов Хьомсаркъа а лаьцна Iедале схьавалар.

§ 6

Тоьхначу хенахь хIара приказ кхочуш ца дахь, Гати-юрт йохийна лаьттаца шаръян.

Веданан округан начальник.
Полковник (*Галаев*)

Юьртахь хиллачу оцу хьовр-зIоврo Соьлжа-гIала базара валийна Янаркъа, ша деанчу пхеа вертанах диъ бархI-бархI соьмах дIа а доьхкина, диснарг белша тIе а кхоьллина, оьцуш стаг валаре хьоьжуш вертанаш духкучийн могIарехь лаьттара.

Селхана делкъал тIаьхьа Гати-юьртара схьа гIаш пхийтта чакхарма некъ бина Гезлойн станце а веана, цигахь хьешашкахь буьйса а яьккхина, сатоссуш йогIучу цIерпоштахь, малх лакха баьллачу хена схьакхаьчнера Янаркъа. Ша цIера ара ваьлчхьана вогуш веара иза гIала. Некъах цуьнан догдаьккхинарг иза кех ма

делли дуьхьалкхетта Мандатан еса кIудал яра. Хих юьзна гехь шийтта кIудал хилча а иза ша тоьар яра стеган некъ эгIо. Кхин тIе а догдохийра цуьнап сийсара гинчу вочу гIено. Дукха адам, пара буьйцу и ца кхета мотт, дов, цIий. ГIенах цIий гар-м дика ду бохура, делахь а, Янаркъа реза вацара оцу гIанна.

Схьакхаьчча кхузахь цунна хезна хабар а дацара хIумма а дагна там беш. Базара баьхкинчу наха дуьйцура салт баьхначу гIалгIазкхаша ши-кхо де хьалха шаьш тIехь долу цIерпошт Несарехь сецча, цунна гондIара гIалгIайн ярташ талийна, цигахь баьллачу тIамехь дика гIалгIай а, гIалгIазкхий а байина бохуш. Амма, дийцарехь, кхерам тIеттIа герга гIертара. Сийсара шаьш Соьлжа-гIала ма-кхоччура, тIе мел нисбеллачу ламанхошна етта буьйлабеллачу цара цхьана чIебарлочунна чIогIа чов а йина. ГIалахь муьйлуш, талораш деш лелаш а бу бохура уьш.

Янаркъин ойла дукха ца лаьттира оцу эладитанна тIехь. Цуьнан кийрахь кхин беза бала бара.

Янаркъина тIехь а дара Iедалан тоъал декхар. Налогаш, гIуланаш дерриг цхьана тоьхча, ялх туьман диъ сом ах сом ахча. Iаделай, мел дукха ахча ду-кха иза Янаркъина! Мел дика а цхьа етт. Ткъа Янаркъин кертахь-х дац цхьа аьттан цIоьллик йоцург беа когаи хьайба. Янаркъа а, йоккха стаг а хене доккхург цаьршиннен кьена куьйгаш ду. Тохара, цхьа итт-пхийтта шо хьалха-м шарахь тиъе пхиъ верта дора царшиммо, хIораннан мах туьма а болуш. Амма хIинца дегIехь ницкъ бац. Иттаннал тIех верта ца дало. ТIеххула тIе, хьалха цара уьш шайн тIергIах дора, хIинца уьстагIий а дац шайн. ХIара карахь долу верта дохкалахь диъ туьма хуьлу цунна. Цхьа туьма мукъана а шений, йоккха стаганий Iаьнна духарна ца дайича ца долу. Миска, кIинж йолу коьртали далахь бохуш йисина йоккха стаг. Шена хIума ца эцна а, цунна кортали дахьа деза. Цхьа кхо туьма мукъа а цIа кхачалур дац техьа. Ах декхар тIерадоккхур дара цо. Амма и ялх туьман диъ сом ах сом ладелча а хилац гIуллакх... Герз а, ахча а доьху. Янаркъин яц атталлаи нохчийн топ а, я тапча а, еккъа цхьа тиша шаьлта йоцург. Иза дIаялларх вуьтур ма вац. Юьртана бIе топ а, пхи бIе шаьлта а, шовзткъе итт тур а, ши эзар патарма а тоьхна. Янаркъина шера хьа шайн юьртахь итт стеган бен оьрсин, японски топ йоцийла. Царех шиъ Дошиций, Хьомсаркъиций хьуьнах яхана. ХIан, йолчу дайша важа бархI дIаелча а ма юьсу юьртана тIехь езткъе шийтта. Уьш эцна яла еза, я церан метта хIоранна тIера пхиппа туьма ахча дала деза. Мел хуьлу иза? Хьанна хьаа иза лара! Цул сов, шаьлтанаш, тарраш, патармаш ду. Лаххарчу хьесапехь а исс-итт туьма дужу Янаркъина тIе. Дерриг лерича — ялхийтта туьма. Иза такха долахь, дууш-молуш а, духа-оьцуш а доцуш, шина шарахь къахьега деза царшиммо...

Амма гатиюьртахоша лур дац Iедална я и декхарш а, я герз а. Похаяхь йохонда шена церан юрт. Амма цара дуьхьало ца еш-м

доккхур дац салташа ур-атталла кертах чIеш а. Иштта бу церан юьртан гуламан сацам.

— Эткаш хьанна еза! Дика эткаш! ЧIогIа эткаш! Эткаш езарг схьавола! — сих-сиха мохь тухура Янаркъина уллохь лаьттачу векъана, бесачу оьрсичо, шина эткан бертигашна чу куьйгаш а доьхкина, церан айраш вовшах а детташ.

Стигала кхолайоьлча сагатделира Янаркъин. Нагахь и дисина верта хьалхехьо дохкалахь, оьцург а эцна, цIа ваха ойла яра цуьнан. Амма оцу дисинчух цхьаммо а ялх соьмал тIех ца лора. Муха лур дара иза оцу мехах. Йоккхачу стага буьззинчу баттахь хьегна къа. Вукхарел ледара-м дара хIара. ВорхI ах делча-м лур дара цо иза.

— Вон ду вайшиннан гIуллакхаш, ваша, — элира эткаш юхкучу оьрсичо. — Вайшиннан товар дорах деза массарна а. Ткъа сан цIерачу хIорш йохкаре хьоьжучу бархI къамкъарган бала бац цхьанна а. Эткаш езарг вала! Йорах дIало шуна!

ХIетталц паргIат мах беш хилла базар, йохийнчу зингатийн туьйлигах тарлуш меттаххьайра. Янаркъина гора нах шайн хIумаш дIа а лоьIуш, уьш пхьаьрса кIел юхкуш, ги а етташ базарара дIауьдуш. Дехьо, ялташ духкучу могIарехь гIовгIанаш евлира. Цигахь ялташ духкурш дукхахберш нохчий хуьлу дела хIун хилла техьа аьлла, сагатделира цуьнан.

— Хьажал хьо, ваша, и схьагIерта бехна гIалгIазкхий, — муьшка йира Янаркъина эткаш юхкучо. — Тхан станичникаш бу уьш. Слепцовскера. Хьалдолчех. ЦIахь а, арахь а синтем бац-кх цаьргахьара. Хьажахьа, хьажахьа! Со велла волийла царна хьалха ваьлла вогIург жулик яцахь! Суна сайн шина бIаьрга ма гина, цкъа къоланна тIехула иза лаьцна вуьгуш! Диканна ца гIерта уьш схьа. ДIавалий вайша кхузара?

Оьрсийн мотт ца хаахь а, Янаркъа кхийтира, шен лулахочо дуьйцург нах дIаса а туьттуш, воьлуш, терсаш, базара юкъахула шайна схьа тIегIертачу пхеа стагана реза воцуш дуьйцуш хиларх. Ламанхойн духарца вухавелла коча тийсинчу тарращца волу виъ гIалгIазкхи вуйла хиира Янаркъина бIаьрг ма-кхийтти. Ткъа царна хьалха иккхина вогIу лекха, зоьртала стаг гIалахойх вухавелла вара. Янаркъина а ца везавелира, бехна хьерабевллачу пехачех тера доцуш бIаьргаш цIийделла, догIмаш ца лелалуш, техкаш, кхийсалуш вогIу цунна тIаьхьара виъ гIалгIазкхи. Царех бIаьрг ма-кхийтти Янаркъина дагадеара ши-кхо де хьалха Несарехь а, сийсара вокзалехь а хилла дов.

— ХIан, дед, верта духкуш ду хьан? — Янаркъин белшах кхозучу вертанна пIелг Iоьттира хьалхавогIучо. — ХIун доьху ахь?

— Один чарвон. Цхьа туьма.

— Iовдал, хIокху истангах туьма хьан ло? Иштанехьа схьало. ХIа, дIаэца, кIентий, шуьгахь товш хир ду хIара.

Янаркъин белша тIера верта озийна схьа а даьккхина, гIал-

гIалгIазкхичун кара тесира лекхачо. Уьш шегара верта эца гIерта лоьттуш, цара дуьйцучух ца кхеташ Iийна Янаркъа, уьш верта а шина дIабуьйлабелча, кхийтира дерригенах а. ТIаьхьа а хьаьдда, хьаьрса стомма, лохачу гIалгIазкхичун пхьаьрса кIелхьара шен верта катоьхна схьа а даьккхина, маракъевлира цо. Амма схьавирзинчу гIалгIазкхичо, эрабугIано санна ворта а саттийна, чухьаьдда чоьже буй тоьхна, кхоьссина аркъал вахийтира иза.

— Аш хIун до, станичникаш! Мича бехкенна етта аш оцу мискашна! Делах мукъа а кхера... — мохь оьхура эткаш юхкучу гIалгIазкхичун, амма лекхачо тоьхна аркъал вахийтира иза а.

— Вежарий! Етта нохчашна!

— Етта ордина!

— Уьш бахьанехь дуьгу вай эскаре!

— Етта акхарошна!

ШолгIа тоьхначо синкхетамах ваькхина Iуьллучу Янаркъина ца хезира гIалгIазкхаша хьоькху акха маьхьарий, ца хаалора уьш шена тIехь хелхабуьйлуш а...

* * *

Синкхетаме веъча, ша цхьана ца евзачу хIусамехь карийра Янаркъина. ОхьатаIIош шен хьаьжа тIе диллина хица шелдина гата дIа а теттина, чухула дIаса бIаьрг туьйхира цо. Кху чохь дерг цуьнна цкъа а ца гинчу кепара башха дара: стол, гIант, иза тIехь Iуьллу лекха гIовлеш йолу сетта маьнга а, сонехь тIехула гата а тоьна кхозу икона а. Уллорчу гIанта тIехь лаьтта хи чохь доккха, йилан зока. НеIарехь кхозучу бедаршна юккъехь шен чоа а, куй а, шенкъахь неIармачаш а гира цунна. «Ванах, со мичхьа ву? ГIенах ду хIара я самах ду техьа?» — ойла йора цо шех хиллачух ца кхеташ. Корах чу кхеттачу маьлхан асано цхьа тамехь бохбинера цуьнан аьтту агIо. ЦIа чохь хIоьттинчу оьрсийн чомечу мекхан бешиган хьожа чуузуш мерах са а даьIна, богу кийра тебан хи мала дагахь ха харца гIоьртира иза. ТIаккхий бсн ца хиира цунна шен дегIера хьал. ДIаметтах мел хьайиначу межено инзаре чIогIа ламар кхарстадора дерриге дегIе. Деккъа цхьа аьтту куьг дара хIума кхетаза наргIат лелаш.

КIез-кIезиг хIуттуш цуьнан кхетамехь меттахIоьттира селхандерчу дийнан сурт. Амма, муха кхаьчна техьа иза хIокху хIусаме? Хьаьнгахь ву техьа иза? Цуьнан верта а дац гуш. Цунах хIун хилла техьа? Ванах, даьхьи-техьа иза гIалгIазкхаша? Иза-м дайча а хIун дара, ахча мукъа хилахьара кхуо диллинчохь. Хьала а гIаьттина хьожур вара. Амма хьожийла дац. Цкъа делахь, дегI лозу, шолгIа делахь, хьаьнгахь, мичхьа ву а ца хууш бакъхьа ма дац чухула дIасалела.

Дукха хан ялале неIарх чоьхьаелира ткъе пхийтта шо хенара беламехь зуда. Самаваьлла Янаркъа гича, шен да гича санна, халахетта тIехьаьдда цунна улло гIанта охьахиира иза.

— Хьо-м сийкхетаме веъна! Муха ду хьан дегI? Дукха лозий?

— Харшо. Якши. Дика ду, — цо хоьттучух кхетта, шена махуъу жоп луш, церагаш йоцу бага йоккха гIатта а йина, дог цIена велакъежира Янаркъа.

— Далла бу хастам, хьуна гIоли хилла, — елха озийра зуда. — Сой, сан майрий тIеккхаьчча, халла хаалуш садоьIуш, велча санна, Iуьллура хьо. Суна-м хьо велла моьттура. Верриге цIийший, чевнаший а вуьзна, Iаржвелла... Кхераелла, маьхьарца кIегар иккхира со. Федяс шена гIо дар дийхира. ТIаккха, цуьнан доттагIчой — оха кхааммо айбина юьстах ваьккхина, цIан а вина, извозчик а лаьцна, цIа валийра хьо. Сийсара хан яллалц харц луьйш вара хьо, тIаккха буьйсанна юккъехь набарна дIатийра. Оцу сий доцчу акхароша шуна тIехь хIоттийнарг ирча гIуллакх ду. Хьо-м дийна висина. Байинарш бу.

Зудчо къамел дора цкъа елха ийзош, тIаккха екхалуш, шен ховха куьг сих-сиха Янаркъин хьаьжа тIе дуьллуш, тIера юргIа нисдеш. Ткъа Янаркъас, цо дуьйцучух ша ца кхетташехь, леррина ладоьгIура цуьнга, иза елаелча велакъежаш, елха озийча кхоьлаш.

— Сан цIе София ю. София Ивановна, — бохура зудчо шен некха тIе куьг а детташ.

— Сопи, Сепият. Нохчий цIе ю хьан, — воьлура Янаркъа, юхюха цуьнан цIе а йохуш.

— Ткъа хьо мичхьара ву, дедушка?

Дуккха а къахьегначул тIаьхьа Софиян хаттарх кхийтира Янаркъа.

— Гати-юьртара ву со.

— Юьйцу ца хезна суна. Схьахетарехь, кху гонах яц и юрт. Гена хир ю иза. Лаьмнашкахь.

— Гена ю. Далико.

— ХIумма а дац, дедушка. Карор ю вайна хьан юрт а, Федяс шеца балхахь волу цхьа нохчо валор ву ша цIа вогIуш. Хьамзат ю цуьнан цIе. Тхан доттагIа ву иза. Дика кIант ву, оьзда. Шера оьрсийн мотт а хаьа. ХIинца митингехь ву и шиъ. Базаран майданахь. Цига гулбелла гIалара белхалой а, ярташкара баьхкина нохчий а. Суна а лиира Федица цига яха. Хьоьга хьожуш цIахь йити. Тхойша гIала деана а ма яц дукха хан. Червленерчу гIалгIазкхех ду тхойша. Латта а дацара, йожа сту-говр а дацара. Ткъа доьзал хене баккха дезара. Пхиъ бер ду тхойшиннан. ХIетахь-м кхоъ бен дацара. Диъ шо ду тхойша схьаkхелхина. Федяс промыслехь нефть доккхучохь болх бо, ткъа ас бедарш юьтту. Алапа кIезиг ду. Иза а чомахь кара ца кхочуьйту. Мацалла ца дала, сагIа а ца деха гIерташ цхьацца лол бетта. Таронашна-м хIун ден дара, берашка дешийталахьара. Воккхах волчу кIентан итт шо ду, доьшуш вац. Школехь доьшуьйтург мах боккху. Ткъа алапа тхуна юхучунна хьовха, мегарг юучунна а ца тоьу. Массо хIума деза ду. Чудуьйла,

Митя, дедушка самаваьлла. Хьуна гIовгIа ца яйта, лула ловза вохийтинера ас хIорш. ХIара воккхачул жиманиг ву тхан. Ма кхе-ра, схьачувола. Урамехь дуьйщуш хезна, нохчий къиза адамаш ду, цара нах бойу бохуш. Бераш цецдаьхна вочу адамийн меттанаша.

Пеюьйхина тиша, амма лерина летийна боьзан цIена ехо коч, йоца хеча а тIехь, коьрта Iуьйра, хьаьрса жима кIант, неIарх чоьхьа а ваьлла, корта а таIийна, кIелдIахула Янаркъе а хьоь-жуш, неIарехь сецира. Цунна тIаьххье неIарехула гучубелира йинчу йоьIан хьаьрса корта.

— Чуйола хьо а, Марина. Дедушкас-м хIумма а дийр даций. ХIара дика стаг ма ву. Нохчий вон нах бу бохучара дуьйцурш бакъ доцийла хуур ду шуна. Шун папа а, дядя Хьамзат а санна, дика адамаш дай хIорш-м. Дуьло, маршалла хатта дедушкига.

ТIе а деана дIахIоьттинчу шина берана ша хIун там бийр бу и хууш царшиннан коьртах куьг а хьаькхна, хIусамнене шен Iовттал схьайийхира Янаркъас. Йоккхастага базарна аьлла, ма-шин йоккха йома а латош динчу гIовталан чухуларчу кисана куьг Iовттира цо. Ахча меттах ца хьадинера. Лерана шед беш бехчалга оцу хьарчийна цIера деана цхьа сом кегийра ахча схьа а даь-ттина, берашка дIакховдийра цо.

— ХIун до ахь! — мохь белира иза дан гIертачух кхеттачу шолан.

— Кампет кушайт.

— Ца оьшу! Мегар дац! — Янаркъин куьг юхатеттира Софияс, Кома дехарица а, сацам болуш а шега хьаьжначу воккха стеган зог цIенчу сийначу бIаьргаша иза сацийра.

— Веза дела! Оццул ахча берашна! Муха мегар ду иза. Иттех сомок елча а цхьа хIума дара. Дийнна сом! Хьанна хаьа, иштта Шиллакх хила там бу церан. ТIаккха иза дохадойла яц. Ой, со а ю хаза! Лазархочунна чай дала а дицделла, хIоккхуза бага ет-тош Іа!

Лукха хан ялале цIа веара хIусамда Федор Тимофеевич. Дезо-чу дегIара, горга юьхь, дуькъа Iаьржа мекхаш, жухара бIаьргаш, Бертан буьххьех лер долуш волчу цуьнга бIаьрг ма-кхийтти безам хьаьжира Янаркъин. Цуьнца вара кегийчу нахех нохчо а, кхин цхьа оьрсий а.

— Ох!, сан хьаша-м хьаха то ма велла! — тIехьаьдира иза Янаркъина. — Ткъа ас лор валийна хьуна дарбанаш леладайта. Схьахоьшал, Василий Степанович, Хьамзат, хьо тхуна уллохьо хьекъа, талмажалла дан. ТIаккха, воккха стаг, муха ю хьан мога-шалла? Василий Степанович, хьажахьа цуьнга, къамел дечу хьо-вевуй техьа иза.

Хаза ешкIов тойина хьаьрса маж йолу воккха стаг-лор шен Морзах куьзганаш а доьхкина, Янаркъина улло охьа а лахвелла, куьйган бекъана пхьарс кара а лаьцна, пульс ягаръян хIоьттира. Цхьана цуьнан садаIаре ла а догIна, хьалагIаьттира иза.

— Кхераме хIума дац. Цхьана кIиранах Iиллича, товелла цIа гIур ву.

Хьамзата Янаркъина дийцира селхана мел хилларг. Бехна хьербевлла лела гIалгIазкхий совцо далийнчу салтийн эскарша уьш совца-м муххале а ца бира, мелхо шаьш тоьпаш етта буьйлира нохчийн туьканашний, петаршний. ВуьрхIитта стаг вийна, ткъа Янаркъа санна йиттина кIелбитинарш дуккха а бу. Царех цхьаберш баларна кхерам болуш бу. Дерриге кораш, неIарш отуш талийна нохчийн туьканаш, петарш.

— Далла бу хастам. Дуьххьал дIа са чIогIа а хилла лечуьра ваьлла хIара. Селхана тхо тIекхаьчначу хена гинехь, кхуьнан къина воьлхур вара хьо. Хьанна моьттура хIара вуьсур ву. Хьамзат, дийцахьа воккхачу стагана митингехь вайн хилла къамелаш. Ала, цига гулбеллачу оьрсийн а, нохчийн а, гIалгIайн а къинхьегамхоша наржжаз до Iедалан и Iаьржа гIуллакхаш. Оьрсийн къинхьегамхойн, со саннача къечу гIалгIазкхийн цхьа а тайпа мостагIалла дац ламанхошца. Мелхо а, тхуна лаьа, царна улло а хIиттина, паччахьан Iедална дуьхьал къийсам латто, иза дохийна дIадаккха, шуна а, тхайна а маршо яккха, дика лулахой, цхьа вежарий хилла даха. Амма Iедална хаьа, къийсамехь вай цхьанакхетча, иза шайна дуьхьал мел боккха ницкъ хир бу. Цундела , шайн ма-хуьллу къаьмнашна юккъехь мостагIалла латто гIерта Iедал. И шуна йиттина гIалгIазкхий а иштта Iехийна. Царна юккъехь къайлах эладитанаш лелийна, махкахь адам карзахдаькkхинарш ламанхой, эрмалой, жуьгтий бу, уьш оьрсашна, къаьсттина гIалгIазкхашна, дуьхьалбевлла, уьш бахьанехь шу, шайн бахамашна тIера а даьхна, эскаре кхайкхина бохуш. Иза бакъ дац, иза хьолахоша, черносотенцаша дуьххьал дIа шайн аьттонна вайна юкъа туьйсу питана ду. Вай мостагIий дац, ткъа доттагIий, цхьа бартахой ду. Мила ву вайн мостагIа? Хьолахо ву-кх. Массо къоман хьолахой вайн массеран а мостагIий бу, массо къоман къинхьегамхо вайн массеран а доттагIа ву. Оьрсийн паччахьо а, цуьнан Iедало а тхан бертаза лелочу эхьечу гIуллакхашна тхо, къинхьегамхой, юьхьIаьржа ду. Амма тешалахь, догIур ду сирла де, и вешан мостагIий вай аьтта дIа а баьхна, цхьана ден-ненан доьзал, цхьа вежарий хилла бертахь, ирсе вай дехаш!

Хьамзата нохчийн маттахь гочдинчу оцу къамеле лерина ла а доьгIна, Федор Тимофеевичан, лоьран, куьйгаш схьалецира Янаркъас:

— Хьамзат, ала цуьнга, тхо нохчий дерригенах а кхета. Оха цхьана а хIуманна бехке ца до оьрсийн халкъ. Масийтта шарахь тхо хIаллакдарна, тхоьгара маршо дIаяккхарна, хIинца тхуна тIехь хIара къиза Iазап латторна, селханлерчу эхьечу гIуллакхана бехке Iедал, хьолахой бу. Паччахь, хьолахой, уьш ма дац оьрсийн халкъ. Оьрсийн халкъ — иза шуьшиъ, селхана суна уллохь эткаш юхкуш хилла оьрсий, шу саннарш ду. Иштта дийцира суна

цуш доттагIчо Iелас. Амма со дика ца кхетара. ХIинца кхийти. Со кхетий селханлерчу дийно. Баркалла шуна. Со Iожаллех кIелхьара даккхарна ца боху ас и баркалла, ткъа аш лелийнчу гIиллакхана, шаьш суна довзийтарна, сан даг тIера шеко, хьагI дIайоккхуш, ян сан дог цIандарна боху. Суна дика хета селхана сайна еттар. И де ца хиллехь, сан аьтто хир бацара иштта шу довза. Баркалла шуна...

Берахь дуьйна велхаран чIикъ ца баьлла Янаркъин ши бIаьрг дIуйболира. КIез-кIезиг къийлалуш гулбелла царна чуьра арабаьлла боккха ши тIадам хебаршка ихначу бесни тIехула хьийзаш, керчина бахана гIайби тIе буьйжира, важа меран агIонца шершина мекхашна юккъехь байра.

16-гIа корта

Мацалло хьовзадахь,
Орамаш дуур ду,
Хьогалло тхаьш бIарздахь,
Бецан тхи мийра ду.
Цу лаьмнийн хьехашкахь
Шах цIераш летор ю,
Тхайн таррийн юьхьигашца
Уьш марса йохур ю...

Нохчийн халкъан илли.

Кху шарахь къаьсттина хьалхе а, шийла а дуьйлира Iа. Аз кIотха дохуш, кеглуш охьадетталора хьаннашкахь дукхах долу дитташ, дерзана довла а кхиале тIедиллинчу лайн дозалло юьхьар селшина генаш а, баххьаш а. Дикка ханна дукъделлера некъаш. Амма, шеца гIашсалтийн отряд а, гIалгIазкхийн масех бIо а, ламанан артиллерий а йолуш нохчийн мятежни ярташна экзекуци ян походан маршехь аравелира кхин дIа Iен йиш йоцу полковник Галаев. Цо шен приказаца елла хан чекхйолуш льттара. Цо, хIора юрта а хIуттуш, ультиматумца дIахьедора хIинца: Iедало шена [illegible] юьрто ткъе деа сахьтехь кхочуш ца дахь, ша иза [illegible] дIанийсо, олий. Ша дуйцург моттаргIина доцийла хаийти, цхьацца долчу цIеношна улло хIоъънаш а дийшош, ярташна тIехула масехазза йоккха топ а тухура.

Веданан округера, ерриг бохург санна, ярташ цIий Iанор доцуш мутIахь хилла кIелсевцира цунна. Шайна тIера Iедалан а, [illegible] а декхаршший, мятеж ярна таIзар деш тIейиллина контрибуций тскхна ца Iеш, цара Галаевна гIо дора цуьнан тIеман [illegible] луларчу юьрта кхалхо. И гIо-м цара дукхахдерг уьш шайн [illegible] дIабахархьама дора. Галаевн приказан ерриге а пункташ [illegible] массо юьрто, цхьаъ йоцург — цо боьху нах дIа ца лора.

Шен отрядаица Галаев чекхваьллачу яртийн хIусамашкахь

сингаттаме тийналла хIуттура, чуьра хIетта дакъа арадаьккхича санна. ХIетте а, вер-ваккхар ца иккхичхьана, важдерг лалора нахе. Амма гIоли цхьаъ валар яра, берриг доьзале хIара Iаьржа де хIуттучул.

Полковника нуй хьаькнхина дIабаьхьна церан миска бахамаш. Даьсса лаьтта рагIош, божалш, кIареш. Сатосуш кхайкха нIаьна а ца йисина эвлашкахь. ГIалгIазкхаша, къамкъаргаш хьийзош кортош а дохуш, йиъна котамаш. Ткъа маса доьзал бисина да воцуш. Лецна бигна церан дай, наггахьверг бен юха ца вогIучу гена, шийлачу Сибрех.

ХIаъа, да дIа а воьллина, сарахь чубирзинчу доьзалах тера ю тховса НохчмахкаР хIора хIусам. Юха а къурд бина цара шаьш сийсаздарна. Амма хIара де цара цкъа а диццдийр дац. Царна цкъа а дицлац шайна дина дика а, я вон а. Цкъа а декхарийлахь ца буьсу оцу шина а гIуллакхана. Аьтто нисбаллалц а Iай, дика диканца, вон вонца доьккху.

Ерригярташ къаръелла кIелсевцича а Iедална дуьхьало йо цхьана Гати-юьрто а, цунах ун даьллачу луларчу Саьмби-кIотаро а, Шал-дукъо а. ТIаьхьарчу шиммо-м шайна тIехула шозза-кхузза йоккха топ тоьхча, Галаевна тIе векалш бахкийтира шаьш цо бохург до аьлла. Амма Гати-юьрт... Логехь дисинчу чIеран кIохцало санна, сагатдо цо Галаевн. Сийсара дуьйна ву иза Яьссел сехьара цунна яккхий тоьпаш етташ. ХIинцале ткъа хIоъ тоьхна цо цунна тIехула. Амма гатиюьртахоша Iедал цIоганах а ца хьокху. Баккъал юьртда хилла, Iедал шен кера а лаьцна Iийриг Акхболатан Ахьмад ву цигахь. Юьрто иза векал вина Iедалца дийцарш дан. Ткъа цо тахана Iуьйранна юьртан цIарах сацам боллуш дош делла, Iедало шайна тIетеIо харцо къобал ца еш шаьш дерриге а летта лийр ду аьлла.

Саьмби-кIотарарчу юьртден хIусаман хьешан цIа чохь, корера беша бIаьрг а бетташ, хIоьттинчу хьолан ойла йора Галаевс. Массарна а марш хилла лаьттачу кху Нохчичохь декъаза кхаж баьлла ша цхьаъ лорура цо... Массо зуламан хьоста кхузахь ду. Кхузахь бу обаргийн бен а. Зеламханах кхоьруш а доллу цхьана агIор са дала. Зеламхана хаам бина цуьнга, нагахь цо и къизалла ца сацаяхь, кхин адаман цIий Iанадахь, ша и вуьйр ву аьлла. Ткъа Зеламхана цкъа а эрна бага ца етта. Цуьнан дош дош ду. Ши бутт хьалха Къеда-юьртан станцехь цо динарг...

...Соьлжа-гIаларчу базарахь нохчийн цIий Iанор шена ма-хетта дийкхира Зеламхана. Цул тIахьа нисса итт де даьлча, вуьрхIитталгIачу октябрехь, Къеда-юьртан станцехь пассажирски цIерпошт а сацийна, оцу тIера уггар дика вухавелла, хьолахойн бос болу, амма ша бекхам оьцучу гIуллакхана мискъала зарратал бехке воцу, вуьрхIитта оьрси охьа а восийна, Зеламхас царна тоьпаш туьйхира. Иза ма дара оьрсий а, къаьсттина гIалгIазкхийн а, нохчийн а, гIалгIайн а бахархошна юккъехь машар цахилийтарна мо

партсташний, черносотенцашний дезарг. Иза лаьара нохчийн кхоьллачу буржуазина а, цуьнан гIоьнчашна — динадайшна а. Шайн политически Iалашонаш кхочушъярехь цара ницкъ ма-кхоччу шайда оьцура шайн къомерчу бохамех, Iедалца йолчу цуьнан галморзахаллех. Цкъацкъа церан аьтто хуьлура Зеламха Iехо а, цуьнга цхьацца террористически акташ леладайта а. Цара лерехь цхьа журма лекхаза ца динера Зеламхас ша Къеда-юьртахь динарг а РСДРП-н Соьлжа-гIалара группа дукха гIиртира нохчашка шайн йоьхкуш цIий ца Iанадайта, шина а агIорхьара халкъаш бакъйолчух кхето, амма ницкъ ца кхечира.

«ХIаъа, кхузахь лерг сема хила веза, — ойла йора Галаевс. — Цигахь юкъара гIаттам хилахь, сахьт далале хIаллакйийр ю сан йерриге гарнизон. Ас корта а биттина ялийна гIалгIазкхийн пхи сотнин хIара гIуллакх чехк ма-делли дIаюьгур ю. ТIаккха беккъа сайн гарнизонан ницкъаца вуьсу со. Ирс дера ду, отделан начальникашкахь Правительствос лучу тIеман ницкъал сов виллина церан лааран ву масийтта эзар гIалгIазкхи. ХIа-хIаний ма-эллинехь, нохчийн ярташна тIе хаххавала киййча. ХIинцца, дукха хан йоцуш, Кавказски эскарийн Коьртачу штабан бакъонца Георгиевски тIеман складера итт эзар берданга а, масех миллион патарма а белла гIалгIазкхашна инарла-губернаторан Колюбакинан дехарца. Гора делла а Iай ткъа! Уьш герзаца кечбеш хецца дойуш пачхьалкхан мехча ду. Ткъа сан округехь чоьхьарчу гIоьне-м догдохийла а йара, атталла сунах хьакъ долу гIо а ца ло...»

— Господин полковник, Гати-юьртара делегаци ю еана, хьоьга шай тIеэцар доьхуш льтташ, — элира чувеанчу дежурни эпсаро.

— ХIун боху цара?

— Хаац. Хьан цIарах яздина хIара дехар а дохьуш баьхкина.

— ХIун ду оцу тIехь?

— Хаац, Iаьрба йозанца шайн маттахь яздина.

— Гуттар сиха поручике Сейталиевга гоч а дайте схьадахьа иза.

— Ткъа нохчашка хIун олу ас?

— Маса ву уьш?

— Кхоъ.

— Схьа чу бахкийта. Цхьана сохьтехь арахь а латтабай.

«Суна хаьара, мацца баьхкина а уьш цкъа сайга дехаре богIур буйла, — кIоршаме велакъежира Галаев дежурни эпсар араваьллча. — Виран амалш. Иза хуьлу-кх шена йиттича бен берта ца богIуш, цхьа вон амалш йолуш. И виран амалш-м юьтуьйтур яра ас шуьга».

Цхьа сахьт даьлча Хьуьса хьалха а волуш неIарх чоьхьавелира Саьлад, Iабдий. Церан болар, хьажар, меттахъхьер Галаевна чIогIа тарделира шен хIусамдена хьесталучу кIанцIар жIаьличух. Кхузахь оьшуш а дацара къамел. Кхааннен а яххьашна тIехь шера дешалора цара деана дехар. Амма Галаевс ладогIурш хIара ца калш бацара. ХIорш ма бац Гати-юьртан мукъ буйнахь латто-

раш, шен отрядашца Галаев юьрта ца вуьтуш, Галаевна оьшурш кхин дехархой бу, Акхболатан Ахьмад коьртехь волу.

— Стенна даьхкина шу? — хаьттира цо, бен доцуш церан куьйгаш а лаьцна.

Арахь лаьттина шелвелла вегочу оцу кхааннах Iабди хьалхавелира.

— Дехар дохьуш даьхкина тхо, хьан сийлалла.

— ХIун дехар? Къинхетам боьху шун хьерабевллачу юьрта хоша?

— Хьан сийлалло бакъ боху! — хьаставелла, качвелла ша лаьттачохь дIасатеххира Iабди. — Бан а бу тхан юьртахой хьерабевлла нах. Бацахьара Iедална дуьхьало йийр яцара, йича а, кхиберш санна, шаьш лелийначунна дохко а бевлла, ахь аьллачунна тIебирзина хир бара...

— Доцца дийцал ахь, реза буй уьш омра кхочущдан? Ас шуна тоьхна хан тховса суьйранна чекхйолу.

— Бац, хьан сийлалла, иза кхочущдан ницкъ бац шайн боху цара. Баккъал аьлча, таронаш яц нехан. Такхалур дац цаьрга оццул ахча...

Iабдин къамел юкъахдаьккхира чувеанчу арахь цаьргара кехат дIаэцначу эпсаро. Галаев цо шега делла кехат деша вуьйлира. Iабдис дуьйцург тергал а ца деш.

«Веданан округан начальнике полковнике Галаевга. Гати-юьртахь бехачу наха гуламехь дийшира хьан омра. Оцу тIехь яздинчо карзахдехира тхо. Амма сихалха тIеэцначу сацамо дукха хьолахь тIаьхьа дохковоккху дела, оха барт бира, кхаа дийнахь-бусий хIораммо ойла а йина, тIаккха юха майдана а гулделла, шена-шена хетарг ала. Гати-юьртарчу наха дика ойла а йина, хьоьга а, хьол лакхарчу Iедале а хIара ала сацам бина.

Тхо миска нах ду. Тхайн доларчу ардашна тIера даьллачу ялтица Iаьнера ца довлало тхо. Юьртан хьаьрам яц тхан. Мехкан цани тIера яьккхина йол йолчун шуьсту Iаьнера баккха а ца тоьа. Бераш ду тхан Iай чуьра арадовла йиш йоцуш дерзана, тхаьш ду тхо тIелхигаш а охкийна лелаш. Хьалха, щун Iедал тIедале, хIора шарахь юьртан мохк боькъура оха кIуьран цIарах. Оьшу мохк, хьуп а хьоккхий, тIе боккхура. ХIинца иза дан а йиш яц тхан. Юьртан мохк бекъна хIор цIенна тIечIагIбарца, аш дIадаьккхина иза кхожаца юхабекъар. Хьун аш пачхьалкхан дола яьккхина, тхан бакъо яц ирзош даха-м хьовха, цу юкъара ур-атталла коьчална гIирс баккха а. Тхан юьртан нийсса ах мохк Iедалан гIоьнца шайн дола баьккхина кхузарчу масех стага. Цхьацца аьтто боьхна нах хIинццалц Теркайисте а боьлхий, цигахь цхьана ханна лело мехах латта а оьций, сискал яккха гIуртура. Иза а аш тхуна дихкина. ГIалахь даха ховшаре-м тхан догдохийла а яцара, кертахь оьшучунна цхьацца йохка-эцар ян базара даха йиш мукъа елара тхан аш сийсаз ца деш.

Тхан юьртана го бина лаьтташ эскар ду, тIехула етташ яккхий гомаш ю. Оха нийса ца лору, харц лар тхешан махка тIе а еъна, къоланна бехке дина тхайна тоьхна гIуда. Тхан дац шуна дала герз. Герз дацарна тIера гIуда оха лур дац.

Тхан герз дан а дац, тхуна иза цкъа а хьашт а хир дацара шун кху харцонаша карзах ца дахахьара. Дитийша тхо Iуьйранна тхе-шин кхаш тIе а доьлхуш, суьйранна цIа а догIуш даха. ТIаккха оха шаьлтанаш а лелор яц шуна.

Ткъа аш боху нах тхоьга лецалур бац. Абубакаран Iела ваьл-ла агIо йоцуш вайна, Солтин Солтаха туркойн махка вахана боху, шешина шиъ Зеламханца ву. Аш тхуна тIе дожийна ялхийтта бIе туьма ахча мичара каро деза, вуьшта а сагIа доьхучу хьол тIе а девлла Iечу оха? Гати-юрт кхузза йоьхкича а вовшахкхетар дац ницул яхча.

Зударшна а, берашна а лазам ца баккхархьама, оха хIуъу дина а дIатоккхур ю хьалха тхаьшна тIехь хилла пачхьалкхан налог, кхин цхьацца декхарш. Иза дан реза ду тхо. Амма къоланна бехке дош тоьхна харц гIудий, доцчу герзана доьху ахчий, Iедална дуь-хьало йина аьлла тоьхнарггий — уьш такха тхан ницкъ бац. Оха къобал а дина тIелоцур дац аш хаьржина тхан юьртан Iедал. Оха хьаьржина нах бита юьртан коьртехь. Нагахь оцу тIехь тхоьца барт шу тайча шаьш йохор йолуш елахь, Гати-юрт йохае, доьзалшца цхьаьна тхо дагаде, амма тхо дийна а долуш юьрта ког буьллур бац аш...»

Кехат дешна ваьлча, шен нилха хьаьрсачу мекхех куьг а хьаькх-на, хьаьжа юкъ хабийна, цIийбелла къорза ши бIарг, нур эца санна, роггIана цхьанна тIера вукхунна тIе а хIиттош, царна тIе ногIвелла дIахIоьттира Галаев.

— ХIара дохьуш даьхкина шу? Массо сан приказ кхочушдина, массо юьрто Iедална хьалха шайн декхарш кхочушдина, ткъа аш... ХIара хьенан бехк бу? Шун бехк бу-кх, юкъарлонна девлла лела-ра! Шу кIилло долу дела юьртахь сий дац шун! Шу Iовдалехь нах бен Iоьртира тхо, амма шух хиланц! Ас кху делан сохьта лаьцна Сибрех дIахьажор ву шу кхоъ! ХIан-хIа, цул шу кхоъ юкъахь а во-душ, Гати-юртах чим бийр бу. Тахана! Сарале!

ТIаьхь-тIаьхьа чуьравуьйлучу полковникана хьалха кортош а лелийна, бист ца хуьлуш лаьттара гатиюьртахой. Оьрсийн мотт тIар ца оьшура цо дуьйцучух кхета. Иштта ма ца дуьйцу диканиг, кIорул Iаржвелла, багах чопаш а туьйсуш. Амма мел ца лаахь а, генара юьртехьа гIодаккха деза оцу кхааннан. Нехан дуьхьа до-луш, шайн дуьхьа. Нагахь юьрта яккхий тоьпаш етта йолаяхь, не-къарна цхьаьна церан цIеноц а догур ду. Нагахь шаьш юьрт та-ла бохахь, гIалгIазкхаша церан бахамаш хIурпака бохур бу. И ду ТIаьхьу шIемачу дийнахь уьш кхоъ схьавалийнарг.

Хьалххе дуьйна цара къамелана кечвинчу Хьуьсас, шен юткъа

еха кIайн маж буйнах а ьккхина, йовхарш тоьхна йиш а тойина, меллаша цхьа-ши гIулч хьалхатесира.

— Ницкъ бац тхан, полковник, еза ясакх такха, — гIийла балхам болийра цо. — Оха къорIанна тIехь дуй буур бу-кх хьуна, тхайн юьртахь цхьа а топ яц аьлла. Мичара лур ду наха шайн доцу герз? Къинхетам бехьа юьртах, дала цхьана йоле дуьллур ду хьан иза...

— ХIун юьйцу ахь, къена гIаз? — човхийра иза Галаевс, Iабдис масех дашца гочдира декъазчу Хьусин юкъахдаьлла къамел.

— Кхечу ярташа ма ца яздина соьга ишта кехат? — цара деана юьртан дехар Хьуьсин мера кIел Iуьттура Галаевс. — Царна мичара даьлла ахча а, герз а?

— Гуьржех а оьхуш, цигара эцна деана делла кхечу ярташа шаьш делла герз. Шуьга шайн ярташ ца ягаяйта, шаьш хIаллак ца хила. Ца делла хьуна цара иза шайн долахь а хилла-м...

— Эца аша а. Шуна ца карабо цига боьду некъ?

— ХIинца хала ду герз эца. Кара а ца до. Даздина.

— Ахча ло! Ахча! Хезий шуна? Иштанехьа хIумма а дац!

— Шайн дена неIалт хиларийн, Iелин, Солтин бехк бу шаберг. Царех даьлла ун ду, — дуьххьара вистхилира СаьIад.

— Хир дацара ахь шен хеннахь лаьцна и шиъ Iедале схьавеллехь. Шу Iеш ду, тевна хевшина къуьрдагаш санна, шай эвлара нах тIемашна кIел бохбеш, Iалашбеш. Шу-м ас дохдийр ду шуна! Хаалаш, нисса бархI сахьт далале ялхийта эзар цхьа бIе диъ сом ахча аш кхуза схьа ца дахьахь, ас шайн юьртах чим бийриг хилар!

— Хьан сийлалла, тхан бахамех, цIенойх, доьзалех хIун хир ду тIаккха... — мохь белира СаьIадан.

— Кхечарех хирриг хир ду шух а.

— Господин полковник, иштта нийса ма хир дац! Тхо цхьадерш тешаме а, дог цIена а хилла шуна...

— Цхьаннех цхьа а тайпа къинхетам хир бац! Тешаме хилла! ХIун дина аш тешаме хилла? Тхуна тIе къайлах мотт бохьуш-м догIура шу. Амма вуй ткъа шаьш лаьцна тхоьга схьавелла стаг? Вац. ХIунда ца велира аш уьш виъ стаг тхоьга схьа? Шаьш кIиллош долу дела. ДIаэца шайна хIинца! Кхечу ярташка оха шаьш санна хIиттийнчу нахах масал эца ца хии шуна, амма кхечарна масална таIзар ас шу веанна дийр ду!

— Господин полковник, оха кхааммо дехар до хьоьга кхаа дийнахь юрт ца йохош йитар. Оцу кхаа дийнахь хIуъу дина а нах бертабало хьовсур ду тхо. Оха, юьртарчу цхьа иттех цIийно, хIара совгIат дIаэцар а доьху хьоьга, хьан сийлалла, — четара схьаяьккхина кIайчу кисин цIенчу йовлакха юкъа хьарчийна ахчанан йоккха бог стоьла тIе охьайиллира Iабдис.

СовгIатах бIаьрг кхетча Галаевн юьхьо, цIеххьана кIадъелла,

бос хийцира, тохаделира дог. Амма и шен хазахетар къайладаккха гІоьртира иза.

— ХІун ду аш лелориг? — ирхъиккхира Галаев. — Со эца гІерта шу? Довла ара! Ас кху делан сохьта лоьцуьйту шу. ДІабаккха суна гучуьра и шад!

Галаевс хІоттийнчу кепо кхерина СаьІад, Хьуьсий неІарехьа кІегарвелира, амма мекара Іабди Іехой, кхерой хала дара. Цунна шера хаьара, полковника лелориг моттаргІа юйла а, иза гена ер йоцийла а. Ахчанан шадах бІаьрг кхетча, Іабдина а гуш, бос хуьйцуш, кІадъелира цуьнан юьхь.

— Хьан сийлалла, тхо-м хьо эца а, хьоьга закон талхадайта а ца гІертий. Закон хьо ду-кх. Ахь динарг хилла ма ду кху Веданан округехь. Оха хьоьга йоьхург кхо де хан ю. И омра кхочушдар кхо де тІаьхьадахарх хьан галдала хІума дац. Мелхо а нислур ду. Кхо де даьлча, хьайна луъург дер ахь. Амма оха цхьаъ доьху. Яккхийчу тоьпашца болу хьан салтий дика иччархой бу... Хьуна хІара совгІат вовшахтоьхначу итт стеган цІенош кхечу цІенойх къаьсташ ду юьртахь. Даккхий, тхевнаш тІе гериг йиллина я эчиг тоьхна, гонаха яккхий бошмаш йолуш. Шаьш кхуссу йоккха топ царех дарбеш тоха алий хьайн салташка омра дехьа. ТІехула тІе, хьан сийлалла, юрт тало болахь, вайн керташка ма кхийдийтахьа уьш. Баркалла хьуна, господин полковник!

— Іодика йойла хьан!

— Дала аьтто бойла хьан! Дала дукха вахавойла хьо!

Полковник ветталучуьра сецча, шайн дехар кхочушхиллийла а хиъна, векалш сихха арабевлира. Уьш учех чубисса а кхиале хьаьдда ваханчу Галаевс, неІарна гІуй а боьллина, катоьхна схьаэцна баьстира цара битина чІогІа нафталинан хьожа йогІу стомма шад.

Оцу юккъехь цунна карийра гуттар лерина хьажош дІанисдинна ши бІе туьма ахча...

«Чам бац-кх ас къаръян езарг хІара тІаьххьара а юрт хиларна, — ахча кисанашка теІадора полковника. — ХІара Нохчичоьнехь етт бай, хьуна вакха хиъчхьана, биллина дІа шура луш. Амма цуьнан тІара массара ийзийна жІормак хиллачу хенахь кхаьчна хин бага. ХІара а дац вон, иштта дика озийча суна тоъал хІума ер ю кхунах. Коьртаниг — кхеран барт хила ца битар, юкъа питанаш тийсар ду. Сайна яккхалург схьа а яьккхина, кху жІуганийн бен чуьра дІавала веза со. ХІинца сан таро ю ХІиричохь угтар тоьлначуьра цхьа-ши бІе десятин латта, я Владикавказехь угтар хаза особняк эца...»

Амма и шен мерза ойланаш кхочушъян ца дуьйгІира Галаевн: пул тІаьхьа ши шо даьлча, 1908 шеран аьхка, Зеламханан бехкамечу куьйго цхьа-ши квадратни метр латтех тоам хир болчу, цхьа а особпяк ца оьшучу дІахьажийра иза..

17-гIа корта

Бакъволу доттагIа бохамехь вевза.

Э з о п.

ДоттагIий уьш бу-кх...
Вайн гIоьмаш шайн коча эцнарш.

Х и с р о у.

Чекхъелира гуьйре. Iа а деара тIе. Кхо бутт баьллера Iела цIераваьлла. Амма цуьнгара хезаш цхьа а тайпа хабар дацара. Сан IадгIеран баккхийберан доза дацара изий, Солтхий Гайти-юьртара дIаваьлча. Амма йисинчу ерриг юьрто сагатдора. Сагатдора луларчу ярташа а. Цара сатуьйсура иза цIа кхачаре. Уьш тешара цуьнан хьекъалах, кхетамах, кхечу къоман нахаца долчу цуьнан гергарлонийн ницкъах. Иза царна оьшура тахана, хIара хала киртиг тIехIоьттинчу дийнахь хьалхавала, цуьнан хьехаме ладогIа.

Амма Iела цIа ца вогIу. Аттала хабар а дац. Вахана агIо а хаац, Гуьржех вахана бахар бен.

Синтем байна хьийзара Iусман. Халла карийна да юха а керара волуш волу цуьнан. Цхьа шо хьалха ду, тхох хьо къасто ницкъ кху дуьненахь бац бохуш, ден кара корта а биллина кIант вилхина. Ма атта дара тохара, иза вевзана а, гина а воцуш, дуьненахь воцург лерина Iеш. Иза-м да хилла а ца Iарий цуьнан... Оцу юьртарчу Яьссин тогIица болчу берриг нахана санна, цунна-м иза шен баьчча хетарий. Ша цигахь хьелур ву, амма вухавогIур ву, шена тIаьхьа ма гIерта аьлла вахана. ХIетте а, сингаттамо эккхийна вигна Iусман, цунах хилларг хааре догдохуш, Соьлжа-гIалахула, БуритIахула кхирстина веана. Вац цуьнан къена дада, лар а яц. Шена тIахьавар цо мел дихкинехь а, хIара хьовр-зIовр дIаяьлча-м Гуьржех воьду Iусман. ГIур а ву, дада карор а ву, иза воцуш цIа а вогIур вац, кхин цкъа а цунах ца къастархьама.

Сийсара чомахь наб ца йина цуьнан доьзало. Я юьртарчу цхьаммо а. Сахьт мосазза дели Яьссил дехьахь йоккха топ йолура. Ткъа наноша бераш мара а къуьйлуш ладоьгIура, шакарца угIуш богIу хIоъ мичхьа кхета хаа. ХIора а Iара иза шайн хIусамна тIе богIу моьттуш вегош, деле, эвлаяашка орцах кхоьйкхуш. Амма хIинца цкъа уьш юьртана юьстах оьгура. Цара кIалда яьккхинера Iусманан деден бIарийн къена беш...

Тховса зударий а, бераш а дийшина Iахкахь а, амма юьртара къонахий сема бара. Цара сема ха латтадора юьртана гонах. Цара дуйнца чIагIо йинера, шаьш дийна а долуш шен эскаршца полковник Галаев юьрта ца вайита.

Тховса охьавижа рагI яра Iусманехь. Амма цунна наб ца кхетара мел кхетийта гIертарх. Бодашкахь бIаьргаш а бетташ Iуьллура иза, сих-сиха ха а хорцуш. Сема велахь а, цунна ца хезара арахь

шок етта дорцан шийла цӀийзар а, ха дечу нахана летачу жӀаьлийн гӀовгӀа а. Бен ца хетара яккхий тоьпаш тоьхна хӀара цӀа а, юрт а тӀе-кӀел даккхарх. Цуьнан ойланаш генахула лелара. Ца бевзачу махкахула. Гуьржийн лаьмнашкахула.

— Іусман!

Цхьа гӀенах санна, цхьаммо шен цӀе йоккхуш хезна, ладуьйгӀра Іусмана. Цхьаммо меллаша кор деттара.

Хьала а гӀаьттина, бодашкахь катоьхча карадоггӀе вуьжуш охьадиллина шен барзакъ схьаэцна сиха тӀе а дуьйхина, шаьлта юкъах а йихкина, тапча доьхкарх а йоьллина, иатармех юьзина ши гӀап некха тӀехь морзах йохуш кочa а тесна, юьйлина японски топ кера а лаьцна, араиккхира иза.

КетӀахь лаьтташ кхо стаг гича, уьш хӀун адамаш ду ца хиъча тӀе ца воьдуш, сецира Іусман.

— Муьлаш ду шу? — мохь туьйхира цо.

— ХӀара-м со вара, Іусман.

— Доша, хьо ву иза. Схьачудуьйла.

Шеца болу накъостий кетӀахь а битина, Іусманна тӀевеара Доша.

—Соьца берш хийра хьеший бу, Іусман. Вайнах бац уьш. Цхьаъ ноцург.

ТӀе диллинчу лайно кӀайвинчу кхаа хьеше маршалла а хаьттина, уьш чубиййхира Іусмана.

— Цкъа хьалха чугӀой, чиркх латабай, хӀорш чубига цӀа кечдахьа, Іусман, — элира Дошас. — Оха арахь собар дийр ду.

— Мох ца кхетий мукъа довлийша, Доша. Ас хӀокху делан сохьта чудуьгу шу.

Сихха гӀаьттинчу Меданас, хьешан цӀа чуьра товха цӀарах юьйлира. Іаьнан шийлачу денца ца догІучу дуткъачу духарца болу хьеший цӀарна гонах хьаьвзира. ЦӀеран серлонгахь бӀаьрг маккхийтти хиира Іусманна уьш цхьаъ нохчо а, важа шиъ оьрси, гуьржи хилар.

Хьешашка хаттар ца дора Іусмана. Цхьана хӀуманах дог кхиъна, чу алу йоьхкича санна, кийра богура цуьнан.

— ХӀара кхоъ Гуьржехара веана, — элира Дошас. — Ма богучура Саьмби-КӀотара кхаьчна хӀорш, цигахь суна тӀенисбелла...

— Ванах, тхан дадин хьешех ши стаг ву техьа хӀара шиъ, — шен дагахь дерг схьаэлира Іусмана. — Цо бийцинчу нахах ду кху шишан аматаш.

— Волчух тера ду...

Дашма санна, ша сихалха лун кхача — сискал, йовха шурий чохь хьаьшина шун хӀоттийра Меданас. Шуьнца тховса тӀекхеттарг кхамакхан чай дара, шура а тоьхна, тӀе даьтта а диллина тодина. Бохбелла, буьзна хьеший паргӀатбевлча, юьрта хӀоьттинчу хьолах лаьцна жимма къамелаш деш а Іийна, хьешашка шен са дуу хаттар дира Іусмана.

— ТӀаккха, мехкан воцу ши хьаша, шуьшиъ мичхьара веана, стен валийна сан мискачу хӀусаме. Шаьшшинна оьшург аш схьадийцахь, иза делан гӀоьнца кхочушдийр ду-кх вай.

— Тхо кхоъ Гуьржехара веана, — элира гуьржичо. — Хьан да Ӏела Сибарех вевзина суний, Петроний. Ши бутт хьалха иза Гуьржех дӀавеъча, цигахь юха а цхьанакххийтира тхо кхоъ.

Ӏусманан кийра цӀе кхерстира.

— ЦӀерш хӀун ю шуьшиннан?

— ХӀара Петр Егоров ву, сан цӀе Николаз ю. Николаз Беридзе.

— Дадин уггар гаргара ши доттагӀ ву-кх шуьшиъ.

— ХӀаъа, тхан доттагӀа хила ца Ӏа хьан да. Оха, тхайн да санна, лоьру иза.

Хьеший дӀатийра. Уьш кхийтира шаьш дуьйцучух Ӏусман шек хиларх. Баккъалла а, жимма Ӏийча Ӏусмана цӀеххьана хаттар дира цаьршинге:

— Со цхьана хӀуманах ца кхета, Николаз. Дада цига вахана кхо бутт кхочуш боллу. Шуьшинца цӀа хӀунда ца веана иза, шуьшиннах къаьстина цигахь хӀунда висина иза?

— Нийса хоьтту ахь, Ӏусман. Иза цига кхаьчча дукха цхьаьна Ӏайла ца хилира тхан. Тхойшиннан Росси ваха дийзира, цхьаиа баттана. ТӀаккха Ӏелас ша Турце воьду элира. Тхойша Росси вахана вогӀучу юкъана ша Турце а вахана, цигарчу вешин коша тӀе а хӀоьттина, Гуьржех вухавоьрзур ву аьлла, вахара иза. Ша цигара вуха ца верзахь аьлла, хьоьгий, Ахьмад цӀе йолчу шун юьртахочунгий цхьа весет дитина цо.

— Оцу тӀехь дерг соьга сайгга дийца ца мега аш?

— ХӀан-хӀа, мегар дац, Ӏусман, — корта ластийра Беридзес. — Хьой и Ахьмад цӀе йолу стаггий цхьаьна хила веза.

«Везан дела, хӀун ду техьа ашшиммо деанарг дан мукъана а, — чу бала хьаьвзина, тӀаьхь-тӀаьхьа чехкадуьйлуш, хьерадаьлча санна, детталора Ӏусманан дог. — Диканиг дохьуш веанехьара, тоххара схьадийцина хир дара...»

— Тховса кхойкху ас Ахьмаде, я кханенга даккха а мега вайн иза? — хаьттира цо, хьешашна луург дан.

— Хьайна мел хало хилахь а, тховса схьакхайкхахьа цуьнга. Шун кхузахь а машаре дац, тхан цигахь а... тешаме хан яц. Хьанна хаьа кхана хиндерг.

Кхин хан ца йойуш, Ахьмад каро араиккхира Доша. Цунна хаьара хӀокху цхьана-шина дийнахь Ахьмад наггахь бен шен хӀусаме ца воьрзийла. Цунна ца луъушехь, наха юьртан баьччалла деллера цуьнга. Уггар карзахечу, уггар хьеречу хенахь. И гӀуллакх ша тӀе ца лаьцча Ӏелин кочахь дуьсийла хиъча бен реза ца хилира Ахьмад иза шена тӀелаца. Харжамаш хуьлучу хенахь юьртден метта Ӏела хьалхатуьттура адамаша. ТӀеман заманахь а, машаречу хенахь а юьртан дола дан цул хьакъ волуш стаг вацара

...лахь. Юьртан хьовха, мехкан коьрте хIотто а мегар вара иза. Ша майра а, оьзда а, хьекъале а хилла ца Iаш, дуьне девзина, шерра оьрсийн мотт а хууш, махкал арахьа дуккха а гергарлонаш ...лаш стаг ву бохура иза наха. Цундела ца везара иза ХьуьсагIарна, СаьIадгIарна. Iела Iалашван везара кхечу доккхачу гIуллакхана. Кег-мерса гIуллакхашна юкъа Iиттарца Iедална гучу а ца ...хуш. Цундела ийцира Ахьмада и юьртдолал коча. Моьттура, ...ханлера де юьртана тIе хIоьттича дагавала уллохь Iела хир ву. Ван иза. Ткъа мостагIа юьрта гIерта. Наха дуьхьало ян чIагIо ...на. Ярах тоьий ткъа, ницкъ ца хилча. Ахьмадана-м лаьара цIий ...а Iенадойла. Амма наха боху-кх, хIара дуьне иштта къиза дуучул ...тта, делла дIадовлар гIоли ю. Герзах доьттина долчу паччахьан ...карш на дуьхьал хIорш хIун яккха бохку? Юьртахь яц иттех топ ...н. Герз оьшура, герз. ХIокху тIаьхьарчу масех дийнахь цуьнан ...айгIа беш Нохчичухулий, ДегIастанахулий чекхваьлла Ахьмад, ...хин масех стаг а.

Ахьмад охьавижаза карийра Дошина. Юьртана го а баькххина, ...етта цIа вирзина иза, тIера сов бедар дIа а яькххина, неIармаш кханенна кечъеш воллура. Хан йоцчу хена ша волчу веанчу Дошин макхъелла юхь гича, иза хIумма а диканиг дохьуш ца веанйла хиира хIусамдена.

— Доша, хьо лаа лелий? — хьаьттира цо, шен ма-хуьллу паргIат.

— Iелин ши накъост веана Гуьржехара.

Ахьмадан дегIах шийла хьацар туьйхира.

— Iела вуй кхаьрца?

— Вац...

— ХIунда?

— Ву... амма цигахь вийна цIа валийна. Гати-Юьртара хьал ...ераме хиларна, Саьмби-КIотарахь цуьнан дакъа а дитина даьх...на тхо. Iусмане хаийтина а дац.

ХIетта ша царна чуьра схьаяькххина тIеда къаж юха чу а ...Iийна, мачаш кога а юьйхина, гIорийнчуьра ясталуш, ладарш ...йдалуш кхаьзна кетар тIе а кхоьллина, месала куй а тиллина, ...ст ца хуьлуш хьалхавелира Ахьмад.

Ахьмад неIарх чоьхьаваьлча, каде хьалаикккхира кхо хьаша. Царах цхьаъ Iаьржа корта а, хаза хьовзийна Iаьржа мекхаш а долуш, дукъ тIе даьлла мара а болуш, Iусманан хенара стаг вара. Ткъа важа воккхо ала мегар долуш, хIетта сиръяла йоьлла хьаьрса маж а, хье тIера тила боьлла корта а, къинхетаме сийна ши бIаьрг а болуш, лекхочу дегIара стаг оьрсий вара. Салам луш тIе...ханчу Ахьмада, куьйгаш а лоцуш, рогIана маракъевлира и шиъ, ...рниинца волу ши нохчо а.

— ХIара Петр Егоров ву, — элира Iаьржачо. — Ткъа со Нико...а Беридзе ву.

— Iаламат дика хета суна шу сайна девзина. Iелас дукха дий-

цина тхуна шух лаьцна. ДIа дош мосазза олу шун цIерш йохура. Охьаховшал.

Хьешашка хьал-де а хаьттина, тIаккха Iусманна тIевирзира Ахьмад.

— ХIума йиъний кхара?

— Жимма кхетта.

— Дика ду. Дийцал, хьеший, муха хилира гIуллакх?

Кхо хьаша воьхна вовшашка хьаьжира. Цецвелира Iусман а.

— ХIумма а дац, кIентий, дохе ма хьовза. Суна хаьа шу кхоь лаа ца веанийла. Схьаала шаьш деанарг, баланаш Iийша Iемина ду тхо.

«Ахь дийцахьа», — бIаьргашца дехар деш Петрога хьаьжира Николаз. Ткъа Петрон меттиг бацара кхечунна тIе татта.

— Хьаьа тхуна, Ахьмад, адамашна ца лабаллал баккхий баланаш аш Iийшинийла, муьлххачу а бохамана сатоха шуьгахь собар а, къонахалла а юйла. Цундела, майрра олу ас: Iела ву...

И шийла кхаъ шена тIе хьалхе кхаьчнехь а, Ахьмадан юьхьо бос хийцира, цIоцкъамаш дусаделира. Цунна гира Iусманан бIаьргаш тIунлуш. БIаьрганегIар тухучу юкъана ша дIатесна къонахалла юха а ерзийна, гIовталан кочара ветанаш дIа а даьхна, Iусмане вистхилира иза:

— Къонаха хила, Iусман, къонаха. Иштта киртигаш ю дуьненан. Хийланна тIехIиттина уьш. Амма собар хила деза. Хьан ден, цуьнан нийсаройн — тхан а, тхешан дай, вежарий тIамехь эгна, бIаьргехь хин тIадам ца баьлла. Ма Iийжара дегнаш, ма хала дара дейтта-пхийтта шераш бен хенаш йоцчу тхуна и бохамаш лан. Дан хIума дацара. Царех дисина герз кара а оьций, церан метта дIахIуьттура. Ишта хила деза шу а, Iусман. Дийцал, Петро...

— Iусман, тхо кхета хьуна хьан дагах, — бохура Петрос. — Дог Iовжош хIума ду да-нана далар, и къахьо ас а мелла. Амма сан да шозза вели, Iусман. Миска Iела, иза хьан да хилла ца Iара, хьуначул тIех везарий техьа аьлла, дукхавезара тхуна иза. Цундела боху ас, сан да шозза велла: со шен цIийх схьаваьллар санна ас сайн да лийрина, везаш хилла Iела а. Каторгехь цо шен дахаран некъ буьйцуш бIаьргех хиш туьйсуш ладоьгIура накъосташа. Цуьнан хьуьнаро, оьздангалло, собаро ницкъ лора тхуна халонаш эшо, къийсамехь майрра хьалха дIадаха. Иза вуьззина турпал вара. Гуьржех, тхо долчу кхечира иза цигара ахархой гIевттинчу, хIара тахана шуьга хIоьттинарг санначу хьола тIе. Цигахь тIом хилира. ОхI-вай, ма дукха гIиртира-кх тхо оцу тIамехь цуьнга дакъа ца лацийта тIом болабалале иза цигара цIа хьажо. Амма цо ла ца дуьйгIира цуьнга. Шуна ма хаьа, цуьнан дашна стаге дуьхьало ца ялойла. «Шовзткъа шо ду ас кху дийне сатуьйсу, — бохура цо тхоьга. — Витийша со шайна улло а хIоьттина ,вайн юкъарчу мостагIчух бекхам эца!» Массо хенахь, массанхьа а тхоьца вара иза. Адам цецдоккхура цуьнан майралло, собаро, тIеман говзалло,

Амма майра, собаре, каде хиларх лоцу къизчу дIаьндарго Лецира но Iела а. Ши кIира хьалха, тхо хевсуретин лаьмнашка юхадовлуш тхуна тIаьхьабаьхначу гIалгIазкхийн тоьпийн дIаьндарго некхах чIогIа чов йира цунна...

Шен къамел а сацийна, Iусмане хи дийхира Петрос. Шега кховдийнчу йоьзан доккхачу зоки чуьра хи са ца доIуш лаххьийна дIа а мелла, балдех йовлакх а хьаькхна, кхин дIа дуьйцура цо:

— Чов хиллачул тIахьа кхаа дийнахь вехира иза. Даима, шен догIа чуьра са дIадаллалц, кхетамчохь вара. Цо тхойшинга дийхира, шена тIе нохчийн молла кхачор а, нагахь цигахь шен Iожалла хилахь шен дакъа винчу юьрта дIадигар а. Цуьнан дехар кхочушдеш оха гуьржийн дозанерчу цхьана юьртара молла валийра. Цуьнна цига веара хIинца тхоьца волу хIара Муса а. Лечу хенахь, шуп динехь, гIиллакхехь дан дезарг дерриг дира. ТIаккха оцу нохчийн юьрта а вигна, цигахь кечвина оха кхааммо цIа валийна. Шун юьртахь кхераме хьал ду аьлла хезна, луларчу кIотарахь а витина схьадаьхкина тхо. ТIаккха, хIара кехат а дитина цо шуьга дIало аьлла.

Костюман чухаларчу кисанара схьадаьккхина сийна конверт Ахьмаде кховдийра Петрос.

— Баркалла шуна. Дела реза хуьлда. Инзаре доккха гIуллакх ду аш динарг.

Конверт керахь дIаса а хьийзош, шен ши бIаьрг цунна тIе а боьгIна ,цIеххьана дIатийра Ахьмад. Николазана гира, чIогIа цергаш тIеттIа а таIийна, цо сихдина до къурдаш. Амма бIаьргаш декъа лаьттара. Аттала бIаьрнегIарш а ца тухура. Николазана ца хаьара иза ойла еш Iа а, я шаьш беанчу кхоо Iовжийна дог духадерзийта гIерта а.

— Маржа Iела яI, ма къиза дуьне диъна ваха-кх хьо далла дуьхьал, — элира цо эххар а, доккха са а даькхина. — Ца биси кху дуьненахь хьуна ца гуш, ахь ца Iовшуш а бала. Дала гечдойла-кх хьуна а, хьуна тIаьхьа догIур долчу тхуна а. Iусман, делан кхиэл хилла яьлла. Да-нана цкъа бен леш дац. Амма оцу шина дийнан къаьхьо Iовшаза цхьа а ца волу. Шен ирс дерг царел хьалха дIаволу дуьненчуьра. Iела вухавогIур вац. Вай доха ца дела, вайгахь собар оьшу, къаьсттина кху чолхечу деношкахь. Ас аьлларг дахь, кху шина-кхаа дийнахь арахьарчу нахе а хоуьйтуш, гезет хIоттор дац вай. Iела вац аьлла хезча, дуккха а ярташкара адам схьагIуртур ду, ткъа тIе яккхий тоьпаш а ерзийна вайн юьртана гуо бина лаьтташ паччахьан эскарш ду, Цара юьрта чу а, ара а стаг ца вуьту. ХIуъу дийцинехь а, тахана полконак волчу баханчу ХьуьсагIар цхьаъ дийцина, кхаа дийнахь юрт ца йохош йита цуьнгара дош даьлла. Цара соьга дийцарехь, хIокху кхаа дийнахь юрт йохорна кхерам бац. Вайна-м хьеший шина-кхаа дийнахь кхузахь бита лаьар дара, амма хIоьттинчу хьелашкахь иза кхераме ду. Цундела, хIорш новкъа а бохуш, тховссехь велларг

цIа вало даха деза вайн. Амма хIорш новкъа бахале, цкъа Iелин кехата тIехь хIун ду хьовса деза. Хьуна хIун хета, Iусман?

— Иштта бакъхьа ду.

— Делахь хIета, вайн бартах кхетаве и шиъ.

Шаьшшиннан бартах хьеший кхето гIерташ дикка къахьийгира Iусмана. И шиъ тховссехь юьртара дIавала везийла а атта хаийтира цо, амма бахьанаш дийца воьлча хьевелира.

— Тхойша кхета дерригенах а, — сацийра иза Петрос. — Амма шун юрт ишта кхерамехь йолуш а, Iела дIаволлалц а дIаваха пурба дац тхойшинна. Iелас гечдийр дац...

— Иза дийца а ца оьшу. Шуьшиъ висарх тхуна хила аьтто бац, амма шуьшинна цхьаъ хилахь тхаьш дуьненахь мел деха дагахьбаллам хир бу тхуна.

Сийна конверт схьа а даьстина, цу чуьра схьадаьккхинчу шина кехатах цхьаъ, шена ца девзачу оьрсийн маттахь яздинарг, Петрога а делла, важа, шегахь дисина Iаьрбан йозанехь дерг, деша кечвелира Ахьмад.

Петрога делла кехат, вовшашна тIеттIа а тевжина, дагахь деша вуьйлира Петрой, Николаззий.

Ахьмада хозуьйтуш, юкъ-юкъа тийсалуш деша долийра Iелин кехат:

«Iожалла тIаьхьа а хIоьттина лелаш хиларна, сайх хиндерг ца хаарна, хьалхе хIара весетан кехат яздо ас.

Суна хаьа, нагахь кхузахь сан Iожалла хилахь, сан лаам кхочуш а бина, накъосташа со винчу юьрта валор вуйла.

Шуьга ду хIара весет, сан вежарий, кIентий.

Со Сибрехара цIа веъча ас шуьга дийцинарг хIетталц хезнарг дара, амма иза дерриге а хIинца сан бIаьргашна кхузахь гуш ду. Паччахьан Iедало вай санна хьоьшучу, Iазапехь дахкочу адаманийн латта, маршо, нийсо лоьху. Цара дехарш ца до хIинца, царна хаьа дехарш дарх хьолахошкарчу къинхетаме догдохуьйла йоцийла. Уьш герз а буйнахь гIевттина шайн лаам кхочушбан. Цара маршонан байракх айина. Оцу байракха тIехь дац вайн кийрахь цабезам гIиттийна аьрзунан сурт а, я цхьаьна а экханан, герзан сурт а. Иза адамийн цIийн басехь цIен байракх ю. Оцу байракхана кIел паччахьан Iедална дуьхьал бевлла цуьнан эскарех лета оьрсийн, гуьржийн, эрмалойн, гIажарийн, дуккха а кхечу къаьмнийн вай санна миска, декъаза нах. Царна юккъе питанаш тийсарца церан барт бохо гIерта паччахьан хьадалчаш. Иштта хьал хIоттийна эрмалошний, гIажаршний юккъехь. Амма бакъ хир дац хьолахошна моьттург. Бакъдолчо толам боккхур бу, ткъа бакъдерг а, ницкъ а халкъехь бу.

Сан вежарий! Бес-бесар духарщца, бес-бесар меттанашкахь къамелаш деш, цкъа а молханан хьожа а яккхаза болу нах цхьаьна а кхетта, вайн юкъарчу мостагIчух, паччахьан эскарех, леташ этта

болчa, церан могIаршка ца хIоьттича ца Iевелира со. Iийча эхь дара суна.

Со леташ ву. Лета вайн а, вайн накъостийн а юкъарчу мостагIех, вайн массеран а маршонан дуьхьа. Хаац суна со тховса лер а, кхана лер а. ХIумма а дац дийнахь-бусий со бIозза велча а! Иштачу адамашна юккъехь, ишттачу къийсамехь Iожалла тIеэцар ловзар ду!

Ахьмад, сан бераш! Со эвлаяъ вац хиндерг хаа, амма суна хаьа хаьа: мацца ягIахь а цкъа ирсе зама йогIург хилар. Хаьа, оцу заманахь къаьмнаш цхьаьна доьзалехь санна, вовшашца мерза, цхьабарт болуш дехарг хилар. Цкъа барт болчу доьзалера иман-беркат, токхо, ирс цкъа а ца хеда. Инша-аллахI, цу даламукъаьллахь, оцу заманахь дехар ду вайн бераш, церан бераш... Иза бохку соьга большевикаша, ткъа уьш догдика, къинхетаме, майра адамаш ду, нехан ирсан дуьхьа муьлхха халонаш лан, шайн синош дIадала чIагIо йина. Уьш иштта хиларх со теша, хIунда аьлча, цаьрна бу ас дуккха а халонашкахь, бохамашкахь зийна, даима суна тешаме хилла Петр, Николаз, Михаил, Датико, Кирилл, кхин дуккха а.

Паччахьан Iедална дуьхьал вайн халкъо бIе ткъа шо хьалха болийна къийсам хIинца а сацаза бу. Маса эзар къонаха вихьна ю, маса эзар доьзал байлахь битина! Вайн жима халкъ ца лараллора шена тIе теIачу инзаречу ницкъаца, вайн барт бацара кхечу халкъашца-м хьовха, атталла вовшашлахь чоьхьа а. Iехошший, хьовкъалий ваьшна дуьхьалдаьхна кхин долу къаьмнаш вешан мостагIий хетара вайна. Амма иза бакъ ца хиллера. Дерриге а цхьа мохкъарш ду вай, хьолахоша къацахетарца дацош. Дакккхий а, кегийн а — дерриге а халкъаш цхьаьнакхетча бен вайга бохалур бац мостагIий, яккхалур яц ваьшна маршо.

Iусман сан кIант ву. Цунах къасталац соьга Ахьмадан Лоьма а. Шуна хаьа, со муьлхачу новкъа веана, со муьлхачу новкъа воьду, иза стенна тIе боьду. Хуур ду шуна со мичхьа сецца а. Iожалло со сацийначуьра дIа оцу новкъа шуьшиъ гIойла лаьа суна. Лаьа суна, вайн дайн лаьтта тIехь маршо, нийсо хIотталц аш цаьргахьа къийсам латтабойла, оцу къийсамехь шу дерриг дуьненан къинхьегаман халкъийн вежарий хуьлийла.

Халлаш, оьрсийн паччахьо вайн халкъера дIаяьккхина маршой, нийсой дерриг халкъаш цхьа барт болуш гIевттачий бен юхаерзорг ...ахилар.

Петр, Николаз! Сайн даймахках а, халкъах а хаьдда, цаьрга ...уьйсу са а кхачийна, царех дог а диллина со генарчу Сибарех кIелхьийча, дог дикачу аш верзийра со сайн даймахка, сайн халкъ долчу. Аьшшиммо, шуьшиннан накъосташа дIаайира иттаннаш шерашкахь суна хьалха лаьттина Iаьржа бода. Шуна тIе со кхаччалц ...хиллара, бодане, тиларчохь ду сан жима халкъ. Цуьнан бехк бац иза бодане, къен, дера, кхечу къаьмнех ца тешаш хилар. БIе

шо сов зама ю иза оьрсийн паччахьо хIаллакде, хьийзо. БIе шо сов зама ю иза хьоладайша, церан ялхоша а Iехо. Цара латточу харцоно, къелло дардина иза, тешам байина дерригенах. Иза бо данехь ду, цунна бихкина серлоне боьду некъ.

Ас доьху шуьшинга, сайна ца гинчу, ца бевзинчу, шуьца цхьа ойла йолчу берриг шун накъосташка а, цо дукха сатийсина, цуьнан дуьхьа цо дукха цIий Iенийна маршо сан халкъо яккхалц цунна вошаллин гIо деш цуьнца хилар.

Ахьмад, шовзткъе ворхI шо хьалха со лечуьра ваьккхина ахь. БерхIитта шо хьалха сан кIантана ден метта хилла дIахIоьттина хьо. Хьан лаамна дуьхьало а йина, эхарта суна дуьхьал ван пурба дац Iусманна.

Вай везачу дала гIо дойла шуна аш латточу бакъонца къийсамехь мостагIчунна тIехь толам баккха!

Вайн везчу дала барт цхьаъ бойла вайн халкъан цо маршонехьа латточу сийлахьчу къийсамехь!

Маршо я Iожалла! Кхин некъ бац.

ХIара весет яздина Гати-юьртара схьаваьллачу Абубакаран кIанта Iелас, 1326 шарахь, шаввал беттан 20 дийнахь».

Ахьмад кехат дешна ваьлча, цхьана ханна тийналла хIоьттира цIа чохь.

И сингаттаме тийналла йохийра Петрос.

— МостагIчун къинхетамзачу дIаьндарго тхох къастий хьо тхан хьоме доттагI, революцин майра бIаьхо. Амма хьо даима тхан дегнаш чохь вехар ву. Хьо санна дуьнен чуьра дIаваьллари леш вац цкъа а. Дерриг хьайн дахаран, халачу бехачу новкъахь харцонца къийсина, хьайн даймехкан, хьайн халкъан дуьхьа турпала летта, къинхьегаман халкъан дуьхьа хьайн са дIаделла хьо вицвийр вац хьан юьртахоша а, оха, хьан каторган накъосташа, а.

Ахь Iамийна со халонаш эшо, къийсамехь майрра хьалха дIаваха. Иза суна цкъа а дицлур дац. Ахь, хьайн кIентий санна, лийринчу, везначу ас а, Николаза а дуй боу хIара хьан весет кхочушдан хьуна дукха дезна хIара хьан декъаза лаьмнаш маршадахарехьа латточу къийсамехь тхьашшиннан берриг ницкъ, эшначохь синош а дIадала. Хьо тешна хилалахь, оцу къийсамехь хьан халкъана Россин берриг тешаме кIентий хирг хилларх.

ШолгIачу дийнахь Iела дIа а воьллина, нах кешнашкара араъевлча, Iусман царна тIаьхьа цIа а хьажийна, ша Iелин кошана уллохь сецира Ахьмад.

«ХIан-хIа, Ахьмад, хьо вогIур вац соьца, — кошан борза тIе куьг а хьоьккхуш, Iелин тIаьххьара дешнаш дагалоьцура цо. — Хьо кхузахь оьшур ву. Дарц дала герга ду, буьрса дарц. Буьрса дарц мох баьлча къоначу диттийн хьун таьIа, царна юккъехь Iаламат ницкъо дахчийна къена, зоьртала пепнаш, нежнаш а ца хилча. Хьой, сой саннарш хила беза маршонан къоначу кIенташна юккъехь. Царна къонахаллица, майраллица, собарца масал гайта...

Каде хьалагIаьттина къена Ахьмад, шаьлтанан макъара тIе ка циллина, бекхаман лаамах буьзна ши бIаьрг лаьмнашца а кхарстийна, ондда гIулч йоккхуш оцу буьрсачу дорцана дуьхьал накъосташна тIаьхьа юьрта волавелира...

1957 — 1965 шш.

КАЛУГЕРА ЙИЙСАР

I

Лохачу нара тӀехь, ло санна кӀайн шуьйра, еха маж шалхи кагъеш некха тӀе а таӀийна, когаш чуьчча а боьхкина, ши бӀаьри цӀенкъа а боьгӀна, янтаран Ӏаьржа буьртигаш долу суьлхьанаш меллаша дохуш, ойлане вахана хиъна Ӏара букар хьаьвзина вок кха стаг.

Иза Шемал ву. ХӀокху тӀаьхьарчу ткъе пхеа шарахь хьакь долуш дуьненан массо маьӀӀехь хастаме цӀе яьржина. Масех шо хьалха Нохчичоьнан а, ДегӀастанан а буьрса имам, ткъа хӀинца — оьрсийн паччахьан хьурмате йийсар.

Цунна тӀехьа баьрччера пен берриге дӀалаьцна бокккха куз, ткъа дуьхьал пенаца — бустамашца кечдина баьццара истанг кхо зу. Оцу шинненна а тӀехула оьхкина ду дешица, детица кхелиш безчу механ герзаш. Дуьхехьо, дехачу гӀонта тӀе хӀиттийна гаттийн къамкъаргаш, шуьйра гайнаш долуш цӀестан шиъ кӀудал а, гӀуммагӀ а. ЦӀенкъа юккъехьо оьзна, чоь гатйина, хьаийзина когаш долуш, куьзга санна къегина тӀехуле йолуш, Ӏаьржа йоккха стол а, цунна гонах масех венециански гӀант а.

ХӀокху цӀа чохь вовшах ийна Европа а, Ази а. Цхьана пенана лаьтта дакккхийчу жайних юьзна шкаф. Цунна уллохь — орган, Шемала шен имаматехь нахана чӀогӀа дихкинера зурманаш, цӀу занаш, шедагаш, пондарш а лекхар, иллеш, эшарш алар а, хелхарш а. ТӀеман замано тоьттура иза оцу бехкамашна тӀе. ХӀора дийнахь тӀамехь леш долу адамаш. Сингаттамаш. Бохамаш. Оцу юккъехула ловзарш, иллеш, синкъерамаш а гӀиллакхца а, оьздан

галлица а ца догIура. Цуьнан бехкам бохийна стаг шен коьртах волура. Ткъа хIинца Шемалан хIусамехь уггар хьурмате меттиг дIалаьцна, жайнашна уллохь уггар тоьлла орган лаьтта.

Ша гергаозийначу нахах цхьанна — талмажна Мустафина тIедиллира цо орган лакха Iамор. ХIинца Мустафина дика Iемина и инструмент. Шемал гIайгIанечу ойланаша дIалаьцча, вист ца хуьлуш охьа а хоий, оцу органца эшарш локху Мустафас. Генарчу лаьмнийн эшарш. Оцу эшарша садоькъу къеначу имаман.

Боккъал а, эрна боьхкуш хилла цо ламарошна дуьненан синкъерам. Цхьана гIайгIанашца, баланашца ваха аьлла кхоьллина ма дац стаг. Цара само, майралла а ма артйо, дуьнене, дахаре безам ма боь. Ткъа хIокху эшарша дахаре безам кхуллу. Цхьана ханна гIайгIа а, бала а бицбо.

ХIинца, хIокху Россехь, Шемала шен бертаза дохадора мацах цкъа ша шен Iедална кIелхьарчу ламарошна хIиттийна луьра низамаш.

Шемал кхоьлина го тахана. Ткъа ойланашца иза гена ву Калугана. Тахана Шемал волчохь хилла ашильтахо Мохьумад. Шен ваша Хьасан-Хьаьжа волчу веана иза. ХIинца цуьнан цIе Хьасан-Хьаьжа яц. Иза штабс-капитан Парамонов ву. Суьйлийн мотт а ца хаь цунна. Бицбелла. Жима бер долуш оьрсийн эскарша Ашильта дIалаьцча, цигара валийна иза. Зуда а оьрси ю цуьнан.

Шемалан дехха къамел хилира Мохьумадца. Гена даймахкара веанчу хьешо дуккха а дийцира. Цуьнан герггарчу нохчийн наибаша БойсагIара а, Атабис, Iуммас Нохчичоь гIаттор а. БойсагIар ирхъоллар, важа шиъ Россин ссылке вахийтар. Шемалан шира дуьхьалонча Кунта-Хьаьжа лацар. Шелахь адамаш дайар а. Малхбузе лаьмнашкара ламарой Турце кхалхор а.

Дукха хан ю хьаша хIокху хIусамера дIавахана. Шемалан багара дош ца даьлла. Массо ара а ваьккхина, ша висина иза.

Ойланаш ян.

* * *

Шемала ша шега къамел до. Дагахь. Ойланашца.

...Поца оьмар ю стеган хIокху дуьсудолчу дуьненахь. Вухахьажа а кхиале — дIаволу. Хаалац къанлуш а, Iожал герга гIерташ а. Зингаго санна къахьоьгу адамо. Iункар а, бертал а хьалха дIатекха. Ша цкъа а лийрвоцуш санна. Шен гергарниг, везарг а, шел къонаниг, къенаниг велча а ца хаьа ша а лийрвуйла. Цкъацкъа гергарчун бохамо дог а ца дохадо. И адамаш ца хилча ша воцийла а хаац. Ша лийриг ца хиларх тешна веха. Вала лаац-кх. Ша кIара дуьне мел декъаза даахь а. Хиндолчуьнга сатуьйсу. Тахана декъаза велахь, кхана ирсе хиларе сатуьйсу. Оцу сатийсамашца веха. Шена гондIа хуьлуш дерш а ца гуш. Шена а, шен доьзална а веха.

ТIаккха, Iожална дуьхьалнисвелча, самаволу. ТIаккха кхета иза, ша даймахках, адамийх, цхьа гуш доцчу пхенашца чIогIа возавелла хиларх. ХIетталц цкъа а ша пусар ца динчу. Шен дахарехь ша девнаш дина, сийсаздина, халахетийтина, изза шена тIехь а дина адамаш шен дагна гергара а, хьоме а хиларх.

Iожалла герга гIоьртича схьахерца хIутту стаг шен дахаран тептаран агIонаш. Шен гIалаташ, нийса мичхьа хилла, бакъ мичхьа хилла хаа гIоьрта. Оцу тIаьххьрчу минотташкахь шена уллохь го цунна гергарнаш, доттагIий, лулахой. Цкъа а шен уьйраш ца хилларш а. ХIинца уьш берриге а беза цунна. ХIинца массо а ган лаьа цунна. Цкъа а шена ган ца лиънарш а цхьана. Мел дагна хьоме хета цунна кора тIе кхозаделла къеначу Iожан га. Цунна тIехь «чIир-чIир» деш дека хьоза а. Оцу боданечу корехула чу Iовдаелла, тишчу юргIанна тIе йийшина маьлхан зIаьнарш а. ХIаьа, массо ган, массеран а аз хазаре сатуьйсу цо. Арахь цхьанхьа керта кIел дижина Iуьллу месала, кан тилла, къена жIаьла а цхьана.

Дуьхьал хIуьтту шена дагахь тоххара хIокху дуьненара дIабаханчийн аматаш а. Дай-нанойн, вежарийн, йижарийн, доттагIийн, нийсаройн. Кхоьлинчу бIаьргийх къорам схьаIийдало бIаьрхиш, хебаршца беснешна тIехула охьалеша.

Изза хьал хIутту шен Даймахках, шен халкъах къаьстинчу стаге а. Цхьа а цIе йоцчу цхьана башхачу цамгаро диллина дIа божу цуьнан дог. Иза шерашца, деношца ца къанло, ткъа сахьтанца къанло. Хеназа къеждо чоьш, хебарша оху юьхь, бIаьргашна тIе гIайгIанан морхаш хIуьтту, IаддарпIа хуьлий сетта букъ. Ткъа ойланаш... Уьш йиллина дIа генарчу даймахка хьийза, дагна гергарчу адамашца хуьлу.

* * *

Iедалан коьртехь волу стаг мостагIий боцуш ца хуьлу. Иза мел нийса, къинхетаме велахь а. Нийсо ца езарш, къинхетам, адамалла доцурш цуьнан мостагIий ма хуьлу. Цундела, шен дахарехь дукхха а мостагIий хилла Шемалан. ХIинца цхьа а вац. Царах уггар шен луьра мостагIа тахана шена хьалха хIоьттича, ма хазахеташ маракъевлина, самукъадаьлла охьахуур вара иза цуьнца. Ненан маттахь къамел дан, генара даймохк дагалеца, хилларш, леларш, хезнарш а дийца...

ХIара къилбаседан еха буьйсанаш дIаоьху цуьнан, хIара суьлхьанаш карахь, ламазаш деш. Балдаша шабаршца делан цIе йоху, ткъа ойла ша винчу лаьмнашкахь кхерста. Шемала меллаша хоьрцу шен дахаран тептаран агIонаш. Шен эшамийн бахьанаш лоьху. ДIа ойла йича ша бина некъ нийса хета. Цо халкъан гIуллакххехьа ма къийсара. Исламан бакъдин чIагIдан, иза мунепакъийх, гаурийх лардан ма гIертара. Бусалба динехь ца нисделча халкъан барт а, сий хир ма дац. Бусалба динан некъа тIера даьл-

лачу халкъан барт а, цо лелочух иман-беркат хир ма дац. Иза маьрша а хир ма дац. Я халкъ ца кхетара-те цунах, Шемалах? ХIаъа, цо къинхетамза таIзар дора. Амма хьанна? Исламана дуьхьал бевллачарна, исламан мостагIашна, хIокху ламаройн мостагIашна, я оцу мостагIашна ойла йолчарна, я ша, Шемала, дIахьочу некъе бен доцуш хьуйсучарна. Иштанаш дукха а бара. Ша дIа мел йо кхел делан, исламан цIарах йора цо. Цундела дала лакхаваьккхира иза, Шемал, Делан лаамца Нохчичоьнан а, ДегIастанан а имам хилира.

Дала лакхаваьккхира шен тешаме лай... ТIаккха охьакхоьссира. И хIунда дира-те цо? Шен бакъдинан мостагIий хIунда толийти-те цо? Мичхьа гIалатваьлла-те Шемал, мичхьа, маца оьгIазвахийтина-те цо дела? Я шен тешаме лай зерхьама дина-те дала хIара? Шен пайхамарш а ма зийна цо иштта халонашца. Я даим дог цIена ца хилла-те Шемал, ша дина цхьацца гIуллакхаш делан дуьхьа доцуш, шен дуьхьа дина-те цо? Маца, мичхьа вахара-те Иблисан кара? Нагахь иза схьавеана некъ нийса бацахь, иза гIалатвийллехь, хIета, цул хьалха хилла бусалба паччахьаш а ца лелла-кх нийса. Уьш-м Iедална коьрте гIерташ, хьал гулдан гIерташ ма лелла. Хьал гулдора шайн Iедал чIагIдархьама, оцу шиннех а пайда оьцура ислам чIагIдеш. Амма цуьнца цхьаьна, шайн а, шайн доьзалийн, гергарчийн гIайгIа а бора. Иза-важа а деш, оцу бусалбанийн паччахьаша боьхий-цIений гIирсаш ца хоьржура. Цара къинхетамза хIаллакбора, хIаллакбо шайн мостагIий, шайн дай-наной а, вежарий, йижарий, доьзалш а. Ткъа Шемала иза а ма ца дира. Цо шена а, шен доьзална а дуьненан хьал-бахам ца лехнера.

Цундела къена Шемал мел ойлаярх ца кхетара царал дог цIена а, къинхетаме а волу ша вожаран бахьанийх.

...ХIаъа, Шемала шен са ца кхоош къийсира исламан, ламанан халкъийн маршонехьа, церан мостагIашца. Юьхьанца, шен юьртахочунна, доттагIчунна, хьехамчанна ГIеза-Моллина улло а хIоьттина. ТIаккха иза вийча, цуьнан гIуллакх дIа а кхийхьира цо.

Мел дукха хийцамаш хилла дуьненахь Шемалан бIаьргашна хьалха. ХIара дуьне харцийна вукху агIор тоьхча санна. Ша жима волуш цунна дага а ца догIура, воккха хилча шен буйнахь эзарнаш адамийн кхоллам хир бу бохург. Цхьа масийтта шо даьлча шех, хIокху лаьмнашкахь-м хьовха, ткъа дерриге дуьненахь цIе ихана стаг хир ву бохург. Бакъду, бераллехь цо даим дIа сатуьйсура ша дегIехь ницкъ болуш хиларе. Шен дегIан аьрха ницкъ а, майралла а, хьекъале ойланаш а маршоне хеца даим дIа цхьа ков лоьхура цо. Иза хьалдолуш вацара лакхенга кхача. Амма цуьнан хьекъале корта а, майра дог а дара. Цундела, даим дIа хьалха, лакхенга гIертара иза. Юьхьанца — шен нийсаршна юкъахь, тIаккха —хьуьжарехь мутаIеламашна юкъахь. Хьанна ца лиъна, я ца лаьа иза? Дала кхоьллинчу цхьана а адамана ца лиъна ша кхечул

эша. Шен вешел эша а. Цхьана стага хIор ламаз тIехь ша доIа деш деле доьхуш хилла боху: «Я АллахI, хIай веза дела, сан вашна массарал а толийталахь, со цул ма эшавелахь», — бохуш. Иза майра гIулч йохуш хьалха дIавоьдура. Хала-м дера дара, Iаламат хала. Екъа сискалан юьхк а йоккхура къизчу къица. Амма дешарехь иза хьалха вара массарел а. Цхьана ГIезал тола ницкъ бацара. Ма хьекъале корта бара иза! Дог а дара цуьнан майра, къонахаллих дуьзна. Изий бен кхин стаг вацара лаьмнашкахь, шена хьалха Шемал суждана воьдуш.

Бераллехь дуьйна даима дIа доьзалехь лаьттачу къеллийн багара вала сатуьйсура Шемала. Ша а, шен доьзал а, кхин эзарнаш миска ламарой а охьатеIочу нехан олаллих уьш маршабаха. Амма хIетахь ца хаьара и шен сатийсамаш кхочуш хир буйла.

* * *

Оьрсийн Iедал ДегIастанан лаьмнашка кхаьчча дерриге хийцаделла тIекIелделира. ХIетталц кхузахь халкъашна тIе нуьйраш техкина, юккъе тIе а хевшина Iара нуьцкъала, къиза ханаш. Массо а вара церан карахь. Iадатан а, шариIатан а законаш а. Ханаша Iеламчийн дола дора, ткъа Iеламчаша ханашна гIо дора. Цара цхьаний Iазапехь латтадора халкъаш. Къиза, къинхетамза бацабора ламарой. ХIара ГIеза а, Шемал а санна эз-эзарнаш. Цхьа а ца ваьхьара хьолахошна дуьхьал аз айда. Паччахьаш, Iедалхой, динадай делан лаамца лелаш бу, царна дуьхьало яр, церан мулка[1] тIе куьг дахьар къилахь ду бохура. И бехкам талхабарал доккха къа ца дуьйцура. Цхьаберш хьоле, цхьаберш къен хилар а делан лаамца ду. Цо азаллехь яздинарг дохалур ма дац, я дохо йиш а яц. Ханашний, Iеламчашний дуьхьалваьлларг, дала дуьхьал валар ма ду. Цундела ловра ламароша ханийн, бекийн, цаьрца бертахьчу цхьаболчу динадайн а Iазап. Цара шайн меттанийх юнаца Iуьргаш даьхча а. Ю Iуьттуш бIаьргаш даьхча а, мерIуьргаш этIийча а. Даьшначу кортошна тIе кхехкаш кIеж туьйсу даьтта доьттича а. Боданечу, тIуьначу зинданашна[2] чохь бахкийча а. Шайн зударий, йоIарий сийсазбича а.

Дерриге а ловра. Иза дерриге а делан лаамца ду бохуш.

ТIаккха керстанаш баьхкира. Цхьаболчу ханаша дуьхьало йира, цхьаберш дуьхьало ца еш, муьтIахь хилира царна. ТIаккха, масех шо даьлча, массара тIеийцира гаурийн Iедал. Цаьрца берта бахара берриге ханаш. Ханашна, бекашна безчу механ совгIаташ даййтора гаурийн паччахьо. Селхана чордачу машин чоппа я кхакханан кетарца лелларг исхарца вухавелла, белшашна тIехь хьесан погонаш, некха тIехь орденаш йолуш дIахIоьттира.

---

[1] Мулк — долара бахам (Iаьрб.)

[2] Зиндан — лаьттах яьккхина набахти

Селхана хIумма а ца хиллачух тахана воккха инарла, хьаькам хуьлура. Ой, изза нах ма бара селхана бусалба динехь воцу муьлхха а стаг ламарочун мостагIа ву баьхнарш! Иза да, кIант, ваша велахь а. Керстанна гIуллакх динарг, гIо динарг, керстанан куьг кхетта кхача биънарг, духар дуьйхинарг, цуьнгара ахча, совгIат эцнарг, цуьнца цхьана тхов кIел охьавижнарг жоьжахатан цIергахь вогур ву баьхнарш!

ХIинца дерриге а хийцаделира. Дерриге а эделира. Ханаша шайн хIусамашка луьстура керста инарлаш, хьаькамаш, цаьргара совгIаташ оьцура. Хьолахоша хьоьшура пайхамаран хьехамаш, сийсаздора бусалба бакъдин, шарIан низамаш. ХIинца кIез-кIезиг дIадохура динца ца догIу Iадаташ, кIез-кIезиг юкъадаладора керстанийн Iедал, гIиллакхаш а. КIез-кIезиг доккхуш дIадаккха долийра Iеламчийн карара Iедал. Гаурийн Iедало дехка долийра пахана Макка кагIабе бахар. ХIинца Iеламчийх дагабийраш, бусалба динехь дахаран некъ лоьхурш кIезиг бара.

Цхьа хан яьлча адам реза ца хила дуьйлира оьрсийн Iедало шайга хIиттийнчу хьелашна. Ханаш — шайн Iедална цо доза тохарна. Динадай — шайн хьалхалера сий а, лерам а лахбаларна. Халкъ — хьалха шайн яьIни тIехь лаьттинчу ханашца цхьана пачхьалкхан Iедалхой ховшарна.

Халкъ карзахдийла дуьйлира. Шен яьIни тIера ханаш, оьрсийн чиновникаш а дIакхийса гIоьртира иза. Ткъа ханашна лаьара, пачхьалкхан чиновникаш кхузара дIа а баьхна, цхьаьнцце ца доькъуш Iедал шайн караллаца, халкъах схьаIуьйду пайда шайна бита.

Оцу дорцан гIовгIанехь массерчул чIогIа хезара бакъболчу динадайн аз — Шайх Моххьумад ал-ЯрагIи, Джамал-Эддин а, Шемалан доттагIчун ГIеза-Моллин а хьехамаш. Халкъерчу берриге бохамашна бехке ханаш, гаурш бу бохуш кхайкхамаш бора цара. Оцу дела воцчу гаурша бусалбанийн латта хьоьшу бохура. Гаурашна а, цаьрца бертахьчу ханашна а, бекашна а дуьхьал гIовттире кхойкхура. Керста а, мунепикъ а, цаьршиннен бартахо виййнарг а, церан карах велларг а бартхаттам боцуш ялсамане гIур ву бохуш, тешаллаш дора. ГIовтта бусалба вежарий, гIазотана гIовттал! Далла хьалха массо цхьаъ ву, цхьа а стаг цхьана а стагал доккхахь хила йиш яц, адамашкахь, халкъашкахь Iазапдаллархой хила ца беза!

Цаккха кхехка юьйлира Нана-ДегIаста. Цуьнан тулгIенийн сирта тIе нисвелира хIетталц аддамана а мичхьа ву а ца хууш дистина къона, миска Шемал. Цуьнан хьекъал, майралла а, бусалба дина муьтIахьалла а бахьана долуш, ГIеза-Моллина уллохь.

ГIеза-Молла дуьхьал вара оьрсашна а, ханашна а. Халкъ Iазапехь баллочарна массарна а. КъорIано, пайхамара гайтинчу некъа цIера ваьллачу муьлххачу стагана а. Халкъан ирс, нийсо а, кху

лаьмнашкахь машар а, беркат а бусалба динца, адамийн дегнийн цIеналлица, къинхетамаллица гора цунна.

Шемална хьалхахIоьттира шен дахарехь дуьххьара шена тIе деана хала де. Нохчийн ярташ сийначу цIарах а ягийна, шен эскарца ДегIастана веара инарла Розен. ХIетталц ша масех толам баьккхинехь а, ГIеза-Моллин ницкъ бацара цунна тIехь гуттаренна толам баккха. Тайп-тайпана меттанаш, гIиллакхаш, амалш йолу ханийн, бекийн олаллин кIелхьара ДегIастанара масийтта къам цхьана а тоьхна, царах цхьа буй бина иза мостагIчунна дуьхьал баккха ницкъ бацара ГIеза-Моллин. МостагIа Гимрана тIе вогIуш ша вовшахтоьхначу гIуллакхах дог диллинчу ГIеза-Моллас шена тIегулбира шен герггара накъостий.

— Сан Iожалла герга кхаьчна, — элира цо. — Кхузахь, со винчу юьртахь, лийр ву со. Бусалба динан а, вайн халкъан а маршонан, нийсонан дуьхьа. Ишта вала лаьарг соьца виса. Ца лаьарг дIагIо...

Гимра ларъеш ГIеза-Моллица ялх бIе тIемало вара. Iуьйранна малх схьаккхеташ болабелла буьрса тIом суьйренга белира. МостагIчо, хаддаза яккхий тоьпаш тIе а етташ, сих-сиха тIелетарш дора. Де суьйренга лестича байина лагIбелира ГIеза-Моллин бIаьхой. Яккхийчу тоьпийн хIоьнаша аьттера юрт. Массо маьIIехь декъий Iоххура зударийн, берийн. Кхин дIа дуьхьало эрна хиларх тешна ГIеза-Моллин накъостий хIара а витина бухабевлира. Цо орца дехна Хьамзат-бек шен эскарца веана Гимрана ши чакхарма сецира. Юьртахь хIаллакьхуьлучу адамашка бен доцуш хьоьжуш. ГIеза-Молла а, Шемал, цаьршинца пхийтта мурд а тIаьххьара йисинчу бIов чу къовлабелира. Шайгара хIоъ-молха чеккдаллалц дуьхьало йира цара. Мурдаш байира.

— Кху чохь эрна хIаллакьхуьлучул, кIелхьарвала хьажа веза, — элира ГIеза-Моллас, — аьтто балахь кIелхьаравер, Iожал елахь, летта лер.

Мохьумад-ТIахIир ал-Карахи: 1248 шеран джумада ал-укра 3-чу дийнахь ГIеза-Моллин бIо бухабаьлча, 13 стагаца ГIеза-Молла а, Шемал а цхьана цIа чохь чIагIвелира. МостагIаша гуо бира цIенна, тхов тIе а бевлла, тхов а бохийра. Чуьрчара а, арарчара а дуьхь-дуьхьал тоьпаш еттара. Шемалан топ юьйхира. ГIеза-Моллас нахе омра дира неIарх а лелхий мостагIашна тIелата аьлла. Амма нах ара ца бовлура. ТIаккха иза, баттара тур а даьккхина, ша араиккхира. Цунна тIаьхьа араиккхира цуьнан шича Махьумад-Султан а. Шемала омра дира нахе, цаьршинна тIаьххье аралелха аьлла. Амма цхьаммо а ла ца дуьйгIира. Шемала хаьттира нахе: «ГIеза-Молла вуьйжин-те?» — аьлла. Цунна жоп делира: « Гена валале охьавоьжна иза» — аьлла. И жоп хезча, Шемал хIумма а гIайгIане ца хилира. Наха шега ла ца дугIийла хиъча, шен тур баттара а даьккхина, доьхкарца цхьана ботт юьстах а кхоьссина, араиккхира иза. Хьалха тIе нисвелла шиъ салти

вожийра цо тур тоьхна. Кхоалгlачу салтичо некхах схьатоьхна цхьамза букъа тlехьахула чекхбелира цунна. Цхьана куьйга и цхьамза схьа а лаьцна, тур тоьхна и кхоалгlа салти а вожийра Шемала. Кхечу салтичо хьажийна схьатоьхна топ ца кхийтира цунна, иза а тур детташ верира цо. Тlаккха цхьана салтичо схьакхоьссинчу тlулго аьрру пханаран даьlахк кагйира Шемалан. Оццул халачу чевнаша ша гlелвинехь а, охьа ца вужуш, салташна тур лестош, гонна юкъара а ваьлла ведда юьртах велира иза. Оьрсий цхьана кlиранах лаьттира Гимрахь. Цара лехира исламан дуьхьа воьжначу Гlеза-Моллин дакъа. Иза каро царна гlо дира мунепикъаша-гимрахоша. Іеламчо Саид-ал-Хоросанис омра дира оьрсашка цуьнан дакъа Гимран лаьттах дlа ма долла аьлла. Цига иза дlадоллахь, цуьнан коша тlе адамаш оьхур ду, тlаккха юха а хьоврlовр хир ю кхузахь. Іеламче ла а доьгlна, оьрсийн командованис Гlеза-Моллин дакъа Таркха а даьхьна, цигахь дlадоьллира. Тlаьхьа, иттех шо даьлча, Шемала Таркхара схьа а деана, Гимрахь дlадоьллира Гlеза-Моллин дакъа...

* * *

Шемал Унцуклехь Іуьллуш баккхий хийцамаш хилира ДегІастанахь.

ГІеза-Молла вийна аьлла шена хезча, шен бІоца сихха Гоцатле а вирзина, Хьамзат-бека ДегІастанара динадай, лоруш болу баккхий нах а Карадахана маьждиге кхайкхира, ша лечу хенахь ГІеза-Моллас шен метта имам ша витина аьлла. Ткъа нахана хууш ма дара, ГІеза-Молла лечу хенахь Хьамзат-бек Гимрана ши чакхарна генахь кІилло лечкъана Іар, имамана уллохь Шемал хилла хилар а. Массеран а лаам цхьаъ бара: Шемал имам хила веза. Цунна бахьана а даладора: Шемал ГІеза-Моллин герггара доттагІ а, мурд а вара. Хьалхарчу дийнахь дуьйна, тІаьххьара минот тІехІоттедац цуьнан бІаьхьаллин накъост, имам лечу хенахь цунна уллохь а хилла Шемал — Іелам стаг а, майра стаг а, халкъо лоруш а ву. Хьетахь чевнаш ерзаза Іуьллуш вара иза. ГІуллакх къовсаме а, чохь а долийла хиъначу цо кехат яздира Карадахехь гулбеллачу нахе:

«Оьрсий шайн толам базбеш бу. Гимра йоьжна, имам вийна. Имам меттахь латто барт оьшу вайна. Баьчча муьлхха хилахь а, хилахь цунна муьтІахь хила деза. Іедалан лакхе къуьйсуш, вай тархилла ца деза даьІахк къуьйсучу жІаьлийх. Дала лардойла вай иштачох. Вай вовшех леташ Іешшехь, гаурша и даьІахк дІаяьхьна дуьтур ду вай. Деле орца а, собар а дехий, цо гайтинчу новкъа гаурашна дуьхьал цхьанакхета вай. Изза дина вайн дайша. Салам-[illegible] ду шуьга.»

И кехат даржийра массо ярташка. ТІаккха Хьамзат-бек имам харжийра. Шемална дика вевзара Хьамзат-бек. Цуьнан дас Ис-

15*

кандер-бека дукха гӀуллакхаш динера суьйлийн ханна Ӏали-Султан-Ахьамадана. Цундела, шен майра велча, ханан зудчо Пахи-бикас шийтта шо долу Хьамзат-бек Хунзахе а валийна, шен доьзале тӀе а эцна, воккха хиллалц кхебира. Кхузахь Суьйличоьнан коьртачу къедица Нур-Мохьумадца дешна велахь а, Ӏилман кӀорге йолуш вацара Хьамзат-бек. Шегахь мел майралла ю-м цо хаийтира Гимра южучу дийнахь, шен эскарца лечкъина а Ӏийна. Ханийн доьзалехь кхиъна Хьамзат-бек къиза а, кура а стаг вара. Иза шена дика вевзашехь, ша товелча, халкъан гӀуллакхан дуьхьа Хьамзат-бекана тӀе а вахана, иза декъал а вина, ша цунна гӀо дан кийча хилар хаийтира Шемала.

Хьамзат-бекана Суьйличохь олалла дезара. Амма цуьнан лаамна новкъа бара оьрсашца барт болу цигара ханаш. Хьамзат-бека ямартлонца уьш байарна кхоьру Шемал машарна юкъавуьйлира. Амма Шемал кхийринарг хилира. Хьамзат-бека байира ханаш а, церан доьзалш а. Атталла ша кхаьбначу ханших Паху-бикех а къинхетам ца бира. Цуьнан а корта баькккхира, иза КъорӀан доьшуш хиъна Ӏаччохь.

Дукха хан ялале Хьамзат-бекана дуьхьал тоба кхоллаелира. Цуьнан коьртехь Хьаьжа-Мурдан ваша Ӏусман-Хьаьжа а волуш. Эххар а Хунзахан маьждига чохь вовшахлетира шиний агӀорнаш. Уггар хьалха Ӏусман-Хьаьжас шаьлта тоьхна Хьамзат-бек вийра, амма иза ша а вуьйжира Хьамзат-бекан мурдан карах.

Хунзахера адам реза дацара Хьамзат-бекана. Цуьнан дакъа деа дийнахь лаьттира Хунзахан майданахь. ТӀех мел волучо неӀалт а кхайкхош. Цуьнан мурдаш цхьаберш байина, бисанарш леллхийна дӀасабаржийра. Суьйличохь Ӏедал цхьана ханна Хьаьжа-Мурдан карадуьйлира. ТӀаккха, оьрсийн инарло Хунзахе а валийна, Суьйличохь хан кхайкхира ГӀазгӀумкойн Аслан-ханан кӀант Мохьумад-Мирза. Иза а дукха ца лаьттира. Цуьнан метта хӀоттийра Мехтулахойн Ахьмад-хан.

Хьамзат-бек вийначул тӀаьхьа Гимре цӀа вирзира Шемал. Иза вина юрт йолчохь цӀеран чим бара. Оьрсаша ягийнера Гимра. Царна хьалха а ваьлла Шемалан цӀа дагийначу Уллунайн шен куьйга корта баькккхира Шемала.

* * *

ГӀеза-Моллас болийна маршонехьа, бусалба динехьа къийсам цхьа кӀеззигчу ханна юкъахбелира. Лаьмнашкахь хӀинца а лараш яра инарла Ярмола къинхетамза ягийнчу яртийн. ХӀинца а хӀара ламарой хьошуш, бусалба дин сийсаздеш хӀокху лаьмнашкахула толаме кхерстара гаурийн эскарш. Церан ялхой хилла хьийзара ханаш, бекаш, цхьаболу динадай а.

ХӀинца ца ларъяхь цкъа а маршо хир яц ламарошна. Цкъа а. ХӀинца ца лардахь довр ду бусалба дин а, къоман гӀиллакхаш а

ХIокху лаьмнашкара дIалахка беза гаураш а, царна гIо деш болу мунепикъаш а.

Шемала ламаройн гулам кхайкхира. Имам харжа. Массара цхьа лаам болуш цIе яьккхира Шемалан. Амма цо дуьхьало йира имамалла тIелаца. Шемала хьалхатеттира ДегIастанахь а цIе яххана Iеламча Игалера СаIид. Цо а тIе ца лецира и хала дукъ. Ша дагна кIеда стаг ву бохура. Гуламо шолгIа а дехар дира Шемале. Шемал реза ца хилира. Цо цIе яьккхира Каратерчу Газион. Иза имам харжахь, ша цуьнан гIоьнча хир ву а элира. Амма Газио а реза ца хилира. Гулам бахбала буьйлира. Имам харжар дIатетта хан яцара. МостагIий бара гобаьккхина. Имам ца хоржуш халкъ дIасадахча, юха гулдан хала а хир дара.

Шемал эххар а резахилира.

* * *

Ашильтахь ша имам хаьржинчул тIаьхьа пхийтта де даьлча Шемала, Хьмзат-бека йиййначу ханшин Паху-бикин ерриг хазна а, дийна висина цуьнан жима кIант Булач-хан а Ашильте схьакхайкхира.Шемална тIаьхьа долчу халкъо Булач-ханан Iожалла лоьхура. Иза воккха хилча, гаурийн гIоьнца халкъана бале валарна кхоьруш. Халкъан лаам кхочушбеш, шен имамаллин хьалхара гIулч шиъ Iанорца яьккхира Шемала. Цо омра дира жима Булач-хан Гимрана а, Унцуклана а юккъерчу тIай тIера ГIойси чу кхосса аьлла. И гIулч шен бертаза яьккхира Шемала. Карзахдаьллачу халкъан лаам кхочуш ца бан ницкъ а ца тоьъна. ХIетахь ша яьккхинчу оцу гIулчо тIаьхьа кIорггера ойланаш а яйтира цуьнга. ГIеза Моллин зама ша тайпа яра. ГIеза-Молла ша а вара башха стаг. Ша саннарг кхин хир воцуш. Майра. Оьзда. Къинхетаме. Iелам. Къен. Цо шена дуьне а, бахам а ца лоьхура. Иза делан дуьхьа, халкъан маршонан дуьхьа гIаьттинера. Ярмол-инарлин а, цул цуьрриг а къинхетаме боцчу ханийн а къизалло, Iазапо а дардина халкъ ГIеза-Моллина тIаьхьахIоьттира.

ХIинца а бара лаьмнашкахь гаурш. Амма Суьйличохь церан гIортораш-ханаш дIабевллера. Уьш дIабевллехь а, церан гIорторш хилла лаьттинарш бисинера. Бекаш, цхьаболу динадай а. Цара Шемална дуьхьал яьхнера дуккха а ярташ. ХIокху йоьхначу, чолхечу заманахь халкъ а даьллера шен лааме. Къаьсттина Хьамзат-бекан имамаллин исс батахь. Шемалехьа а, ханашкахьа а, Цхьана а агIор боцурш а. Маршонан, бусалба динан а бала боцурш а. Къуй, талорхой а. ХIара цхьа а Iедал доцчу юкъах пайда а эцна ярташка, тайпанашна, тукхамашна коьрте хIитта гIертарш а. Ярмартхой, кIиллой а, зуламхой а.

Халкъан кхолламан, цуьнан маршонан, бусалба динан кхолламан жоьпалла шен яьIни тIе доьжча кхийтира Шемал, ша тIелаьцнарг мел беза ,мел жоьппалин боккха мохь бу. Хиира, шен лааме

даьлла халкъ хазчу хабарщций, кхайкхамащций низаме далалург цахилар. Маршонехьа къийсамехь болатан низам оьшийла. Шен деган дикалла а, къинхетамалла а дIататта дезар. Ямартхошна, къушна, талорхошна, мунепикъашна, бусалба дин, къоман гIиллакхаш талхош болчарна луьра таIзар дан дезар.

Уггар хьалха — ГIеза-Моллас долийна шарI даржор а, чIагIдар а юха дIадоло дезара. ХIокху лаьмнашкахь дехаш масийтта къам дара, хIоранен ша тайпа меттанаш, Iадаташ, гIиллакхаш, амалш йолуш. Уьш цхьана а тоьхна, царах цхьа буй бина, гауршна дуьхьал гIитто цхьаъ бен ницкъ бацара : дин, шариIатан низамаш а.

* * *

Оцу халкъаша кхоьллина, бIешерашкахь кхиийна, зийна, халкъаша тIе лаьцна, кIоргге орамаш тийсанера Iадаташа. Цул сов, шариIатан низамел демократе дара къоман Iадаташ. Цундела, Iадаташ шариIатца хийца воьлча, кхечаьрца цхьана яккхий дуьхьалонаш нисъелира Шемална. Уггар хьалха унцукулхой дуьхьалбевлира имамана. Шен юьртахоша гимрахоша а эккхийра. Ашильтахоша а сацам бира иза шайн юьртара дIаваккха. ТIаккха Шемал сацам боллуш тIетеIа вуьйлира шена муьтIахь ца хуьлчу суьйлийн ярташна. Уггар хала киртиг Шемална тIехIоьттича, цунна орцах баьхкира нохчийн баьччанаш. ШоIип-молла, Ахьверда-Махьма, Жовтхан а. ТIаккха иза къобал вира нохчийн гIараваьллачу баьччас Ташу-Хьаьжас. Шеца Удди-молла, ши бIе нохчо а волуш иза Гумбете веача, Шемала цуьнца цхьаьна шена тIеерзийра Унцукул, Игали, Урата, Аракани, Ирганой, Кодух, Херадар, Балахна, кхин дуккха а суьйлийн ярташ.

Имамаллин хьалхарчу шина шарахь, хIара бу аьлла толам ца хилллехь а, дегайовхонаш яра Шемалан. И дегайовхо а, сатийсам а чIагIбора сих-сиха цунна орцах богIучу нохчийн баьччанаша. ТIаккха Нохчичохь тIом марсабаькхира оьрсийн инарлаша. Нохчийн баьччанаш шайн эскаршца цига бухабирзира. Шайн ярташ ларъян. Шена дина гIо декха Шемал а вахара царна гIоьнна. Амма Эвтара уллохь цуьнан а, Ташу-Хьаьжин а цхьаьнакхетта эскар дохийра инарла Фезис. ТIаккха Шемал ДегIастана вухавирзира. ХIинца иза ша висира оьрсийн инарлашна а, царна гIо дечу ханашна Мехтулойн Ахьмадана а, ГIазгIумкийн Мохьумада-Мирзина а дуьхьал къийсамехь.

Цкъа, гуттар а шен гIор эшча, оьрсашца машар бан а гIоьртира иза. Нохчичохь а, ДегIастанахь а цхьана хенахь шиннахьа а тIом бан ца ларочу оьрсийн инарлашна а оьшура машар. И шиъ цхьаьнца, къаст-къаьстина къаръян Мохьумад-Мирза юкъара а хилла, шеца ши бIе тIемало а волуш инарла Клюке фон-Клюгенауна тIевахара Шемал. Тифлисе веанчу паччахьана тIе а гIой, айхьа

лелийначу зуламашна гечдар деха, цунна муьтIахьаллина чIагIо еш дуй баа, бохура инарлас. Шемал реза вара иза дан. Оцу машарах пайда а эцна, ницкъ IаIо Iалашо йолуш. Амма Ташу-Хьаьжин, Кибит-х Махьмин, Iабдурахьман-къедан а бертахь бен шен иза дойла яц элира. Шаьш веаммо дуй биъна вовшашна къайле еш барт а, хIума ца лело.

Чиркейра вухавирзича Шемала шен мурдашна дийцира инарлашца шен хилла къамел. Халкъ реза хилча шена Тифлисе ваха лаар а. Амма халкъ дарделла дуьхьалделира. ШариIатана муьтIахь хила дуй къарбина керстанашца машар бан ваха дагадагIахь шаьш могуьйтур дац, элира наха.

ТIаккха Суьйличохь хан волчу Ахьмад-хана инарла Фезига гIо дийхира. Телетли уллохь Шемала толам баьккхира инарлина тIехь. Амма дукха хан ялале шеца бархI батальон гIашсалтий а, кхо бIе гIалгIазкхийн дошло а, 22 йоккха топ а йолуш веанчу инарлас Хунзах дIалецира. Ахьмад-ханна оьгIазваханчу Шемала, шеца пхи эзар бIаьхо а волуш Суьйличу а вахана, масех юрт йохийра. ТIаккха, къилбехьара схьа шен эскарца веанчу инарла Головина а, Суьйличохь волчу Фезис а юкъа а Iаьвдина, вохийра Шемал. Цара дIалецира Ахта, Самур, Рутул. Нохчичухула схьавеанчу инарла Граббес Чиркет, Гумбет дIа а лаьцна, Ахульго чутаIийра Шемал...

Ши бутт кхочуш боллура, пхи бIе тIемалочуьнца Шемал шена чукъовлавелла хIара лекхачу ломана буьххьера Ахульго паччахьан эскарийн болатан гонна юккъе къевлина латто.

13500 салтичо, виъ эзар гергга дегIастанхойн лаамхоший хIор денна хаддаза тIелетарш дора юьртана.

Юьртана гондIарчу лаьмнашна тIехIоттийнчу 30 йоккхатоьпо денна отура ламаройн миска лаппагIаш а.

Инарла Граббен ойла яцара вухавала. Амма юрт ларъярхоша а дуй биънера, тIаьххьарчу стагана тIехIотталц лета.

Ши бутт кхочуш боллура цара Ахульго турпала ларйо. ХIанкIа, уьш фанатикаш бацара, уьш маршонан кIентий бара. Шемал ша а ца къаьстара могIарчу бIаьхойх. Хьалхарчу могIаршка а хIоьттина, иза лом санна дера летара гаурех.

Тахана тIаьххьара де дара Ахульгон, Шемала герз деллера зударшка а. Гауршна карагIучу далахь, шаьш шайна а тохий, ле аьлла. Имаман омра кхочущдира дуккха а зударша.

Инарла Граббес хIор денна штурмаш йора юьртана. ХIор денна векалш бохкуьйтура, карадуьйла бохуш.

Юьхьанца Шемала тIе ца оьцура инарлин векалш. ХIора сахьта ладоьгIура Ташу-Хьаьжа, ШоIип-молла, Удди-молла а коьртехь нохчийн орца кхачаре. Иза кхача деза хан тIех ма яьлла. Цаьрца барт ма бара Шемалан. Амма Шемална ца хаьара нохчашца хилла цуьнан барт иинарлашна гучубалар. Нохчийн баьччанаш Ахульгона гIоьнна ца бахийта, хаддаза Нохчмахка экспе-

дицеш еш юйла. Нохчийн орцанах догдиллинчу, ницкъ эшначу Шемала пхи де хьалха юьртан цхьана бӀаьвна тӀехь кӀайн байракх айира. Зударий, бераш а Іожаллех кӀелхьардахархьама. Нагахь Шемала дуьхьало а сацийна, шен эскар дӀасахецахь, амалтана кӀант а лахь, шен эскарца кхузара дӀаваха дош лора Граббес. Шемал реза хилира. БӀеннаш зударий, бераш а хӀаллакдечул, цхьана кӀантах къастар гӀоле хийтира цунна. Изза бохура цуьнга цхьаболчу мурдаша а. Цо дог къуйлуш инарле дӀавелира шен воккхах волу кӀант, бархӀ шо долу Джамал-Эдин. Амма инарлас кхочуш ца дира шен дош. ХӀинца Шемале шена тӀевола бохура цо. Кавказан сардарна хьалха хӀотта. ТӀаккха хиндерг дика хаьара Шемална. Цунна вуьйцу хезнера инарла Головин. Стохка ду хӀара Шемал вийначунна цо бӀе туьма деши кхайкхийна.

Шемална ца лаара шен лаамехь саьрмакан бага ваха. Амма кхузахь дуьхьало а эрна яра. Чим беш аьттера нисса ах юрт. Декъий Іоххура массо маьІІехь. ДӀадохка нах а, я хан а йоцуш. Шемал Іожаллех ца кхоьрура. Иза кхоьрург йийсар дара. Цигахь ша сийсазварна, ирх оьллина, я корта баьккхина верна, я винчу лаьмнашна гена а ваьккхина, доьзалца цхьана керстанашна юккъе кхоссарна, шен берийх керстанаш хиларна. Бусалба дин, хӀара лаьмнаш, кхузара халкъаш гаурех лардан ша дина нигат юкъахдисарна.

Уьш массо а кхузахь хуьлчу Іожаллел кхераме дара.

Цундела, бисинарш кӀелхьарбаха, цхьа кӀант амалтана дӀавелира цо. Болх далла тӀе а биллина. Нехан а ма белла хӀокху тӀамехь эзарнаш кӀентий. Неханаш бойуш, Шемалиаш дийна буьсуш а хир дац. Лахь а, цхьаъ лер, керста хилахь а, оцу цхьаннах хир, аьлла. Делан къинхетамца иза а, важа а ца хуьлуш, дала иза шена вухаверзоре дог а дохуш.

Тахана Іуьйранна, шайн имам тӀамехь вийна ша баьчча воцуш дисарна кхоьручу халкъан дехарца юрт а йитина, юьртана кӀел, ГӀойсина тӀехь йолчу цхьана хьеха чохь къовлавелира имам. Шеца масех мурд а, ах доьзал а болуш. Делан кхиэл хилахь чохь гӀазотехь вала.

Лакха тӀехь — тӀом, лаха чохь — ГӀойси гӀергӀара. Хьийзаш керчара Шемалан ойланаш а.

ГӀеза-Моллина моьттарг ца хили, цунна, Шемална, моьттург а ца хуьлуш доллу. ГӀеза-Моллас масех толам а баьккхира. Цо-м оьрсийн паччахьан масех гӀап дӀалецира. ГӀизлара а цхьаьна. Нохчашна гӀоьнна кхачара. Лечу дийнахь а велира, хӀумма а кӀиллло а воцуш. «ЦӀа чу а воьлла воьйтучул, лом санна, мостагӀашна чу а хьедаш валар гӀоли ю,» — аьлла.

Лакха тӀехь, юьртахь, тӀом кхехка, лаха чохь, кӀоргехь — ГӀойси гӀергӀа.

Шемална дуьхьал ю дуккха а ярташ. Инарлашца цхьаьна а, ша-ша а, гӀовттамхошна тӀаьхьатоллуш бу гӀазгӀумкийн хан

Мохьумад-Мирза, мехтулинхойн хан Ахьмад-Хан, таркхойн шовхал Маьхьти а, суьйлин бек Хьаьжа-Мурд а, кхин а...

Ткъа доттагlий, тешаме накъостий хlор дийнахь бойуш кхачош лаьтта. Уьш маьl-маьllехь байина. Дукkханнийн декъий lохку лакха тlехь, юьртахь а.

Нахе, тlом а сацабай, инарлина тle гlо, олу Шемала. Зударий, бераш а хlаллак а ца хуьлуьйтуш. Ша кхузахь вала а витий.

Амма наха иза ца до. Царна маршо еза. Гаурийн олалла тlелоцучул бала реза бу.

Н. ДУБРОВИН — Зударий, бераш а, шаьлтанаш, тlулгаш карахь салтийн цамзанашна тlекхийссалора, я шайн догlмех дог ца дуьллий, бух ца гуш кlоргачу бердех чулелхара. Салтийн кара ца лахийта шайн бе́раш дойура наноша.

Ша шена шаьлта а lуттуш бердах чуиккхира Шемалан йиша Петlамат а, муьшах кхийзалуш хьеха чувоьссинчу Юнуса шийла кхаъ беара Шемална.

— Имам! Деле собар деха хьайна!

— Хlун хилла, Юнус, кхин а доьхнарг? Сан тешаме накъостий байина. Кlантах а ваьлла со, йиша а йиина. Кхин а хlун хилийта воллура хьо?

— Хьо дийна мел ву делан диканах дог дуьллур дац вай... Амма тахана хьан хlусаме бохамаш баьхкина.

— Хlусам хьенан ю, Юнус? Сан-м чуваха хlусам а яц. Со санначу эзарнийн а. Махкахоша а тешнабехк бина...

— Ницкъ болчу дала яздинчух вала йиш яц цхьа а. Хьан деннаша майра Борта-хан вийна, имам...

Шемалан дегlаца шело хьаьдира.

— Я аллахl, сан тlаьххьара а гlортор кагйи-кх ахь. Амма ахь динчунна реза ву-кх... Кеста со а гlур ву цунна тlаьхьа...

Имама доцца доlа а дина, ши куьг юьхьах хьаькхира.

— Имам! Дика а, вон а делера ду, собаре хилалахь. Хьан цlийннана Жовхарат а йиина...

Голашна тle а таьlна хиъна lен имам, ши бlаьрг а хьаббина, хlетта сиръяла йоьлла lаьржа маж некха тle а таlийна, цхьана минотана дlатийра. Берийн нана яларо дог lовжийра цуьнан. Зуда-м кхин а ма яра цуьнан. Петlамат. Имама юха а доlийна куьйгаш лецира.

— Муха хили цуьнан lожалла? — хьаьттира цо, шозлагlа а накъосташкара кадам схьа а эцна.

— Коьртах топ кхеттера цунна. Бердах охьа, Гlойсии чу йоьжна иза. Дакъа лохийла а ца хилла...

— Дала гечдойла-кх цунна. Кхин хlун деана ахь?

— Хьан кlант Саlид а вийна...

МОХХЬУМАД-ТlАХlИР ал-КАРАХИ: Шемал хьехах къовлавелча, кхаа дийнахь юьртахь йисинчу Жовхаратан ницкъ ийшира. Цо мосазза а дийхира Тlахlире ал-Унцукливи къамкъарг тlадо

шена жимма хи лахьара бохуш. И хи ша яллалц ши шо долчу СаIидана лора цо, шен корталин тIемагах шад бина кхоо латто кхаьрзина ялтийн буьртигаш Iийша а Iуьйшуш кIантана даадора. Иза йийча кIант цунах хьерчара, нене а, Шемале а кхойкхуш... Цул тIаьхьа шо даьлча Жовхаратан дакъа карийра ГIойси чохь, гIамарлахь...

Iоьттина чекх шаьлта яьккхича санна, Iовжийра имаман дог, къамкъарге бекъа шад хIоьттира. Кхарзабеллачу кийрара арагIертара цхьа буьрса цIе, иза юхатоьттуш, тIаьхьий-хьалхий масех къурд бира цо. Сихбелла хьала-охьа лелара логан шад. Масех де хьалха кхоъ кIант вара цуьнан: Джемал-Эддин, ГIеза-Махьма а, СаIид а. ХIинца цхьаъ бен ца висина. ГIеза-Махьмий бен. Гаур инарлас амалтана дIавигна Шемална уггар дукхавеза Джемал-Эддин. ХIинца хаац цунах хиндерг.

Шемалан Iаьвжина дог кIез-кIезиг хьаьаш дIатийра. Юха а кхечу агIор карзахделира. ОьгIазлонна.

— Юрт ларъярхойн ницкъ эшна, имам. Дуккха а тIамехь эгна. Дийна бисинчара хIинца хьо дIавоьху.

Шемала, цхьана ханна вист ца хуьлуш, ойлайо.

— Нагахь со юха а царна коьрте хIоттахь, ас машар ма бохабо? ТIаккха гаурша хIаллакдийр ду юьртахь дисина дерриг адамаш...

— Гаурша шаьш бохийна машар. Шайн эскарш дIадига дагахь а бац уьш. Ца хеза хьуна лакха тIехь кхехка тIом?

Зуда, йиша, кIант, ден-ваша а валаро дог кIаддинера имаман.

— Со сайн дашах вохахь, сан Джемал-Эддин вуьйр ма ву инарлас?

Юнус, цхьана минотехь ла а дугIий, сацам боллуш вистхуьлу:

— Имам! Хийла ден кIант велла лакха юьртахь, хийла кIентан да велла цигахь, хийла зуда жоьра йисна!

Имам шен накъосташка хьожу. Уьш бист ца хуьлуш, лаьттан бIаьра богIало. Шемал кхета церан дагахь долчух. Цуьнан месала ши цIоцкъам тIеттIа доьду. БIаьргашна хьалха хIутту коьртах топ кхетта елла Жовхарт. Докъаза яйна иза. КIентан докъах хилларг а хаац. Ткъа йиша? ДегIана зоьртала йолу иза, салтий герга кхочуш юьхьах кортали а хьарчийна лекхачу берда тIера ГIойси чу иккхина. Шен вешин, шен имаман омра кхочушдеш.

— Бакълоь хьо, Юнус. Сан кIант ГIеза-Махьмий, цуьнан наний мичхьа ду?

— И шиъ дийна ду, имам.

— Мурдашна хIун оьшу соьгара?

— Ахь гауршна тIе хьалхадигар.

— Кху хьехахь гIазотана сецна со.

— И нах а севцна цигахь гIазотана.

— Ткъа и жIаьлеш хIинца а ду лаха чохь?

— ХIун жIаьлеш, имам?

— Инарлина гIо деш болу вайн дегIастанхой.
— ХIаъ, церан барам хIор сохьтехь тIеттIа-тIе алсамбуьйлу.
— Мел хир бу?
— Лаххара а пхи-ялх эзар.

Цхьана минотехь ойла а йой, сацам боллуш жоп ло имама:

— ДIагIо, Юнус. Халкъе ала, гIазотана нигат дина кху хьехахь чIагIвелла сецна шун имам хIинца цхьана вала дIавогIу, алий. Оцу майрачу турпалхойн дуьхьа...

* * *

1839 шеран 22 августехь юьйжира кхаа баттахь гергга турпала дуьхьало йина Ахульго.

Цуьнца цхьана дуьйжира ДегIастанахь Шемалан имамалла а.

Шемал — фанатик а, кIилло а вацара. Иза майра, хьекъале кьонаха вара. Цунна ца лаьара майралла гойтуш эрна вала. ТIаьххьара а хала минот тIехIоьттича, шен хьехархо ГIеза-Махьма санна, гIазотехь Iожалла тIеэца мостагIашна юкъа ца ваьржира Шемал. Цунна ваха лаьара. Халкъан маршонан дуьхьа. МостагIчун мела меттиг а лоьхуш, гонна юкъаравала гIерташ, дарделла лом санна лийтира.

Гезло куьйга тур детташ, шиний агIор мостагIий а бегош, хьалхагIертара чов хилла Шемал. Цунна тIаьхьа бара кIеззиг накъостий.

ХIорш гонна юккъера бовла гIерташ леташ, когах чов йира Шемалан кIантана ГIеза-Махьмина. Иза Шемалан мурдан Салахьан гихь вара. Салахьана салтичо хьажийна цамза кIентан когах бахара.

— Салахь! Бердах хи чу кхосса со! Хи чу кхосса со! — мохь оьхура жимчу ГIеза-Махьмин.

КIантана ца дицделлера, чохь са а долуш, гаурийн кара ма гIолаш аьлла дас дина омра.

Шеца ворхI мурд, доьзал болуш тIамца гонна юккъера ваьлла Шемал, дийнахь ша чукъовлавелла Iийначу хьеха вухавирзира. Кхин дIа гIойла дацара. Кхалха гуо бара бина.

Iаьржачу хьеха чохь вовшийн яххьаш ца гора. Чов лозура жимчу ГIеза-Махьмин. Амма велха вахьац. Иштта, садетташ, къайлах мурдаш до цуьнан нанас ПетIамата а. КIадбеллачу мурдашна набарш кхета, буьйса юккъе яьлча.

Ши де-буьйса даккхира цара хьехара арабовла ца хIуьттуш. Салтийн ха дара лаккхахь, лахахь, массо маьIIе хIоттийна. Хало йинера кху хьехара арадевлча дехьадовла дезачу ГIойсин чIожо. Поккха юкъ яц чIожан шина бердана юккъерниг. Ткъех дол. Амма кIорга ду чIаж. Охьахьаьжча халлий бен бух ца гуш. Лаха чухула, халла къаьсташ, детийн сара санна го буьрса ГIойси.

Дехьа берда тIехь ю церан маршо. Сехьа — Iожалла.

Имаман омре ладоьгІу цуьнца бисинчу мурдаша. Юнус-ал-Чиркави Салихьа а, ХудакІитІил Мохьумада, Билади-ал-ГоцІатІли, ХиматІил-ал-ГоцІатІли а, МуртІадил-ал-Харадири, Муса-ал-Балагани, Нур-Іела-ал-Харадири а.

Ткъа имам вист ца хуьлу. ТІулга тІе а хиъна, шиний куьйга корта а лаьцна, ойланаш еш Іа.

Лаха чохь ГІойси гІергІа, иза самаваккха, сихван санна.

Амма имам вист ца хуьлу. Цунна хазац ГІойсин гІергІар. Ца хеза чов хиллачу кІентан наггахь довлу узарш а. Имаман кийра дарбелла кхехка. Цуьнан кхехкаре хьаьжча хІумма а доцург ду хІара хьере ГІойси.

Стенна дарвелла имам, хІун ду цуьнан дог дохийнарг?

Халкъо теша а тешна цуьнга делла имамалла дуьйжи-кх тахана. Юьхьанца тІе ца лоцуш цо дуьхьало йинехь а, и имамалла шена тІехь дуйла хаьара цунна ворх шо хьалха, 1832 шеран 17 октябрехь. Гимрахь, ГІеза-Молла воьжначу дийнахь, луьра чевнаш хилла ша Іуьллуш ГІеза-Моллин уггаре тешамен мурд а, доттагІа а ма вара иза. Шемалал воккха Іеламча ма вац ДегІастанахь. Цхьа къена Джамал-Эддин воцург. Иза, Шемал, воцург кхин стаг вац ДегІастанахь имамалла дІадахьа. Лаьмнашкахь маршо, бусалба дин а лардан. Шен доттагІчун, устазан чІир екха.

Дуккха а халонаш эшо дийзира цуьнан цкъа хьалха имамаллина тІе а, тІаккха иза чІагІдан а гІерташ. Цунна тІедерза ца туьгура ДегІастанара цхьадолу тукхамаш. Къаьсттина карзахбевллера цуьнан шайн суьйлий. Цуьнан шен гимрахой. Я аллахІ, ма нийса ду-кх шен махкахь цхьана а стагах пайхамар ца хилла бохург! Нохчийн баьччанаша гІо ца динехь хала хир дара цунна ДегІастанахь когаш тІе хІотта. Къаьсттина Ташу-Хьаьжас. Нисса аьлча, дуьххьар цунах имам винарг шовзткъа нохчой, ткъе итт ашильтахо а ма вара. И Ташу-Хьаьжа а ма ву ГІумкара, Эндериэвлара ведда цига вахана стаг. Нохчичу кхаьчча цІарна а цІе а яхана стаг хилла дІахІоьттина. Шена тІаьхьа дуккха а бІаьхой болуш, баьчча хилла цунах. Цо ша нохчо вац, турко ву аларна. Иза нохчо вуйла хиънехь цара тІелоцур вацара. Шен махкахь пайхамар ма ца хилла цхьаннах а.

ГІойсин гІовгІанна юккъехула халла хеза лакха тІехь зударийн белхарш а, мостагІийн толаме маьхьарий а.

Шемалан кийра кхехка. Дарвелла а, халахетта а. Гаурша зудий, кІанттий дерна а, кІант амалтана вигарна.

Оцу гаур инарлина гІо деш виъ эзар герга дегІастанхо хиларна а. Дукхахберш — хІокхуьнан шен махкахой.

Имаман коьрте ойланаш хьийза. Цхьа масех бІаьргашна хьалхахула чекхдуьйлу и хьалхара шераш... Ва дела аьлла кхузахьког ца хІутту Шемалан. ХІара имам ма кхайкккхинехь, уггар хьалха шен гимрахой дуьхьалбевлира цунна. Шайн юьртара дІа а валий, хьайн гІеранца кхечахьа тунгари лаха, элира. Юхьанца ашильта-

хоша тӀелецира иза, тӀаккха цара а сацам бира хӀара юьртах правакккха.

Дерриг долийра унцуклахоша. ТӀаккха ерриге а Суьйличоьно. Къинхетам а, маршонехьа къийсам цхьана тарлур доцийла хиъча по хӀаллакбира тӀилитхахойн бекаш. Хьамзат-бека Хунзахехь динпарг дира. И дакъа шайга кхачале, Шемална дуьхьалбевлира ханаш — суьйлийн Ахьмад-хан а, гӀазгӀумкийн Мохьмад-Мирза а. Иварла Фезига шайна гӀо а дехна. ТӀаккха ТӀилитӀлахь Фезина дуй баа дийзира Шемалан. Кху лаьмнашкахь халкъаш кхин карзахдохур дац аьлла. Уьш карзахдохург Шемал ма вацара. Гаурийн паччахь а, цуьнца цхьана ханаш, бекаш бара.

Дагабаьхкира шен баккхий эшамаш а. Гергебилехь, Гимрахь, Самурахь, Ахтахь, Зиурехь, Урхалехь, Хунзахехь, РутӀулахь, Аргуанахь а...

Амма ког хӀоттац-кх цуьнан кху ДегӀастанахь. Муха хӀутту, цхьа а тӀулг а, кол а цунна тешаме ца хилча.

Ткъа хӀара Ахульго цуьнан дакъазаллин бухь бу.

ХӀинца мича ваха веза иза? Кху винчу лаьмнашкахь-м вуьгийла а ма дац. ХӀара хьалха тӀенисвеллачу юьрто схьа а лаьцна гауршка дӀалур ма ву. Иштта омра ду инарлийн а, ханийн а. Иза-х Шемална дика хаьа. Мича гӀо-те иза? Шен са дадийна вахана, цхьанхьа лечкъина Ӏойла а ма дац цуьнан. Цо бекхам эца ма беза. Халкъан маршо хьоьшучех, бусалба дин сийсаздечех, цуьнан вуда а, кӀант а, йиша а дийначу, цхьа кӀант йийсарехь латточу гаурех а, царна гӀо динчу шен махкахойх а. Амма и Ӏалашо кхочуш ян ницкъ мичхьа хир бу цунна? ГондӀара дерриге а къаьмнаш гаурийн Ӏедална кӀел севцца. Церан гӀоьне догдохийла а яц. Уьш шаьш а Ӏа, шайн гира мостагӀа дӀаккхосса деле гӀо доьхуш, доӀанаш деш. ДоӀанашца эшалур вац мостагӀа. Кхузахь ира тур деза. Къонахойн карахь. Маьршачу къонахойн карахь.

«ХӀан-хӀа, сан сатийсамийн мохк бац хӀара ДегӀаста. Ханаша а, бекаша а шайна тӀехь латто Ӏазап а, къизалла а собаре ловш Ӏеш долу къаьмнаш. Сайна герз а, гӀортор а кхечу махкахь, маршонехьа къуьйсучу халкъа юккъехь лаха деза ас. Тахана цкъа ишта мохк Нохчийчоь ю. Амма цара туш лур дуй-те суна? Я аллахӀ, ма нийса аьлла-кх, шен махкахь цхьана а стагах пайхамар хилла вац!

* * *

Нохчий — массара лоруш къам ду кху лаьмнашкахь.

Иза барамехь доккха, майра къам хилар а дац иза. КӀилло, ямарт къаьмнаш дан а дац, я хӀокху лаьмнашкахь а, я дуьненахь а.

Шайн лулахошка иза лоруьйтург кхин ду. Кху лаьмнашкарчу кхечу къаьмнашца дуьстича, мелла а иза маьрша хилар.

Элий, ханаш а бу хӀокху Кавказан дерриге къаьмнийн. Оцу

элийн, ханийн, бекийн карахь ду мехкаш. Церан кога кӀел ду халкъаш. Цара, цхьаммо а жоп ца доьхуш, шайн луъург до адамашна тӀехь. Меттанаш, бӀаьргаш доху, лергаш, марош доху, мераӀуьргаш этӀайо. Зинданашна чохь бахкабо.

Шен дегӀан, доьзалан а да вац оцу элийн, ханийн Ӏедална кӀел хьара стаг.

Хьалдерш, мисканаш-м дер бу Нохчичохь. Хьалхарчара шолгӀанаш бацош а бу. Амма оцу хьолахойн долахь юрт яц, церан бакъо яц стаг сийсазван, вен, вохка а.

ХӀокху Кавказерчу къаьмнийн элаша вовшашца тӀемаш беш меттигаш дукха хиллера хьалха. ДегӀастанхойн элий вовшех а, гуьржех леташ а, гуьржийн элий вовшийх леташ а, гондӀарчу къаьмнашна тӀелеташ а. Изза хьал лаьттинера ГӀебартойн, черга-зойн къаьмнашлахь а. Цара массара нохчашна хӀума тухуш меттигаш а кӀезиг ца хиллера. Амма нохчаша ца бора и ницкъаш шайн лулахошна. Царна тӀехь элий ца хилар хир дара-кх иза.

Амма цара йоӀ-бӀаьрг санна лерина ларйора шайн маршо. Юьхьанца дегӀастанхойн, гӀебартойн, ногӀийн, гӀалмакхойн, черга-зийн а элийх. Нохчаша уьш дӀалоьхкура шайн махкара, амма Терка тӀехь а, ГӀизларехь а, Аштаркханехь а лаьттачу паччахьан инарлаша шайн эскаршца цига а богӀий, нохчийн дуьхьало а кагйой, юха а церан яьӀни тӀе ховшабора и олаллахой. Эххар а оьрсийн паччахь ша а вуьйлира нохчийн мохк дӀалаца, уьш шайн Ӏедална кӀелберзо. Амма нохчаша цунна а карзахе дуьхьало йора.

Уьш къарбан хало хилира паччахьан инарлашна. ГондӀара къаьмнаш карадало аттахо дара. Цкъаделахь, шайн элийн, ханийн къизачу Ӏедалал къинхетаме хетара царна оьрсийн паччахьан Ӏедал. ТӀе, и къаьмнаш маьрша даха ца дуьтура хаддаза церан мехкадайн вовшалахь хуьлучу девнаший, къилбехьара тӀелетачу гӀажароший, туркоший. ЦхозлагӀа-делахь, и къаьмнаш тӀедерзош аьтту бора паччахьан Ӏедало чинаш, совгӀаташ луш оьцучу элаший, ханаший. Цара шаьш тӀебирзина ца Ӏеш, гӀо а дора кхузахь паччахьан Ӏедал хӀотто а, чӀагӀдан а.

Туркойн, гӀажарийн а тохарш, талораш тӀе ца кхочура хӀокху лаьмнийн дега юккъехь лаьттачу Нохчичоьнна. Нохчашна ца хиънера я оцу шина паччахьан а, я мехкадайн а къизалла. Цкъа къаьхьаниг ца диъначунна, мерзачун чам хаац боху. Цундела, аьрха хетара оьрсийн паччахьан Ӏедал а.

Шовзткъе пхийтта шо хьалха, шайх Мансуран замалахь, нохчаша паччахьна дуьхьал болийна къийсам цкъа лагӀлуш, тӀаккха марсаболуш кху шаре схьабеанера. Юьхьанца — шайх Мансур, тӀаккха — Бийболат, ХӀовка, Ӏабдул-Къедар, Мохьмад... Оцу шовзткъе пхийтта шарахь хӀокху ламаройн шайн маршонехьа къийсаман дог хилла лаьттира Нохчичоь, ткъа и нохчий — дисинчу къаьмнашна маршонехьа къийсаман масал гойту къилба.

Шемална хаьара Бийболат дӀаваьлчхьана и буьрса ницкъ кор-

ш боцуш биснийла. Хаьара, оцу къомах цхьа буй бан ларийнчу стаги карахь буьрса ницкъ хир буйла. Шен деган кIоргехь Шемала сатуьйсура, оцу халкъана гонах дерриг ламанан халкъаш цхьана тоьхна, церан массеран а юкъара маршо арахьарчу мостагIех ларьян.

ХIокху хьехахь яьккхинчу шина буса дуккха а ойланаш йинчу Шемала сацам тIеийцира Нохчичу ваха. Цкъа-делахь, ваха кхин меттиг бацара цунна. Хонкара ца гIахь. Амма, хIунда дара а хаац, оцу туркойх дог ца латара цуьнан. ШолгIа-делахь, нохчаша дика тIе а оьцура, дола а дора гIаддайна арахьара шайна тIевеанчу стеган. Цига уьдура шайн элаша хьийзо суьйлий, гIумкий, хIирий, гуьржий, гIебартой, чергазий, оьрсийн салтий, муьжгий...

ИНАРЛА А. ЕРМОЛОВ — ХIара нохчий тIех нуьцкъала ю, вайна кхераме а къам ду. Лулара кегийра къаьмнаша ницкъ ло царна. Шаьш нохчашна деш долу гIо, я цаьрца гергарло долуш а, я уьш безаш а, я вайца мостагIалла долуш а ца до цара. Дуьххьал тIа, и нохчий вайн кога кIел баьхкича, цаьрца цхьана шаьш а кIел догIийн хууш лела-кх. Берриг ницкъ Нохчичу хIунда тоьтту бохуш Iиттарш йо суна, кхузара хьал ца хуучара. ХIара нохчий —дIаьвше лаьхьий ма ду, ткъа цаьрца дуьстича гондIара кегийра къаьмнаш — чуьркаш хета. Лаьхьарчаша цIий муьйлуш хилча, чуьркийн ю хаалац. Нохчий къарбой — Кавказ къарлур ю. Уьш ма бу хIара ерриге Кавказ карзахйохург. Шайн махкахь зулам дина кхечу къаьмнийн разбойникаш а, вайн уьду салтий а гIадбоьлхий гIелоцу нохчаша. Цундела, мел байарх лах ца луш, шо-шаре мел лели деба уьш. Цул сийдоцуш, аьрха, сонта къам кхин хир дац хIокху малха кIел. ХIара дуьне мел ду адам хьоькхуш лела Iаьржа ун а ца кхета царна, церан вуолла!

МОХХЬУМАД-ТIАХIИР-АЛ-КАРАХИ — КхоалгIачу буса бовда кечамбира хьеха чохь левчкъинчу наха. Кхин дIа кхузахь совца дезаш хилча а, совца аьтту а бацара. Чекхдолуш дара царна тIаьхьалонна лардина кхачанан сурсаташ а, хи а. ТIе, кIорда а динера, деш хIума а доцуш, хIокху боданечу, тIуьнчу тIулган хьехахь Iахка.

ГIойсин дехьа берда тIе довла цхьа некъ бара — шиний йистте дукъо а тесна, цунах тIай дар. Цунна хьалххе кечдина дукъо дара церан. Кхераме бара и ткъех дол некъ. Галваьлларг, бух ца гучу чIожан кIорге , буьрсачу ГIойси чу вужур волуш. Цул сов, массо гу. гечо Iалашдеш салтийн ха лаьтттара. Ткъа арахь беттаса дара, хIара лаьмнаш къагийна.

Татанаш ца дан гIерташ, муьшца айбина, дукъон юьхьиг меллаша дуьхьал берда йистте йижийра цара. ДIасахьайина чIагIйира, амма мела Iиллара иза. ТIехула стаг волуш сацо дезара.

Шемала ойлайора дехьаваларан. Меттахъхьайча дегIе лазаран ои тухура чевно. ТIе, чов хилла кIант а вара дехьаваккха везаш. Иза карахь дукъо тIе валар кхин хилча ца маггал кхераме дара.

Берриге кечам хилла баьлча, накъосташка вистхилира иза.

— КӀантаца дехьавалалур вац-кх со. Цхьаммо гиволлийша хӀара.

Цхьамма а, я хӀаъ а, хӀан-хӀа а ца элира. КӀант дӀа а ца ийцира. ГӀеза-Махьма ги а тоьхна ша дукъо тӀе велира иза. Дуьххьал дӀа, шен майралла а, берахь дуьйна каде Ӏамаро а гӀо дина, дехьавелира Шемал.

Шена тӀе хала киртиг хӀоьттича мурдаша ша тесна витар инзаре новкъа деара Шемална. ХӀета, кхо де хьалха хӀорш гонна юкъара бовлуш, имам кӀелхьарваккха гӀерташ ца летта-кх уьш. Шаьш кӀелхьарабовла гӀерташ летта. ХӀинца, хӀун аьлла теша веза иза царех? Кхин кхераме, хала киртиг тӀе нислахь, иштта, гӀо доцуш тесна вуьтур ву-кх цара иза...

ТӀаккха, дӀа ойла йича, шен накъостий дукха бехке а ца бира цо. Шен са а, накъостийн синош а терзанна тӀе дехкича, цо а ма дира изза. Хунзахерчу маьждига чохь дов даьлча, шен накъост хьалха а теттина, шен са кӀелхьара ма даьккхира цо а...

Цхьанна ца хаалуш дехьа берда тӀе а бевлла, лечкъаш ГӀойсин йистонца богӀу уьш, Ӏуьйранна малх кхеттачу хенахь Гимрана дуьхьал нисбелира. Шемал гӀайгӀане хьоьжура винчу юьрта. Шен бералла, къона хан дӀаяханчу юьрте. Юьртахошна гергахь иза вехначуьра цкъа а ца васталучу Донага-Махьмин кӀант вара, беран хенахь нахана хьалхавуьйлуш сискал йоккхуш хене вийлла. Ца дицделлера, шен цӀа дагийнчу Уллунайн цо корта баккхар...

ЦӀеххьана дехьа бердашка хьажавеллачу Шемална боккха бӀо гира. ХӀан-хӀа, хӀара лаца тӀаьхьабаьлла Ахьмат-Ханан ал Сахалин а, Хьаьжа-Мурдан ал Хунзахин а бӀо бацара иза. Уьш Шемала генахь ма битина. ХӀай-хӀай ткъа, хӀокхуьнан шен гимрахой бу-кх.

ХӀорш гича хил дехьара гӀашлой а меттахбевлира. ХӀуъу хилча а шаьш сехьа агӀонна тӀе довлалур дацахь а, дерзина даьхна тарраш, шаьлтанаш лестош, маьхьарий хьоькхуш, шаьш болччехь дой хьийзадора цара. Масехамма кочара схьаяьккхина, хӀокхаьргахьа ерзийна, тоьпаш кхоьссира. ХӀокхарна-м кхетийла а дацара. Лакха, тӀулган бердийх детталуш, чӀаплуш, охьадоьгура дошан хӀоьънаш.

— Хьий шу дуьсийла варраш елла, эхь дайна жӀаьлеш! — янпарш йира Шемала, тӀулган тарха тӀе а ваьлла, баттара даьккхина тур гезло куьйга лестош. — ХӀе-хӀей, гимрахойн жӀаьлеш! Оцу везчу делан гӀоьнца, дуккха хан ялале, хӀокху гезло куьйга, хӀокху туьрца ас шун кортош ца цастах со Донага-Махьмин кӀант вац шуна! Изза дӀаккхетаде Ахьмат-Хан а, Хьаьжа-Мурд бохучу шина зуьде а!

Шемал Нохчичу гӀертара. Яртех, даккхийчу некъех къехкаш. Лаьмнийн гӀашнекъашкахула. Я дууш, я молуш а доцуш. Атталла цхьа къурд бан хи доцуш шина дийне а бевлира уьш. Церан некъаца хи дацара, иза долчухьа баха уьш а ца баьхьара. Иза-м хӀун

дара, берриге цхьана тобане гулбелла бахар а дара кхераме. Жимчу шина тобане гулбелла боьлхура уьш. Шемал тӀаьхьарчу тобанна вара, ткъа ГӀеза-Махьма — хьалхарчу тобанца, Салахьан гихь. Гуттар а хьогалла бӀарзделча, лаьмнашкахь шаьш тӀенисделла ши стаг хи дан вахийтира Шемала, цаьршинна мах а белла. ТӀаьхьарчара кӀез-кӀезиг молуш, хи чохь долу чӀижалг хьалхарчаьрга дӀалора. Хьогалла яйъал-м ца хилира иза, делахь а догӀмашна мелла а ницкъ белира цо.

Хьалхарниш садаӀа севцча шен тобанца царна тӀекхиира Шемал. Хи меллачул тӀаьхьа гӀеххьачул хӀайте бара накъостий. Веккъа цхьа жима ГӀеза-Махьма вара, юьстах чхара тӀехь, гӀийла хиъна Ӏаш.

— ТӀаккха, ког дукха лозий хьан? — хаьттира цуьнга Шемала, тӀевахана, улло охьа а лахвелла.

— Ца лозу.

— Хьо гӀийла хӀунда ву ткъа? Хих ца Ӏаьбна хьо?

— Ас меллла а дац...

— ХӀунда?

— Суна тӀадам ца луш, лаххьийна шаьш дӀа а мелла, чӀижалг бердах чу кхоьссира цара...

Имама бӀаьрг туьйхира шен вархӀ мурде. Уьш шек а боцуш, цхьацца гӀуллакхаша дӀалаьцна Ӏара. Юнус аркъал Ӏуьллура, стиглахь хьийзачу аьрзоне хьоьжуш; Нур-Ӏелий, Муртазий цхьаъ хечин борчах, важа кучан пхьош харцахьа а даьккхина мезийх хьоьжуш; ХудакатӀил шен эттӀа чоа тӀеттӀа ийзош, Муса — топ цӀанъеш, Салахь а, Химат а бертал вижина.

«Соьца, шайн имамаца, гӀиллакх а, я вовшашца яхь-м ца лецира хӀокхара, хӀокху берах къа, я эхь хетах дезарий. ХӀара де ас дицдийр дац шуна», — шен дагахь чӀагӀо йира имама. Амма Шемалан юхьа тӀе хьаьжначунна хуур дацара цуьнан дагара. Иштта, барта, массаьрца а хаза гӀиллакхе вара иза, ткъа дагахь — цхьаннех а ца тешара. Тешамах ваьккхинера. Тахана доттагӀ верг, кхана мостагӀ хуьлий дӀахӀуттура. Имам Ӏемаш вара оьгӀазло а, воккхавер а къайлаяккха.

Схьа а эцна кӀант шен белша тӀе хаийра Шемала. Амма гӀелвеллачу ГӀеза-Махьмин корта охьаоьхура.

— Корта базбелла-кх сан...

— ХӀумма а дац, кӀант, сатоха ахь. Кестта вай хи долчу кхочур ду. ТӀаккха хих а, сискалх а Ӏабор ву ас хьо.

Шемал ондда гӀулч йоккхуш хьалхаволавелира.

III

А. ДАНИЯЛОВ: Кхо эзар сов дегӀастанхоша гӀо а деш оьрсийн эскарша Ахульгохь вохийна Шемал, цул тӀаьхьа дегӀастанхой а битина, коьртачу декъана нохчашна тӀетевжира. Шен наибаца Ахьвердил-Махьмица Нохчичу вахара иза. Нохчаша

шаьш «аристократаш», «лаьмнийн дай», ткъа дегIастанхой «муьжгий» лорура. ДегIастанхошка нохчийн болу цабезам шен ницкъ ма-кхоччу марсабохура Шемала. Ша Нохчичохь дIатарвелча 1839 чу шарахь шен наибашна омра дира: «Нохчичу баьхкина дегIастанхой чIанабаха. Iеламчаш белахь — байа. ХьаьжкIаш ян баьхкинчаьргара говраш дIаяха... Цул тIаьхьа, ДегIастанахь цхьа а лерам боцуш висина Шемал, еккъа цхьана Нохчичоьнан разбойникийн аристократина тIетийжира...

Нохчичохь дика евзара Шемалан цIе. Дукханна а гинера иза, мацах цкъа ГIеза-Моллина уллохь волуш а, дукха хан йоццуш нохчашна орцах веача а. Кху тIаьхьарчу шерашкахь цунна гIо дан ДегIастана ихначу нохчийн тхьамданашца Ташу-Хьаьжица, ШоIип-Моллица, Джовтханца, Удди-Моллица, СаьIад-Моллица, Оьздамарца хиллачу бIаьхошна а. Нохчийн тхьамданашна дика евзара цуьнан амалш. Майралла а, хьекъал а, доьналла а. ХIетте а цуьнга кура хьуьйсура уьш.

Ткъа могIарчу нохчашна гергахь иза эвлаяъ, шайх Шемал вара. Шайх Моххьумадан ал-Яраги Накъшбендин тIерикъатIан вирдан зIенаца ГIеза-Моллас шен векал вина витина. Дерриге хууш а, гуш а, дерриге дан ницкъ кхочуш а:

Диламхула, БуртIунайхула охьабевлла ШемалгIар нохчийн махка тIе бевлира.

ХIинца имаман бIаьргашна хьалха схьаяьржира буьрса, чолхе, къармазе Нохчичоь. БIешерийн къена, юькъа хьаннаш. Царна юккъехь къайлаевлла лаьтта нохчийн ярташ. ДегIастанахь, латта шен кIезгалла дешин меха долчохь ярташ яккхий ю, вовшашна генахь. Ткъа кхузахь уьш кегийра, амма дукха ю. Тайпанийн ярташ цхьана гулахь. Шемал кхузахь ца хиллехь а, цунна евза уьш. ХIара, нийсса дуьхьал Iохкурш — зандакъойн тайпанан ярташ ю. Лахара тогIеш, раьгIнаш а — аькхкхийн. Лакханехьа — гендаргуноӣн, кхин а хьала — жарзахе беной а, цIонтарой а.

Хийлаза тIом кхихкина оцу хьаннашкахь. Дукха хан яц инарла Розен туьрций, цIарций кхузахула чекхваьлла. Оцу яртийх хIорамо а дера дуьхьало йира цунна. Къинхетам инарлас а ца бора И дIога, дуьхьал регIан басахь яьржина Iуьллу Зандакъа. Цигахь, хиллачо сурт хIоттадо йисинчу кхузткъа юьртан кхолламан.

И. ДРОЗДОВ: — 1836 шеран августан 22 — 23 буса, шеца 2030 цамза, 621 тур, итт йоккхатоп йолуш Ямсуца хьалавогIу полковник Пулло, 23 августехь, Iуьйранна 4 сахьт долуш, Ташу-Хьаьжа къовлавеллачу Зандакъана тIелетира... Шайн доьзалш дIаловчкъо ца кхиаро а, тIелатар цIеххьана даро а юхьанца бохийнчу бахархоша, жимма Iийна саметта а баьхкина, дера дуьхьало йира. Уьш дерригенах дог а диллина, хьербевлча санна чухьоьлхура эскарна, амма тоьпийн баххийн а, цамзанийн а тохаршна кIел белла оьгура. Зударший, бераший жигара дакъалоцура тIамехь. Малх кхетча, тхуна хьалха хIоьттина сурт инзаре ирча дара.

Оха къинхетам ца бинера зударех, берех а...

Иштта цIийн лар йитира инарлаша, нийсса итт шо хьалха, шаьш Органна тIе экспедици йича а.

БРИМЕР Э. В.: — Ирча тIом хилира оха АтагIа дIалоцуш. Доьналлш, даьхний, йиййбарш а юьртахь араяха цакхиъначу нохчаша дера духьало йора. Бухабуьйлучу божаршна тIаьххье цIа чу лелачу салташна духьалбовлура шаьлтанаш буйнахь зударий, бераш а. Шаьш цамзанашца дIатебаллалц дера летара уьш. ТIаьхьа дукха а салташий, эпсарший дуьйцура юьхьанца шаьш ца тухура зударшна, амма церан карах салтий бала боьлча стен, боьрша а ца хоьржуш, цхьана маьIIера дуьйна дIа байа болийра бохуш. Цхьана цIа чохь суна сайна а гира, цIийх юьзна шаьлта а буйнахь йийна Iуьллу къона зуда...

Дуьххьара хIорш тIе Iоттабелла нохчо — къенастаг зандакъо вара, кхузткъе итт шо хенара. Ломан басахь, стаммий, лекхачу пешнийн хьун хьоккхуш ирзо доккхуш воллура иза. Схьахетарехь, цхьа поп охьатоха дезара цуьнан. ТIаккха иза кхада а, баго а белара. Хадийна охьатоьхначу попа тIе диг а доьгIна, некъа йисттехь садоIуш хиъна Iара иза.

— Ассалум Iалайкум, — тIехIиттира цунна мухIажарш.

— Ва Iалайкум салам, — хьала а гIаьттина, цабевзачийн куьйгаш лоьцуш, леррина цаьрга хьоьжура къена стаг.

Кхузахь хала дацара дегIастанхо вовза. Духар-м хьовха, беснош а яра церан билгал. Ткъа вист хилча иза вовза-м данне а хади дацара.

— Суьйлий дуй шу? — хаьттира къеначу стага.

— Суьйлий бу тхо, — жоп делира нохчийн мотт хуучу Юнуса.

— Аш хIун до, лаа дуй шу?

— Лаа бу, цIицкъал къачIийна, ахьар-пахьар безаш богIу.

Нохчочо тидам ца бира оцу дешнийн. Схьахетарехь ,кхин дара цуьнан са дуург.

— Делхьа, шайх Шемалах хилларг шайна хаахь дийцахьара аш суна, иза вийна бохуш, гIазотан байракх йоьжна бохуш, шийла хан кхаьчна кхуза...

— Имам Шемал бийна бац, иза дийна бу, — элира Юнуса. Юнусан и къамел хуьлуш Шемал накъосташца хьалха дIаволавелира.

— Хьуна хьайна шина бIаьрга гиний иза? — къеначу стеган цо детийра. Юнус кхийтира хIара шайн мостагIа ца хиларх..

— Хьуна гуш бу-кх иза, нохчо.

Къена стаг цецваьлла къаьрззина Юнусе хьаьжира. Цунна гуни хьаьрса, эндаже маж, охкаделла мекхаш, дуькъа цIоцкъамаш, цIоц жима ши бIаьрг а тера бацара цо шена сурт хIитточу шайх Шемалан аматийх.

— Со бац иза, дIа хьалха боьдург бу, — элира нохчочун дагахь долчух кхеттачу Юнуса. Юнусана хаа а хууш къеначу нохчочун

дегI къоначун санна дайделира, букъ нисбелира, юьхь шовкъе йирзира.

— Шайх Шемал! — мохь белира цуьнан дегочу озаца.

Шемал кхийтира дерригенах а. Кхузара, оцу къеначу стагана тIера, дIадоладала деза цуьнан ирс, я дакъазалла, толам, я эшам, Шемал саца а сецна, вухахьаьжира. Цуьнан юьхьа тIехь хIинца гуш яцара оьгIазаллин, бекхамаллин а лар. ГIайгIане екхаелла, къайлено хьулйина.

— ХIун боху ахь, хIай делан лай? — хаьттира цо цIеххьана вуха а вирзина.

Къена нохчо хьаьдда тIе а вахана, Шемалан мара а кхетта, зуда санна вилхира.

— Дала Iалашвойла хьо, тхан устаз, шайх Шемал! — бохура цо, велхаран къурдаш а деш. — Хьо вийна, гIазотан байракх керстанийн кара яхана аьлла хезча гIайгIа-балано дIалийцира хIара сира лаьмнаш, къена хьаннаш...

Юнуса гочдира нохчочун дешнаш.

— Вай делан лаамца лелаш ца хилча, ишта хила а тарлора иза, воккха стаг, — цуьнан белш тIе куъг туьйхира Шемала, — Дала шен лайна букъ тоьхначу дийнахь хьуна хезнарг а хир ду. Ткъа хIинца, тхуна некъ бийца хьалхавалал, — омра дира цо. Къена нохчо, хIинцца пхийттара ваьлла жимстаг санна, каде хьалха дIахьаьдира...

* * *

Шаьш долчу туьша иккхина Шемал Даьттахехь декъалвора нохчаша. Цуьнан сийдеш сту а бийна шун хIоттийра. Кхо де даьккхира цо цигахь. Ткъа Бенахь жимма хьевелира иза. Кхузахь хазахетар а хилира цунна. Шемалан дукхаезачу зудчо ПетIамата кIант вира кхузахь. Беной а ца ийшира даьттахойл. КIантана цIе туьллуш, масех бежана а дуьйш, сагIа даьккхира цара. Иштта Бенахь дуьнена велира тIаьхьа пачччахьан эскаран инарла-майор хинволу Мохьмад-Шафи.

Амма воьалгIа кIант дуьнена валаро а ца яржайора Шемалан даг тIера дохк. Шемалан Нохчичу варан коьрта Iалашо яра: ДегIастанахь йоьжна маршонан байракх хIокху къармазечу нохчийн гIоьнца хьалаайба. Хьанна хаьа, цунах-м Нохчичоьнан а, ДегIастанан а имам хила а мегий. Делан къайленаш дукха ма ю. Азаллехь синош кхуллуш Шемалан сиз оцу агIор хьаькхна хила а ма мега. Кху деношкахь цунна тIеоьху бIеннаш могIара нохчий м муьтIахь бара хIокхунна. Ткъа кхузахь Шемалан кхоллам къасто безарш элий а, Iеламнах а бац, амма цхьа цIе яхханчу майрачу баьччанаша атта кортош хьовзадо шайн нехан. Оцу баьччанийн уггар цIе яхана шиъ тахана Шемал волчу веана. ЦIонтаройн ШоIип а, ДаьргIойн Джовтха а. ШоIипан цIе яхана шен хьекъал

ций, доза доцчу майраллиций а. Цул сов, гIеххьачул Iеламча а ву иза. Майраллий, сихаллий яцахьара, кхечу къомах а велахьара, кху нохчаша эвлаяъ кхайкхийна а хир волуш.

Джоватхана дуккха а шерашкахь оьрсийн эскарехь гIуллакх дина ГIизларахь. Цунна гIеххьачул оьрсийн мотт а, церан гIиллакхаш а хаьа. Майра а, хьекъале а ву иза. Оьрсийн инарлица юкъаметтигаш галъевлла винчу юьрта вирзина иза. Сий а, лерам а бу цуьнан нохчашлахь.

Уьш ший а дика вевза Шемална. Цаьршиммо мосазза а гIо дина цунна суьйлийн ярташ къаръеш а, оьрсийн инарлаша хIара гаттехьовзийча а. Амма Ташу-Хьаьжа вац гучуволуш. Ша гена воццушехьа а. Бенара дIа мохь тоьхча хеззехь ма ю Сесана. ХIетте а вагIац.

Кху шиммо а ца къададо шайн дагара. Шемала шегара бала а, дийнал-исламана тIе кхозабелла кхерам а мел балхабарх. Цо лечкъа а ца дора шен доьхна гIуллакх.

— Гимрахь имам ГIеза-Моллин карара йоьжна накъшбендин тIерикъатан а, гIазотан байракх, хьалха делан, шолгIа шун гIоьнца, ДегIастанахь хьалаайбира ас, — дуьйцура цо. — Амма пайда барий ткъа цигахь тIетовжа суна гIортор ца хилча? ДIа ког мел баьккхинчохь — ханийн ямартло. ГIеза-Моллина дуьхьал тIамехь шена доггах гIуллакх дарна, тахана суьйлашна байракх елла оьрсийн паччахьо. ТIаккха суна а ишта дуьхьалбевлла. Цхьаберш — керстанашна бохкабеллачу ханашна тIаьхьахIиттина, шолгIаниш а соьций, я цаьрций а боцуш, тоьллачаьргахьа хьийза. Ахульгохь хIалллакьхили берриге а сан тешаме гIоьнчий, накъостий а, мурдаш а. Цигахь йоьжна сан цIе а. Цигахь юьйжи дийнал-исламан байракх а. ХIинца цхьа виси со, генаш хаьдда дитт санна..

Дуткъачу дегIара, куьце ШоIип, шен хаза корта курра агIор а саттийна, месал цIоцкъамашна бухара Iаьржа ши бIаьрг ваго санна тIе а боьгIна, Шемале хьоьжу. Хаза хьовзийнчу мекхаша бухара дуткъа ши балда халла хаалуш доьлу. Цуьнан ирачу хьажарна дуьхьал сацалац имам. Иза, яй йовхарш а тухий, ши бIаьрг цIенъеш а бугIий, суьлхьанаш хьийзо волало.

Шемална кIезиг вевза ШоIип, амма вуьйцу дуккха а хезна. Цуьнан да воккха Iеламча а, дика стаг а ву бохура. Шозза Макка а вахана. КIант оьзда а, иманехь а кхио гIерташ, цкъа ша хьехнера цо цунна, тIаккха Нохчичуьрчу тоьллачу молланашца дешийтира. Амма дена хила лаьа Iелам стаг ца хилира цунах. Берахь дуьйна кIантах дукха дуьйлура да реза воцу гIиллакхаш. «Кхин хилча а маггал харцахьара стаг хир ву цунах», — олура цо корта а хьийзош. Цо бохург хилира. Воккха ма хиллинехь юьртах ваьлла, Нохчичоь мел ю кхарставелира иза. Дукха хан ялале дена хезира, шен кIант обаргех кхетта, Теркал дехьа къоланашка лела бохуш. ТIаккха, цунах обаргийн баьчча хилла аьлла а, тIаккха цхьа хан Бийболатана тIаьхьа хIоьттина бохуш хезира. Бийболат вийначул

тӀаьхьа Ӏедало ша лаца хьовзийча, ведда Нохчмахка а веана, Ташу Хьаьжина тӀаьхьа хӀоьттира. ХӀокху тӀаьххьарчу пхеа шарахь вил лина дӀа цунна уллохь, цуьнан атту куьг хилла лелара иза. ШоӀип тӀе пхийтта шо делахь кхин дац. Амма хьекъале а, майра а стаг ву.

Ишта ву Шемална хьалха хиъна Ӏечу шиннах цхьаъ. Харцхьа баьлла хьекъале корта. Жайнаш дӀа а кхийсина тур схьаэцна куьйгаш. Кура, шех тоам бина къона стаг.

«ХӀаъа, кху Нохчичохь суна кхераме Ташу-Хьаьжа хилла ца Ӏа. ХӀара ШоӀип цул хӀумма а кӀезиг кхераме вац. Цул тӀех хила а мега. ХӀара-х Ӏеламча ву. Цул сов, лом санна майра, леча санна каде».

Ткъа Джовтха тӀехьаьжча догдика стаг ву. Горга юьхь-марш, сийна ши бӀаьрг, цӀен-хьаьрса маж-мекх.

— Лаьий шайна — лаций, виге оьрсийн инарлашна дӀавохка со. Сан коьрта тӀера ахча кхайкхийна цара. Эзар сом деши.

— Нохчичохь адамех йохка-эцар ца йо, Шемал, — оьгӀазе эккхийтира ШоӀипа. — Цкъа а хезний хьуна, нохчочо тангӀалкхашна тӀе хьалауллучу стагана кӀелхьара гӀант дӀадаьккхина, нохчо чаьлтача хилла цо хьешана ямартло йина бохуш? Шун элаша шу вовшийн кортош даха а, адамех йохка-эцар ян а Ӏамийна. Тхан тарлац иштаниг. Кхузахь хӀораммо а шен сий туьрца лардо. Тхо дерриг ду элий.

— Шун дерриге элий хилча, шун когара мачаш дӀа а хьан йоху, шун дой дӀа а хьан лоьцу? — велавелира Шемал.

— Оьздачу стага шен когара мачаш ша дӀайоху, тхан дой дӀа кегийрхоша лоьцу. Тхайна тӀевеана хьаша — къен-миска, эла-эпсар а оха цхьатерра лоьру.

— Цундела воьссина со шуна тӀе, — дӀахьовзийра Шемала шен къамел, — ДегӀастанахь меттиг бац суна. Аттала со винчу Гимрахь а. Сайн сий, сайн са а хьалха делан, шолгӀа шун кара ло ас.

Шемала доккха садаьккхира. Мухха делахь а, Джовтхана къахийтира шен махкара ведда, гӀаддайна кхузахь туш лаха веанчу ДегӀастанан имамах. Цхьа кӀант инарлин карахь ву. Зуда а, йиша а, кӀант а дийна...

— Воха ма вохалахь, Шемал. Далла лаахь нислур ду гӀуллакхаш. ДегӀастанахь байанчийн метта кхузахь гӀоьнчий, доттагӀий а карор бу хьуна, — сацам болуш дош делира Джовтхана.

Шемала паргӀатваьлла доккха садаьккхира.

* * *

Нохчийн тхьамданаша дагна маслаӀат динехь а, шен кхолламах шек волу Шемал ойлане вара.

— Ахь стенан ойла йо, имам? — хаьттира Юнуса.

ХIара ворхI стаг шен уггар тешаме мурдаш белахь а, дагахь дерг дерриге а дIадийца ца хIуттура Шемал. Тахана верг кхана ямарт хуьлуш. доттагIа мостагI хуьлуш зама яра хIара. Чов хилла шен кIант цара ГIойсин чIежа тIехула цаваккхар а, цунна хи цадалар а дагара ца долура. Амма Юнусах дагавала дезара. Иза хьекъале а, дуьне девзина а стаг вара. ТIехула тIе, Юнус дуккхаза а Нохчичохь хиллера, нохчийн мотт, гIиллакхаш. амалш евзара цунна.

— ХIокху нохчамахкахоша хаза сий деш тIелеци со, — элира имама доккха са а даьIна. — Церан тхьамданаша дош дели шаьш со ларвийр ву аьлла. Ткъа аренца болчу нохчаша хIун дийр ду-те? Уьш алсам ма бу. ТIе, нохчийн шайн гIарабевлла баьччанаш бу. Ташу-хьаьжа, ШоIип-молла, Уди-Молла, Домбай...

Юнус сапаргIат велавелира.

— Ойланаш ма ехьа, имам. Дерриг а дала дикачу агIор дIанисдийр ду. Аренца бехачу нохчийн тайпанийн орамаш кху лаьмнашкахь ду. Кхузахь кога хIоьттина чIагIло-кх хьо — ерриг Нохчичоь хьан кара йогIу. ХIара нохчий уллора ца бевзанчарна моьтту хIорш цхьа буьрса, дера адамаш ду. ХIорш къармазе, майра болу дела. ХIокхара кху тIаьхьарчу бIешарахь хаддаза гауршца тIом бо дела. Амма царна юкъахь ваьхначунна ма-барра бевза хIорш. Дог цIена адамаш ду. Ахь хаза хабар дийцичхьана теша а, Iехабала а кийча. Амма кхеро гIоьртах-кх — дала ларвойла царах. Кхерабелла, эшна буха ца бовла летта лийр бу. Масала, хьал долчу, ницкъ болчу ханийн, элийн а олалло кIел Iазапах доьлла ламанан кхидолу къаьмнаш. Оцу элаша, ханаша, церан хьадалчаша шаьш сийсаздарх дуьхьало ца йо. Ткъа и элий, ханаш боцуш баьхначу нохчашна хIоранна ша эла хета. Доккхачу тайпанах, хьалдолчу стага ша сийсазвича, цунах бекхам оьцу. Хьекъал долу стаг хьесане а ца лору цара. Майралла — иза ю церан коьрта. Ахь майра ву аьлла хаставахь, и шен майралла гайта гIерташ вала а кийча ву нохчо. Ахь хаза хабар дийцахь Iехавала а кийча ву. Амма кхеро гIортахь — баттара шаьлта йоккху. Оцу майралло даим хьекъал, собар а тIехьатоьтту, юкъа хьаьгIнаш, весаш, эххар а мостагIаллаш духку. ХIоранна лакхе езаро, ша кIел агIор виса ца лааро барт хила а, шайна тIехь цхьа Iедал, низам хIотто а, шайн хьекъале, доьналле къонахой лера а, церан сий дан а ца буьту.

Шемала хIор дош даг чу дижош лерина ладоьгIура Юнусе.

— Дийцарехь, шовзткъе пхийтта шо хьалха, гаурш Нохчичу гIоьртича, царна дуьхьал гIевттинчу нохчашна коьрте хIоьттина хилла имам Мансур. Хьекъале, майра, оьзда а, вуьззина къонах. Цуьнан цIе а, сий а лаьмнашкахь дарж доьлча, цхьа шо далале Нохчичуьра эккхийра цара иза. Ткъа вайна а дагахь, пхийтта шо хьалха хIун дира? Кху лаьмнашкахь а, Хонкарахь, ГIажарехь а, Гуьржех цIе яххана къонах вара церан Биболат. Пхийтта шо хьал-

ха шайн имам харжа цкъа гулбелча, Биболат имам харжарна дуьхьал бевлира нохчий. Къаьсттина динадай. ШолгIа гулбелча, вайн ДегIастанара, Кудатлара соьли Махьма а валийна, иза шайн имам хаьржира. Сий деш айира, хIинца а волуш волу Ташу-Хьаьжа а. Иза шайн нохчо воцу дела. Цхьаболчара нохчо ву, кхечара гIумки ву олу иза. ХIунда аьлча, Эндри-эвлахь бехаш дуккха а нохчий болу дела. Амма хьекъалечу Ташу-Хьаьжас ша мича къомах ву ца дуьйцу. Нохчо вуйла хиъча, ша эккхор вуйла хууш. Кхин цхьа мела меттиг а ю нохчийн. Iожаллех ца кхоьру уьш. ХIунда аьлча, бераллехь дуьйна цунна хьалха хIитта Iемина уьш. Элий, паччахьаш а дош ца хета царна. Шаьш санна адамаш лору цара уьш. Ша велча, эхартахь хIун хир ца хууш кхоьру иза. Цундела, цара доза доцуш чIогIа лоьру динадай. Цара аьлларг — дала аьлларг ду церан. Нохчий шена тIеберзо, царна тIехь шен Iедал латто луу стаг хьекъале, майра, мекара хилла ца Iеш, кIорггера Iилма долуш стаг хила веза. Цхьа дика гIиллакх ду нохчийн — къиза а бац уьш, ямартло, тешнабехк бийр бац цара. Берийн санна, дегнаш цIена, схьадиллина ду церан.

Юнуса дийцинчо дагна маслаIат дира Шемална.

— Доцца аьлча, со цец ца волу Мансурана а ,Биболатана а тIехь нохчаша динчух. ДегIастанхоша суна тIехь а изза дина. Нийса аьлла, шайн махкахь цхьаннех а пайхамар ца хилла. Массо пайхамар а хьийзийна шен халкъо. Со-м хIун дара...

Стеган амалш, хьекъал, доьналла а цхьана дийнахь гучу ца довлу. Замано хIиттийнчу хьелаша, дахарехь нисбеллачу некъаша, халонаша, сутаралло, хьоло гучуйоккху стеган майралла, кIиллолла а, хьекъал, сонталла а, оьздангалла, ямартло а. Доцца аьлча, стеган дегIаца долу дерриг диканиг а, вониг а.

Дала доккха хьекъал а, йоккха майралла а, собар а, доьналла а, оцу тIе кIорггера Iилма а деллера Шемална. Оцу тIаьхьарчу итт шарахь цо бинчу халачу некъашкахь кIез-кIезиг самадуьйлуш гучудуьйлура цуьнан хьуьнарш. Хьалхара тIегIа — Гимра яра. ШолгIниг — цо имамалла тIелаьцна де. КхозлагIниг — Ахульго. Амма цуьнан коьртера дерриг хьекъал, Iилма а, деган майралла а, собар а, доьналла а гучудаха деза тIегIанаш хьалха, лакхенгахь лаьттара.

Юнусан къамеле ладоьгIча цIеххьана болх бан доладелира сийна хIорд санна кIорга Шемалан хьекъал.

Шен юьртахочуьнца, доттагIчуьнца, устазаца ГIеза-Моллица цхьана гIазотан байракх кIел шаьшшиъ гаурех, церан хьадалчех а летачу хенахь Шемала кIорггера ойла ца йинера лаьмнашка шершачу буьрсачу кхераман. МостагI къиза вуйла а, иза бусалба дина мостагI вуйла а хаьара. Амма гаурийн паччахьан мохк а, ницкъ а мел боккха бу ца хаьара. ДегIастанара важа къаьмнаш Iадда Iийча а ,шайн цхьана суьйлашна и мостагI а, кхузара церан хьадалчаш ханаш, бекаш, мунепикъаш эшалур бу а моьттура. Ат-

гилла хIетталц, нохчаша шаьш бIешарахь паччахьна дуьхьал латточу къийсаман кIорггера ойла а ца йинера. ТIаккха ДегIастанарчу къаьмнийн барт цахиларо а, Ахульгохь хиллачу эшамо а, ша аккхийна махках ваккхаро а цуьнга дог диллийтира цхьана суьйлашка-м хьовха, ерриг ДегIастанехь а мостагI эшалург хиларх. МостагIчун ницкъ алсам бара, ткъа тIулгийн лаьмнашкахь дуьйшдерзош а ялта доцуш болу ламанхой гIорасиз бара еххачу ханна гауршна дуьхьало ян. Пхийтта шо хьалха инарла Ярмола аренга довлу дерриг некъаш дIа а къевлина, арахьарчу дуьненах а хадийна ,пхьолийн гIирсаш бохка а, ялта эца а, балха мехе ваха а цхьа стаг дIаса ца волуьйтуш мацалла хIоттийра цаьрга.

Гаурш лаьмнашка гIерта. Цхьацца къам хьошуш. Нохчичу а, ДегIастана а, ГIебарта а, Чергазе а, Эдаге а. Цкъа юьхьанца маситта шарахь нохчий къарбан гIоьрти. Цунах гIуллакх ца хуьлийла хиъча, хIокху лаьмнийн дог хилла лаьтта уьш цхьана ханна ца хьеош битина, важа, кегийра къаьмнаш кога кIел доьхки. АренгIера тIулган лаьмнашка а лоьхкуш, дIа мел лаьцначу лаьттан коржамна тIе гIаьпнаш югIуш, шайн Iедал хIоттош. ХIинца нохчашна таIзар дан кечлуш бу. Уьш эшахь ламаройн тIаьххьара чIагIо, гIортор, дегайовхо а южу. ТIаккха дог дилла деза маршонах. Бусалба дин дIадер ду. Къоман гIиллакхаш довр ду. Ламаройх гаурш хир бу. Керста далла гIуллакх деш. Хьакхарчий юуш...

Иза хуьлийтийла дац Шемалан. Маршонах хььдда къам делла ду. Бусалба динах хаьдда къам — шозза ле. Иза а, важа а ца хилийта, маршонан дуьхьа, бусалба динан дуьхьа гIовтта деза ламанан къаьмнаш. ГIазотан тIамна. Ша-ша а ца гIоттуш. Цхьана а кхетта. Цхьа дуй биъна. Шайн маршо ларъян. Бусалба дин лардан.

Амма и бес-бесар меттанаш, гIиллакхаш, амалш, Iадаташ долу маситта ламанан халкъаш цхьана муха тоха деза, уьш гауршна дуьхьал гIовтто муха деза? Ма доккха хьекъал а, ницкъ а беза иза дан. Ткъа тахана цкъа Шемална ца го шегахь иза а, важа а. Пакъостий а ма беза майра, хьекъале, тешаме. Оцу хIор къомах. Къамнхетамечу дала хьекъал а, ницкъ а, собар а лур ду цунна, некъ а гойтур бу. Некъ-м гайтина ма бу. Дала пайхамарехула доссийнчу КъорIанна чохь. Пайхамаран хьадисаша.

ДегIастанах дог диллина цо. ДегIаста — тIулгийн лаьмнаш ду. Оцу лаьмнашкахь деха маситта халкъ, тукхам. Бес-бесар меттанаш, гIиллакхаш, амалш, Iадаташ. Лекхачу лаьмнаша вовшех а къастийна, хIора а шен дахарца дехаш. ТIамехь зеделларг дац. Дуьйш-дерзо латта а дац. Хьаннаш яц.

Ерриг дегайовхо Нохчичохь ю. Цигахь беркате латта, юькъа хьаннаш, хьийкъина ялта а хуьлу. Нохчий бIе шарахь гауршца тIамехь бахчабелла говза, майра тIемалой бу. Церан шайн тIеман баьччанаш а бу. ТIехь цхьа а тайпа Iедал ца ловш маьрша баьхначу церан цкъа а машар хир бац гауршций, церан Iедалций, паччахьций. И къам дохка элий а бац церан.

— Ахь дийцарехь, Юнус, низаме дало хала къам ду иза.

— Нохчий боху ахь?

— ХIаъа. Маршо а ма ю тайп-тайпана. Нийса Iедал долуш, оцу Iедална муьтIахь, цуьнан низамаш кхочушдеш деха къам иза бокъал а маьрша къам ду. Амма тIехь цхьа а Iедал доцуш, низам доцуш, шайн хьекъалечу, майрачу, оьздачу къонахойн сий дан а, уьш лара а, ларбан а ца хаьа къам цкъа а маьрша хир дац. Иза даима кхерамна кIел хир ду. ХIор стаг а, дерриг халкъ а. Доккхачу тайпано жимачунна, нуцкъалчо гIийлачунна, хьалдолчо къечунна, хьолахойн гIерано дерриг къомана ницкъ беш. Ишта халкъ маьрша а хир дац, цуьнан барт хир бац, лелочух иман-беркат а хир дац. Барт болчу, низам долчу кхечу, цул жимчу халкъо а, атта олалла латтор ду цунна тIехь. Ахь дийцарехь и цамгар кхетта нохчашна.

Юнус вист ца хуьлуш ойлане ваьлла Iийра дикка.

— Цхьана агIор-м ишта нисло иза, — элира цо эххар а. — Дерриг дика долуш цхьа а халкъ дац. Вовшашлахь долчу гIуллакхашна тIехь барт ца хуьлу нохчийн, амма арахьара кхерам тIегIоьртича, шайна юкъара галморзахаллаш, мостагIаллаш а дите, цхьа барт хуьлий дIахIуьтту. Шайн стаг лакхаваккха, цуьнгахула Iедал латто лаац, амма арахьара стаг ги а вуллий лелаво. Шайнаш коьрте ца баха, шайн юкъахь Iедал латто луларчу къаьмнийн элий балабо цара. ХIокху нохчамахкахоша — суьйлийн ханаш, гIумкийн элий а, ткъа малхбузехьарчу нохчаша — гIебартойн а, чергазийн а элий. Шайна тIехь Iедал латториг царна латта а, ясакх а луш. ТIаккха шайна тIехь харцонаш лело боьлча дIа а лелхош.

«Дийцарехь, шайн диканиг лакха тIе воккхуш гу а, вониг чутосуш ор а дац нохчийн, — ойла йора Шемала. — Иза а, важа а дан дезар ду. Коьртаниг — уьш майра а, тешаме нах хилар ду. Ткъа уьш тIеберзо дала гIо дийр ду суна...»

ПОЛКОВНИК ТОМКЕЕВ: Ширчу заманахь дуьйна схьа массо тайпачу социале кепех бозуш боцуш маьрша бу нохчий. Я элий, я дворянаш, я динадай а, цхьа а тайпа сословеш йоцуш демократин лакхарчу тIегIанехь долчу оцу халкъана тIехь паччахьалла латтош патриархальни демократин раж яра. Юкъара аьлча, нохчо хьекъална кхиъна, физически могаш-онда, бераллехь дуьйна мацалло, халонаша, кхерамаша вахчийна тIемало-таллархочун идеал ву. Нагахь санна, XIX бIешаран юьххьехь Нохчичоьнан кIентех политически цхьа дегI кхолла вовшахтаса цемент карийнехьара, оцу халкъо шен дозуш дацар лардийр дара еххачу ханна.

Ахульгохь Шемал вохийча, ДегIастанца дерг чекхдаьлла лерара паччахьан правительствос. Малхбузе Кавказехь а толамца дIадоьлхура гIуллакхаш. Дерриге тохар Нохчичоьнна тIедерзо дезара хIинца. Инарла Ермоловс ма-аллара, ламанан къаьмнаша паччахьан Iедална кIел бахча, цаьрца цхьаьна шаьш а гIур дуйла хууш, хIокху нохчашца гергарло чIогIа ма латтадора. ХIорш оьр-

сийн паччахьан Іедална кІел бахча, цаьрца цхьаьна шаьш а гІур дуйла хууш. Цундела, хІара хен цкъа ирахь а буьтуш, генаш дІаходийра паччахьан инарлаша. ХІинца и хен охьатоха дезара.

Нохчичохь паччахьан Іедалан урхалла хІоттораан болх инарламайорана Пуллона тІебиллира кавказски командованис. БІагІарчу инарло шен хьалхара гІулч тесира нохчашна тІе ясакх йожош. ХІан-хІа, ахча ца эцара Іедало. Герз бен. ХІоккхеран дуьхьало гуттаренна а кагъярхьама. ХІор итт доьзална тІера амалтана цхьацца стаг а, хІор итт цІенна тІера цхьацца топ а. Нохчийн ярташна лулахь оьрсийн эскарийн тІеман чІагІонаш югІура, гІалгІазкхийн станицаш йохкура. Цхьана ханна юкъахйитина ермоловски система ерриг шен къизаллица карлаяккха йолийра кхузахь.

П У Л Л О: Ламанхошна тІехь Іедал латто, масала, эскарш, амалтана балийна нах кхобуш а, пурстоьпашний, стражникашний лесигнацешца ткъа эзар, детица ткъа эзар — хІор шарахь — шовзткъа эзар сом дойура ас. ХІаъа ткъа, нохчийн шайн киснара и доккхий. И акхарой адаман амалшка дерзор, царна шен ахча дийар дукха хир дацар ткъа вайн правительствона? Церан ярташна тІелетарш хьаннашкахь гІа доьжча дора ас. Уггар дукха болх хьулура гурахь, Іай. Дийнахь къайллах цхьана гІопе йоккха отряд гулйой, буьйсанна бодашкахь шовзткъе итт чакхарма некъ беш, нохчийн ярташ юккъе доьлхий, сатоссучу хенахь, стигалара диссича санна, бахархошна хьалхахІуьттура тхо. ТІаккха, церан бехке кьожжий, я юрт хІаллакйора оха, я гІуда тухий, амалтана нах а бохий, тхьамданашна таІзар а дой, юхадоьрзура.

М О Х Ь М А Д-Т І А Х И Р: Шемал Нохчичу а кхачале, оьрсаша хІора доьзална цхьацца сом ясакх туьйхира. ХІора цхьайтталгІачу стагера герз дІа а даьккхира. Цундела нохчаша баккхийбеш тІеийнира Шемал. Гаурша хьаьстина нохчий а богІура цунна тІе. Оьрсашца дерг шаьш гуттаренна а дІахадорна тешаллина шайн погонаш, жІараш схьа а йохуш, Шемална хьалха лаьттах етташ, когашца хьоьшура нохчийн эпсарша.

Х Ь А Ь Ж А-І Е Л А: ДІакхоьссина Іуьллу тІелхиг санна, ГІорашкахь хан токхура Шемала. Цхьа а вацара цуьнга хьожуш, и гергалвеш а.

Б Е Р Ж Е: Вайн эскарша Ахульго схьалоцуш вохийна цигара ведда имам, атталла тІехь чоа а доцуш, Нохчичу а иккхина, цхьана юьртара кхечу юьрта лелхаш, ваьлла лелара. Шаьш гІевттича дагавеанчу нохчашна халла карийра иза. Шуьйтахь. Цигахь цара, хІара кхечу къомах хиларе терра, шайн гІаттамна коьрте хІоттар дийхира цуьнга. Амма оцу къоман челакх амал хуу Шемал атта ца хилира реза.

Ю Р О В: Ахульгохь тІаьххьара тоба йоьхча, берриг бохург санна, дегІастанхоша дІа а тесна, цІа-цІе доцуш висина Шемал, ведда кІелхьарвала, Нохчичу вахара. Моьттура, ламанхошца дерг чекхдаьлла. Амма хІетталц сийсаш лаьттина Нохчичоь, хаьрцина

берд санна, вайн коьрта тӀе юьйжира. Ткъа инарла Граббена гергахь цхьана а хьесапе воцчу Шемала цунах говза пайдаийцира. Шеца шен доьзал, ворхӀ мурд волуш шотойн тайпанашна юккъехь лечкъаш лелара иза. Вай бӀарзбина, собарх баьхна гӀевттинчу нохчаша сацам бира кхечу къомах волчу цунах шайн имам ван. ТӀаьхьий-хьалхий цунна тӀеоьхучу нохчаша цуьнга шайн гӀаттамна коьрте хӀоттар доьхура. Амма мекара имам, царна вазлуш, жоп ца луш дикка Ӏийра. Шен накъостий бац, тӀехула тӀе и гӀуллакхаш шена кӀорда а дина, бохуш...

ГӀаьттинчу халкъана тхьамда ийшира. Шениг воцург. Даим шайн кочахь вуьсу воцург. ХӀокху оьрсашца дерг чекхдаьлча, юьстах кхосса.

Иштаниг Шемал хийтира нохчашна. Нохчийн лаьмнашкахь цхьана юьртара кхечу юьрта кхелхаш, хьаша хилла ваьлла лелаш. Кхузахь хуьлуш дерг лерина тергалдеш а, я баьчча хилла, я могӀара бӀаьхо хилла цуьнан дакъалаца кийча.

Шемалан хьекъалечу коьртана хьалха дуьйна гуш дерг хилира. Нохчаша цуьнга дийхира, гӀаттамна коьрте хӀоттар. Амма цунна дика бевзара уьш. Шайна тӀехь цхьа Ӏедал а, олалла а ца деза и шен лаамехь, тоьпан молха санна сиха, майра, тӀаьхьалонан ойла ца ен къам. Цо бехха эхийтира уьш шена тӀе. Цунна ца дицделлера шена ДегӀастанахь динарг. Ша имам хоржуш цо дуй баийтинера шена тӀаьхьахӀуттучаьрга. Шена тешаме хила. Амма цуьнан жамӀаш гуш ду-кх. Массарна а дуй баабойла ма дац. Дуккха а ойланаш йинчул тӀаьхьа, Нохчичуьра тхьамданаш шена тӀе а бехна, цаьрга дӀахьедира Шемала.

— Шуна лаарна, аш дехарна, делан а, бусалба динан а дуьхьа шун имам хила реза ву со, — элира цо, — нагахь санна шух хӀораммо шайн цхьацца доьзалхо соьга амалтана а лахь, суна тӀаьхьа хӀуттучу хӀора стага ас аьлларг дан, суна муьтӀахь хилий къорӀан тӀехь дуй а баахь.

Тхьамаданаша тӀелецира Шемалан лаам.

Хьалха Шемал ДегӀастанан кхоалгӀа имам вара. Амма Нохчичоьнан имам вацара. ХӀинца гӀуллакх нисса юханехьа дирзира. Шемалах Нохчичоьнан воьалгӀа имам хилира — шайх Мансурал, Ховкил, Мохьмадал тӀаьхьа. Амма тахана цуьнан Ӏедал дацара ДегӀастанна тӀехь.

Кавказан къилбаседа агӀон тӀехь дехачу халкъийх барамехь уггар доккха халкъ ду хӀара нохчий. Церан мохк а бу кху агӀонан деггехь. Дуьйш-дерзош доцу тӀулгийн ДегӀаста яц Нохчичоь. Кхузара латта токхе ду. ХӀара ялтийн, стоьмийн мохк бу. Доцца аьлча, нохчийн ялтица хене бовлу дегӀастанхой. Къаьсттина суьйлий. Варраш тӀехь богӀу уьш кхийра пхьегӀаш, эчигах, дешех, детех йина хӀуманаш йохка. Шайн пхьоланан гӀирсаш гехь ярташкахула буьйлалой лела. Доцца аьлча, нохчийн ялтица хене бовлу ламанан лулахой. ХӀинца цуьнан аьтту хир бу нохчийн эскаршца а, ялтица а

ДегIаста тIеерзо. Оцу хьакхарчашна инарлашна Граббена, Фезина гIо динчарна.

Чобаьккхинаройхь ШаIбанан хIусамехь и ойланаш йо Шемала цхьа йоццачу ханна. Буьйса яьлла. ХIинцца ярташка дIасабахна цо кхуза гулбина нохчийн тхьамданаш. Чохь кхин стаг вац хIусамда ШаIбан, дIаваха кечвелла ШоIип, Жовтхий воцург. Имаман кхозлагIа наиб Ахьвердин Махьма арентIа вахана. Имам тIеэца цигахь кечамбан. Дависарг, дош дац-кх, нохчийн эскаршца сихха ДегIастана ваха аьтто бацар. Амма тахана цкъа еккъа цхьа «имам» боху цIе бен кхин ницкъ бац цуьнан кхузахь. Нохчийн тхьамданаша имам кхайкхаварх, хIинца а халкъо хIун олу ца хаьа. Цхьанхьа ларамаза аьллачу дашо оьгIазвахийтинчу нохчочо шаьлта тоьхна агIо охьабахийтахь? Цунна-х цхьа а Iедал дац. ТIехула тIе, Ташу-Хьаьжин дагахь хIун ду а ца хаьа. Шена имамалла дезаш ву-те иза? ДегIастанахь имам и волуш-м гIо дира цо Шемална. ХIокху ШоIипа а, Жовтхана а дегIастанхойн тайпанаш кхунна тIе дерзош. ХIара — цигахь, ша — кхузахь коьрталла долуш лорура Ташу-Хьаьжас. ХIинца нохчаша Шемал имам харжар дезалур дуй-те цунна?

— Сан хьомсара ШоIип, Жовтха, — тийналла йохийра цо, — кху ламанан къаьмнашлахь хьаша-м дика тIеоьцу бохуш цIе яхана ду нохчийн къам. Эхьана а, бехкана а шуна тIевоьссина, шун хьаша ву со. Аш дахь, сий хир ду, аш дайахь и довр ду сан...

— И цхьаъ юх-юха хIунда дуьйцу ахь? Тхан баьччанаша дош делла хьуна тешаме хила. Иза кхин хьехо оьшуш дац, имам, — Шемалан къамел хадийра ШоIипа.

— Шуна хаьа-кх цхьаболчу дегIастанхоша суна йина ямартло?

— Хаьа, имам.

— И ямартло суна йина ца Iа цара. Иза бусалба динна, вайн массеран а юкъарчу гIуллакхана йина ямартло ю. ЛадогIал сан дуьххьарлерчу омре.

— Тхо ладугIуш ду, имам.

— Нагахь вешан гIуллакха тIехь вайна кхиам хила лаахь, ДегIаста ваьшна тIеерзо еза вай. И лан некъ бу: Нохчичоьнан ялтин рицкъех иза дIахадор а, тур а. Ткъа жимма вешан ницкъ IаьIча, церан ярташна тIе а гIур ду вай. ХIинца цигара схьа Нохчичу веана стаг талор ву аш. Иза Iеламастаг велахь — вей дIаваккха. Ялта эца веанчуьнгара ялта а, вир а, говр а, галеш а схьадаха.

* * *

Хьекъале корта бара Шемалан. Цунна шера евзара ДегIастанарчу хIора къоман амалш. Ткъа хIинца, хIокху къармазеу нохчийн мела меттиг а. Нохчичохь шен гIуллакх ЧIебарлара дIа лаа на долийра цо. Нохчмахках шайн тхьамаданаш бара. Вовшашца барт бацахь а. Цигахь Iеламнах а бара, дIо генара дешна, гIарабевлла бацахь а. Цул сов, ДегIастанан дозанехь бехачу шайн лу-

лахойн гІуллакхаш, гІиллакхаш а девзачу цигарчу бахархоша хІара къобал ца ван а тарлора. Арен тІехь, оьрсийн гІаьпнашна гергахьа йолчу нохчийн ярташкахь метта-мотт лоцур бара бохург хьехочохь а дацара.

Шемала шен дуьххьарлера резиденци ЧІебарлахь лецира. Цигахь вовшахтуьйхира цо шена тешаме муртазекъаш. [1] Царех хІоран на дуй баийра, шен муьлхха а омра кхочушдан тІелоцуьйтуш. Оцу тобанца, цигара дІа аренга а, Нохчамахка а оьхура иза. Цигахь ша къобалвойтуш. АрентІарчу ярташа декъалвора шайн имам.

Амма дуьхьало йийраш а нислора. Веданхошний, харачошний ца лаьара имаман Іедал тІелаца. Къаьсттина харачошна. ХІокхарна-м дан деззарг дира Шемала. Итт стаг вийра, бисинчарна луьра таІзар дира. Эххар а юьртах баьхна, ДегІастанахь, тІо санна, баржийра.

Нохчичохь кога хІоьттинчу имамах кхерабеллачу Іаьндоша, тиндоша ,богулхоша а, кхеч-кхечу а дегІастанхойн тукхамаша шайн векалш хьийсабора цунна тІе. Шаьш дохкодевлла, шаьш хьо къобалво, шайна гечдахьара бохуш. Амма имама уьш шена аьттехьа ца буьтура.

— ДІалахка и жІаьлеш! Сан бІаьрга ма гайталаш уьш! — карзахвийлара имам. — Ас дин лардан, шайн маршо ларъян гІазотан байракх айинчу хенахь мичхьа бара уьш? Цхьаберш гауршкахьа бевлла, цхьаберш маршонан гІуллакхе бен доцуш хьуьйсуш таьІна Іийра. ДегІастанан майрачу кІентийн цІий Іеночу хенахь. ХІинца дохкобевлла? ТІаьхьа ду! Сан майрачу наибашца ШоІипаца, Ташу-Хьаьжица, Жовтханца, Оьздамарца дІа а веана ас хоуьйтур ду царна шаьш эккхийнарг мила ву. Сайн наибийн тарращца ас тІеберзор бу уьш. ТІе ца боьрзачийн кортош дохур ду! Оцу Ахьмад-Хан, Хьаьжа-Мурд бохучу шина жІаьлин хьалха а дохуш!

Имам дарвеллийла хиъча, цунна гучубовла а ца хІуьттий, сихха цІехьа боьрзура дегІастанхой. Цуьнан кхерамаш эрна бацара. Хьалха, хІара Шемал ДегІастанан имам волуш, цунна гІо дан а богІура изза Ташу-Хьаьжа, ШоІип-Молла, Уди-Молла, Жовтха, Оьздамар, Домбай, Іумха, кхиберш.

Ткъа, ШоІиппий, Жовтханий доггах кхочушдира имаман дуьххьарлера омра. Цара нохчийн махка тІе ца бовлуьйтура ялта эца а, шайн пхьоланан баккхал йохка а богІу дегІастанхой. Керахь ерг оззайой схьайоккхий, хьалахьовсабора.

* * *

Шемал тешна вара шен гІуллакхо Нохчичохь кІоргга орам тесна хиларх. Кхузарчу уггар йоккхачу юьртахь Хьалха-МартантІехь Нохчичоьнан имам кхайкхийра иза, шен Іедал даржор керла хІиттиначу наибашна Іисина, Оьздамарна, Іумхина, Уди-Моллина, Домбайна тІе а диллина, Чобаьккханаройх хьалавирзира.

---

[1] Муртазекъ — Шемал ларвархо, баккъал волу цуьнан мурд.

ХIара шен дуьххьарлера резиденци къахьъеллера имамана. Цхьа-ши кIира хьалха лекхачу бердах чу а яхана еллера цуьнан хьешан ШаIбанан йоI.

Дерриг бусалба халкъийн зударшна дихкина ду шайн яххьаш доьзалел арахьарчу божаршна гайтар. ХIокху нохчаша кхочуш ца бо и бехкам. ХIокхеран зударша юьхь ца лачкъайо. Нохчийн зударий маьрша бу, амма божарша йоI-бIаьрг санна лерина лардо церан сий. Нагахь доьзалехь боьрша стаг вацахь, юьртан кхеташонехь куьйган бакъо а ю церан. Нагахь кхечу бусалба къаьмнийн стеган еанга кхаччалц зуда хила бакъо елахь, шарIо божаршна елла и бакъо кхуза кхачанза ю. Нагахь невцо йитина шайн зуда цIа яийтахь, зудчун гергарчара дов хьедо: тхан зуда цIа хIун бехк баьлла яийтина ахь? Ткъа цунна тIе зуда ялийча-м невце, цуьнан тайпане мостагIалла а хьедеш меттиг хуьлу. Шаьш ца лоруш ялийна ахь, шаьш сийсаз дина ахь, олий.

Божарех ца къехка нохчийн зуда, амма шега ца догIучу а ца гIерта, шега эвхьаза дош а ца олуьйту. Маьрша, кура ю нохчийн зуда. Цунна хаьа шен сий, оьздангаллий лардеш халкъан Iадат дуйла. Нехан зудчунна ямарт хилла стаг, юьртах а, тайпанах а валькхина ца Iеш, махках воккху.

ХIусамден йоI цкъа а ца гинера Шемална. Хьешашна кхача нейаре кхаччалц зударша бохьу, ткъа хьалха — кегийрхоша буьллу. Кертахула башха волалой Шемал а ца лелара. Цундела ца гинера цунна хIусамден йоI.

Коре хиъна, суьлхьанаш хьийзош Iечу Шемална дуьххьар гира чуьйтIахь девзиг хьоькхуш лела ткъа шо хенара йоI. Дуткъа, амма бIаьстенан юьххьехь дуьххьара заза хецна къона маргIал санна, дуьзна, доьттина дегI. Гоьлал лаха йолуш еха, стомма, дешин бос беттталу ши кIажар. ГIургIезан санна, кIайн деха лаг Хьаьжа гIехь дIасахьаьдда Iаьржа ши цкъоцкъам, цIен бос бетталун кIайн юьхь, хIинцца беран бос байна, севсина, хилла баьллаш санна, балдаш. Цунна цкъа а ца гинера ишта хаза зудабер.

— И йоI хьенан ю? — хаьттира цо ШаIбане.

— Иза-м кху кертара шайтIа дара.

— Хьан йоI ю иза?

— Ю дера.

ДегIастанарчу цхьадолчу къаьмнаша эхь ца лору йоьIан дегIнене — йоI, веше — йиша маре ехар. Цара шичо шича а юьгу. Ткъа хIокху нохчийн, гIалгIайн шича хьовха, тайпанах йоI йига а ца мега. ЙоIана тIехьийзачу кIанта оцу шен безамах лоций хьехадан йоьIан гергарчу боьршачу стаге. Хьахийча эхь ду. Нохчашлахь дов а, мостагIалла а дукха хьолахь зударшца гIиллакх дохорехула хуьлу. И гIиллакхаш ца девзара Шемална. Ткъа йоI цунна дагара ца йолура. Эххар а ШаIбане цо хаийтира шена цуьнан йоI езаллар.

ШаIбан цкъа оьгIазвахара, тIаккха а, хIокхеран ишта гIиллакх хир ду-кх аьлла, сатуьйхира.

— ЙоьIан дега олу ткъа иштаниг? — хьаттира ШаIбана, иза зерхьама.

— ХIунда ца олу?

— Тхан гIиллакххехь чIогIа бехке ду иза. ТIе, нохчийн гIиллаккхехь эхь ду, зудчунна тIе зуда ялийча а, зуда яхча а.

— Бусалбанашна массарна а мега гIиллакхаш ду шарIо вайна схьахьоьхуш, ШаIбан. Дала, пайхамара, шарIо адамаш ца къастадо нохчо, суьйли, гIумки бохуш. ЦIена бусалба стеган бакъо яц бусалбанаш къаьмнашка а бекъна, шарI тIаьхьа а тоьттуш, церан Iадаташ лера. Турпал-Iелас шен девешига, делан салам хиларе, Мохьмад-пайхамаре, цуьнан йоI, шен шича, ПетIамат ехна шена. Бусалба дино боьршачу стагана магийна еанга кхаччалц зуда хила. Пайхамаран а хилла масех зуда.

ШаIбан воьхна хьаьвзира.

— Ткъа шу, нохчий, шарIана дуьхьал долчу Iадатан гIиллакхашца деха хIинца а. Пайхамарша, эвлаяаша магийна массо бусалба наха лело гIиллакхаш тIелаца лаац шуна. Дийнал-ислам керстанах лардан, кху лаьмнийн къаьмнашлахь шарI чIагIдан, гIазотана вай, тхьамданаш, цхьа хьаьрк ца талхош, шарIо бохург деш хила деза.

ШаIбанан ойланаш екъаеллера. Делан таIзарх а кхоьрура иза, амма тIамарх доьллачу дайн гIиллакхаша дуьхьало а йора. ХIокху Шемалан бухахь зуда а, бераш а дацахьара-м реза хир вара ШаIбан. Мухха делахь а, хIара Шемал имам а, шайх а ву. ХIокхуьнца тесна гергарло кханалерачу эхартахь цхьа ял йоцуш довр дац. Бухара зуда хьахийча а, шарIаца некъ балор бу-кх хIокхо.

Дайн гIиллакхаша хьалхе яьккхира юха а.

— Шемал, хьо имам а, шайх а ву, — элира цо курра. — Ткъа со оьзда нохчо ву. Шайн цигахь суьйлийн гIиллакхаш лелор ахь. Лаьий, хьайна — хьайн йиша а, нана а йига. И сан гIуллакх дац. Амма сан хIусамехь нохчийн гIиллакхийн сий дан дезар ду хьан. Нагахь и тайпа эвхьаза дош суна шолгIа хеза-кх... Хьо милла велахь а, могуьйтур дац ас...

* * *

ШаIбанца и гIир-мир хиллачул тIаьхьа, цхьа масех де даьлча, кхечу хIусаме вахара Шемал. ХIусам хийца еза-м дикка хан яра. ХIара волчу хаддаза нах богIура арентIера а, ДегIастанара а. Шемалан бIаьхойн барам а алсамбаьллера. ХIокхуьнан муртазекъаш тарбан меттиг а бацара. Уьш цхьаццанхьа хIусамашка баржийна дIасатарбинера.

Шемал дуьххьара тIе воьссина ШаIбан а, я тIаме, я арентIерчу ярташка воьдий, наггахь бен цIахь ца хуьлура.

Денош дIаэхарх Шемална дагара ца йолура ШаIбанан йоI. Шен гIалатах а кхеттера иза. ХIара шолгIа тIевоьссинчу хIусамден зудчо хьийхира цунна лело дезарг. ЙоI ша берта ялор ю, тIаккха нохчийн гIиллакххехь иза еха ШаIбанна тIе нах бохуьйтур бу, аьлла. ЙоьIан нана яцара, ерриг ненан марзо шен ненайишица яра цуьнан. ХIусамнана сих-сиха йоьдура йоьIан ненайиша йолчу. Ша мосазза йогIу, йоI берта ян герга ю, цуьнан ненайиша оцу захалонна реза ю а олура.

Шемална дерриг дIанислуш ду аьлла хеттачу хенахь, цIеххьана бохам хилира. Цхьана Iуьйранна эвлал ара эса дIалалла яхана йоI лекхачу бердах чу а яхана елира...

Цхьа шо даьлча бен ца хиира Шемална йоьIан Iожаллех лаьцна даьккхина эладита.

... Догдика, къонах стаг яра ШаIбанан йоьIан ненайиша. Дакар а ца нисделлера цуьнан. Къона йолуш шина йоIаца хIара а юьсуш веллера цуьнан хIусамда. Дукха хан ялале лаьмнашкахь дуьржинчу уьно оцу шина йоIах а яьккхира иза. ШозлагIа цIа лапар ца хьехош, есачу лаппагIаш чохь цхьа къанъеллера.

Цундела берашца бекъаза бисина шен берриг безам йишин йоIана дIалора цо. Иза шен йишин йоI хиларна а, буо хилирна а, иза малик санна, хазий, цIений йоI хиларна а. Йишин йоI а ца юьсура цунна декхарийлахь. Ненайиша шолгIа нана хилла дIахIоьттинера цунна. Ненал а тIех яра. Ша нене ца юьйцу йолу къайленаш а юьйцура цуьнга йоIа.

Оцу тIаьхьарчу хенахь даг чохь биллина дIа цхьа кхерам лаьтта йоккхастеган. ДIа ойла йича, вала гергара стаг вацара цуьнан. Нуц ШаIбан воцург. Иза могаш-таза вара. Амма виллина дIа я тIамехь, я Шемалан цхьацца тIедахкарш кхочушдеш лелаш.

Эххар а Шемал кертахь вехачу хIусамден зуда шайга лестаяла йоьлча дог кхиира цуьнан. Юьхьанца цхьацца эладитанаш а дуьйций, йоI а хестайой дIайоьдура иза. ТIаккха Шемална захало хьехо йолаелира. Иза цIе яххана шайх а, имам а ву. Ханна йоIал воккха велахь а, дегIана онда а, куц долуш а стаг ву, бохуш. ЙоIа хьеха и ца дойтура и захало. Ненайиша ша а яцара зуда а, бераш а долчу воккхачу стаге шен йишин йоI яхийта реза. Эххар а, хаза дийцича и шиъ берта ца йогIийла хиъча, кхерамаш тийса юьйлира и зуда. ЙоI а, цуьнан ненайиша а резахилчхьана, ШаIбан оцу захалонна реза ву бохура цо. Нагахь и шиъ дуьхьал ялахь, дас и захало дийр дац. ТIаккха буьрсачу имама цунах бекхам оьцур бу, я нуьцкъах йоI дIаюьгур ю, бохуш.

ЙоIана а, ненайишина а ца хаьара хIара шиъ кхерийна берта яло оцу зудчо иза шеггара кхоьллина дуьйцийла. И къамел хиллачул тIаьхьа масех де даьлча Iожалла хилира йоьIан. Йоккхачу стагана ца хаьара шен йишин йоьIан Iожалла муха хилла. Берта-а галъяьлла бердах чу яханера, я ша чу иккхинера. Иза къайле яра.

Зударшна хиънарг эладитане ма долу. ЙоьIан Iожална гонах масех тайпа эладитанаш даьржира. Оцу зудчо йоIе а, цуьнан ненан йише дина къамел а даьллера нахала. И эладита даг чу дижинера ШаIбанагIеран цIийнан хьалхарчу нахах волчу бIаьрзечу ГIубшана. ЙоьIан Iожална Шемал бехке лоручу цо чIагIо йинера цунах бекхам эца. ГIубшана хаьара имам буса товханна хьалха мотт а буьллий охьавуьжуш хилар. Амма хIара бекхам эца ваханчу буса иза поппаран маьнги тIе вижнера.

Иштта дуьйцу халкъалахь йоьIан а, бIаьрзечу ГIубшан а Iожаллех лаьцна. [1]

* * *

Ткъа Мохьмад-ТIахIир ал-Къарахис кхин яздо ГIубшан Iожаллех.

МОХХЬУМАД-ТIАХIИР ал-КЪАРАХИ: ...ШубутIе (ЧIебарла) вухавирзина Шемал Хирехьа (ХIимой) охьавелира, цигахь оьрсийн некъ хадо. Чобаьккхинарой вахана, цигара нах шегахьа бехира цо. ХIара цигахула лелаш, хIетталц цунна муьтIахь хилла цхьа юрт дуьхьал гIаьттира. Вухавирзинчу Шемала берта ялийра иза. Оцу юьртахь вехаш вара ГIубаш тIе йолуш къиза, онда цхьа стаг. Некъашца дIасадала адам ца дуьтура цо. Бойура, я карахь мел дерг схьа а доккхий, дIахоьцура. И стаг ве аьлла, Шемале дIахьедира кхузарчу бахархоша.

Ткъа Шемала хьалха дош деллера царех стаг ца вен. Оцу шен дашах воха ца луучу Шемала омра дира, ГIубшан ши бIаьрг баккха, аьлла. Ши бIаьрг баьккхина, къевллина вехка а вихкина, цхьана цIа чу тесира ГIубаш. Инзаре боккха ницкъ бара цуьнан дегIехь. Омра кхочушдан воьллачу ворхI стеган ницкъ ца кхечира иза охьатоха. ЦIеххьана, катохьна ког озийна, хIилланца охьа а виллина, баьккхира ГIубшан ши бIаьрг.

ГIубаш чу кхоьссинчу луларчу цIеношкахь шен накъосташца буьйса йоккхуш сецира Шемал. Цо далла гIуллакхаш деш сатосу хан а хилира. Iуьйра-ламаз дина, хехошка сема хила аьлла омра дира цо. Цхьа гIарол ГIубаш чохь волчу цIийнан неIаре а хIоттавайтира.

Берриш охьабиййшийра. Шемал ша маьнги тIе вижира. Набарх воьллачу хенахь, гIенах санна, дардинчу жIаьлийчух тера цхьа гIовгIанаш хезира цунна. Дехьа чохь Iечу накъосташка мохь туьйхира Шемала, ара а довлий, и хIун ду хьовса, аьлла. Оцу хенахь, баттара яьккхина шаьлта а керахь неIарехь цхьа адам гучуделира. Шемал чу кхоссавелира цунна, ткъа кху чуьра нах бевдда баьржира. Шемалан гIоьнчех цхьа а вацара цуьнца. Керахь герз доцчу

---

[1] Шемалан безамах а, йоьIан Iожаллех а, ГIубшан бекхам эца гIортарх лаьцна авторна дийцинера Ошаев Халида, Сулейманов Ахьмада.

Шемала катоьхна оцу стеган шаьлта буйнахь йолу пхьарс лецира, амма мел къийсарх аьтто ца болура цуьнгара шаьлта схьаяккха. «ХIокху мостагIчо со вуьйр ву! — кхойкхура Шемал шен накъосташка. — Соьгахь герз дац!» Ткъа тIелатар динарг тIетеIара, шен ма хуьллу, шаьлта тоьхна Шемал вожо гIерташ. Шемалан дегIана шийтта гергга чов йира цо, царех ворхI цIонгал лахахь, гай тIехь ворхIанхьа чкъор а хадийра, Шемалан некхан цхьа даьIахк а кагъеллера, некхаца цо мостагIчун корта таIийча. ТIаккха Шемална гIоьнна цIа чу иккхина хIусамда ШаIбан ал-Шубути ГIубша шаьлта тоьхна вожийна, велира.

ТIаккха Шемала, цIе а яьккхина, орца элира шен майрачу накъосте МаIаш ал-Зумен (Зумсарчу МаIаше). Чукхоссавелла иза кIоргга чов еш вожийра вукхо. Дуккха а къийсинчул тIахьа, Шемалан аьтто хилира мостагI кIел вахийта. Вовшашна церган йоьхкира цаьршиммо: Шемала — цуьнан коьртах, вукхо — Шемалан куьйгах. Цул сов Шемала когаца таIийнера шаьлта керахь йолу цуьнан куьг. Оцу юккъехь цIа чу веара Зирал ал Шахади.

— Цуьнан буйнара шаьлта схьаяккха! — омра дира цунна Шемала.

— Яккхалац соьга! — жоп делира вукхо.

— ПIелгаш хедадай, схьаяккха! — мохь хьекхара Шемала.

ПIелгаш хедош, шаьлта схьа а яьккхина, ленволчу чов йина, цIенна тIехьарчу ор чу тесира ГIубаш. Ша лечу хенахь, халла балдаш хьадина, цхьаъ-м элира цо.

— Мила вара и суна тIелеттарг? — хаьттира Шемала накъосташка.

— Ахь бIаьргаш бахийтинарг.

— Дика хьовсал шу, баккъал иза ву-вац.

— Иза ву.

— Сайна тIелеттарг иза вуйла хиънехь, ас атта вуьйр ма вара иза, — элира Шемала.

...Оцу чевнех воьжна ткъа дийнахь гергга Iиллира Шемал. Эххар а, чевнаш ерзале гIаьттина, цигара дIавахара...»

* * *

Дукха хан ялале стиглахь Шемалан седа летира. Къегина. Нохчичохь цхьанна тIаьххье кхин хуьлуш, эшамаш хуьлура пачхьалкхан эскарийн. Шемалан сатийсамаш кхочушхиллера. Цуьнан шиш ког ондда лаьттара: Нохчичохь цхьаъ, ДегIастанахь — важа.

Хьалха цо омра ма динера ДегIастанара Нохчичу богIу нах талабе, ткъа Iеламнах байа, аьлла. Амма иза оьгIазваханчу юккъехь шина омра дара. Шена тешнабехк бина дегIастанхой кога кIел берзболц. ХIинца хийца ма езара цаьрца йолу юкъаметтиг. Шиннахьа а шен Iедал чIогIа латто. Ткъа иза муха латтор ду? Ханаш, бекаш байарх хIумма а ца нисло. Ламанхошна латта а, маршо а еза.

Царна дала латта имаман дац. Мецачу адамашна имам хьашт хир вац.

Шемалан дог жима волуш дуьйна а гIертара гоьвала. Юьхьанца шега нийсачу берашна, тIаккха кегийрхошна. Хьуьжарехь — мутаIеламашна. Лакхе схьалаца лааро тоьттура иза Iилманехь кхиамашна тIе а. Шен къечу хIусамера, дахар хийца лууш. Ткъа цуьнан дегIехь ницкъ а, коьртехь хьекъал а, дагехь майралла ма яра. Вовшашца къуьйсуш. КIеж туьйсуш. Царна маршо а, меттиг а, аьтто а безара жигара болх бан. ХIинца царна уьш хиллера.

ДегIастанахь воьжна Шемал Нохчичохь когахIоьттира. Ахульгохь цIеххьана къедда байна цуьнан седа нохчийн хьаннаш тIехула юха а стиглахь къегира. Хьалхачул сирла. Ткъа шарна. ХIанхIа, бIешерашкахь лепа.

Шемална цхьаъ бен гIирс бацара хIара бес-бесарчу меттанийн, амалийн, гIиллакхийн ламаройн къаьмнаш цхьаьна а тоьхна, шен лаам кIел дерзо, паччахьан колонизаторшна дуьхьал даха.

Иза — бусалба дин дара.

Паччахьан правительствос колонизаци йолаяллалц я ГIеза-Молла а, я Хьамзат-бек а, я Шемал а ваьхьара вацара меттигерчу ханашний, бекашний дуьхьал герз айба. Иза дуьхьал хир дара бIешерашкахь чIагIделлачу кхузарчу гIиллакхашна. Бусалба дино къилахь лору нехан долаллина тIе куьг дахьар, делан лаамца хIиттинчу паччахьашний, элашний, церан гIуллакххьхоший дуьхьал гIовттар. Цундела садеттара ДегIастанерчу ахархоша шайн мехкадайша шаьш мел хьийзорах. Юнаш меттанийх чекхъяьхча а, Iуьттуш бIаьргаш даьхча а. Даьшначу кортош тIе кхехкаш кIеж туьйсу даьтта доьттича а, зинданаш чохь бахкийча а. ХIуъу дича а. Уьш тешара делах а, динах а. Ца баьхьара Iеламнаха аьллачул тIехбовла. Ткъа Iеламнаха халкъах лечкъабора бусалба динан коьрта цхьа хьехам: нагахь паччахь, цуьнан хьаькамаш къиза белахь, харцо лелош белахь, царна муьтIахь ма хила, царна дуьхьал гIовтта аьлла бусалба нахана тIедиллар. Амма кхузахь российски колонизаци йолаелча, мехкадайша талхийра и хьехам. Ткъа, дегIастанхойн мехкадай, шайна чинаш, совгIаташ делча, муьтIахь хилира керста паччахьана.

Керста паччахьан Iедалца машар — бусалба динадайн политически а, экономически а баххашна доккха тохар дара. Цундела гIуьттура кхузахь Iеламнах адамашка гIазоте кхойкхуш. Керсташна а, цаьрца машар болчу шайн ямартчу мехкадайшна а дуьхьал. Ткъа массо кепара шайн мостагIийх бекхам эца лаарх буьзна ламарой сихха кIелхIиттира гIазотан байракхна. Масех бIешарахь феодалийн а, динадайн а Iедална кIел лаьттинчу бес-бесарчу меттанийн а, гIиллакхийн а ДегIастанан къаьмнийн цхьа барт бан хала дара. Дукхахберш бIаьрзе тIаьхьа боьлхура шайн мехкадайшна, динадайшна. Цундела колонизаторийн, мехкадайн аьтто хилира дегIастанхойн дуккха а юкъараллаш ГIеза-Моллина

а, Шемална а дуьхьал яха. Къаьсттина граждански къийсам — гIом на аьр цунах, — беха а, луьра а лаьттира ханийн Iедална кIел йолчу Аварехь. Шеко яцара цигахь берриге а къинхьегаман ламаройн Iалашо антиколониальни, антифеодальни къийсам хилар а.

Оцу бахьанаша ДегIастанахь кхиам хила ца буьтура Шемалан. Кхин хьал дара Нохчичохь. Кхузахь Шемал ца кхоьрура, шена ямартло а йина нохчий оьрсашкахьа бовларна. Иза аьттехьа а данара. ДегIастанхойн наибаш Кибит-Махьма, Хьаьжа-Мурд а, Дениел-бек, кхиберш а дуьхьал бацара Шемал дIа а харцийна, имаман меттиг дIалаца. Я оьрсийн инарлашца берта а бахана, Шемал а, ДегIастана а царна йохка.

Масала, шовзткъалгIа шераш чекхдовлуш Шемалан лагерехь йоьшанна а, Шемална а дуьхьал масех тоба кхоллаеллера.

Хьалхарчу тобанца бара султанан а, бекийн а цIийнах нах. Шайн хьолан, шайн даржийн бен бала боцу уьш кийча бара мелла а безчу мехах оьрсийн паччахьана бохкабала. Оцу тобанна юкъашогIура хьалха Елисуйски султан хилла Дениел-бек, цкъацкъа цунна тIетийжа цуьнан нуц, Шемалан кIант ГIеза-Махьма а. Бакъду, хIара тIаьхьарниг даима шен дений, стундений юккъехь масла Iаганш деш хуьлура. ХIокху Дениел-бекана лаьара муьлххачу а некъанца хьалхалера шен султанан а, паччахьо шена делла инарли майоран чин а, оьмаран пенси а юхадерзо. Цундела цо биллина дIа карчамна кечам бора. ДаьргIахь, имаман гонехь, дуккха а бартахой бара цуьнан. Нагахь гIуллакх галдаьлла ша имаман оьгIазлонна кIел водахь а бохуш, уьш оцу денна кечбора. Шемална ца хоуьйтуш, къайлах царна ахчанаш лора Дениел-бека, шена гонах Iеламнах гулбора, маьждигашна кузаш лора. Дуккха а наибаш шегахьа баьххера.

ЗИССЕРМАН: Шемалан коьртачу гIоьнчас Елисуйски Даниел-бека 1858 шо чекхдолуш оьрсийн командованица дийцарш йолийра. Ша ДегIастанан доккхахдолу дакъа имамана дуьхьал а гIаттор ду, вайна муьтIахь а дийр ду, бохура цо. Дениел-бека догдохура, шен нуц, Шемалан воккхахволу кIант ГIеза-Махьма, шена цхьаьна шен дена дуьхьал валарга.

Иштта Iаьржа дог кийрахь леладора гIараваьллачу Хьаьжа-Мурда а. Цо а сатийсара ямартлонан мехаца паччахьера Аварски ханство эца. Даим Дениел-бекал лакхавала гIерташ къийсам а бара цуьнан, амма Дениел-бек чIогIа лоруш вара Шемалан лагерехь. Цкъа-делахь, Шемалан кIентан стунда, шолгIа-делахь, хьалха хилла султан, хьалдолуш наиб. Оцу къийсамо чIогIа новкъарло йора ДегIастанахь паччахьан эскаршна дуьхьало ярна.

Массарел хьалха Шемална дуьхьалваьллера Кибит-Махьма. ХIара мекара цхьогал дара. Кибит-Махьмас имамалле сатуьйсура. Цундела шен тобанца цо къийсам латтабора оцу метте безам болчу Дениел-бекана а, Хьажа-Мурдана а дуьхьал. Оцу хенахь има-

мана кӀел ор а оххура цо. 1856 шарахь цо, Дениел-беким оьрсийн командованица къаьст-къаьстина дийцарш долийра, шаьшшиъ цуьнгахьа валарх лаьцна. Цаьрца барт болчу наибаша Шемал вер а хьехадора.

РУНОВСКИЙ: 1856 шарахь Кибит-Махьмас инарла-майор Агалар-хан Казикумухскехула оьрсашца дийцарш деш хиларан къайладаха йиш йоцу тешаллаш карадаьхкира Шемална. КъорӀанан а, Шемалан а законаш тӀе доьгӀча Кибит-Махьма вен везара. Амма Шемала иза вуьйчу меттана ша волчу ДаьргӀа кхайкхира.

— Хьо ямартхо хиларан тешаллаш ду сан карахь, — элира цо Кибит-Махьмега. — Халкъана хаьа хьо ямарт хилар, хьо ве боху соьга. Амма хьан хьекъал а, Ӏилма а, къеналла а, уггар хьалха — махкахь ахь дика Ӏедал латтор а бахьана долуш, халкъо доьхург кхочуш ца до ас.

ХӀетахь дуьйна, уллора дӀа ца хоьцуш, шеца Нохчичохь латтийра цо иза.

ЗИССЕРМАН: Шемалах ларвала, цуьнан стунда Джемал-Эддин а, мюридизман коьрта хьехамча Аслан-къеда Цудахьарски шен буйнахь а вуьтуш, 1859 шарахь, ша оьрсийн паччахьана муьтӀахь хилар хоуьйтуш, инарла Врангельна тӀе депутаци яхийтира Кибит-Махьмас. Депутаци тӀе а эцна, Андалале таттавелира Врангель. Шемал цига дӀахьаьдира, амма новкъахь Шемална тӀелеттачу кӀуядлинцаша 32 вьюк детий, хӀумнаш йохуш, цуьнан шен обоз талийра. Дехьо ваьлча тӀелеттачу килитӀлинцаша йисина 50 вьюк а, пхийтта эзар сом детин ахча а дӀадаькххира имаман.

Юккъехула аьлча, вуханехьа ДегӀастанан туьша иккхина имам сихха чӀана ваьккхира.

Шен хирг дора Шемала шел тӀаьхьа имам кхайкхинчу цуьнан кӀанта ГӀеза-Махьмас а. Шемалан «придворни партнершна» юкъа а вахана, дена дуьхьал-м ца вуьйлура иза, амма цуьнан мостагӀашца къийсам а ца латтабора. ХӀумма а кӀезиг эшамаш ца бора Шемална цуьнан сутаралло а...

ХЬАЬЖА-ӀЕЛА: Нагахь, варраш санна, ламарой кир кхехьа ларориг хилча, цаьрга хьуьнхара дечиг кхоьхьуьйтур дара ГӀеза-Махьмас. Иза вехачу ГоцӀатлара тӀе богӀу пайда юкъарчу хазне ца кхочуш, цуьнан шен дола болура...

ӀАБДУРАХЬМАН: Ялсаманах тера яра ГоцӀатӀла: кемсийн бошмаша Ӏиндаг1 латтадора цӀеношна тӀехула, лахахула сирла хиш оьхура.

И тайпа бартахой бацара нохчийн наибашна юкъахь. Цара имаматан муьтӀахь а болуш, амма вовшашца хьагӀнаш, мостагӀаллаш лелош, халкъан барт бохорца, Шемална кӀел ор оххура. Шемал кхоьрург — нохчийн къоман доккхалла а, кхечу къаьмнийх цуьнан дозуш цахилар а, мехкан таронаш а, политически, экономически ницкъ бара. Оцу халкъо ша тӀера дӀа а кхоьссина шен къийсам ша цхьаммо дӀабахьарна кхоьрура иза. Нохчийн хаьдда-

чу дийнахь шен оьмар чекхйолийла Іаламат дика хаара имамана..

ФАДЕЕВ: Малхабале лаьмнашкахь дехачех, дуьйцийла йоцпуш, уггар майра къам ду нохчий. Церан махка йина вайн походаш даима вайна зен хуьлуш чекхйовлура. Амма и къам цкъа а пацара мюридизм йийсарехь. Малхбален ламанхошлахь массарел тІех шайн къоман, хІораннан шен маршо а, бозуш бацар а Іалашдира нохчаша. ДегІастанахь деспотически Іедал латточу Шемале шайна тІехь иза эз-эзарза кІаддайтира цара. Масала, Іедалан урхалла а, халкъан текхамаш а, динца дерг а. Оцу гІазот бохучух теша наггахь бен стаг а вацара нохчашлахь. Иза дуьхьал дІа, шайн къоман маршо, дозуш дацар Іалашдан, вайна тІелетарш дан лелош бахьана дара церан. Шемал цкъа а ца тешара нохчийх, шен Іедал царна тІехь чІагІделла хиларх тешна минот а пара цуьнан. Цундела, мюрдизман буха тІехь кхоллаелла ламанхойн союз йохор Нохчичуьра дІадоло дезара. ХІара хьаннаша юкъйина Нохчичоь яра Кавказехь вайн бохамийн классически мохк. Амма Кавказ караерзор кхузара дІадоло дезара.

ИНАРЛА К: Шемала шен сий, йоІ-бІаьрг санна, лардора Нохчичохь. Цо лорий ладугІура могІарчу адамийн халкъан аьрзнашка. Нагахь нуцкъалчо гІорасизчунна халахетар, зулам динехь, нуьцкъалчух къинхетам ца бора. Иштта, 1847 шарахь цигахь кхоъ наиб мукъаваьккхира цо.

V

1859 шеран 15 июлехь ерриге а Нохчичоь паччахьан Россин кониккахь Іуьллура.

Итт шо хьалха Нохчичу берзийна кавказски эскарийн коьрта ницкъаш а, тохар а 16 июлехь ДегІастанан махка тІе даьккхира.

Ткъа шо хьалха ведда Нохчичу веана Шемал хІинца паччахьан эскарша эккхийна юханехьа, ДегІастана, вуьгура. Шен тІаьхьалонна дитинчу туьша Гунибе хьаьдда воьду иза, дукха ца сецара ирташкахь. Цкъачунна резиденци лаьцначу Килатлера а сихха пада дийзира цуьнан.

Имамана ша чІогІа тера хета таллархоший, эраший лелхош кІаддина, цхьана сона дерзийнчу экханах. ХІара хІинца цо бадийнарг тІаххьара мур бу. Имамана го шен чакхе. Гунибан лома буьххьехь. Хьалха, ткъа шо хьалха, ДегІастанара ведда Нохчичу воьдуш цуьнан сатуьйсийлаш а, догдохуьйлаш а яра. Уьш кхочуш а хилира цуьнан. ХІумма а воцуш, Нохчичу иккхинчу цунах шо хьалхале цкъа хьалха Нохчичоьнан, тІаккха Нохчичоьнан а, ДегІастанан а имам хилира.

Итт шарахь Нохчичоьнан тІехула нуьрах бегира цуьнан сирла седа. Иза латийра Ташу-Хьаьжас ал-Сайсани, ШоІипа ал-ЦІонтари, Джоватхана ал-ДаьргІа, Юсуп-Хьаьжас ал-Алди, Минкаила ал-ШубутІи, Іисас ал-Гендаргана, Эскас, СаьІадас ал-Мичик,

БойсагӀар ал-Беной, СаӀабдуллас ал-Гехи, ТӀелхага ал-Шела, ГӀойтамара, Уллубис ал-Ауха, Ботас ал-Харачи, Атабис ал-Зумса, Ботакъас ал-Шуьйта, кхеч-кхечара а.

Шемалх имам вина ца Ӏийра уьш. Паччахь вира. Нохчичоьнан а, ДегӀастанан а. Адамаша, пайхамаран санна, сий дора цуьнан. Цхьаболчара хӀара шайна эшарна, шолгӀачара — кхунах тешаш, кхоалгӀачара — кхоьруш. ТӀаьхьарнаш алсамо бара. Нохчаша дуй боура цуьнан цӀарах. Шайх Шемал олура. Ткъа дегӀастанхоша хӀоккхунах «Сийлахь-воккха Шемал», кӀантах ГӀеза-Махьмех — «Сийлахь-воккхачу имаман сийлахь-воккха кӀант» олура. ХӀаъа, ткъа шарахь паччахь лаьттира иза Нохчичоьнан а, ДегӀастанан а. Туркойн, оьрсийн, ингалсан паччахьийн санна, боккха мохк, хьал, ницкъ-м бацара цуьнан, делахь а, хӀокху шина маххахь цо аьлларг — дала аьлларг дара.

ХӀинца хӀумма а вац иза. Имаман цӀе-м ю. Тахана цкъа. Кхана хир яц. Иза шозлагӀа денван Нохчичоь яц. Нисса ткъа шарахь хаддаза, дийнахь-бусий лиэтта Нохчичоь, хӀинца ша а Ӏуьллу тӀаьххьара сауьйзуш. Шен цӀийлахь. Ягийна, ерина, талийна. ТӀехула кӀуьран мархаш а хӀиттина.

Имама чӀогӀа тӀараш туху. НеӀарал арахь ха деш лаьттачу муртӀазекъехь коьртаниг чоьхьаволу. Даима санна, «Хьуна хӀун лаьа, сийлахь-воккха имам» ца хотту цо. Я хӀара Шемал «сийлахь-воккха» волчуьра дӀаваьллийла, я имам волчуьра дӀавала герга вуйла хууш Ӏийра а хаац, я цуьнан кхоьлинчу юьхьа тӀера гӀайгӀа гина Ӏийра а хаац. Тахана къаьсттина дукха а, шера а гора имаман беснеш тӀера, берцан буьртигаш санна, кегийра тӀедарчий. Кху масех дийнахь къаьсттина азъелла, яхъеллера юхь. ГӀина дилла ца кхуьуш хьеделлачу цӀечу можаний, мекхашний юккъехь кӀайн чоьш гучудийлла. Халла хаалуш хьаьвзинера нийса букъ а. ЦӀенкъа даржийнчу истангаш тӀехь, когаш кӀел а боххуш, настарш тӀе хиъна иза. Зинданна чу тутмакх санна. Корта белшаш чу а оьзна, ши бӀаьрг хьаббина, ойлане ваьлла.

— Мохьумад-ТӀахӀир ал-Карахи чуккхайкха.

МуртӀазекъ араваьлла цхьа-ши минот ялале, пхьаьрса кӀел лаьцна тептар а, кера лаьцна кхийра шекъадуттург а йолуш, неӀарх чоьхьавелира куьцечу дегӀара цуьнан секретарь. Карахера Мохьмад-ТӀахӀир. Шега аларе а ца хьоьжуш, коран серлоне охьа а хиъна, тептаран цӀена агӀо схьа а йиллина, ирбина эрз кера а лаьцна, имаме хьаьжира иза.

— ТӀаьххьара хӀун яздина ахь? — хаьттира имама.

— КилитӀхоший, Кибит-Махьмассий хьан хазна талор.

— Дешал.

Мохьмад-ТӀахӀира, масех агӀо юханехьа а хаьрцина, тептар хьалалецира.

«...Нохчичоь оьрсаша дӀалаьцча, Гунибе воьду имам а, цуьнан доьзал а, накъостий а къа ца хеташ талабора наха. ТӀамний, та-

дорашний юккъехула шайна некъ буьллуш Ругж, Гувала лаьмнашкахьа дIагIертара уьш. Байттамалан хазна а, имаман шен мулк йохьуш йогIу ковра а тIаьхьа яра. Цуьнца вара хазанча Хаджияв ал-Урути.

...Цурибехь кхо де-буьйса даькккхира хазанчас а, цуьнан бIаьхоша а. Цхьана буьйсанна Хаджиявс а, цуьнца болчу бIаьхоша, наибаша Дибир ал-Анди, Исбахай ал-Чиркави, кхечара а сацам бира Дениел-бек волчу Ириб-ГIопе баха. Шайн накъосташца цаьрна бара Каралялан наиб Курбанил-Махьмуд ал-Бацади а, Хьаьжи Дибир ал-Карахи кIант Хаджияв а. И хиъначу Карахан кхаа юьртарчу мунепакъаша, Бизав тогIерчу хьуьнхахь дуьхьал а бовлла, хазна талийра.

...Цурибе бахана цигахь кхо де-буьйса даькккхира цара шаьш хIун дер ца хууш. И хиъначу Дениел-бека ша волчу Карахе бийхира уьш. Карахе кхаьчча, Куруш юьртахь севцира. ХIорш тIебиссинчу хIусамдас, юьртан къедас Шемалан уггар дика жайнеш дIадехира цуьнгара...»

— Дала бекхам оьцийла цунах! — мохь белира Шемалан.

«...ТIаккха кхуза веара, хIинца оьрсашкахьа ваьлла церан наиб волу Кибит-Махьмин ваша Моххьумад ал-ТIилитIли. Йисина хазна а, имаман мулк а цо лаххьийна дIаяькккхира, уьш а, Хаджиявн бIаьхой а ТIилитIле дIабигира. Цигахь оьрсийн сардала ахча а, мулк а Кибит-Махьмина а, Муртад-Iелина а дитира, ткъа бIаьхой шен салтийх дIатуьйхира. Хазанча Хаджияв ал-Урути набахте воьллира...»

Шемалан кийрара узам белира. Юкъахваьлла Мохьмад-ТIахIир дIахьаьжира. Масех минот хьалхе кIайн-мокха имаман хилла юьхь хIинца цIарах йогура.

— КхидIа!

«...Дениел-султан, герзаца, хIоъ-молханца Ирыб-ГIап оьрсашна дIа а елла, ша инарла волчу Тандубе вахара...»

— Тоййта! — имама тоьхначу маьхьаро декийра пенаца лаьтта бIостии чарий, горга шунний.

Имаман дегI шовкъе дегийра, тIаккха ши бIаьрг Мохьмад-ТIахIирна тIе а богIабелла, ангалин болуш санна, хIоьттинчохь хьаьжира. «Ванах, цамгар ян йоллу-те хIокхунна», — аьлла кхеравелира Мохьмад-ТIахIир. Ца хуучара иза Iала воьду а олуш, наггахь хьежар йогIура имамана. Мохьмад-ТIахIира вахана кIуьйрра доьттина шийла хи делира цунна кхийрачу зоки чохь.

Кху тIаьхьарчу деношкахь галдуьйлучу гIуллакхаша цкъацкъа карахьохуш, тIаккха гIайгIане эгош, дийнахь-бусий мосаззе а кийрам хуьлура имаман юьхьа тIехь. Мохьмад-ТIахIира шега кхайкхинчу хих жима ши-кхо къурд а бина, мекхийх куьг хьаькхира имама.

— Шен нохчийн наибах лаьцна айхьа яздинарг дешал, — омра дира цо, жимма ойла еш а Iийна.

Мохьмад-ТIахIира агIонаш юханехьа хаьрцира.

«...Имам, шеца дукха эскарш долуш, ГIази-ГIумукан наибана гIоьнна вахча, гаурийн начальник, неIалт хилла граф,[1] дукха эскарца, хIоъ-молханца, имаман доьзал болчу ДаьргIа вахара. Майрачу ШоIипан а, аьккхойн наибан Уллубин а виллаеташна юккъехула, Кучулук агIонгахьара схьавогIура иза.

Оцу хенахь цIе йоккхуш майра шайх Мирза ал-Дилими Аухан наиб Уллуби волчу вахара. Куьйга корта а лаьцна, гIийла Iаш карийра цунна иза. Шен доьзал хьаьнца буьтур цахааро де дохийнера цуьнан.

ТIаккха ШоIип ал-ЦIонтIари волчу вахара шейх Мирза ал-Дилими. ТIамна кечвелла иза, чукхоссадала тебначу лоьмах тера карийра цунна.

«— ХIун хьал ду хьоьгахь?» — хьаьттира шайх Мирзас.

«— МостагIчунна букъ ца гайта, тIом бан дуй биъна ву со».

«— Эскар муха ду хьан?»

«— Хила ма-деззара».

ШоIипа омра дира Шемалан доьзал къайллах Iаьнда бига аьлла. ТIаккха даьргIой гулбина, цаьрга элира:

«Суна чохь са а долуш ДаьргIана герга богIур бац оьрсий!»

Граббена некъ гойтучу гIумкийн эло Хасин Мусас ал-Яхсави элира инарле:

«— Кху Нохчичоьнан хьаьннашкахь дехарш тIемалой-лоьмаш ма ду. Ма гIо цига, салтийн духар царна, декъий — жIаьлешна, берзалошна дала».

Графа ла ца дуьйгIира. Иза ца вешира Мусас дуьйцучух. Хьалхарий, шолгIий де дIадахара цхьа а хийцам боцуш. Эскар хьовха, атталла, герз карахь стаг а ца кхетара дуьхьал.

«— ХIара ду хьан лоьмийн летар, хьан турпалийн дуьхьало?» — хьаьттира инарлас Iоттаре.

«— Кханналц собарде ахь», — жоп лора Мусас.

КхоалгIачу дийнахь тIом болабелира. БелгIатаний, гIоьрдалний юккъехь бевдира салтий. Хи доцчу меттиге лаьхкина, ШоIипа гобира царна. Диттийн ковстигаш юуура салташа.

...ТIаьхьа, ша кIелхьараваьлча, Граббес хабар дайитира ШоIипе:

«— Хьуьнах дечиге вахана цхьа-ши салти айхьа вийна бохуш, кура ма вийла».

ШоIипа, ца вешаш, жоп дахьийтира инарлина:

«— Баккъал, и гIуллакх хуьлуш со вацара хьуна цигахь. Бакъ ду-дац хаац, чIимашка даханчу тхан божабераша хьуьнахь тIенисбелча, салташна йиттина бохуш, цхьа хабар хезна суна. Иза салташка хьаьттича хьуна дика хуур ду».

— Баккъал, лом дара ШоIип ал-ЦIонтари, — куьйга корта а

1 Граф — инарла Граббе.

лаьцна, ши бIаьрг хьаббира Шемала. — Оцу деношкахь, хьесап дина ца валлал, дукха салтий байира цо.

ДУБРОВИН: 1842 шарахь инарла Граббес Нохчмахка йина экспедици чекхъелира, цигахь цуьнан 66 эпсар, 1719 салти а воьш...

* * *

— Кхин хIумма дуй цигахь?

— Инарла Воронцов вохорах лаьцна цхьа кIеззиг ду.

— Дешал.

«— Оьрсий ДегIастанхула хьаьвзина ДаьргIа богIийла хиъначу имама омра дира, шен йийсарехь болу оьрсийн эпсарш байа, аьлла. Уьш байа а байина, ДаьргIан чIожа чу кхийсира. ТIаккха Шемал Алмахале вахара. Цигахь оьрсий хих а, Ханчи а лаьмнашкахьа гIерташ буйла хиъна иза Iаьнда вахара, ткъа Iаьндой, зиллой цунна дуьхьал гIевттира.

— Ямарт жIаьлеш! Шозза тешнабехк бин цара... Деша ахь.

«— Оьрсий Iаьнда баьхкича, Шемал цигара дIавелира. Дукхахдолу цуьнан эскарш а дIасадаьржинера. Кхерабелла бIаьхой уьдура, некъ ца лоьхуш, хи а, берд а тергал ца деш. Шен ницкъ ма-кхоччу уьш совцо гIиртира имам, амма уьш совцо ницкъ бацара дуьненахь. Иттех накъостаца висина имам Нохчичу вахара».

— Иза шозлагIа дара, гIо эшна со Нохчичу иккхича. Деша ахь.

«— Нохчий болчу кхаьчча, имамана уьш ша гаре сатуьйсуш, шех хьаьгна Iаш карийра. Шемала царна къорIан тIехь дуй биира, церан бертаза оьрсашца машар ца бан. Иштта дуй биира наибаша а...»

Мохьмад-ТIахIир, шен тептар ваьшта а тоьхна, имаме хьажира.

— Хьо хIунда сецца?

— Кхин хIумма а дац цунах.

Имам цецвелира.

— Ой, сан оьмарехь хиллачу угпар боккхачу тIамах, сийлахьчу толамах кхин яздина хIумма а дац?

— Дац, имам. Хьуна ямарт хиллачу кхаа Iаьндочун хьан омрица наиба Рамадана ал-Iаьнди кортош а даьхна, хьокхаш тIе уьш дохкар бен.

— ХIунда дац?

— Ахь нохчийн наибийн а, эскарийн а гIуллакххех лаьцна язде ма аьллера соьга.

Шемалан юьхь цIеххьана цIийелира.

— Амма соьгахь ду цунах лаьцна Хьаьжа-Iелас яздинарг. Деша вурба дуй?

Имама корта таIийра. Тептара юккъера схьаэцна кехат бIаьргаш хьалха лецира Мохьмад-ТIахIира.

ХЬАЬЖА-IЕЛА: Къорткомандующи волу сардал шен эскаршца Внезапни гIопера ДегIастанан лаьмнашка волавелча, цига вахана шен наибаш гулбина, Шемала цаьрга элира:

« — Кху Кавказан махкахь болу-боцу ницкъ вовшахтоьхна, вайна тIе вогIуш ву и инарла. Я вай хIаллакдан, я муьтIахь дина кIелсовцо. ДIахоуьйту шуьга, оьрсашца машар бахьара аьлла сайна тIе веанчун ас са доккхург хилар, цуьнан муцIар, юца Iуьргаш дохуш, бахтарца дIатоьгург хилар. Лаххара таIзар — ткъе пхиъ гIаж!

И дешнаш дуйнаца чIагIдира Шемала. Амма оьрсаша Iанчемир лам дIалаьцча кхеравелла Шемал, цуьнан наибаш шаьш хIун дийр ду ца хууш бисира (Кхузахь къайллах имаме бIаьрг тоьхначу Мохьмад-ТIахIирна Шемалан хьаьжа юккъехь гулбелла шад гира). Цо Iаьнда юрт ягийра, тIаккха оьрсийн дошлой тхуна тIелетира. Шемалан эскарш, дуьхьал топ ца кхуссуш, дIасадаьржира».

Шемал, бIаьргаш хьаббина, цхьана минотана шен ойланашца оцу деношка вухавахара. Цунна цкъа а дицлац и де. Ша шен нанна гIожмаш еттийтина де.

...Шемала шен омра дуйнца чIагIдина хиларна, цхьа а ца ваьхьира имаме машаран хьокъехь, я вухавала аьлла, дош ала. Амма цуьнан накъостий а бара мекара. Цара Шемалан нана Баху-Меседа яхийтира шен кIантана тIе...

— Имам! Сан кIант! Нахана кIордийна цIий Iенор. Адам кIаддина хIокху тIамо. ТIегIертачу керстанан ницкъ алсам бу вайчул. Машарна нах бахийта инарлина тIе...

Нене шен къамел чекх ца даккхийтира Шемала.

— Ткъе пхиъ гIаж тоха цунна!

Виллина дIа йоккха шаьлта а керахь, цунна уллохь хьуьлу чаьлтача воьхна хьаьвзира. Имаман омрица наибашна а, Iеламчашна а, ханашна а, бекашна а таIзарш дан дезнера чаьлтачан. Амма имаман нанна гIожмаш тохар... Хьанна хаьа, ша аьллачунна сарале иза дохковалахь? Я цо иза нахана моттаргIина динехь а?

— Сиха кхочушде сан омра! Ца дахь, хьайна кхетар ю хьуна! — човхийра иза имама.

Чаьлтачо шен гIоьнчин гIоьнца охьайиллира Баху-Меседа.

— Имам! Ше-мал! Сан кIант! Хьайн нанна бан къинхетам бац хьан! — мохь эхара Баху-Меседан, амма Шемал, бIаьргнегIар ца тухуш, хьоьжура чаьлтачийн балхе.

— Вай аллахI! —мохь белира ненан дуьххьар гIаж тоьхча. Шемала шен месала цкъоцкъамаш хабийра, хьаьж тIе шад хIоьттира.

— Вай аллахI!

Нанна мел кхеттачу гIажца, дегIе ов хьодура кIентан.

— Вай аллахI!

— Сацийта! — хьалаиккхира имам. — Йисина ткъе шиъ суна тоха!

— Имам! — кхин тIе а цецвелира чаьлтача.

— Сан бакъо яц омра дуxaдаккха. Нанна йогIу гIожмаш ас сайна тIе лоцу!

Шена тIера чоий, гIовталлий дIа а даькккхина, букъа тIера коч хьала а тесна, бертал охьавижира имам.

Чаьлтачо гIаж яй туьйхира.

— ЧIоггIа тоха!

Амма чаьлтачо меллаша тухура. Хьала а иккхина, цунна тIеиирзира имам.

— Хьайн декхар доггах кхочуш хIунда ца до ахь? Иштта меллаша туху ахь нахана а? Схьало гIаж!

Кхеравеллачу чаьлтачо гIаж дIакховдийра имаме.

— Охьавижа, со санна!

Чаьлтача, букъ берзана а баькккхина, бертал охьавижира. Гезо куьйга, шен ницкъ ма-ббу ластийна гIаж тоьхна, цуьнан берстина, шуьйрачу букъа тIе цIен арс хIоттийра имама.

— Иштта тоха. Ахь хьалха тоьхна шиъ хьесапе а яц.

Иттех минот ялале имаман букъа тIехь цIен даI хIоьттира...

Имама ши бIаьрг биллира.

— Сан бехк бацара Воронцовна ДегIастанахь дуьхьало цаяр. Цуьнан Пассек-инарлас масех топ кхоьссича наиб Хьаьж-Мурд ал-Хунзахи ведда лаьмнашкахь къайлавелира. Ас хIун дийр дара?

Шена маслаIат лоьхуш, Мохьмад-ТIахIире хьаьжира Шемал.

— Ахьа дан дезарг дира, имам. Хьаьжа-Iелас яздо: «Ши де даьлча нохчийн наибашкарий, Iеламчашкарий кехат кхечира Шемале: «Оха а, тхан зударша а цхьана дуйнаш биъна, имам, хьан дуьхьа тхешан синош дIадала». ТIаккха Шемал нохчашца цхьана цераш хьаннашкахь къайлавелира. Масех де даьлча Нохчамехкан хьаннашкахь тIом хилира. Цул тIаьхьа, хьалха вир ца хиллачу доьхочун масех говр, кера лаьца гIаж йоцуш леллачун шортта герз, гIедуха исхарин чоьэш хилира. Наибаша а, халкъо а, къаьсттина зударшца цхьаьна тIом бечу нохчаша, дохийна, талийра оьрсийн эскарш».

— ХIаъ, иза тIом бара, бакъболу тIом! — имаман бIаьргаш самадевлира. — Цуьнга кхочуш тIом ца хилира хьалха а, тIаьхьа а. Оцу тIамехь вуьйжира майра Эльдар ал-Ведана, Сухаиб ал-Эрсени. Амма оцу Хьаьжа-Iелас майра яздо сох лаьцна. Кхин хIун яздина цо?

— ДIадаханчу шеран гурахь жумадул-аввал баттахь Шела улло а, кху шеран бIаьстенан юьххьехь оьрсаша ДаьргIа-Ведана дIалаьцча, Эрсана улло нохчийн наибаш, Iеламчаш гулбина,

хьо дӀа ма тасахьара бохуш цаьрга ахь дехарш дар а яздина.

— Нохчийн наибех лаьцна хӀума аьллий?

— Юсуф-Хьаьжех ал-Алди лаьцна цхьа кӀеззиг. Иза сайна схьаяздайтина ас.

— Хьоьца дуй иза?

— Ду. Пурба дуй деша?

Шемала корта таӀийра. Юха а шен тептар кегийна, оцу юккъера лехна схьаэцна кехат бӀаьргашна хьалха лецира Мохьмад-ТӀахӀира.

ХЬАЬЖА-ӀЕЛА: 1257 шарахь (1840) Шемалан дехарица Нохчичухула схьа Египтера инженер Юсуп-Гаджи Юсуф-заде-оглы веара. ХӀетталц ДегӀастанахь цхьанне дуьйцу а ца хезна Ӏилманаш хаара цунна. Цунна дика хаара дерриге а Ӏилманаш, къаьсттина тӀеман стагана чӀогӀа оьшуш йолу математикий, архитектурий. Цуьнан инзаре даккхий хаарш гинчу Шемала суна омра дира цуьнца деша. Гаджи-Юсуфа суна Ӏамийра шена хуу Ӏилманаш. ТӀаккха Гаджи-Юсуфа хьехарца шен эскарш низаме далийра (регулярни эскаршка), уьш бӀенашка, иттанашка а доькъуш, хӀора юкъараллин коьрте наиб а хӀоттош. Гаджи-Юсуфа гӀаьпнаш, чӀагӀонаш югӀура, урхаллин а, тӀеман а гӀуллакхаш тӀехь массо агӀор Шемална гӀо дан гӀертара. Шен гӀуллакхаш и бахьанехь тоделлийла хуучу Шемала, чӀогӀа лоруш, сий дора Юсупан. Амма Шемал Юсупан чӀогӀачу Ӏаткъамна кӀел гинчу наибаша иза сийсазван волийра... Туркойн маттахь яздина Хонкара дохьуьйту кехаташ Юсуп-Хьаьжа воцчунна деша ца хаара. Цунах пайдаийцира наибаша. Цара Шемале мотт бира, оцу кехаташ тӀехь яздинарг Юсупа уггар хьалха оьрсашка дӀакхачош ду, аьлла. Шемал тийшира церан меттанийх. Шена цо оццул дукха пайде гӀуллакхаш диннашехь, цуьнан бахам дӀа а боккхуш, ламанхоша Сибрех олучу Тиндехь йолчу Ахиа юьрта вахийтира иза Шемала. Массара цуьнгахьа гӀо дохуш, дехарш дешшехь, схьа ца хоьцуш кхаа шарахь латтийра иза цигахь. ТӀаккха 1855 шарахь Иребехула, Чахкархула ведда Грозне веана иза, цул тӀаьхьа бархӀ бутт баьлча цигахь кхелхира...»

* * *

Сапарчин Юсуп-Хьаьжа, я Хьаьжа-Юсуф ал-Алди хьахавелча шена шех эхь хетта юхь цӀийелира имаман. Дала шех къинхетам бина шена тӀе хьажийначу оцу нохчочун пусар дан ца хиира цунна. Дуьххьара и шиъ вовшахкхетча Юсуп-Хьаьжас дийцира цунна шен леламах лаьцна.

... Тоъал токхе вехачу Алдарчу Сапарчина жима Юсуп а вуьтуш кхелхира цуьнан зуда. Сапарча къеналлехьа лестинчу хенахь хиллера цаьршиннен и кӀант. Езачу зудчух ваьллаччу цо чӀагӀо йира кхин зуда ца яло а, цкъа Макка а вахана, хьаьжийн цӀенна тӀе хӀот-

га. Цига воьдуш кIант цIахь вита ца лиира дена. Дуьненан ерриге а майро бархI шо кхаьчначу кIантана тIе ма йирзинера цуьнан. Маккари вухавирзина Уьстамала кхаьчча, цIеххьана кхеттачу цамгарх кхелхира къена Сапарча. Ткъа жима Юсуп хийрачу махкахь цхьа вигира. ДIаккхоьссина цициг санна, масех дийнахь лийлира иза гIаланин урамашкахула волавелла. Буьйса йоьллачохь охьавуьжуш, хилча юуш, ца хилча меца. Эххар а туркойн цхьана пашас шена дIахочуш гIуллакх дан вигира.

Майра а, дика тIемалой бу бохуш цIе яханчу нохчийх а, хIуманна иэс долуш а хIара вуйла хиъначу туркочо деша велира Юсуп. Хьанна хаьа хIун Iалашо яра оцу туркойн инарлин. Доцца аьлча, Юсупа Уьстамалахь тIеман-инженерни школа чекхъяьккхира. Къона волуш цIе яхара цуьнан говза инженер ву бохуш.

Оьрсийн а, туркойн а Кавказана тIехула дов доладелча, ламанхой Россина дуьхьал гIевттича, Юсуп-Хьаьжа кхуза хьажийра туркойн эскарийн генералитета.ХIара ламанхой оьрсашна дуьхьал кIамбан а, церан ойла туркошкахьа яккха а, ламанхойн баьччанашна туркойн пачхьалкхана пайдехьа хьехамаш бан а. Доцца аьлча, кхузахь туркойн политика кхочушъярехьа гIуллакх дан дезара цо. Оцу гIуллакхана цуьнга кхочуш стаг вацара туркойн эскарехь. Оьрсашна уггар дера дуьхьало ечу, цигарчу уггар доккхачу нохчийн къомах вара иза, муьлххачу агIор а ламанхошна хьехар дала хуур долуш. КхозлагIа-делахь, цунна шен ненан нохчийниг боцург, и санна шера кхин а шийтта мотт хаьара.

Ша миччахула лелахь а, мел гIуллакх тоделча а, доьхна де деьлча а, цкъа а, цхьана минотана а дагара ца болура цунна генара даймохк. Йиллина дIа дагахь лаьттара алдахойн хьаннаш, нохчийн миска хIусамаш, майра яххьаш. Мацах цкъа хIара жима волуш дас шена вийцинчу шайн юьртахочух шайх Мансурах дийцна хаамаш а гулбора. Цунах доза доцуш дозалла а дора цо. Мацца а цкъа даймахка а вирзина шен маршонехьа къуьйсучу шен къомана гIо дан, шен дерриге хаарш а, ницкъ а, дахар а цунна дIадала салаьттара цуьнан.

Эххар а ша дукха сатийсинарг кхочушдан аьтто нисбелира: Нохчичоь гIаьттича, Шемал цуьнан коьрте хIоьттича, туркошца дуьххьар дийцарш дан эдагийн махка баьхкинчу Шемалан векалшна даймахка веара иза.

ХIетахь Юсуп-Хьаьжас и дуьйцуш мосаззе а бIаьргийх хиш даьхкира Шемална. Кхо шо хьалха инарла Граббес ламалтана вигна шен Жамалда дагавогIура цунна. Иза а ма виггера бархI шо долуш. Хьанна хаьа, и Юсуп-Хьаьжа санна, иза а лела хир вукх ша винчу лаьмпашка, дега-нене, йиша-веше сатуьйсуш. Юсуп-Хьаьжи-м сагатдан да-нана а, гергара йиша-ваша а ца хиллера. Иза-м бусалбанашна юккъехь ма вара. Ткъа Жамалда вара керстанийн кеpахь....

Дукха ца Iеш Шемалан аьтто куьг хилла дIахIоьттира Юсуп-

Хьаьжа. Имаман куьйгаллин кIел долчу мехкашна а, халкъашна а Iедал хIотто вуьйлира иза. ХIара мохк масех виллаете бекъна, хIора виллаетан коьрте цхьацца наиб, тIаккха масех наибана тIе коьрта наиб — мудар а хIоттийра. ХIетталц масех дийнахь, кIирнах гулдан дезара эскарш. ХIинца Юсуп-Хьаьжас уьш а нисдира, имама омра динчу сохьтехь кийчча хила. Массо эскар диййкъира эзар, пхи бIе, кхо бIе, бIе, итт-итт а тIемало нисвеш. Майрачарна, тIамехь хьуьнар гайтинчарна яла мидалш а яйтира. Шемалан мехкан карта а хIоттийра. ХIинца Шемала оцу картица болх бора. Уггар коьртаниг — Юсуп-Хьаьжин куьйгаллица хIиттайора тIеман чIагIонаш, гIаьпнаш. Царах яра гIараевлла Салтара, Гергебилера, Чохара, Веданара гIаьпнаш...

Доцца аьлча, баьржина, дIасакхиссина лаьттачу имаман мехкан ницкъийх онда буй бина, иза оьрсашна дуьхьал берзийра Юсуп-Хьаьжас. Иза оцу заманан кIорггера коьртехь Iилма а долуш, хьекъале, майра, доьналла долуш стаг вара. Иза Шемалан шолгIа хье, аьтту куьг дара. Цундела имама чIогIа лоьрура Юсуп-Хьаьжа. Амма стагана ца веза шел тоьла стаг. Наибашна ца везара Юсуп-Хьаьжа. Цкъацкъа имаман даг чу а юссура хьагI. Юьхьанца Шемал ца тешара наибашна шена тIе кхоьхьучу харц эладитанех. Теша ца лаьара. Юсуп-Хьаьжа воцуш йиш яцара цуьнан. Амма, дуккха а хин тIадамаш тIедегийча тIулгапа а Iуьрг долу, олуш ду-кх. И эладитанаш дукха шена тIекхехьа доьлча, цкъа хьалха даг чу шеко йоьссира имамана, тIаккха царах тийшира иза. Эххара а Юсуп-Хьаьжа лаьцна чувоьллира Шемала.

Юсуп-Хьаьжичух тера кхоллам болуш кхин цхьа нохчийн наиб а вара Шемалан — Бота ал-Харачи. Шемална ца дезачу харачойн тайпанах волу Бота ворхI-бархI шо кхаьчна бер долуш, Ярмол инарлас берриг бахархошца Дади-Юрт хIаллакьеш, чов хилла Iуьллуш карийна салташа вигнера. Майра а, хьекъале а волчу Ботих воккха хилча паччахьан вешин уггар дукхавеза эпсар хилира. Цунна цхьана хьалдолчу элан йоI яло ойла хиллачу паччахьан вашас керста дине верзар дийхира цуьнга. Амма Ботас сацам болуш дуьхьало йира керста дине верзарна. ТIаккха паччахьан веше цо дехар дира ша эскарехь гIуллакх дан Кавказе вахийтахьара, аьлла. Паччахьан вашас кхочушдира цуьнан дехар. Винчу лаьмнашка кхаьчча, дукха хан ялале, ведда Шемалехьа велира иза. Оьрсийниг боцург кхин а европахойн кхоъ мотт а хууш, оьрсийн Iедал, тIеман говзалла а евзаш волу и майра, хьекъале эпсар Шемал Нохчичу веанчу оцу хьалхарчу итт шарахь имаман аьтту куьг хилла лаьттира. ТIаккха, Хьаьжа-Мурд санна, ведда оьрсашкахьа велира. Хьаьжа-Мурд Шемалан нукерша вийра, ткъа Ботас оьрсийн паччахьана гIуллакх дира. Юсуп-Хьаьжас коьрталла ца лоьхура. Цо ца къуьйсура Шемалца. Цунна лакхе ца езара. Юсуп-Хьаьжин ши меттиг бара имамах ведда хьошалгIа эккха: оьрсий

а, туркой а. Амма Шемална хаара, Юсуп-Хьаьжин ямарт дог доцийла. Иза цкъа а Хонкара вухавоьрзур воцийла. Ша дукха хьегначу даймахках юха а къаста цуьнгахь ницкъ боцийла. Нагахь ша оьрсашкахьа валахь а, Шемална дуьхьал гIуллакх дийр дацара цо.

* * *

Ши бIаьрг цIенкъа а боьгIна, меллаша суьлхьанаш хьийзадора имама. ТIаккха, цIеххьана уьш совца а дина, Мохьмад-ТIахIире вистхилира иза:

— Дешахьа, Мохьмад-ТIахIир, оцу Шела уллохь а, Эрсанахь а ас дина къамел муха яздина Хьаьжа-Iелас?

ХЬАЬЖА-IЕЛА: 1855 шеран гуьйренан хьалхарчу баттахь нохчийн берриге а наибашка шайн эскаршца Шела улло гулло аьлла омра дира Шемала. Цига гулло аьлла омра дира цо Нохчийчоьнан а, ДегIастанан а Iеламчашкий, цIе йоккхуш лоьручу нахей. Шемала элира нохчашка: «Ма кхера оьрсийх! Ахульгохь порхI стагаца кIелхьарваьлла, ведда шуна тIе веанчу сох шун гIоьнца нуьцкъала имам хилла! Ма мотталаш шаьш дIа а тийсина со лам чу гIур ву! ХIан-хIа, со кхузахь, шун лаьтта тIехь лийр ву! Шул майра а, хьуьнаре а халкъ дац! Собаре хила, ма кхера! Оьрсаша хьесап ца дадаллал дукха ахча дойу, дукха салти хIалакбо шун мохк дIа а лаьцна, шу салтдаха, шун зударийх меташхнаш бан гIерташ. Цара герз дIадоккхур ду шуьгара, атталла урс а дуьтур дац. Шун берриг къонахий Сибрех а бахийтина, бисанчийх муьжгий бийр бу. ТIаккха хуур ду шуна, шайх хIун хуьлу. ТIаккха дохко а девлла, шайн пIелгийх цергаш туьйсур ю аш, амма иза тIаьхьа хир ду!»

Доьшучуьра а сецца, имаме хьаьжира Мохьмад-ТIахIир. Цуьнан ши бIаьрг хьаббина бара, балдаша, хала хаалуш, шабарш дора, «ЛаилахIа-иллаллахI, лаилахIа-иллаллахI...» Ткъа имам ша шен ойланца Шела уллохь вара.

* * *

1858 шеран 16 июлехь Шела улло гулбира цо нохчийн наибаш а, Iеламнах а. Итт де хьалха Шуьйта а гулбинера цо уьш. Йохийна, ягийна, ерзина яьхначу хьаннаш юккъехь, шуьйрачу арахь гина дIахIиттина лаьттара нохчийн эскарш. Имамана тIевеанчу нохчийн коьртачу наиба шелахойн ТIелхига, кхуза муьлха наибаш бийхкина а, цаьрца мел бIаьхой бу а дийцира цунна доцца. Шемала бIаьрг туьйхира бIаьхошка. Дукха а тIемашкахь зийначу, хIокху Шемалх дуьненахь а цIе яхана турпалхо винчу нохчийн хьалхалерчу майрачу гвардех бисина цхьа кана тIемалой. Царна хьалха лаьттара цIарна а цIе яхана шелахойн ТIелхаг, шотойн Ботукь а, гихкхойн Сайдулла, мичкхойн СоIду, Эски а, бенойн

БойсгIар, аьккхойн ГIойтамар, гендаргенойн Iиса, кхин болу гIарабевлла наибаш а.

Шемална дика евзина нохчийн амалш. ЦIий сиха адамаш ду. Тоьпан молха санна, цIе лата кийча. ТIаьхьалонан ойла ца еш шайна дагадеанарг до. ТIаккха дохкобовлу. Хилларг хилла даьлча, иза юха нислур доццучу хенахь. Цо кхайкхича схьагулбелла уьш. Цуьнан муьлха а омра кхочушдан кийча бу оцу сахь техь. Амма цхьана пайда боццучу бахьаница дIасабаха а тарло. Хьо тхан имам вац, оха хьо къобал ца во, хьайн ДегIастана дIагIо, тхо тхаьш летар ду мостагIех.

ХIаъа, Шемална дика евза церан сонта майралла а, декъазалла а, сихалла а. Цундела иза цаьрца даима ларлуш хуьлу.

Шемалх цхьа кIеззиг ледарло яьлча, даррехь боьлу уьш цунах. Къаьсттина иза дог кIеда хийтира царна масех шо хьалха Миччкха йисттехь, гуьржийн эластунех хийцина шен кIант Жамалдиша шена тIе валийча, сила долчу халкъана хьалха иза мара а воьллина, бIаьрхиш Iено воьлча. Ван а хIунда вогIу хIара цуьна дуьхьал? КIант шена тIе цIа кхаччалц сатоха собар хIунда дац хIокхуьнан?

Мел гIуллакх галдаьллехь а, Шемална дагадеара нохчашна тIехь вела. ТIехула тIе, хIорш шаьш а мел доьхна гIуллакх тIедарах шайн забарш юьтий ма ца Iа.

— ЛадогIал, майра нохчий! — мохь туьйхира цо.

Аре дIалаьцна долчу эскаро тап аьлла ладуьйгIира.

— Шен зудчух ца кхоьруг хьалхаваьлла!

Цхьа а меттах ца хьайра. Шемал шозлагIа а кхайкхира.

— Ас омра до шуьга, шен зудчух ца кхоьрург юкъара схьавала!

Массеран а кортош охьадахара. КхозлагIа а мохь туьйхира имама:

— Майра нохчий! ДегIастанахь вохийна, сан сайн махкахошна со дIатесна витча, аш хьалаайбира со, Нохчичоьнан а, ДегIастанан а имам вира сох. Кху тIаьхьарчу ткъа шарахь шух гIортор йина Iийна со. Лоьмаш санна, майрачу, цIоькъалоьмаш санна, кадечу, ламанан аьрзонаш санна, курачу шуна юккъехь а вац те шен зудчух ца кхоьруш стаг?

Массара кортош охкийра. ШагатIулгах боьттича санна, тийна Iара уьш дойш тIехь. Векъначу ТIелхиган хьажар а имамана тIехула дIа, Iаьржачу лома тIе догIаделира. Буьрса лом БойсагIар а дIахьаьвзира. Майрачу гиххойн Сайдуллийн ши бIарг а шен хьаргIачу динан лергаш юккъе богIабелира. ХIара масех эзар стаг юьхь Iаьржа хIоьттина воллуш, царна юккъехь мохь белира цхьаьнна:

— Некъ бита суна!

ТIемалоша, дIаса а хилла дитинчу кевнехула дикачу динахь детица кхелинчу герзашца кечвелла цхьа векъана бере веана имамана хьалха схьахIоттира. Дин а, герзаш а дика ду цуьнан, амма тIера барзакъ ду модаша дуьзна, дегI а гуш, эттIа. Чорха

Тlехь шарйича санна, йистош яшаелла цхарбоьлла кхакханан куй. Чуьра когийн пIелгаш ара а къедда неIармачаш.

— Имам, со ца кхоьру-кх сайн зудчух! — курра жоп делира берече.

Коьртера когашка кхаччалц беркъечу беречуьнга бIаьрг а тоьхна, юха а тIемалошна тIевирзира Шемал.

— Нохчий! Со реза ву шуна. Майра нах хилла ца Iеш, хьекъале нах ду шу. Делах а, шайн зударех а кхералаш. Зудчух ца-кхоьрург, хIара майра бено санна, меца, верзана, модаша а вуьзна делар ву шу!

Бенойн БойсагIа́р цецвелира.

— Имам! — вистхилира иза Шемале, — хIара бере бено вуйла стенах хиира хьуна?

— Сан майра лом БойсагIар, иза бено вуйла хаа хала ма дацара. Нохчийн хIора тайпанан шен-шен амалш ю. Беной дозалла делаш нах бу. Цунах хиира суна, хIара майра бере бено вуйла. Амма суо гIалатваьллехь а аьлла, цуьнан когашка хьаьжира со. Хьайн коге а, оцу беречун когашка а хьажал, майра БойсагIар. Нохчичохь лаа ца олу шух когаш баккхий беной!

Забаршца нохчий наибийн, Iеламнехан, тIемалойн дог-ойла а айбина, тIаккха цаьрга и кхайкхам бира Шемала.

* * *

1858 шеран июлехь пхийтта чакхарма еха юкъ дIа а лаьцна хьалхатеIа оьрсийн эскарш шайн тIаьхьхьра ницкъаш тIе а гулбина, гонна юкъахьовзира нохчийн наибаша. Амма инарла Евдокимовн аьтто нисбелира нохчийн гуо хадо. Кхойтта дийнахь-бусий цIам-тем боцуш лаьттира и къиза тIом. КIез-кIезиг латта дIалоьцуш, кхойтта дийнахь-бусий хьалхатийIира салтий.

Цхьа а ницкъ бацара ткъа шеран тIамо дийнахь-бусий йиллина ягош, йоруш, талош лаьттина Нохчичоь ирахь сацо. ХIинца хIара хIара юкъахьарчийна гIишло санна ша-шах херцаюьйлира. Цхьацна маьIиг тIеетталуш. Августехь шотойн къедас Суреп-Моллас нисара ярташ гIовттийра Шемална дуьхьал. Кху Нохчичохь дуьххьара хIара имам кхайкхийна ярташ. Сентябрехь чевнаша верина шотойн къона наиб майра Ботукъа вахара Евдокимовна тIе. Дукха хан ялале оьрсашкахьа бевлира Iуспан Сайдулла а, Жукин Дуба а...

1859 шеран февралехь тIахьий-хьалхий Евдокимовна тIе бахара шелахойн ТIелхаг, веданхойн Эдал, аьккхойн Умалт.

ХьалхатеIачу Евдокимовс ша дIа мел лаьцна юрт аренга кхалхийра.

Дейтта дийнахь турпал дуьхьало йинчул тIаьхьа юьйжира Ведана а.

Шемала юха а гулбира нохчийн тхьамданаш.

ХЬАЬЖА-IЕЛА: Оьрсаша Ведана а, ДаьргIа а дIалаьцча, нохчий шена тIаьхьа совцаре догдохийла йоццушехь, шозлагIа а гулло аьлла, царна омра дира цо. ХIинца уьш Эрсанахь гулбелира. Шемала элира цаьрга: «Нохчий! Шул майра халкъ дац ерриге ДегIастанахь! Динан нур ду шу, бусалбанийн гIортор ю шу! Шу бахьанехь меттахIоьттина кху лаьмнашкахь цкъа доьжна ислам! Аш дукха цIий Iенийна оьрсийн, дуккха а хIонц яьккхина цаьргара, церан цIарна а цIе яхана нах йийсаре лаьцна аш! Шух кхоьруш детталора церан дегнаш! Хаалаш, суо дийна мел ву, со шайн накъост, хьаша вуйла! Ас вайн делах дуй боу шуна, Нохчичохь цхьа дитт ирахь мел ду кхузара чу ца ваха!»

Амма цуьнан хабарх бала пайда боцийла хууш, нохчий шайн цIа дIасабахара. Царах догдиллина Шемал Ичичале вухавирзира.

ТIаккха? ТIаккха... Ведана а, ДаьргIа а йоьжча Учкъоьзна[1] тIе шаьш муьтIахь хилла кIел совцу аьлла, векалш бахийтира чIебарлоша, кIира даьлча — нохчмахкахоша, аьккхоша — шин кIира даьлча. ХIара Шемал Нохчичуьра дIаволуш, еккъа цхьа бенойн ярташ яра оьрсашна, къар ца луш, дуьхьало еш...

— ДIагIо, Моххьумад-ТIахIир. Наибаш а, Iеламчаш а балош диване кхайкха ГIеза-Махьмега.

Цхьа масех минот ялале чу гулбелира наибаш а, Iеламчаш а: ИбраьхIим ал-Черкаси, Хаджи-Насрулла ал-Кабири, Голбац ал-Карати, Хаджияв ал-Карахи, наибаш: Дибир ал-Iаьнди, Дибир ал-Хунзахи, Муртади ал-Ургачи, Осмон ал-Мичики.

ГIеза-Махьмас, цхьаъ бен боцу пхьарс лаьцна, чувалийра майралла цIе яхана наиб БойсагIар ал-Бени. Ах гуо беш Шемална дуьхьал бирзина хевшинчу наибашний, Iеламчашний юккъе дIа а хIоьттина, шен туьра тIе тевжира иза. Моьнаша аьхначу цуьнан озачу юьхьа тIехь, седа санна лепа цхьаъ бен боцу Iаьржа бIаьрг чуьрчу нахана тIехула а кхерстина, имамана тIе богIабелира. Буьрса юьхь кIез-кIезиг екхаяла юьйлира, балдаш кIоршаме делакъежира. Цунах бIаьрг буьзна цуьнга хьоьжуш Iечу ГIеза-Махьмина хиира, иза имамана дуьхьал цхьаъ тIехтоха воллийла. Иштта ГIеза-Махьме хьаьжира БойсагIар, стохка иза лаца дас хIара Бена хьажийча а.

БойсагIар юьхьанца тата доцуш вела вуьйлира, тIаккха кIез-кIезиг хецалуш кIажвахара. ОьгIазваханчу имаман дуькъа цкъо цкъамаш ирахдахара, хьажа юккъе шад гулбелира.

— Хьо стенах воккхаве, сан майра лом БойсагIар? — хаьттира цо аз айдеш. — Кхечарна дагадеъча а могуьйту доцург ахь лелорах гечдеш, ас вон Iамийна хьо. Амма хаалахь, собаран а ю хьуна цхьа йист!

Баьллачу бIаьргах хи доладаллалц вийлина БойсагIар, дог Iаьбна, эххар сецира.

[1] Учкъоьз — (гIум.)граф Евдокимовх олуш хилла ламароша

— Со-м хIун дара вийча а, витича а!—элира цо хаьлла, охьа а хуьуш. — Цхьа куьг, цхьа ност, цхьа бIаьрг боцу гуьйриг. Амма коргош даха дезарш кхебира ахь тIе куьг хьоьккхуш, хьоьстуш. Со стенах воьлу хоьтту ахь? ХIокху хьан махкахоша эккхийна хьо, тIе а лаьцна, хьох имам вина, ткъа шарахь гехь лелийра оха! Ткъа шарахь хьуна тешаме гIуллакх дира оха. Ткъа шарахь цхьа а нохчийн наиб а, Iеламча а хьайн диване ца хаийра ахь. Цара-лахь уггар гIийлачу санний, Iусмананний дуьххьара кхаж бели-кх кху чу охьахаа. Тамашийна болх бац хIара? Ва-хьа-хьа-хьа! Ва-хьа-хьа-хьа!

— Тойита забарш, БойсагIар! — човхийра иза имама.

— Ва-хьа-хьа-хьа!

Чохь болчийн дегIе зуз хьодуьйтуш, воьлура БойсагIар. Царна хьалхара имама цуьнан сий дойла. Хаьара цуьнан кIант ГIеза-Махьма шена хьалха суждана воьдуш кху лаьмнашкахь и цхьа стаг бен нахилар а. Амма шайн имаман буьрса амал а евзара.

— Я-аллахI, ма яккхий ю-кх хьан къайленаш! — саца ца туьгура карзахе БойсагIар. — Iилманца, хьекъалца цIе яхана Юсуп-Хьаьжа, Сулима, Атаби! Майралла цIе яхана ШоIип, ТIелхаг, Эска, ГIойтамар, Ботукъа, СаIдулла, Дуба! ХIара сурт гича ма бIаьргаш хье тIе бевр бара шун!

Шемална хаьара БойсагIаран юхахьара амал. Иза кхеро а, къарилли а ницкъ бацара дуьненахь. Шена дуьхьало мел йин, дарлуш, карзахвийлара иза. Цундела, ала Iаддавитира цо иза.

— Мичхьа бу, тхо неIаре а ца дуьтуш, ахь хьайца диване хийшийна хьан тешаме хьехамчаш? — имаман дага тIе туьха туьйсура цо. — ХIай? Мичхьа ву хьан бIаьргаш боцу Кер-Моххьумад? Хьан стунда Джемалдин? Iаьмарха, Дибир-Хьаьжа, Метлик Муртаз Iела? Яхьъя-Хьаьжа? Ахь чета боьхкина лелийна наибаш Кибит-Махьма, Дениел-бек, Албаз-Дибир?

— Шун нохчийн наибашна тIаьххье гауршна мералелха бахана-кх! — Iоттар йира собар кхачийначу имама.

— Тхан наибаш, тIера гаурийн цIий дакъаделаза тарраш а, шелдалаза топ-тапча а керахь бахана йийсаре, — моха еара БойсагIарна. — КхидIа дуьхьало ян ницкъ а ца тоьъна. Царех шиммо, Дубас, СаIдуллас, бен шайн герз хьуна дуьхьал ца дерзийна. Ткъа тхайнаш дIа а тоьттуш, айхьа сий деш лелийнчу дегIастанхойн наибаша хьайна йина ямартло ган а гой хьуна? Хьох бевдда ца Iа уьш! Гауршкахьа бевлла ца Iа уьш! Оцу делан мостагIашна тIо деш бу боху. Хьо шайн ДегIастанан махка тIе ваьллачу шолгIачу дийнахь хьан хазна а тали цара. Шех чим хиллачул тIаьхьий бен тхан цхьа а юрт кIел ца сецна гауршна. Оха цхьа буй а латта дIа ца делла тхешан, гаурийн цIийца хьандина бен. Ткъа кхузахь массо юрт цхьа топ а ца кхуссуш, зурманаш лоькхуш, цIагарчий лестош, меттанаш даьхна, хьесталуш гаурашна хьалха хIуьтту!

* * *

Нохчичохь ша даькkхинчу ткъа шарахь Шемална сих-сиха да гадогIура мацах цкъа Бенахь шен а, Юнусан а хилла къамел.

Боккъал а, цхьана агIор буьрса къам дара иза. Дала тIамна, халонаш, баланаш лан кхоьллича санна. Цара йоI-бIаьрг санна ларйора и шайн цхьа а низам доцу маршо. Вовшашлахь а, ара хьарчу мостагIех. Церан халкъан дерриг иллеш а дара майралла, доьналла, оьздангалла, тIеман хьуьнарш хестош. Леткъамаш беш цхьа а илли ца хезнера цунна. Оцу тIаьхьарчу ткъа шарахь хадда за паччахьан эскаршна дуьхьал леташ а бара уьш, хIокхуьнан Iедална муьтIахь хилла совца ца лууш, цунна дуьхьалонаш а йора, вовшашца ца тарлуш даима вовшашлахь девнаш а дора.

ИНАРЛА КАРЦЕВ: Новкъа ду ДегIастанахь а, Теркан областан Малхбузей, Малхбалей шиний отделехь вайн урхалла чIагIдечу хьелех цхьа а нохчий бехачу юккъерчу отделехь цахилар. Кхузахь дерриг а вайна дуьхьал дирзина: оцу халкъан амал а, юкъараллин дIахIоттам а, Iер-дахар а, Iаламан хьелаш а. Нохчаша вайца бинчу бехачу тIамо цуьрриг а ца хийцина церан амал. Вайн эскарийн толаршний, Шемалан деспотин Iедалний юккъехь бисинчу нохчаша вайх ларбала а, Шемалан Iедал дIа-кхосса а шиний агIор бекъа ницкъ боцуш, шайн герз а, мекарло а цкъа вайна, тIаккха Шемална, юха шайн вовшашлахь леташ, текхна хIара тIаьххьара а ткъа шо. Оцу шиний агIора юха вовшашлахь боцчу барто а хIаллакбина церан оьздангаллех болу кхетам а, вовшийн лерам а. Кхерам-м хьовха, Iожалла а дош ца хета царна. Кхерамах а, Iожаллех а боьллачу царна, оцу шина а бIаьргашна чу хьоьжуш дерг бен дахар ца хета. ХIокху тIаьххьарчу ткъа шарахь нохчийн цхьа а юрт тешна яцара ша тахана йолчохь кхана хир ю бохучух: цхьана агIор вайн эскарша йохайора уьш, вукху агIор — вай герга гIоьртича, Шемала нуьцкъах кхечухьа кхалхайора. Мохк ялтина дика а, токхе а хилар бахьана долуш, хIаллак ца хуьлуш дисина и халкъ, амма адамашка терра дахар бохучух кхетам а, тешам а байна церан. Демократизм уггар лакхарчу тIегIанна тIехь яра церан даима. Сословиш а, тIаьхьенга лун Iедал а хIун ю-м муххале ца хаьара царна, атталла цхьа а тайпа Iедал тIелаца а лаац. Иза-м хьовх, «приказ» боху дош а дац нохчийн маттахь...

Ткъа вукху агIор, кегийчу берийн амалш а яра нохчийн. Нохчо кхерийна сацор ву бохург аьттехьа а дацара. Вуьйр-м ву иза, амма иза кхеро ницкъ бац дуьненахь. ХIилланаш, мекарлонаш, ямартло, тешнабехк а бац. Массарна а схьадиллина ду цуьнан дог. МостагIчунна а, доттагIчунна а. Безамна а, цабезамна а. Ткъа шарахь тIехь Iедал латто доккха хьекъал а, собар а, мекарло а, цаьрца цхьаьна майралла а, юкъ-кара ондда буй а безара. И амалш дала еллера Шемална. БIешерашкахь шайн ханийн Iедалх

н, церан лаамах боьллачу дегIастанхошца Iедалан мотт буьйцура Шемала, ткъа нохчашца масех мотт бийца дийзира.

Уггар хьалха цо хестадора оцу къоман дIадахнарг — цо арахьарчу мостагIашна дуьхьал къийсамехь гайтина турпала хьуьнарш, майралла а, доьналла а. Масална балабора къоман турпалхой. Цуьнца нисбеш хастабора цхьацца наибаш, могIара бIаьхой а. Хала киртиг тIехIоьттинчу муьрехь кхайкхам бора, «шул майра кьам хIокху лаьмнашкахь дац, кхузахь бусалба динан гIортор, цуьнан серло яржош нур ду шу» олий. Шех Нохчичоьнан а, ДегIастанан а имам винарг шу ду а олура сих-сиха. ДегIастанахьчул кIеда а латтадора Нохчичохь шен Iедал. Паччахьан а, шариIатан низамаш кIез-кIезиг цара талхорах гечдора. Мудираш, наибаш а царна беззарш хIиттабора. ХIетте а цкъа а уьш реза ца хуьлура. Цкъацкъа, нохчо наиб дIа а ваккхий, дегIастанхо хIоттаве шайна олий карзахбовлура, тIаккха жимма хан яьлча, шайна дегIастанхо наиб хIунда хIоттийна олий карзахбовлура.

Шемала доккхачу собарца ловра нохчийн аьрха, къармазе амалш. Хаара, цара дIатесча ша цхьалха вуьйсийла, тIаккха шен омар еха хир йоцийла. ТIе, иза даима тешара, гуттар а ницкъ эшна кIел биссалц, нохчий гауршна къарбелла, цаьрца машар бина кIел совцур боцийла а, цара цкъа а шена ямартло, тешнабехк бийриг цахилар а.

Нохчий тешара цунах. Уьш цунах тешаран а, цунна муьтIахь хиларан а бахьанаш масех дара. Шемалан доза доцу хьекъал, майралла, доьналла а. Амма коьрта бахьана кхечахьа доллура: имаман бусалбаналла а, цуьнан коьртера кIорга Iилма.

Оцу тIахьарчу бIе шарахь чергазийн, гIебартойн элашний, оьрсийн паччахьаний дуьхьал хаддаза тIемаш беш хиллачу нохчийн цкъа мукъа хан ца хиллера шайн къоман синкхачин гIайгIа бан. Цхьа яккхийчу ярташкахь бен хьуьжарш яцара, цигахь хьоьхуш болу молланаш а Iилманна кIорге йолуш бацара. Iаьрбийн маттахь яздан а, деша ма Iемманехь, герз кара а оьций, шайн маршо ларъян дIахIуьттура божабераш. Наггахь жимстаг ДегIастана а вогIий лаккхара дешар Iамадора. Оцу агIор нохчийн тIаьхьадисар дIадаккха Iалашо йолуш, нохчийн массо юьртахь хьуьжарш а схкина, царна хьеха ДегIастанара молланаш балийра Шемала. Амма тIеман хьелашкахь оцу тIехь кхиамаш кIезиг хуьлура. Биллина дIа тIом. Мосазза а ягоза, кхалхоза цхьа а юрт яцара. Бертахь герз кара эца а, шайн ярташ, шайн мохк, маршо а ларъян дезара кегийрхойн.

Масех Iеламча а дера вара церан. КIорггера Iилма долуш. Сулейман-молла, Атаби, СоIаду а. Сулейман молла вара, тIемало вацара. Важа шиъ моллел тIех тIемало вара. Цул сов уьш нохчий бара. Ткъа нохчашна ца лаьара шайн стаг гу тIе лакха ваккха. Шемал саннарг вара царна оьшург. Хьекъале, майра, Iелам а, кхечу къомах а волуш. Цо ша эла, я эмир кхайкхийнехь, цара

шо а далале Нохчичуьра эккхор вара иза. Имам паччахь, эмир, эла а вац. Имам Делан баьчча ву. Шемал царна гергахь шайх эвлаяъ вара. Цунна муьтӀахь хилархь эхь-м муххале а дац, мелхо а Далла гергахь сийлахь ду. Ткъа Шемална хаара бусалба дин, шариӀат кхайкхо, хьехамаш бан, уьш хасто, забар ян а, доцца аьлча, церан дегнашна тӀе некъ лаха а, каро а, ша ларийта а, уьш лера а.

Церан хьекъале, майра, оьзда нах гу тӀе лакха баха а гӀиртира иза. Шел лакха ца бохуш, шега нис ца беш, шена кхераме хир боццучул. Амма цунах гӀуллакх ца хилира. Нохчаша шаьш охьатосура цо айинарг. Берриг нохчийн наибаш бара майра тӀемалой. ЦӀонтаройн ШоӀип-Молла а, Шелахойн ТӀелхаг а, аькхойн ГӀойтамар а Дала тӀамна кхоьллина нах бара. ШоӀипана а, ТӀелхигна а эшам бохург хӀун ю ца хаьара. Царшиммо хийлазза йиттира шайн бӀона уьттазза, ткъозза алсам долчу, коьртехь цӀе яххана говза инарлаш болчу гаурийн эскаршна. Цаьршимма коьртаца, хьекъалца, говзаллийца бора тӀом, ткъа бисинчу нохчийн наибаша — куьйгашца, майраллица.

Нохчаша шаьш вийра ШоӀип-Молла, Удди-Молла. Бакъ ду дац хаац. хӀинцца, кхузахь хезира Шемална, тӀом чекхбаьллачул тӀаьхьа кхелхинчу ТӀелхиган дакъа цуьнан мостагӀаша кошара схьа а даьккхина, цуьнан доьзалан цӀийнан неӀаре кхоьссина хилла бохуш.

Халкъо къобал ца вина шайх Мансур Нохчичуьра дӀа а ваханa кхечу къаьмнийн маршо ларъеш ялх шарахь турпала къийсам латтийна, цигахь йийсаре а лаьцна, хӀокху гаурийн набахтехь велла. Лаьмнашкахь а, царна генахь а гӀараваьлла хилла Бийболат а цамгаро лаьцна заьӀап хиллачу хенахь цуьнан чӀирхочо, гӀумкийн эло вийна. ШоӀип-Молла, Удди-Молла, Домбай. Уьш а бай ина. Ткъа Шемална ца бевзарш, цӀе йоккхуш гӀарабовла ца кхиъна мел хӀаллакьхилла хир бу. Нохчаша дола а ца дина. Ма нуьцкъала, ма сийлахь халкъ хир дара иза, шен майрачу, оьздачу, хьекъалечу къонахийн сий дан а, лера а, ларбан а хаахьара...

* * *

Наибаш, Іеламчаш а арабевлча цо ойла йора БойсагӀара тӀаьххьара а аьллачу дешнийн. Боккъал а, хӀора дийнахь тоба лахлуш Гунибе-м гӀур бара уш, тӀаккха? Я гӀазотехь бала беза уьш, я гаурийн йийсаре баха беза. ХӀун дийр ду-те цуьнан накъосташа?

ХӀаъа, цо ша а, цуьнан Іеламчаша а хьехамаш а, кхайкхамаш а бора нахе, гаурех летта валар гӀазот ду, гӀазотехь велларг цхьа а тайпа барт-хаттам боцуш ялсамане гӀур ву, иза далла гергахь даржана лаккхахь хир ву, бохуш. Ткъа керстанах кхеравелла вухаваьлларг, дуьхьало ца еш цхьа ког а латта царна дӀаделларг, це-

ран Іедална муьтІахь хилла кІелсецнарг дуьненахь а, эхартахь а декъаза хир ву, иза итт эзар, бІе эзар шерашкахь жоьжахатин цІергахь вогур ву бохуш.

Масане стаг вийна оцу хьехамаша, оцу кхайкхамаша. Іожална кІелхьаравала аьтту боллушехь. Къона а, къена а бІаьхой, зударий а.

Шемала ойла йора. Ванах, оцу шаьш дуьйцучух а тешна гІазотехь белла Іеламчаш дукха буй-те, бохуш. Шемал дуй баа а ваьхьар волуш иштаниг цхьа ГІеза-Молла а бен вац. Цуьнан машар бацара керстанца. Цо кхочушдора ша дуьйцург. Цуьнан дешан шалхо яцара. Иза майра стаг вара. Цо шен са дІаделира халкъан а, бусалба динан а маршонан дуьхьа. Ткъа цунах, Шемалх, хІун хир ду-те? Майра а ву иза, лом санна. Хьекъал а ду цуьнгахь, хІорд санна. Собар а ду, лам санна. Ткъеясна чевнаш муо бу цуьнан дегІа тІехь. Кхоъ чов тІамехь хилла цунна: Гимрахь дуьххьара а, луьра а шиъ, Ахульгохь яй цхьаъ. ГІубшас Чобаьккханарехь шийтта чов йина, важа йиъ а цхьана сонтачу шина нохчочун карах хилла.

Доза доцуш майра стаг ву иза. Іожална хьалха хІоттарх цкъа а бІаьрнегІар тоьхна а дац. Амма Шемалниг сонта, бІаьрзе майралла яц. Цуьнан майраллина уллохь хІорд санна кІорга хьекъал ду. Цундела, ша мел яккхийчу халонашна тІе нисваларх, цо цкъа а Іожалла ца лехна. Майралла гайтархьама эрна вала а ца гІиртина. ТІамехь а, кхечахьа а муьлхха хало тІехІоьттича дийна кІелхьаравала некъ лехна. Шен хьекъалций, туьрций. Іожалла дерриг карахь ма ю. Иза леха а, тІееха а ца еза. Ша тоьхначу минотехь цкъа дІаоьцур ду ша кхоьллина са. ХІетталц иза лардан деза стаго. КІелхьаравала некъ, ницкъ, аьтто а болуш, гІазот доккху аьлла гаурийн цамзанашна тІе, тарраашна кІел, тоьпашна дуьхьал а иккхина эрна ца валарх даккхалур ду гІазот. МостагІех леташ, цкъа хІаллакбеш. КІелхьаравала некъ, ницкъ, аьтту ца хилча валийр ша ду. Оцу тІаьхьарчу ткъа шарахь герз карахь леташ тІамехь дакъа ца лаьцна Шемала. Цунна шен декхар хаьара. Шен декхар — шайн маршонехьа, бусалба динехьа гІевттинчу халкъана тІехь хьекъале куьйгалла дар хетара цунна. Иштта бара халкъан лаам а.

ЗИССЕРМАН: Шемал цкъа а ца къаьстара тІеман говзаллица. Кавказан ламанхойн хьелашкахь дика вовшахтохархо а, администратор а вара иза. Ткъа тІом бийраш цуьнан тоьлла наибаш бара. ШоІип, Ахьвердил-Махьма, Хьаьжа-Мурд а.

ТІаьхьа тІеккхийтира Юсуп-Хьаьжа ал-Алди, ТІелхаг ал-Шали, Бота ал-Харачи, Эски СоІаду ал-Мичикхи, ГІойтамар, Оьлаби ал-Аухи, БойсагІар ал-Бени, Іиса ал-Гендергени, Атаби, Ботукъа ал-Шатои, Сабдулла ал-Гехи, Кибит-Махьма ал-Карахи, Дениял-бек ал-Элису, Дибир ал-Хунзахи, Дибир ал-Анди...

Шемал — накъшабендин тІерикъатан вели, халкъан баьчча

вара. Адамаш доггах тешара иза дала ницкъ белла эвлаяъ хилархь. ГӀалат вала а, галвала йиш йоцуш. Амма Шемална шена цкъа а ца дицлора ша могӀара адам, ламаро а хилар. Далла хьалха а, халкъана хьалха а шен декхарш, жоьпалла а хаьара.

ХӀинца Гунибе сихвелла иза. Кхин дӀа шен имамаллин оьмар йоцийла а хаьа.

КхиндӀа хиндерг дела воцчунна ца хаьа...

IV

Гунибехь эла Барятинскийна хьалха хӀоьттира имам Шемал.

— Сардал, — элира цо эле. — Ас хьайга ла ца догӀарна гечделахь суна. Со миска ламаро ву, бусалба динан дуьхьа ткъе итт шарахь тӀом бина. ХӀинца халкъо а дӀатесна со, наибаш а дӀасабевдда. Со а къанвелла. Кхузткъе кхоъ шо ду сан. Може хьажчахьтера дац? Цуьнца ма лара сан шераш. ХӀара-м гӀина диллина яй. Гой хьуна бухара кӀайн чоьш? Ткъа хӀинца ас декъалво хьо Дагестанна тӀехь олалла хӀотторна. Даггара лаьа ламанхошна тӀехь Iедал латтош паччахьан кхиамаш хуьлийла а. Сайн доьзалца, гергарчу нахаца, Ахь тхьаш Макка дӀадохуьйтург хиларх теша со...

— Ас хьем боцуш государь императорна тӀе дӀахьажор ву хьо, — жоп делира эло. — Хоьца хир ву сан лакхарчу эпсарийх цхьаъ. Ткъа хӀинца цкъа сан йийсархо ву хьо. Полковника Лазаревс лагерехь дӀатарвийр ву хьо а, хьан доьзал а.

Боккхачу тӀулга тӀе хиъна Iен эла Барятинский, къамел чекхдаьллийла хоуьйтуш, хьалагӀаьттира.

Дог дуьйхира имаман. ХӀара хьалхара цхьанакхетар цунна цамоьттучу тайпана шийла а, доца а хилира. Амма Шемал реза цахилча ца волу. Юханехьа некъ дӀакъевлинера.

КхиндӀа шен гӀуллакхаш бакъалгахьа дерза доьлча санна хийтира Шемална. ХӀара Шура-ГӀала кхаьчча, инарла-лейтенанта барона Врангела шен тарантас елира цунна. Ткъа ша хаза гӀиллакхе вара. Чир-Юьрта кхачча, кхузахь графа Ностица чӀогӀа цецваьккхира иза. Кхаа кога тӀе хӀоттийна цхьа яьшка хӀоккхунна дуьхьал а ерзийна, ша сурт доккху бохуш. Керста наха иштта сурт доккху бохург-м хезнера Шемална. Иштта даьккхина сурт а гинера. Амма шена хьалха лаьттачу оцу яьшкано и доккхур ду бохучух ца тешаш, дагахь воьлура.

Оьрза-ГӀалахь Барятинскера керла совгӀат кхечира цунна — цӀена, басарийн хьожа а йогӀуш, карета.

Винчу лаьмнашна гена мел волура, дог Iийжара цуьнан. Амма хаддаза хуьлчу цхьанакхетарша а, керлачу тамашаша а хан ца юьтура шен кхолламан ойла ян. Цуьнан къоначу зудчун ШуIанатан вашас, эрмалойн совдегаро Улухановс Мазлакехь шун хӀоттийра шен невцан сийнна. Георгиевскехь, Екатеринодарехь эпсарийн зударша масех концерт гайтира цунна.

Кхузахь паччахьера омра кхечира йийсар дIавалаве, аьлла.
Оцу деношкахь Чугуевхь тIеман яккхий маневраш вовшахтоьхнера императора Александра II. Цунна чIогIа лаьара, ткъе пхеа шарахь шайна дуьхьало йинчу къеначу ламарочунна Россин ницкъ гайта.

Боккъал, онда ницкъ бара кхуза оьзнарг. ГIашсалт, драгунаш, гусараш, артиллери, обозаш. Малхехь лепа болат а, ез а. ХIора эскаран шен-шен герз, ша тайпа басахь дой. Итт эзарш салтий, эпсарш, инарлаш.

Дикачу дина а хаийна, Шемал шена улло ваькххина лелавора императора. Сих-сиха бIаьрг туху цо шен йийсаре. Амма Шемалан юьхьа тIехь хаалац дагахь дерг. Ткъа шина декъе декъаделлачу эскарша вовшашна «тIом» бо. Буьххьехь ира цхьамзанаш долу тоьпаш хьалха а лаьцна, нийсачу могIанашца дуьхь-дуьхьал оьху гIашсалтийн эскарш. Юьхьанца боларехь, тIаккха чехка. Яккхий тоьпаш гIергIа. МаьI-маьIнера схьа «ура» хеза. ХIаваэхь лепа дерзана даьхна тарраш. Дерриге а цхьа хаза, цхьа а тайпа бохар, хьовр-зIовр доцуш, амма буьрса, кхераме.

— Муха хета хьуна тхан эскарш? — хьаттира цуьнга Александра II.

Шемала сихха жоп ца делира, иза шен кийчча доллушехь...

— Сийлахь государ, сайна хеттарг ала ас, я — хьуна товрриг?

— Хьайна хетарг ала, Шемал.

— Суна хаац, малхбузехьарчу паччахьашца ахь тIом муха бо. Цундела хала ду хьан эскарийн мах хадо. Амма суна дуьхьал леттачу хьан инарлаша шайн эскаршка иштта тIемаш байтинехь, со хIинца а лам чохь хир вара. Эскар доккха, герз дика ду хьан. ХIумма сан бIаьхой санна, кера еъ-еънарг тIеюйхина а бац. Бакъду, хьан пурбанца цхьаъ эр дара ас. Эскар доккха, герз ира хилар а пайда бац, бIаьхой лата хууш а, инарлаш куьйгалла деш ца хилча. И дIо яккхий тоьпашна гергахьо дойш тIе хуьйшу, гой хьуна? Яккхий тоьпашна оццул уллохь тIе ховша мега ткъа? Доцца аьлча, сийлахь государ, хIара хьан эскарш Нохчичохь а хилча, царна дуьхьал бевлларш нохчийн наибаш а хилча, и дошлой тохара белла Iохкуш хир бара.

— Нийса а, майра а Iоттар ю! — Шемалан белшах куьг туьйхира императора.

Амма шен дагахь цуьрриг реза вацара цунна.

* * *

Къилбседехьа мехкан кIорге мел вуьйли хаалора Шемална шен а, ламанан халкъийн а гIорасизалла. Бутт кхочуш боллура уьш Кавказера схьабевлла. ХIор дийнахь, сарралц бохург санна, некъ бора цара, станцешкахь сих-сиха говраш а хуьйцуш. Доза доцу шера аренаш. Яккхий шахьарш. Токхе мохк. Харьковхь дуьх-

хьара гира цунна оцу мехкан олаллахойн Iер-бахам. Губернатор волчохь хьошалгIахь а хилира. ГIараваьллачу йийсархочун сийна бал хIоттийра цо а. Баккъал аьлча, Шемална хIинцале а кIордийнера дIа мел кхаьчначохь шена хIитто шун, цхьана инзаре тамашийначу эккхане санна, шега хьийса оьху и дворянаш, чиновникаш, церан зударий. Чомахь садаIа а, дегI могаш ца хилча, охьавижа а ца вуьтура. ХIара юкъавуьгучу гонна юккъехь дукха ца хуьлура гIиллакхе берш. ХIокхеран божарийн а, зударийн а аматашка, духаршка хьуьйсуш, ша тайпачу матте ла а доьгIуш, вовшашца лохха къамелаш деш, буьйлура, Шемал а, накъостий а шайн ницкъ ма кхоччу гIиллакхе хила гIертара иштачу адамашца. Амма цкъа собар кхачийра Шемалан.

Харьковехь цирке хьажа вигира иза. Тамашийна хIуманаш а дуккха дара кхузахь, амма дегIастанхойн майрачу пелхьонашка дукха хьежна хIара цецваккхал хIума дацара. КIадвелла, гIелвелла, хIара гIуллакх кIордийна а волчу Шемала бага гIаттийра, дуьхьал куьг а ца лоцуш.

Уллохь хиъна Iачу цхьана къеначу инарло, вела а велла, Шемале корта а тосуш, талмаже цхьаъ-м элира.

— Цо хIун боху? — хьаьттира иза лортIехь гIуллакх доцийла хуучу Шемала.

— Оцу Шемала бага ма йоккха гIеттайо, ша дIакхалла ойла-м яц хир ю цуьнан, боху.

— АлхьамдулиллахI, со бусалба ву, ткъа бусалбано хьакха яац. Шегахьара хьуна кхерам бац, хьайна паргIат Iе боху, ала.

* * *

Москвахь дукха ца латтийра Шемал. Цунна шена а лаьара тIаьххьара а ша саца везачу дIакхача. Цуьнан накъостий а гIелбеллера. Махкаллаш а дора. Къаьсттина хала бара и беха некъ зударшна — цуьнан шина зудчунна ШуIанатаний, Заидатаний, шина йоIана Нафисатаний, Фатиматаний, несаршна Къариматаний, Аминатаний. Бенахь винчу Махьмуд-Шафис цамгарш лехьайора. Накъосташа денна хоьттура Петербухе дIа маца кхочу, бохуш. Шемална шена ца хаьара. Цо а дора и хеттарш. Даим цунна цхьа жоп лора.

— Петербург гена ю хIинца а. Москва кхаьчча сиха дIакхочур ду. Цигара дIа цIерпоштаца гIур ду вай.

Оцу цIерпоштах лаьцна а хезнера Шемална. Южуш сту, говр, бугIа а йоцуш, чкъургашна тIехь цIенош аьчган некъашна тIехула хехкало, бохуш. Шаьш вагонашна тIедовлале ламарой лерриа хьийсира паравозе. Дечиг чу а туьйсуш ягош йоккха эчиган пеш а, кхехкаш хи а, схьатуьйсуш Iаь а, кIур а. Дисинарг дерриге а царна къайле яра.

ЦIерпошт дIайолаелча къамелаш, къийсамаш болабелира ламарошна юккъехь. ХIораммо а шена хет-хетарг дуьйцура. Цхьаболчара бохура иза шайтIанийн болх бу, вукхара — жинийн болх бу.

ХIокхаьрца вогIучу полковника Богусловскийс, церан къийсамаш дIатийча, хаьттира:

— ТIаккха, Шемал, цецваьллий хьо тхан аьчган некъах?

— Дера ваьлла. ХIоккхул йоккхачу, хьолечу, нуьцкъалчу паччхьалкхан хIара цхьаъ бен некъ бацарх...

Петарбурган юкъараллин лакхенаша сий деш тIеийцира гIараваьлла йийсархо а, цуьнан некъахой а. Иза шайн цIа хьошалгIа кхойкхура паччахьана уллорчу наха. Исбаьхьчу гIалин хаза а, тамашийна а меттигаш гайтира. Нева тIехь лаьттачу цIенчу «Штандарт» пароходе а хьажийтира, цига императора вигира иза шеца. Кхузарчу мосуьйттазза тIе-кIел йинчу гIаланашка, яккхийчу килсашка, шуьйрачу, нийсачу урамашка, хьесап ца дадаллал дукхачу адамашка хьаьжча шайн ламанан къаьмнаш пийланна уллохь зингатий хеталора цунна. Цуьнан ДегIастанахь латта шен кIезгалла дешин меха дара. Латта хиллане а ца хиларна, дуьйшдерзош доцуш ярташ а дукха яра церан. Ткъа хIара оьрсийн мохк ма бу, дезар эца стаг воцуш эрна Iуьллуш. Цкъа а нох а ганза. Дийнахь сарралц некъ барх юрт ца гуш денош дукха даьхкира царна. ХIара хьошалгIа вуьгучу элийх цхьаьннан доларчу бахамах ерриг ДегIаста хьовха, цуьнца цхьаьна Нохчичоь а эцалур ира. ХIунда гIертара хIара паччахь оцу къечу лаьмнашка?

ШолгIа, Шемал цецвийлара оццул нуьцкъалчу паччахьана масийтта шарахь ламарой къар ца баларх а, уьш цунна дуьхьал лабарх а. И дуьхьало ян царна аьтто бийриг ламанан хьелаш а, хийрачу олалле цабезам а хилийтина ца Iара Шемал. Ламанхошна тIехь куьйгалла дан ша ца хиллехь, и дуьхьало оццул гена ериг цахиларх тешара иза.

И ойланаш къаьсттина цуьнан коьртехь гIуьттура тховса санна дуккха а адамаш юккъе нисвелча. Тховса «Пери» цIе йолчу балете хьажа валийнера иза. Театран уьйтIахь хIара карета тIера охьавоьссича, полковник Богусловский мел гIертарх, наха дIавахa ца вуьтура Шемал. Хьесан погонашца, накхош дуьззина орденаш оьхкина, дегIа тIе оьзна духарш дуьйхинчу элдара эпсарша, инарлаша, саьхьаш санна, лекха Iаьржа шляпанаш коьртахь, Iаьржа фраканашца штатски наха а, пхьаьрсаш, ах накхош дерзина а даьхна, еха кучумашца зударша а, мехкарша а юкъахьерчавора иза. Нехан керара а даьлла дедда дитта буьххье хиъначу олхазаран санна, сапаргIат делира цуьнан, шена къастийнчу ложи чу а кхаьчна, охьахиъча.

Лакхахь а, лахахь а, дуьхьал хевшина а, хIиттина а Iечу дешица, дарица духаделлачу адамашка бIаьрг а бетташ, юха а ойланашка велира Шемал. Шен кхолламах хиндерг цахааро тIаьхьтIаьхьа садоура цуьнан. Барятинскийна тIевогIуш цунна дош ма

— Хаац, Шемал. Цуьнан воккхаллин государ императоран ла аме хьаьжна хир ду цу тӀехь хьан гӀуллакх.

Шемала доккха садаьккхира.

— Ахьа стенан ойла йо, Шемал?

— Нохчо, шайх Мансур дагавеанера суна-м.

— Муха?

— Сийлахь государ цунах диннарг сох а дан воллу-те аьлла.

— Цунах хилларг хаьа ткъа хьуна?

— Дуьйцу хезна. Иштта, со санна, цкъа Петарбухе, хӀетахь шун паччахь хиллачу зудчунна тӀе а валийна, хӀорда юккъерчу цхьана гӀайри тӀерачу набахтехь и вийна бохуш хезна суна.

— Вийна вац, иштта, делан Ӏожаллех кхелхина иза цигахь, — маслаӀат дан гӀоьртира Богусловский.

Шемала гӀайгӀане корта ластийра.

— Хьанна хаьа иза. ДӀовш малийна вен а вийна, шен Ӏожаллех велла аьлчхьана дӀа ма долу. Гена махкара валийна и нохчо а, хӀинца со суьйли а мухха велча а хьанна бала хир бара, тхан чӀир екха мила вер вара? Тхо муьлш ду кхузахь? — Шемала, шен кетарх баьккхина масех чо хьала а лаьцна, хӀуп аьлла байира. — Иза ду-кх тхо!

— Оцу тӀехь бакъ вац хьо, Шемал, — дуьхьало йира Богусловскийс. — Цуьнан воккхаллех государ императорх хьо цатешар хетало-кх иза.

Ша аьлларг кӀаддан гӀоьртира Шемал:

— Дала Ӏалашвойла со государ императорх воніг дагатасарх. Мелхо а, иза Ӏаламат дика ву соьца. Цо сан до дола уггар дикачу дас шен дикачу кӀентан а дийр дац. Мичара! Оццул дукха ваьхча сан ІаьІна мулк пхийтта эзар соьман бен яцара, ткъа государ императора суна шарахь ло оццул ахча. Кху деношкахь суна харжашна пхи эзар сом алсамдаьккхина. Цо динчу хӀор гӀуллакхо цхьана агӀор хьостий дог дохдо сан, вукху агӀор иза шаьлта хуьлий дагахь чекх а долу.

«Муьлха лоь-те бакъ? — ойла йора Руновскийс. — Хьаьжмурда дийцарехь, еккъачу цхьана Веданахь пхийтта эзар сом дара хӀокхуьнан. Ткъа шен кӀанта ГӀеза-Махьмас тешалла до, Дениел-бек волчохь дӀадиллина Шемалан цхьа миллион дато сом дара бохуш»

Шемал бехкала ваханийла хиъначу Руновскийс къамел кхечу агӀор хьовзийра.

— Оцу шайх Мансурах лаьцна Ӏахь хӀун эр дара, Шемал?

Шемала жимма ойла йира.

— Гой хьуна, капитан, шена гина воцчу стагах дерг ала хӀала ду. Со дуьнена вала бархӀ-исс шо хьалха лаьцна иза. Амма и гинарш, цунна улло бевлла лелларш гина суна. Ванах, хӀара ДегӀаста а, Нохчичоь а сайна тӀеерзо гӀерташ ас ма дукха къахьийгира, ткъа оцу къорӀанан элп деша а ца хуучу нохчийн жаӀуьнна

тIаьхьа нохчийн хьовх, шайн элашца гIумкий, чергазий, суьйлий, гIебартой, эдагий, ногIий ма атта хIиттира, и хIун ду хаьий шуна, аьлла ас хьаттича, баккхийчу наха жоп лора суна: «Мансур Iеламча вацара, амма иза санна маттана шера, хабарна говза, куьце стаг кхин хила йиш яц. Цуьнан майралла, хьекъал, инзаре хаза куц, меттан говзалла, шен дешан да хилар — и дара адам цунна тIедерзийнарг...» ХIетахь шун паччахьо юьхьанца чIогIа сий деш тIеэцна хиллера иза. ТIаккха, вигна набахте кхоьссина. Ши-кхо шо далале оцу чохь къиза велла. Цундела сайна а изза хиларна со кхерарх бехк ма биллалаш.

Шемал, юха доккха са а даьккхина, букъа тIехьа ши куьг диллина, хьалха дIаволавелира. Цуьнан букъ кху тIаьххьарчу деношкахь хаъал хьаьвзича санна хийтира Богусловскийна.

— Хьо кхера эшац, Шемал, — элира цо Шемале. — Шайх Мансур, хьой цхьаъ ма вац.

Шемал, саца а сецна, Богусловскийна тIевирзира.

— ХIунда?

— Цунах кхета хIумма а хала дац. Шайх Мансур тIаьххьара минот тIехIотталц летта тхох. Ша ламанхоша дIатесча, туркойн гIопе Анапе а вахана, цигахь а. Латар ша ду. Инарла Гудовича гобича, оцу гIопахь шен коьртехь кхабунчукан паша Мустафапаша а, цуьнан кIант Батал-паша а волуш, туркойн Iаламат дукха эскар, яккхий тоьпаш яра. Амма хьалхарчу дийннахьехь кхеравеллачу Мустафа-пашас сацам бинера, дуьхьало ца еш гIап Гудовиче дIа а елла, шен эскарца караваха. Оцу хенахь Анапе нисвеллачу шайх Мансура и ца дайтина Мустафа-паше. Мухха делахь а, иза шен буйна а воьллина, цуьнга еххa дуьхьало яйтира Мансура. Ткъа вейтта эзар тIемалочуьнца шийн паша кера веъча шен буйнара гур охьа ца диллина Мансура. ГIап эккхийта дагахь хаьштиг карахь, молха чохь долчу ларми чухьаьдда воьду иза тIебеттабеллачу салташа схьалаьцьцера.

— Шен нохчий хиллий цуьнца? — хаьттира Шемала, Гунибехь цхьа кIеззигчу нохчашца, оьрсийн гуо а хадийна, Нохчичу вухавирзина БойсагIар дага а веана.

— Кхоъ стаг. ХIинца хаьий хьуна цуьнан императорски йоккхалло Екатеринас иза набахте хIунда кхоьссина? Мансур — ша велла дIаваллалц Россин мостагIа вара, ша эзар шерашкахь вахарх тхоьца машар а хир боцуш. ШолгIа делахь, шайн махкал арахьа цхьанне а ца вевзаш жаIу бен вацара. Ткъа хьо дерриг дуьненна а вевза. Цундела, тхан государ императора а, оха массара а сий до хьан. Тхан государан сийлахь йийсар волу хьо кхера ца оьшу Мансурах хилларг хьайх хиларна.

СапаргIатдаьллачу Шемала, вела а къежна, букъ нисбира.

— ХIетте а, лаац суна кху шун махкахь суо дукха вуьсийла.

— ХIунда?

— Сайн доьзалх кхоьру со.

— ХIунда?

— Кхузахь, керстанашна юккъехь хьебелча, сайн цхьа зуда юха а иза шен хьалхалерчу дине ерзарна. ТIаккха иза сох дIакъаста йоккха юкъ а ца юьсу.

— Шуанат юха керста дине йоьрзур ю аьлла шек-м вац хьо? — зуьйра иза Богусловскийс.

Шемала корта ластийра.

— Хаац, зударийн хIума хийцалуш ду. Iехабеллий бу. Ткъа иза соьца дуьстича хIинца а бер ду...

— Иза керстан дине йирзича кхобур ярий ахь?

Шемала куьг тесира, жоп ца луш.

— Тховса со хьошалгIа кхойкхург мила ву?

— Инарла барон Николай. Вевзий хьуна?

— Нохчичохь дукха ярташ хIаллакйина цо. Кхана новкъа довлуш хилча, дукха хан яйа ца лаьара суна. Вай хьалхxе цIа догIу хIума лeладелахь. Цул сов, пондар локхуш хир буй цигахь? Ишта, тIе нIелгаш тухуш локху бокха пондар?

— Хила там бу.

— ХIета, жимма Iийр ду вай цигахь!

VII

Шемал даймахках къастийна шо а ца даьллера хIетахь, амма оцу йоцачу хенахь иттех шарна къанвеллера имам. Юьхьанца Iедало шен бина гIайгIа а, терго а кIез-кIезиг шеллуш санна хетара Шемална.

Кху Калугехь, хьалхара денош дIадаьлча садаIа а, ойла ян а шорта хан йисира Шемалан. Оцу цхьана баттахь кхузахь хIара ган вогIург веана а, хьошалла дийриг чукхайкхина а ваьлла, хIинца шен кIезигчу гонна юккъехь висира. ХIокхунна керла тIечIагIвина пристав капитан Руновский, хьалхалера полковник Богусловский, ши талмаж.

Руновскийн декхар дара хIора денна Шемалца къамел а деш, имаматан къаьмнийн, цхьацца адамийн амалех, гIиллакхех, Iедалех тIеман гIуллакхех лаьцна цунна хуург схьадийцийтар а, иза дIаяздар а. Доцца аьлча, шен Iедал цигахь чIагIдан правительствона оцу махках, къаьмнех хаамаш оьшура.

Руновскиний, Богусловскиний гIезалойн мотт хаьара Шемалца къамел дан. ХIетте а, церан хеттарш, жоьпаш нийса гочдан хIоттийна ши стаг вара: правительствон цIарах цхьаъ, Шемалан накъостех важий.

ХIинца дукхахйолу хан Кавказах а, цуьнан къаьмнех а, Шемалан Iедалан чолхе йоцчу чархах а, тIеман гIуллакххех а, динах а, Iеламчийх а, наибех а лаьцна къамелаш деш дIайоьдура кхузахь.

— Стенах кхоьру шу? Кавказехь гIаттам хиларний? ХIинца

Кавказ Калугехь ма ю, — шен некха тIе куьйган нанапIелг хьажабора цо, забаре вела а воьлуш. — Цигахь гIаттам хиларна кхерам бац шуна. Нохчичохь цхьа а стаг вац гIаттамна коьрте хIотта хьовх, и хила лууш а. ДегIастанахь веккъа цхьаъ ву сан меттиг дIалаца ларор волуш. Кибит-Махьма. Соьга гIоьртташ ДегIастанахь дош лелачу цуьнан, халкъ гIатто а, цуьнан коьрте хIотта а ницкъ бу. Амма, суна хетарехь, хIокху карахь йолчу хенахь цо иза дийр дац. Шена пайда хир боцу гIуллакх доло сонта вац иза.

ДегIастанан лаьмнашкахь винчу, кху тIаьхьарчу ткъа шарахь нохчийн хьаннашкахь ваьхначу Шемална зинданах тарлора муьлхха а гIала. Гаттий урамаш, тIе-кIел дина цIенош, сесий санна, дела адамаш. Цундела бIаьста а, аьхка а, гурахь а шен сагатделча, гIалел арадовлар доьхура цо Руновскийга. Калугана гондIара меттигаш дукхе-дукха тера яра Нохчичоьнах. Цигахь санна, юькъа, лекха хьаннаш, гунаш, хиш...

Шеца беана жима куз бай тIе а баржийна охьахиира Шемал. Улло охьахиира ГIеза-Махьма а.

— Кху хьаннашка ваьлча, суо Нохчичу кхаьчча санна хета суна, — элира цо бIаьргаш хьабдина. — Оцу юккъера хIинций-хIинций сан майра нохчий схьа а лелхар бу, тIаккха со а эцна лаьмнашка уьш дIа а гIур бу, бохуш, ладоьгIу ас...

— Кхуза-м богIур бац хир бу уьш, амма ткъех дошло цхьана а кхетий Тавраполе, Аштаркхана боьлхий, цигара хIонц йохьуш хIума-м дора цара. Жимма а гергахьа хилча, и хьуна хетарг цара на дер олийла а яцара.

Шемал вист ца хилира. Цунна наб озийна моттаделира кIантана. ХIара шиъ юьстах хIунда ваьлла хаьа Руновский а, талмажаш а улло ца гIерташ дехьо севцира.

— Иттех шо хьаьлха-м дан а тарлора цара иза, — ши бIаьрг ца боьллуш, вистхилира Шемал. — Шаьш сох тешачу хенахь.

— Цара хIинца а вуьтур вацара хьо тесна.

— Хаац.

— Уьш оьзда нах бу. Ямартло, къизалла, кIиллолла — и кхо мал яц оцу халкъан. И шайн оьздангалла даима шайна бале йоту царна. Кхечу къаьмнаша эккхийнарг, гIаддайна веънарг шаьшнахь дIатарво. Атталла йийсаре балийна оьрсийн салтий а шайга нисбой кхобура. Цара доладинарг, церан шуьнахь ваьжнарг юха царна бале волуш меттиг а нислора.

— Вайша санний? — ши бIаьрг биллина, кIанте хьаьжира иза.

ГIеза-Махьмина ца гира ден бIаьргаш чохь йогу цIе. ОьгIаздонна елахь а, хьогIана елахь а, я цабезамна елахь а. Шаьлтанан балта кIел доллу урс схьа а даьккхина, цуьнца гIаж шаръян хIоьттира ГIеза-Махьма.

— Хьуна ас бакъдерг олийла лаахь, вайша а. Суна дицлац сан сарахI шо долуш вешан суьйлаша лелхийна махках даьхна вай нохчийна тIелацар. ХIаъа, ткъа хьан уггар тешаме бу бохучу, хьоь-

ца Нохчичу баьхкинчу накъосташа новкъахь цхьа къурд бан хи ца делира суна. Хьо хьуо вара хIетахь хьайна тешнабехк бинчу нах бекхам иэцна лаарх вуьзна. Нохчаша хьуо хьалаайича, ахь ШоIипе, Джоватхане омра дира...

— Нохчичу богIу дегIастанхой талабе, нагахь уьш Iеламчаш белахь, байа аьлла, — чекхдаьккхира Шемала кIентан дагара.

— Амма хьуо кога ирахIоьттина ваьлча, ахь диццдира иза. ДегIастанхой тала-м муххале а ца байтира ахь, мелхо, вуьшта а лаьттан къоьлла хIоьттинчу нохчийн махка тIе суьлий баха ховшийра. Цига богIу Iеламчаш байа-м муххале а ца байира ахь, мелхо а уьш хьайна улло озийра. БойсагIар бакъ ма лоьра хьоьга. Оцу ткъа шарахь оьрсашца бинчу тIеман дукхах йолу йозалла нохчийн белшаш тIехь лаьттира, уьш бара даима вайшинна тешаме лаьттинарш. ХIетте а царех цхьа а стаг хьайн диване охьа ца хаийтира ахь. Нохчичохь дегIастанхой наибаш хIиттабора ахь, амма цкъа а, цхьа а нохчо ДегIастанахь наиб ца хIоттийра. Ахь даррехь вайчаьргахьа озабезамаш бора. Хьан оцу амало дегабаамаш бойтура цаьрга. Цхьаберш хьох тешамза а бовлура...

— Дукххахьолахь нохчийн шайн бертахь хIиттабора ас цига дегIастанхойн наибаш, дибираш а. Нохчийн наибашна хала дара шайн нохчашна тIехь Iедал латто, нийсо ян. ШариIатехь цара хьукма дича, цаьрга мостагIалла, чIир хьайора бехкечун дерриг а тайпано. Ткъа кхечу къомах волчу наиба, дибирас шайна тIехь динарг дерриг могуьйтура. Хьуна ма моьтта атта дацара оцу къармазечу къомана тIехь Iедал латто.

Шемал, бIаьргаш а хьаббина, ойланца хьомсарчу лаьмнашка вахара. Хоьрцура тIаьххьарчу ткъе пхеа шеран денош. Хьамзат бек дIаваьлча ша ДегIастанан имам кхайкхор. Цигарчу мехкадайша а, царна тIаьхьа хIиттинчу цхьайолчу ярташа шена дуьхьало яр. Нохччийн баьччанийн гIоьнца ша цигахь чIагIвалар. Ахульго. Ведда Нохчичу вар. Цигахь даьккхина ткъа шо а. Оцу ткъа шарахь нохчаша ша айина латтор, церан махкара дIаваьлла, юха ДегIастанан махка тIе ваьллачу кхоалгIачу дийнахь шен махкахоша ша талор, Гуниб...

ХIаъа, бакълоь ГIеза-Махьма. Юьхьанца Шемалан ойла хилира шена ямарт хиллачу дегIастанхойн мехкадайх, царна тIаьхьа хIиттинчу яртех а нохчийн гIоьнца бекхам эца. Ша ДегIастана воьдуш шена ха дан нохчий буьгура цо, ткъа Нохчичохь дIаса воьдуш шена улло дегIастанхой бохура. Амма дукха хан ялале иза кхийтира шен гIалатах. Нагахь маршонехьа къийсаман кхиам хила оцу шина мехкан халкъийн барт а, вовшашка тешам а хила безарх. Даима олаллахойн буйнахь лаьттинчу дегIастанхошна тIехь Iедал латто хала а дацара Шемална. Халанаш а, карзахенаш а нохчий бара. Цкъа а цхьаннен а Iедална кIел латта ца Iемана. Цундела, диллина дIа церан ярташкахь таIзарийн эскарш латто дезара цуьнан.

Шайн маршо ларъян гIерташ, даима тIамехь лаьттинчу нохчийн Iеламнах кIезиг бара. Цундела, нохчийн бераш Iамо Нохчийчу ДегIастанара молланаш балабора цо. Царна юкъахь йоза-дешар даржо а, къоман кхетам лаккхабаккха, шариIат чIагIдан, ни-зам латто, уьш шена муьтIахь бан а Iалашо йолуш.

Майрачу, хьуьнаречу, нуьцкъалчу къонахчух бIаьрг бузара нохчийн, амма стиглах корта хьекхалуш иза велахь а, коьрте а ваьккхий, цунна муьтIахь хуьлий ца совцура. Царна хIоранна а ша оцу стагал лахара а, лаккхара а ца хетара. Шемална карийнера нохчочун дегIан мела пха — дин. Майрачу, хьуьнаречу, хьенаьлечу къонахчуьнга ла ца дугIура цара, амма мелла а дешна волчу Iеламчин дош дала аьлларг дара царна. Кхераме воцург лаккхавоккхура, улло озавора Шемала. Амма адам шена тIаьхьа дига хьекъале а, майра а, хьуьнаре а волу Iеламча генахь латтавора.

Ша Нохчичоьнний, ДегIастанний имам чIагIвелча, цо, кIезиг-кIезиг тоттуш, юьстах теттира Ташу-Хьаьжи ал-Саясани. Ткъа, цхьаммо дийцарехь, оцу хьалхарчу шарахь Ташу-Хьаьжина мара а кхетта, аьлла бохура Шемала: «Сох имам вина шайх Ташу-Хьаьжа, ахь сан бинчу аьттонна дала ял йоцуш вуьтур вац хьо, цо даржехь лакхавоккхур ву хьо...»

Оцу хьалхарчу деа-пхеа шарахь хIаллакьхилира Ташу-Хьаьжа, ШоIип-Молла ал-ЦIонтари, Уди-Молла ал-ГIордали. Царел тIаьхьа Нохчичоьнан гIарабевлла молланаш Сулейман-эфендий, Мохьмад-Эмин Малхбузе Кавказан лаьманхошна юкъахьажийра цо. Сулейман-эфенди, цигара цIа а вирзина, Шемална дуьхьалвелира. Цо халкъе дIакхайкхийра, Шемалан Iедал, цо дIакхоьхьу некъ кьорIаний, шарIаний нийсса дуьхьал бу, ткъа дагахь иза шайне а бусалба вац, бохург. ГIараваьллачу нохчийн моллин, Шемалан юкъаметтиг ийгIича хьалхарниг эца гIоьртира оьрсийн эскаран командовани.

Инарла-лейтенанта Лабинцевс
инарла-адъютанте эла Воронцовга:

«Хьалха ас хьан сийлалле ма-яздарра, вайн аванпостехь тхойшиннан хиллачу дуьххьарлерчу цхьанакхетарехь Сулейман-Эфендис соьга элира, Шемала дIакхоьхьу некъ а, цуьнан Iедал а КъорIаний, шарIанний нийсса дуьхьал ду, цундела шен бакъо яц иза кьобалван а, цунна гIо дан а, шаьшшиннан юкъаметтигаш галъеялла, ша цунах дIакъаста герга ву. Иштта цунна резадацар шега къадийна шен доттагIий болчу Шемалан герггарчу хьехамчаша Джемал-Эддина а, Казикумухски къедас Мохьмада а. Нагахь вайн правительствос шайна Макка дIадаха бакъо лахь, аьтто а бахь, шаьш Шемал дIатосур ву, шарIаний, къорIаний дуьхьал цо дело гIуллакхаш Iорадахарца халкъа юкъахь цуьнан сий а дожор ду. Амма дIабаханчу беттан 22 дийнахь буьйсанна ши сахьт до-

луш тхойшиннан шозлагIа хиллачу цхьанакхетарехь оцу шиннах лаьцна сецна дош ца элира Сулейман-Эфендис. Шена и шиъ ганза дукха хан ю, цаьршиннан дагахь хIинца хIун ду хаац шена, бохура. Шех дерг а шина даггахь дерзийра. Шена-м дера, Макка дIаваха ма лаара, амма цига воьдучу даьлча ша вайгахь вала веза, ткъа иза оцу некъехь шен дан йиш яц. Дийцарехь, Шемала цунна тIе доккхачу жоьпаллин гIуллакх диллина. И чекх ца доккхуш дIавахча, цо а, наха а ша веддарг, кIилло лорур ву бохура. ТIаккха ас хаьттира, хIетталц нохчийх а, Шемалх а лаьцна тхуна къайлах хаамаш лур барий цо. Сулейман-Эфендис иза аьттехьа а ца дитира. Ша цкъа а ца хилла мотт тухуш, я хир а вац. Ша Шемалца ийгIина ваха гIерта Макка, ткъа шен халкъаца, Даймахкаца галваьлла ваха ца гIерта цига, амма хьаьнцца ийгIича а, шен ямарт хила йиш яц, элира цо...»

Амма Сулейман-молла эххар тIаьхьа Шемална дуьхьалвелира.

Мохьмад-Эмин вуха ца вирзира Нохчичу. Эдагийн къаьмнашна коьрте а хIоьттина, Шемал йийсаре вигначул тIаьхьа а цигахь массех баттахь цо кхиамца дуьхьало йира оьрсашна.

Мохьмад-Эмин шена вукхарел кхераме а ца хетара Шемална. Иза чIогIа муьтIахь вара имамана. Цунна тешалла ду, Малхбузе Кавказехь ша дина гIуллакхаш цо Шемалан цIарах дар а, туркойн султана шена яийтина байракх а, мидалш а цо Шемална яхьийтар а.

Шемал вехха Iийра бIаьргаш хьаббина. Цуьнан месала хьаьрса цкъоцкъамаш цкъацкъа дусалора, хьаьжа юккъе шад гуллора, юха цхьа чIогIа лазар тоьхча санна юьхь чIичкъара, гIоддах тIе таIийнчу бIаьргийн негIаршна юккъехула къорам хиш схьаIовдалора.

ГIеза-Махьмин керара гIаж цо цистина чIешалге йирзира. Иза ша а вара ойланийн кIорге вахана.

— Ас цхьа хьехар лур ду хьуна, кIант, — бIаьргаш ца боьллуш, вистхилира Шемал. — Паччахьалла дагна кIедачу, къинхетамечу нехан гIуллакх дац хьуна. Паччахь нийсо еш хила веза. Иза цуьнан декхар ду Далла хьалха. Адам тайп-тайпана амалш йолуш ду. Цхьаболчаьрга хаза ала деза, вуьш човхо беза, важболчийн коьртах куьг хьакха деза, вукхеран кортош даха деза. Нохчийн наибаш, Iеламчаш ас диване хIунда ца битара бах ахь? Шен жа юкъа берзалой хьан хоьцур яра? Хьо-м оха вина стаг вай, бохуш, тIехбеттамаш беш, дош ала вуьтур вацара цара со. Цхьа декъаза кура амалш ю нохчийн а. Церан коьртехь воллушехь, сайна суо когашкахь хетара. Хьайн дагахь изза дацара алал ахь? Дара. Цул сов, стаг шегахьа озанза а ма Iац. Сайна мел тешамза хиллехь а, суна дукхаеза ДегIаста. Вайн суьйлий а. Сайн даймохк а, сайн халкъ а...

* * *

Хьуьнахула кхерсташ лелла вогIу Руновский, Шемална тIе-

чагІвина лор Кричевский, Мохьмад-Шафий, Хаджияв ирзо тІехь гучувелира.

— Дерригенна бехке Шемалан зуда Зейдат яра, — дуьйцура Хаджиявс.

— Цуьнан хІумалгаш дара Кибит-Махьма а, Албаз-Дибар а Шемалца галбаьхнарг. ХІара Шемалан ши йоI Нафисат, Фатимат юьхьанца Кибит-Махьмас шен шина кІантана ехна барт хилла лаьтташ дара. ТІаккха и захало кхечу агІор делира. Цхьаъ — Кибит-Махьмин кІанте, важа — Албаз-Дибиран кІанте яхийта лацам хуьлуш. Амма Зейдат ша ши йоI шен вежаршкий бен маре ца яц аьлла, дуьхьалъелира оцу захалонна.

— Цунах муха кхета веза? — цецвелира Руновский. — Зейдата шен ши йоI шен шина вешига муха ло? Суна хезна хІума ма дац иза: стага шен йишин йоI ялайо, йоI непавешега маре йоьду бохург? ТІехула тІе, зударшца йолчу агІонна шу ламаройн гІиллакхаш чІогІа а ма ду. Масала, нохчийн. Цара гергарниг хьовх, шайн тайпанах зуда а ца юьгу.

— Нохчийн, тхан гІиллакхаш цхьаьна ца догІу. Масала, царна юккъехь сагІа доьхуш, цхьанна чухІоьттина стаг хилац. Церан иза доккха эхь ду. Тка тхан, цхьаццა тукхамийн, сагІа дехар, нахана йолах болх бар тІехтохаме дац. Дуьйцуш воллурий со-м. Хьуна ма хаъара, Зейдат молла Джемал-Эддин йоI ю. Амма Шемалан и ши йоI Зейдата йина яцара. Воронцов лаьмнашка веанчу шарахь еллачу Шемалан зудчо ПетІмата йина яра и шиъ. Ткъа хІинца тхоьца кхузахь болу Нафисатан, Фатиматан марой Іабдурахьман, Іабдурахьим нанас дена бина Зейдатан вежарий бу. Зудчунна луург дохо ца ваьхначу Шемала шен ши йоI шен стунвежаршка маре елира. ТІаккха Кибит-Махьмас, Албаз-Дибарий дуйнаш биира, Шемала шайна йина юьхьІаьржо цунна екха. Цара иза йийкхира стохка, оьрсашкахьа а бевлла.

— ХІета, Зайдатан буйнахь хилла-кх Шемал?

— ХІаъ, — корта таІийра Хаджиявс. — Шен лехамашца цо шен бертаза ор охкура Шемална кІел. Цо Шемалан Іедална дина зулам суна санна дика хаахьара, эла Барятинскина санна, Зейдатана фельдмаршалан чин лур дара шун паччахьо.

— Нуьцкъала стаг хиллений хьан десте, — Мохьмад-Шафигахьа вирзира Руновский. — Хьоьца муха яра хІара?

Мохьмад-Шафис куьг ластийра.

— Мухха хилча а хІун дара. Муьлхха десте мербеpана санна яра-кх. Хаджиявс нийса боху. Тхан дена хууш а, ца хууш а дукха талораш дира Зейдата. Наибашкахула бахархошкара ясакх гуллйора. Шемална а ца хууш цкъацкъа цуьнга шега омра а дайтора. Ткъа Шемална ца хаьара зудчо ша мича вуьгу.

Хийра нах герга кхочуш шаьшшиннан къамел сацийра Шемалиі, ГІеза-Махьмассий. Ши кІант шена цхьатерра дукхавезахь а,

амма хIокхуьнга санна, Мохьмад-Шафига шен дагара-м ца дуьйцура Шемала.

— Наб кхетта-м вац хьо, Шемал? — Шен керара плащ бай тIе а яржийна, цунна улло бертал охьавижира Руновский. — Баккъал ян а ю хIара меттигаш Нохчичоьнах тера. Геннахь гуш лаьмнаш цахилар бен. Тапп ша цигара хьаннаш, гунаш, хиш... Жимма хабаре ваьлча хIун дара-те вайша, дукха кIад-м ца велла хьо?

Шемал дегаза кIегархиира.

— Ас хIун дийца лаара хьуна?

Руновскийс, ойла а ца еш, жоп делира:

— Хьан Iедална кIел бес-бесара къаьмнаш дара. ХIораннан шен-шен мотт, амалш, гIиллакхаш долуш. Суна хетарехь, ахь Iедал массарна тIехь цхьатерра ца латтадора. Адамаш ма хуьлу баш-башха. Цхьаъ хьаста, важа човхо везаш, кхоалгIаниг, къамкъарг лаьцна, буйнахь латто везаш. Муьлхачу къомаца муха юкъаметтиг лело еза оха? ГIаттам мичхьа хила тарло?

Шемал, куьйга корта а лоцуш, пхьаьрсан гола а гIортийна, дIатевжира.

— Хьалхалера боккха тIом кхин хиларна кхерам бац шуна. Ас хьалха ма-аллара, Кавказ хIинца Калугехь ю. Сан меттиг дIалаца ницкъ болу веккъа цхьа Кибит-Махьма вохкалуш ву. Кхин хIума дац. Бакъду, юьхьанца, кег-мерса гIовттамаш хилаза Iийр бац. Амма Уч-коьз, Орбел Лазар цигахь мел ву шуна кхерам бац. Оцу кхаанна дика бевза ламарой а, церан мохк а. Ламарой кога кIел латто дарба хоьтту ахь? ГIаттамана дуьхьал уггар тешаме дарба — бехкечийн кортош дахар ду. Шайна жимма а дуьхьало йинчу нехан кортош церан ярташкахь, адам гуллучу я дукха дIасалелачу урамашка, некъашка хьокхаш тIе дохка.

— Тхан Iедалца, къоман гIиллакхашца ца йогIу и тайпа къизалла...

Шемал велавелира.

— Тхан Iедал а, къоман гIиллакхаш къиза ду ала гIерта хьо? Оха йийсаре лецначу оьрсийн эпсарша соьга кхин дуьйцура. Масала, шун Iедало шена дуьхьал бевлла нах ирх ухку, ворданан шина чкъурга юккъе боьхкий дуьхь-дуьхьал хьийзош, я еа говре цхьацца агIор дIаса ийзабойтуш меженаш вовшах йохуш, дийна боллуш цIергахь багош, Iай ша кIел хи чу туьйсуш къиза бойу, бохуш. Адамана тIехь и акха къизалла лелочул, зуламхо цкъа тоьхна корта а баьккхина вийна дIаваккхар гIоли ма ю. Тхан Iедало лелийнарг къизалла яц. Къизалла хIун ю сан кхетамехь? Нагахь паччахьо, цуьнан Iедало халкъана, я къаьсттинчу адамашна тIехь харцонаш лелаяхь, халкъ лоллехь, Iазапехь дalладахь, иштачу паччахьна Iедална дуьхьало йинчу, я бехк-гуьнахь доцу адамаш таIзарш деш хьийзадахь оцу паччахьо а, Iедало а лелориг къизалла ю. Ткъа халкъо къобал дина тIеэцна пачхьалкхан нийса низамаш талхош, бусалба динах, адамаллин гIиллакхех, оьздан-

аллех боьхна, халкъан сий дойуш, халкъана зуламе бевлла лелачу къушна, ямартхошна, кхечу зуламхошна луьра таIзар дар иза Дала а, халкъана а хьалха паччахьан а, Iедалан а декхар ду. Бусалба дино а, шариIато а, халкъо а сайна тIе диллина и декхар кхочушдан гIиртина со. Иза ас ца динехьара ламаройн паччхьалкхан оьмар цхьана шаре яьлла хир яцара, ткъа дуьненахь а нуьцкъаллачу паччхьалкхана дуьхьал цара ткъе пхеа шарахь йина турпалла дуьхьало ткъе пхеа дийне яьлла хир яцара. И низам дара церан бартбинарг, и барт бара царна ницкъ белларг. Ткъа ламарой шайн лаамехь адамаш хилар дуьненна а хаьа.

Руновскийс ойла йира.

— ХIан-хIа, Шемал, цхьана хенахь лелийна тхан Iедало и ахь лийнна къизаллаш. ХIинца иза дойла яц. Тхаьшна дуьхьало йина ламарой ссылке бахийтича?

— ДIаваьллахь дIа, — корта хьовзийра Шемала. — Уьш шун оьрсашна, немцошна дика ю. Ткъа тхан ламарошна шайн цIахьчул цигахь тоьла. Суна дика бевза ламанхой. Iожаллех-м ца кхоьруш уьш. ХIор денна шайна гучу. Амма баьккхина корта гар ша ду. Ас царна хIун дора хьуна аьлча, Iедална дуьхьало йинчу стеган тухий корта а боккхуьйтий, хьокха тIе богIийтора иза. Цигара уьш дIа ца дахийтора ас, юьрто сайга дехар ца дича. Доцца аьлча, сайн Iедалан бух нехан даьхначу кортойх боьттинера ас. Иза хьехар шуна а до. Ткъа къаьмнех дерг аьлча, цигарчу къамелашлахь майраллица, доьналлица, къармазаллица хьалхарчу меттехь нохчий бу. Царна юккъехь а ду карзахе тайпанаш. Масала, шайн карзахаллица хьалхарчу меттигехь бу гихой. ТIаккха ГIойл дехьара дерриге тайпанаш а. Царна тIаьххье беной, харачой. Амма уггара къармазенаш беной бу. Ерриге а хьовр-зIовр цигара йолало. Цигара дIа Нохчичухула а долий, ДегIастана дIадаьржа дов. Цундела, шайна Кавказехь синтем хила лаахь, уггар хьалха Нохчмахкахойн хьаннаш, цхьа кол ца юьтуш, хьакхий, ягаяй дIаяха.

Кхин а ду шуна цхьаъ. Оха Бир-коьз олу бенойн БойсагIар лийна мел ву, церанярташкахь машар хиларе догдохуьйла а яц шуна. Майра стаг ву иза, шел майраниг кхин хуьлийла доцуш. Ас ши мидал еллера цунна. Гунибехь шуна тIе ван со воьлча, суна дуьхьалвелира иза. Ца олуш хIума ца дитира. Ша дехарш дарх, кхерамаш тийсарх со вуха ца волийла хиъча, нахана хьалха дуй биира цо, шен белшаш тIехь корта мел бу и ши мидал дIа йоккхур ю ша, оьрсашна дуьхьал тIом а сацор бац ша, аьлла. Цундела боху ас, БойсагIар царна юккъехь мел ву беной шуна тIебоьрзур бац. Ткъа иза, ша вен ца вехь, шуьца машар бийр болуш а, дийна кера вогIур волуш а вац. Дисинчу къаьмнех хIара аьлла ала хIума дац. Iаьндой дов дезаш нах бац. ДегIастанан къаьмнех цхьадерш гондегаршна кхоьллина бу. Цигахь гIаттам хиларна кхерам банне а бац шуна.

Ша ла а дугIуш, тIаккха талмажашка юха а дуьйцуьйтуш, Руновскийс доцца дIаяздора Шемалан хабар.

— Ткъа сан Iедалх, таIзарш дарх аьлча, уьш хуьлура къамнийн амалшка хьожжий. Масала, дегIастанхошна таIзарш дан ца оьшура. Уьш цхьа а тайпа дуьхьало йоцуш муьтIахь хуьлура ас даькккхинчу хьукматана а, шайна тIе хIиттийнчу хьаькамашна а. Цхьа хьаржк ца талхош кхочушдора цара шайна тIе дехкина дехкарш. Ткъа Нохчичохь дерриг нисса юханехьа нислора сан. Карзахе, цIий сиха, шайн лаамехь болу нохчий цкъацкъа дийнна арташ сох дIа а къаьстий, оьрсашкахьа бовлуш меттигаш хуьлура. Сан Iедал вон ду, оьрсийн Iедална кIел шайн аьтто хир бу бохург-м дац хир дара иза. Шайн сонталла цхьа пайда боцург схьа а лоций, бухъхьа бовлура-кх. Нийса дерг аьлча, сайн Iедал Нохчичохьчул чIогIа а, луьра а латтадора ас ДегIастанахь. И нохчий дукха чIичI болу дела, суо церан белшаш тIехь а лаьтта дела, уьш сайна тIаьхьара бовларна кхоьруш, сайн Iедал царна тIехь мело латто гIертара со. Масала, ДегIастанахь наибаш айсса хIиттабора ас, ткъа нохчашка юьхьанца шайга харжийтора уьш. ТIаьхьа, со уьш сайггара хIитто волча, вёсаш хила юйлира тхуна юкъахь. Иза мел дика велахь а, ас хIоттийнчу наибана реза ца хуьлура нохчий. Шайна иза бIаьрга а гале, муха ву а хаале, карзахбовлура. Царна юккъехь ас даькккхинчу ткъа шарахь цхьа де-м ца деара цара цхьанхьа суна дуьхьало ца еш. Лаац-кх царна цхьана а Iедална кIел совца. Царел карзахе, синтем боцуш сонта адамаш дуьненахь кхин хила йиш яц. Цундела, царна тIехь шайн Iедал хIоттош дика ойла елаш. Иза чIогIа хила деза, маIа санна. Керла гIаттам хилийта ца беза цигахь. Адам эрна хIаллакьхир ду.

Шемал, коьрта кIел куьйгаш дохкуш, юха а аркъалвелира. Цкъацкъа хаза а хеташ лора цо Руновскийна и хаамаш. Амма тахана дог ца догIура. ГIеза-Махьмица хиллачу къамело догдохийнера цуьнан. Ша оьгIазе я догдоьхна хилча, шен дешан дола ца далора цуьнга. Ала ца дезарг олуш, ала дезарг дуьсуш меттигаш йогIура. Цунна хетарехь, тахана а дийцина цо дийца ца догIурш, къайлехь латто дезарш.

— ХIара, Шемал, оцу хьайн экзекуционни эскарех алахьа, — хаьттира Руновскийс.

Оцу дашах Шемал а, цуьнан талмажаш а кхето гIерташ дикка хан яйира цара. Эххар а Шемал кхийтира цуьнан маьIнех.

— ХIаъ, схьахетарехь, ас аьлларг ду-кх иза!—велавелира иза. — Iедалан хьукма талхочу ярташка эскарш дигна, таIзар дар. Ас лакхахь ма-аллара, ДегIастанахь ца оьшура и тайпа эскарш. Уьш ас диллина Нохчичохь латтадора. ДегIастанхойх вовшах а тухий, даладора. Нийса дерг аьлча, ДегIастанан лаьмнашкара нах ледара тIемалой бара. Шайн лаьмнийн хьелашкахь-м дика летара, амма нохчийн аренашка, хьаннашка бевлча ницкъ бовра. Цул сов, цига нуьцкъала бало а безара уьш. Цундела царех вовшахтухура

ас таIзарийн эскарш. Церан деккхаррий? Хала дацара. Нохчийн каразахъяьллачу юьрта дуьгий, хIораннан керта пхиппа-ялх-ялх цамаро охьахаавора. ТIамо чIанабаьхна, вуьшта а къелла къикъ бевллачу нохчашна хала ма дара, наьрташ санна болу ламарой хаба, ткъа хIорш бийшар-гIовттар, даар-малар бен кхин гIуллакхах тухуш куьг доцуш, шен вархIий ден баьрчче кхаьчча санна, паргIатбовлий Iара. И юрт берта яллалц. ТIаккха и эскар цигара дIадоккхура.

Царна кхача латторал а нохчашна халаниг церан боьха Iар, бухарчийн гIиллакхаш царна цахаар, хуург тергал ца дар дара. Цундела, сихха уьш юьртах бахархьама, бахархой шена къерахуьлуш хилар а дийцира Шемала.

— Ма-дарра аьлча, таIзарийн эскарш вовшахтоха дагадеанарг Iара ГIеза-Махьма вара, — кIантехьа корта ластийра Шемала. — Хьайн хан нисъеллачухула цуьнга дийцийта ахь. ХIаъ, кхин цхьаъ пиндина ас. Харачойх лаьцна ала. Царел харцхьара адамаш, баккхий къуй кху стигална кIел хила йиш яц. Беной, цIонтарой, харачой а тоьар бу хIара дуьне дакъо. ДегIастанахь вохийча Нохчийн тушпа иккхина со дуьххьара Нохчмахка воьссира. Амма, цигахь ца соцуш, ЧIебарла (ШубутIа олу цунах) вахара. Нохчашна шадин элий ма хета. Оцу Iовдалчу амалца билгалбуьйлу нохчмахкой. Цара мегарг дог ца эцна ма вахара со ЧIебарла. Кхузара цкъ бодане бу. Iу воцчу бежах тера. Хьоьга кераIамабелчхьана, ахь аьлларг дийр долуш. ХIора итт-итт боьрша стаг ас деккарела винера вовшех жоп дала. Масала, жима а, доккха а шен тукхочуьнгара даьлларг шен наибана тIе кхачо. Оцу хьоле хIиттийна уьш къайлах цхьа барт хилла суна дуьхьал я оьрсашкахьа бевр бу бохург хьехочохь а дацара. Бакъду, мел гIертарх соьга ца вохаделира церан цхьацца гIиллакхаш, амалш. Мел барт бацахь а, вовшашна гIо дора цара. Динца дерг а ца леладо кхечу бусалба къаьмнаша санна. Масала, тхан ДегIастанахь а, кхечу бусалба къаьмнаша а закат, мархин сагIий маьждигана, молланашна ло, ткъа нохчаша шайн мискачарний, боберашний, жоьра зударшний доькъу. Атталла, йийсаре балийна салтий а ца бохура сагIин декъах. Кхечухьа массанхьа а ас дIадаьхнера самукъане ловзарш, ткъа нохчашка уьш дитийта ницкъ ца кхечира. Цхьанхьа ас шадан гулдича, суна хIуьттаренна санна уггар хьалха хелхарш доладора цара. Дика волучунна когаш юккъе тапчанаш а етташ. Самукъане къам ду. Мел боккхачу бохаме эгарх, шайн забарш йитац.

Суна хетарехь, и халкъ кхин кхераме хуьлучуьра даьлла. Кху тIаьххьарчу бIешарахь кхетта цамгар дIа ца йолуш, барт ца хуьлуш, эххар хIаллакьхир ду иза, я ша доккха делахь а, кхечийн лаьттар лаьттар ду, — элира Руновскийс.

— ХIаъа ткъа. Ахь нийса боху, капитан. Къаьсттина кху тIаьхьарчу ткъа шаро, ангали санна, аьтта, кескаш йина дохийна малх цкъа буто хилла и халкъ. Амма хаалаш, вовшашца мел ца

тарлахь а, арахьарчу мостагІчунна бертахь дуьхьал бовлу шуна уьш. Цундела, йиллина терго латто еза нохчашна тІехь. Бартхила уьш ца буьтуш. Шел тоьла стаг ца веза нохчочунна. Нагахь ак цуьнга, и хьан лулахо хьол тоьла олу-кх, шеко яц хьуна, иза цуьнан мостагІа хир ву-кх!

— И харачой тІебирзирий хьуна?

— Мичара! Хулхулойн чІажахула стаг дІасавала-м дера ца вуьтура. Хьуна ма бевзий Нохчамахкахула ДегІастана боьду некъ? Шелара хьала Веданахула, Хорачухула дІа, Іаьнда. Нохчичу шайна ялта дахьа йохка-эца богІучу дегІастанхошна денна аьрзнаш дора соьга харачошна шаьш оцу чІожахула дІасадовла дитац, царна таІзар дахьара бохуш. ТІаккха уьш лаххьийна тхайн цига а кхалхийна, цхьацца-шишша доьзал юьртана кхачош, и ДегІаста мел ю баржийра ас, ткъа Харачу йохийра. Цхьана ханна дІатийра аьрзнаш. Амма жимма Іийча ДегІастана массо юьртара схьаэха дуьйли-кх уьш. Ахь кхуза кхалхийнчу нохчаша къолаш деш, нах бойуш, садаІа дитац шаьш бохуш. Кхин хІун дийр ду а ца хиъна, шайн махка бухаберзийра ас уьш. Ва валлахІ, иштта сол тоьлла ма севцира и харачой!

* * *

Тховса Шемал волчохь хьаша ву. ДегІастанара веана суьйли, ашилтахо Мохьуммад. Калуге шен ваша Парамонов волчу хьошалгІа веана иза. Парамонов штабс-капитан ву. Мацах цкъа оьрсаша Ашильта дІалоцуш хІетахь жима бер долу Мохьумадан ваша Хьасан-Хьаьжа салташа дІавигнера. ХІинца цунах эпсар хилла. Оьрсийн Іилма а, мотт а хууш. Оьрсийн фамили а, цІе а, зуда а йолуш.

Нохчичохь гІаттам хилла бохуш хабарш хьалха а хезнера кхузахь. Амма ма-дарра дийца стаг воцуш Іийнера. Мохьуммада деана цигара хабар. Цуьнга лерина ладоьгІу Шемала, ГІеза-Махьмас, Руновскийс, Кричевскийс, Мохьмад-Шафис, Хаджиявс, Іабдурахьмана, Іабдурахьима.

— Беноша болийра и гІаттам, —дуьйцура Мохьуммада. — Хьан майрачу наиба БойсагІара. Гунибехь оьрсийн эскарийн гуо а хадийна, масех нохчочуьнца вуха шайн хьаннашка вирзинчу цо герз охьа ца диллира. Амма бенойцунна тІаьхьа ца хІуьттура. ТІаккха шен бІоца полковник Пейзулин Алибек вахара Бена. БойсагІар схьалаца гІо дийхира цо беношка. Амма цара иза тергал а ца вира. Тхуна и БойсагІар оьшуш вац, хьайна эшахь, айхьа лаха, лаца элира. ТІаккха полковника цаьрга дІахьедира, цара шена гІо ца дахь, ша уьш охьакхалхориг хилар. ТІаккха гІаттам болабелира.

— Маца? — хьаьттира Шемала.

— БІаьстенан юьххьехь.

— Даим санна, шайн хьаннашкахь гІа дукъделча бовлу нохчий карзах. ГІа доьжча аьтто буху церан.

— Церан амалш-м дика Iеминера тхуна! — велавелира Рунфиский.

Шемалан наибаш хилла БойсагIар, Солтамурд, Атаби, Iумма а коьртехь Нохчмахкахь а, Органца хьала а болабеллачу оцу гIаттамах хаамаш, Петербургехула хьовзабой, Руновскийга кхачабора. Амма капитана, шен йийсархошна дIакъадор бен, ма-дарра ца дуьйцура Нохчичохь хуьлуш дерг. Цигахь гIаттам хилла аьлла хезчхьана, чамбайнера Шемална. Цунна моьттура ша дIаваьлча Нохчичоь а, ДегIаста а коьрте хIотта стаг воцуш юьсу. Малхбузе Кавказехь Мохьмад-Эмин дуьхьало яхьялар а новкъа деара цунна, Шемал йийсаре вахана шо кхочуш доллу, ткъа Кубанал дехьарчу ламанхоша хIинца а тIом ца сацийна. Нохчичохь иза юха болабелла.

— ТIаккха Чертков цIе йолчу кхечу полковника БойсагIарна тIе векалш бахийтира, эрна цIий а ца Iенош, каравола аьлла, —дуьйцура Мохьуммада. — ХIокхеран къамел кешнашкахь хилла. Ишта-ишта хьал ду, дуьхьало ярх хьо тоьлар вац, полковника карахьо аьлла шеца къамел дича, БойсагIара, чарташ тIе пIелг а хьажийна, аьлла: «Оцу чарташка дийцийша шаьш деана гIуллакх. Царна хаза а мега аш дуьйцург».

Шемала дозаллица бIаьрг кхарстийра чохь болчу нахана тIехула:

— Бойсангар таш-адам [1]! Суна дика вевза Бир-коьз! Гунибехь хуй биънера цо шен белшаш тIехь корта мел бу оьрсашца тIом бан. Ткъа иза цкъа а ца вуху шен дашах. Дика делахь а, вон делахь а, шена дагадеанарг до. Iумма, Атаби, Солтмурд — уьш кхераме бац, кхерамениг Бир-коьз ву. Амма иза а гIур вац гена. ХIинцца Iа доьр ду, тIаккха чекхдер ду цуьнца дерг а. Бакъду, дийна керам вогIур вац шуна иза. Цо нийса аьлла Чертковн векалшка, БойсагIаре дуьйцучул чартийн тIулгашка дийцар гIоли яра. ХIокху Гиза-Махьмина дика вевза хьуна иза. ХIокхуьнан цкъа гIуллакх деана цуьнца.

Кхузахь Шемала дерриг ца элира Атабех лаьцна. Шемална хетарехь а, вуьшта а, Ташу-Хьаьжий, ШоIип-Моллий, Юсуп-Хьаьжий, Сулейман-Моллий — уьш дIабевлча Нохчичохь уггар кхерамениг Атаби вара. Майраллица а, хьуьнарца а шелахойн ТIелхаг лакхахь-м вара цул. ТIелхаг, ШоIип — теман ши стратег вара, ткъа Атаби майра, хьуьнаре наиб хиларал совнаха, воккха Iеламча вара. Иза майра стаг хиларна тешалла дара, 1848 шеран 11 августехь шен доьзалца «ведда» оьрсийн лагере а веана, кхузахь нийса шина кIиранах лерина разведка а йина, цIеххьана иза лам чу дIавахар.

Шемал озалора Атин Атабех. Шен дагахь. Иза майра наиб хиларал сов воккха Iеламча а хиларна. Атаби векъана, даим цамгаре хиларна, иза шена кхераме хетара Шемална. ТIе, Атаби ша Iала-

[1] Таш-адам — тIулг-адам (гIумкех).

мат оьзда стаг вара, башха дуьненан хьал ца лоьхуш . ТІаьхьа шо Порховехь ссылкехь волуш паччахье ша яздинчу кехаташца а гайтира цо и шен амал.

ШемалгІеран и къамел хилале цхьа масех бутт хьалха, Іаьнан цхьана шийлачу дийнахь бенойн хьаннашкахь тІаьххьара сахьтан чекхдовлуш дара БойсагІаран турпалчу къийсаман.

Гунибехь Шемална ша делла дош кхочушдеш, Нохчмехкан ярташ гІовттийна шина шарахь гергга турпала дуьхьало йира цо кхузахь шен ког гІортийна чІагІдала гІертачу паччахьан Іедална.

Шина шарахь гергга юха а сийначу цІарах егира хьалха хиллачу иттанаш шерашкахь лаьттинчу тІамо йитинчу овкъаршна тІехь юха меттахІиттийна нохчийн миска ярташ. БойсагІара кхузахь болийнчу гІаттаман цІе ДегІастана а кхерстира.

Нохчмахкахь а, Шотойн лаьмнашкахь а и гІаттам къиза хьошуш коьрта куьйгалла деш вара Ичкерин округан начальник инарла Кундухов.

Паччахьан эскарша сийсочу Нохчмахкахь гатте хьовзийна БойсагІар бенойн ярташна уллочу ломан БІаьлла-хьех цІе йолчу тІулган хьехахь тІаьххьара туш карийна къовлавелира. Цуьнца вара ши кІант ТІахІир, Олхазар, йоІ Лада, иза яхана нуц Муна, цаьршиннен диъ-пхи шо хенара кІант Гарба, Мунин вежарий Солтмурд, Хаммурад, церан нана Довба, гІалгІа Малцаг а.

ХІорш левчкъина меттиг юьйцуш мотт бина, паччахьан эскар далош Іуьйранна кхуза кхечира бенойн луларчу цхьана юьртан юьртда.

— БойсагІар! Солтмурд! — мохь туьйхира оцу юьртдас. — ХІара ас далийна эскар гой шуна? ХІокхул уьттазза алсам кхин тІе догІуш а ду. Шу дийна, я декъий дай тІе даладе аьлла омра дина инарлас. Схьаарайовла оцу Іуьргара, салораш, кІелхьарадовла некъ бац шуна!

СолтмурдагІарна вевзира и тешха нохчо. Божарий цкъа шина зудче, тІаккха вовшашка хьаьвсира. Ладас къевллина шен некха тІе таІийра карахь Іуьллу жима кІант. Чов хилла Іуьллу БойсагІар вист ца хилира, церан дагара ца хиъча. Амма цо сацам бинера ша баҳьана долуш и исс адам хІаллак ца хилийта. Къена Довба кхийтира хІоьттинчу хьолах.

— Варийлаш, кІентий, кхералой оцу гаурийн кара ма гІолаш, — элира цо сацам боллуш. — БойсагІара шен йоІ а, аш кхааммо шайн нана а ма кхоаелаш. Иштачу дийнахь сайна юьхькІам болуш далийта дина ас шу. Вало, Солтмурд, жоп ло оцу тешхачу зуьдана!

Шен тоьпан а, доьхкарх йоьллинчу шина тапчин а мокхазаш, лергара молха а теллина, хьехан берте а вахана, охьа чу мохь туьйхира Солтамурда.

— Тхо дийна карадогІур дац, тІом болабе ала оцу къорзачу

эсаршка! Ткъа хьо Сега бохучу кхахьпанан дог ас пах-даттаршна схьа ца даккхахь сох Солумгерин йоI аьр ахь!

Хьеха вуха а веана, накъосташка вистхилира Солтмурд:

— ТIамна кечло, кIентий. Бабас а, Ладас а яссаелла тоьпаш, тапчанаш а юзур ю.

Цlерна хьалха даржийнчу вертанна тIехь горгвелла Iуьллу Бойсагlар халла охьахиира.

— Дуьхьало яр эрна хир ду, Солтмурд. Машар бийца цаьрца. Со шайга дIавелча шу маьрша дуьтур ду цара. Вайца шиъ зуда а, дума бер а ду...

Солтмурдан буьрсачу хьажаро къамел сацийра цуьнан.

— Дала ойла тхан а яц, БойсагIар. МостагIийн декъашна тIехула некъ буьллуш кIелхьарадевр ду вай. ХIоъ-молха кIезиг ду, ткъа а хIоъ эрна ма бахийта. ТIаьххьара хIоъ-молха дисча, шаьлтанаш яьхна чухьолхур вай.

Лаха чохь, ломан когашкахь, йоккха йоцчу майдана гуллуш бара салтий. Царех цхьана тобанан карахь дехий гIуркхаш дара, баххьаш кхадаза.

— Цхьа а вен ма велаш уьш, — омра дора Кундуховс. — Уьш хьехара арабевлча тIе гIуркхаш детташ схьалеца.

Ши эпсар хьалха а волуш басех хьалагIоьртира салтий. Хьехара дуьххьар тоьхначу тоьпаша и ши эпсар а, виъ салти а вожийра. Цкъа юха а бевлла, тIаккха бертал бегна, тIулгашна тIехьа а лечкъаш, текхаш хьалагIоьртира уьш. Шиннийн агIорчарна зен ца хуьлуш ехха кхиссарш йира. Хьеха чохь болчийн хIоъ-молха кхачош доллура.

— Муна, Хаммурд, шиммо вайн нана дIаялае, ткъа ТIахIира а, Олхазара а — БойсагIар. Малцаг, хьо суна улло хIотта. Охашиммо салтий сецошшехь, аьрру агIор чудисса. Цигахь некъ маьрша бу.

КIоргачу лайлахула халла гIулчаш йохуш тарха тIехула дIабуьйлабелира уьш. БойсагIар шен шина кIанта айбина вуьгура, ткъа Муна а, Хаммурд а шайн ненан цхьаьцца пхьарс лаьцна вогIура. Гарби ги а тоьхна царна тIаьхьа гIертара Лада. Га тесна бахачу салташа дIакъевлира царна маьрша бисина и цхьа болу цхьа некъ а. Салтий гIуркхаш лестош дуьхьал хьаьлхира, амма бевдда вогIучара тоьпаш, тапчанаш етташ тIе ца буьтура уьш.

Эскар далош веанчу нохчочо Кундуховн лере а вахана цхьаъ хилира.

— Йоккхачу стагана топ тоха! — омра дира Кундуховс.

Хьалха вогIучу шина салтичо шайн карара гIуркхаш охьа а тийсина, кочара тоьпаш схьа а яьхна, йоккхачу стагана тIе а хьаьжийна цхьатерра тоьпаш туьйхира. Шина кIанта юккъе лаьцна ило Довба «Я, АллахI!» — аьлла мохь болуш, настаршна тIе охьаиккхира. Хаммурдан белшах ов туьйхира.

— ТӀалхаш! Бабина топ кхетта! — хьалха воьдучу Солтмурде кхайкхира Муна.

Герз охьа тесна, нанна гонах хьаьвзира кхо кӀант. Оцу юкъах пайда а эцна, салтий БойсагӀар карахь ломах хьалагӀертачу ТӀа хӀирний, Олхазарний тӀаьхьабевлира. ТӀекхиъначу цара гӀур кхаш тоьхна охьа а вожийна, тӀебеттабелла, букъа тӀехьа куьйгаш дихкира цаьршиннен.

Некхах топ кхеттачу Довбин халла хезаш мохь оьхура.

— ТӀалхаш, Муна... Хаммурд... Со а йите... кӀелхьарадовла... Дийна... я елла... наха со дӀаюьгур ю...

Гира кӀант охьа а тесна, дена а, вежаршна а гӀо дан гӀерташ, салташна буйнаш бетташ, церан яххьех мӀараш туьйсуш летара Лада.

Дехьо лайлахь, мела цӀий оьхуш, Ӏуьллура луьра чов хилла Малцаг.

Юьстах, деггелц лайлахь лаьттара ахверзина Гарба.

Солтмурда шена тӀера схьаяьккхина кетар лай тӀе а яржийна, къилбехьа а ерзийна оцу тӀе охьайиллира са дала хьийза нана. Цо са дӀаделча цуьнан меженаш дӀа а нисйина, юьхь тӀе башлакх а тесна, вежаршка вистхилира Солтмурд.

— Аьтто агӀор бердах чу а лилхина кӀелхьарадовла деза вай!

— Ненан дакъа а дитина кӀелхьара муха довлу? — элира Хам мурда куьйга чов хилла белш къуьйлуш.

— Вай даларх нана денлур яц. Церан кара дахча а денлур яц. КӀелхьарадовла деза. ХӀара йийначех а, ейтинчех а, БойсагӀар лаьцначех, лацийтинчех а бекхам эца.

Лекхачу тӀулган бердехьа дӀахьаьдда воьду хӀорш кхоъ гай, настарш цӀийъелла лайлахь лаьттачу Гарбина тӀенисвелира. Му нас, катоьхна схьа а эцна, кара ийцира шен кӀант.

— Охьатаса кӀант! — ваша човхийра Солтмурда. — Салташ цунна хӀумма а дийр дац.

Гарбас ден лаг маракъевлира. Муна воьхна хьаьвзира, амма воккхачу вешин омра кхочушдан а дезара.

Охьатесна Гарба лайлахь лаьттара, уьш кхоъ лекхачу берда чу тиллалц царна тӀаьхьа а хьоьжуш воьлхуш. ТӀаккха, шена герга кхочуш бохкучу салтех бӀаьрг кхетча, охьакхетта Ӏуьллучу попан гӀода кӀел вуьйлира. Цхьана салтичо озийна попа кӀелхьара схьа ваьккхина караийцира иза. Гарбас цуьнан бетах тӀара деттара, юьхьах мӀараш туьйсура. Салти воьлура. ТӀекхиъначу кхечу сал тичо шекаран бӀелаг кховдийра кӀанте, амма цо куьг тоьхна дӀакхоьссина бӀелаг лайлахь къайлабелира.

Ткъа и де тӀекхаччалц, иттаннаш шерашкахь оьрсийн гӀара бевллачу инарлашна буьрса дуьхьалонча хилла лаьттина, халкъан маршонехьа къийсамехь заьӀап хилла майра, къена БойсагӀар, уллохь тӀехьа куьйгаш дихкина ши кӀант а, маьхьарца йоьлхуш йо

а йолуш, Дела воцург кхин накъост а воцуш, мостагIаша толаме маьхьарий детташ, айбина дIавигира...

БойсагIар, ТIахIир, Олхазар, Гарба, Лада а масех баттахь Хаси-Юьртарчу набахтехь латтийра. ТIаьхьа, хIинца килс йолчу майданахь ирхъоллира БойсагIар. Шина салтичо дIа лаьцна, цхьана кога тIехь дуккха а лаьттира иза, мах белча а цунна кIелхьара гIант дIадаккха стаг ца волуш. Эххар а, цхьана ламарочо мийра тоьхна дIакхоьссира цунна кIелхьара гIант.

Ша хьала кхозавалале, шена къоьртара баьккхина куй, майдана гуллинчу адамашка хьалха лаьттачу шина кIанте кхоьссира БойсагIара:

— ХIокху сан куйнан дола делаш, ши кIант! Цуьнан сий ма дайдалаш!

ТIахIир а, Олхазар а ткъаткъа шераш хенаш а тоьхна Сибрех вахийтира. И хан яьккхина цIа веана ТIахIир еххачу хенахь Ведданахь, округан начальник волчохь, талмажан болх беш Iийра.[1]

VIII

1860 — 1861 шерашкахь Нохчмахкахь болийна Органан лаьхкашка баьржина гIаттам хьаьшча цуьнан куьйгалхой — чов хилла БойсагIар шен шина кIантаца, йоIаца, йоьIан жимчу кIантаца Бенна гена доццуш цхьана хьехахь схьалецна, йийсаре бигира.

БойсагIар ирхоьллира Хаси-Юьртахь, хIинца килс йолчу майданахь.

Малхбале Нохчичохь гIаттам эшча, БойсагIаран накъост Солтамурд Органца хьала а вахана, Атабех, Iуммих дIакхийтира.

Цигара гIаттам хьаьшча, 1861 шеран 14 ноябрехь оьрсийн командованина ша тIевахара чов хилла Атин Атаби. Цул тIаьхьа шийца бутт баьлча, 14 декабрехь, инарла-адъютантана эла Святополк-Мирскина тIевеара Дудин Iумма а.

Бенойн БойсагIар ирхъоьллира, ткъа важа шиъ маьршачу ссылке хьажийра: Атаби — Порхове, Iумма — Смоленске.

* * *

— Ас каравалор вара иза,— элира ГIеза-Махьмас, сацам болуш. — Суна дика вевза иза.

— Муха? — хаьттира Руновскийс.

ГIеза-Махьма дега дIахьаьжира. Шемал кIадвелла гира цунна.

* * *

ГIеза-Махьминий, БойсагIарний юккъехь деанарг хIун хилла хаа

[1] Гарба кхелхина 1944 шарахь нохчий махках баьхначул тIаьхьа Киргизехь. Лакххахь яздинарг Гарбин кIанта Увайса дийцина авторе.

сагатделла Руновский, шолгIачу дийнахь шаьшшиъ тIеттIа ма кхеччи, оцу тIе вирзира.

— ХIара, ГIеза-Махьма, хуIн дара хьуний, БойсагIарний юкке деанарг?

Бурсанечу акхтарга кIел лаьттачу, чуьйнан когаш болчу дезчу гIанта охьахиира ГIеза-Махьма.

— Охьахаа, капитан, — шена улло аннех куьг туьйхира цо. — Бир-коьзан а, сан а юкъаметтиг хоьтту ахь? Изий бен шех со хьоьгуш стаг вацара Кавказан лаьмнашкахь. Оьрсаша Ведана дIалаца ле, дена тIе мотт беара бенойх теша мегар дац, аьлла. Шекваьллачу дас масех бIе стагаца цига хьажийра со. Шена тIе беана хамаш а талла, беноша лелориг хIун ду а хьажа, нагахь шега бина мотт бакъ карабахь, амалтана царалара уггар цIе йоккху нах а балабе, аьлла. ХIара беной шаьш цхьа сонта амалш йолуш нах ма бу. Дас ма-аллара, Нохчичохь массо дов цигара дIадолало, иза уи хуьлий цкъа ерриге Нохчичу, тIаккха ДегIастана, тIаккха массо лаьмнашка дIасадаьржа. Уьш ямартлонна кечбелла ца карийра суна, амма цара цхьа доьхнарг дахь аьлла, амалтана нах къасто вуьйлира. Мила вара царалахь уггар майра а, цIе йоккхуш а, лоруш а? БойсагIар. Амма ирча, заьIап, юьхь морзгалмоьнаша, чен наша къарзийна, цхьа бIаьрг, цхьа пхьарс, цхьа ност йоцуш волу. ШайтIанан сурт ган луург цуьнга хьажа везара-кх.

«— Майра лом Бир-коьз, ас лаьцна сайца дIавига веза хьо», — элира ас цуьнга.

«— ХIунда?» — хаьттира цо цхьаъ бен боцу бIаьрг суна тIе а боьгIна.

« — Имаман омра ду. Бенойх тешац иза. Амалтана нах балабе аьлла соьга».

БойсагIар велавелира соьга а хьаьжна.

« — КIант, хIокху йоьхначу заманахь хьан да шек ву массарех а. Массо шена ямарт хила кечвелла Iеш ву моьтту цунна. Амма цунна моьттурш дерриш а бакъ дац. Нохчичоь дIаяьлла. Яьгна. Ткъа шарахь яьгна. Чим хилла. Тхан наибаша герз охьадиллина. Амма иза ямартло яц. Цара, оьрсашкахьа бевлла, Шемална дуь хьал тIом бийр бац. Ткъа айса дерг ас алац хьоьга. Аьлча, хьуна моьттур ду, ас иза хIокху минотехь хьайн дех кхеравелла, хьаста велла эли. Кхин ду цхьаъ. Ткъех шо хьалха, хIинца хьайниг санна куьце дегI дара сан. Атталла, тIера цхьа мерцхаг а даланза. Мех карша а къуьйсуш. ХIинца хьуна гуш ву-кх со. Гаурша тIамехь заьIап хилла. Хьан ден дуьхьа ца летта со царех. Тхайн халкъан, маршонан дуьхьа, бусалба динан дуьхьа. Церан дуьхьа летта тхан дай, хьан дай, цуьнан дай дуьнена а бовлале. Хьан да, хьо дIаваьлча а летар ду. Вуьшта, хьайна а эхь дацара хьуна, со гуьриг айбина Ведана вахча? Ас ямартло ярна кхерам бац шуна. Ас чул хьалха ашшимма йийр ю иза».

Ас ойла йира. ТIамо верина хIара заьIапхо лаьцна воьду со ги

чи наха хIумма а диканиг эр дац суний, сан дений. ТIехула тIе тIара ямартло ен йолчу адамех а вац. Ойла йина, иза а витина ккин масех стаг лаьцна, Ведана вухавирзира со. Бир-кьоз хIунда ца валийна, хьаттира соьга дас. «Со теша цунах, — жоп делира ас. — Цул сов, и къармазе беной совцалур болуш стаг изий бен вац. ХIун гIуллакх ду оццул майра наиб царна тIера дIаваккха».

Геза-Махьмас доккха садаьккхира.

— ХIаъ, капитан, майра стаг а, къонаха а ву БойсагIар, — зуьйцура цо. — Суна чIогIа дукхавезара иза. ХIинца санна суо вуц долуш ца хилийта, и санна заьIап хуьлуьйтур вара ас. Чевнаш эрчадаьккхина цуьнан куц, деган майраллий, син оьздангаллий товш дара вовшашца. Соьга хаьттича, цул куц долуш къонахи Кавказан лаьмнашкахь ца хилла! Юккъехула аьлча, Бир-коьана со везара...

* * *

Калугехь Шемалца доцца цхьанакхетар хилира Петербурге вогIа Кавказе юха дIавоьдучу Мохьмад-Эминан.

Мохьмад-Эмин чекхваллалц тешаме висира шен имамана. Калугера дIа Шемала кехаташ кхехьийтира цуьнга, оьрсашна дуьхьало яр эрна ду, тIом сацабе, бохуш. Цо аьлларг а дина, 1859 шеран 20 ноябрехь шеца ши эзар дошло а волуш, оьрсийн лагере веара Мохьмад-Эмин. Иза коьртехь волуш абадзехаша дуй биира Россина даима муьтIахь хила.

Мохьмад-Эмин гIуллакхаш а дацара вон. Россин гражданственность тIе эццехь а, туркошца йолу юкъаметтигаш ца малйинера цо. Шина аттах декхачу эсан санна, гIуллакх тоделлера цуьнан.

ХIара цхьанакхетар башха довха а ца хилира имаман, цуьнан наместникан. Ша Шемал мел лерахь а, амма кху тIаьххьарчу шерашкахь ша цул нуьцкъала а, лакхара а хетара Мохьмад-Эмина. ХIара мосазза а хиллера Стамбулехь, даккхий гергарлонаш тасаделлера туркойн тIеман а, пачхьалкхан а деятельшца. Султанаца шеца цхьанакхетарш а хилира цуьнан. Ткъа Шемална уьш цхьа а бIаьрга ца гина. Уьстамала мичхьа ю а ца хаьа.

Оьрсаша вон тIе ца ийцира Мохьмад-Эмин. ХIетте а, шен дуй къарбина, тIаьхьа ведда Турце дIавахара иза.

* * *

Оцу шерашкахь кест-кеста даймахкара хабарш кхочура Шемална. ХIора керлачу хабаро керла чов йора цуьнан къеначу дагна.

Нохчийн керла гIаттам къиза хьашар а, БойсагIар ирхъоллар а хилла, иза Iаьткъина, масех дийнахь цхьанцце къамеле ца волуш хьовлина лийлира иза. БойсагIар шеца мел кIоршаме хиллехь а, цо дагара лорура и майра, говза тIемало-баьчча.

ТIаккха цхьанна тIаьхьа кхин дохьуш хабарш деара ДегIаста-

нера а. Нохчийн гӀаттам цига баьржинера. Цкъа хьалха Ӏаьн-да а, Гумбет а гӀаьттинера, тӀаккха юкъа хан йолуьйтуш, цхьана тӀаьхьа важа гӀоттуш, Ункратла, Закатал, Кайтаг-Табасаран, Ашильта, Гимра а. Ӏаьндой, ункартлахой цкъа шаьш хьаьшча а ца къарлуш, цхьа хан ялийтина, шозлагӀа а гӀевттира.

Вуьшта а цигарчу ламаройн долахь кӀезиг долу латтанаш а правительствос Шемална дуьхьал шена доггах гӀуллакх динчу меттигерчу ханийн, бекийн тӀаьхьешна а, эпсаршна а совгӀаташ деш дӀадаха долийча, бахархошна такха ницкъ боцу ясакх тӀеета йолийча, кхин дӀа садетта собар а ца хилла, гӀевттира уьш. Ткъа Закаталехь бусалба ламарой ницкъ беш керста дине берзо а болийнера.

Цхьацанхьа хьошуш и массо гӀаттам йоккхачу къизаллица хьаьшира паччахьан инарлаша. Нохчичоьнан гӀаттаман куьйгалхойх цхьа БойсагӀар бен ирх ца оьллира, ткъа ДегӀастанахь хиллачу гӀовттамийн маситта ирхъоьллира, бӀеннаш Россин къилбаседехьарчу губернешка бахийтира.

Доллучул а Шемална Ӏеткъара и гӀовттамаш хьошуш паччахьан эскаршна меттигерчу бахархойх вовшахтоьхначу милицин отрядаша гӀуллакх дар. Шемал кхийринарг хили Кавказан лаьмнашкахь. Гаурш ког хецца охьахевши цигахь. Ламарошкара маршо дӀаяьккхи. Уьш керста дине берзо а гӀоьрти. Ламаройн гӀиллакхаш, бусалба дин сийсаздан буьйли. Къаьмнашна юккъе доьллина ца Ӏеш, хӀора къомана юкъа а мостагӀаллаш доьхки. Малхбузен лаьмнашкара халкъаш нуьцкъах туркойн махка кхалхош ду. Новкъахь, хӀорда тӀехь а, дӀакхаьчча цигахь а мозий санна леш бу. Дийна бисинарш а сагӀадоьхургийн хьелашка хӀиттийна.

И дерриг а хьалхе дуьйна гуш вара Шемал. И ца хилийта гӀерташ, халкъаш цхьана а тоьхна, царах цхьа буй бина и лаьмнаш гаурех лардан гӀерташ, дийнахь-буса а синтем боцуш, шен дегӀ ца кхоош къахьийгира цо.

ТӀаьххьара минот тӀехӀотталц дог ца дуьллуш.

ХӀинца цецвуьйлу Шемал шен а, ламаройн а хьуьнарех. Оццул нуьцкъалчу паччахьца ша ткъа шарахь ларорах. Оьрсийн махкаца буьстича, хӀордан тӀаддамал а бац берриг ламаройн мохк. Ткъа и ламарой шаьш гӀамаран арахь гӀамаран буьртигал бен бац. ХӀетте ткъа шарахь ларийра. Дала ницкъ беллера. Церан къийсам бакъонан къийсам хиларна.

ХӀинца дӀадели дерриг а. Абаде далац барт хир бац ламанан халкъийн. Иза бан хьалхалера къонахий а бац. Хила буьтур а бац. Мекара а, къиза а ву мостагӀ.

Делахь а Шемала дог ца дуьллу. Дала гӀо дийр ду шен гӀийлачу, мискачу бусалба лайшна. Шайн маршо юхаерзо, бусалба дин лардан.

И цхьа бала хилла ца Ӏа Шемалан кийрахь. Йийсаре лаьцна махках ваьккхичхьана, доьзалехь баккхий бохамаш хилла цуьнан

Цуьнца цхьана Калуге балийра цуьнан шен доьзал а, ялхой а. Верриг ткъе шиъ адам. Царах вуьрхІитта кхузахь, хийрачу махкахь, кхелхина. Доьзалера уггар хьалха кхелхира Мохьмад-Шафин зуда Аминат. ТІаккха ГІеза-Махьмин зуда Къаримат. Цул тІаьхьа ши шо даьлча Шемалан йоІ, Іабдурахьманин зуда Нафисат. ТІаьххьара шиъ дІайолла ДегІастана дІаяьхьира. Диллина дІа дог Іийжадора настарш сакхат йолчу йоІа Наджибата а...

* * *

Цуьнга бехкаш доху, дуккхамма а тІехтохамца а олу, Гунибехь саурийн йийсаре хІунда вахара хьо, и тІаьхьара сахьт тІехІоьтича герз карахь леташ гІазотехь хІунда ца вуьйжира хьо, бохуш.

ХІаъа, и тІаьххьара сахьт тІехІотталц Шемал ша а кхайкхара халкъе тІом ма сацабе, оцу дийнахь тІамехь веллачунна ялсаманийн неІарш йиллина хир ю, далла гергахь иза уггар хьурматечу даржехь хир ву бохуш. Кхайкхамех а, дехарех а гІуллакх ца хуьлийла хиъча, кхерамаш тийса а вуьйлира.

Оцу лекхачу ломахь цуьнца биснарш ши бІе бІаьхо а, йиъ йоккхатоп а, бІеннаш зударий, бераш, къена нах бара.

Ткъа ломана гуо бина итт эзар гаур а, селханлера цуьнан наибаш а бара.

Арахьара тІедан орца а дацара. Оцу тІаххьарчу ткъа шарахь цуьнан гІортор хилла лаьттина Нохчичоь а, ягийна чим бина, кІур туьйсуш Іуьллура.

Моххьумад-ТІахІир ал-Карахи: Москон султанна тІе цуьгу имам аренга ваьлча цигарчу цхьана Іелам стага хьо оьрсашна кара хІунда вахана, тІамехь Іожалла хІунда ца лехира ахь аьлла шега бехк баьккхича, Шемала ойла а ца еш, КъорІанна тІера аят далийра: «АллахІан лаамций бен цхьана а са долчу хІуманан са дала йиш яц», — аьлла.

Дера, цо-м нигат ма динера. МостагІийн кара ца ваха герз карахь летта вала. Амма азаллехь синош кхуллуш Дала кхечу агІор кхбина хилла-кх цуьнан кхоллам.

Моххьумад-ТІахІир ал-Карахи: Чохь мел долчу герзаца, йоккхий тоьпашца, хІоъ-молханца Ыриб гІап оьрсашна дІа а елла, Даниял ша Тандубе инарлина тІевахара. Оьрсашна кара ца йоьдуш цхьа а гІап ца йисира, оьрсашна хьалха корта охьа ца таІош цхьа а ваиб ца висира. Оьрсаша Гуниб ломана гуо бира. Цаьрца бара бендда наибаш а, шайн лаамехь оьрсашкахьа бевлла дегІастанхой а. Шемалца бисинера мухІажарш ИбрахІим ал-Черкаси, Хьаьжа-НасруллахІ ал-Кабири-ал-Куралли а, Іеламчаш Галбац ал-Карахи, Хаджияв ал-Карахи, Дибир ал-Анди, Дибир ал-Хунзахи, ИбрахІим ал-Гимри, Муртади-Іела ал-Чиркави, наибаш Муртади ал-Ургачи, Гурш ал-СогратІли, ГІеза-Махьма, цаьрца ши бІе гергга Шемало а. Инарла а, оьрсийн начальникаш а, цаьрца вайн хьола-

хой, дегІастанхойн бІо а Гуниб лома тІе хьалабевлча, шеца болу берриг а боьрша нах маьждига чу а гулбина, цкъа хьалха массаьрга а, тІаккха хІораннан цІе йоккхуш шега-шега дехарш дира Шемала. Ца дохар доьхуш, духа ца довлар доьхуш, шеца цхьаьна бусалба динан дуьхьа летта кхузахь гІазотехь далар доьхуш. Амма цхьаммо а, атталла цуьнан шен кІенташа а, реза хилла жоп ца делира цунна. Шайн доьзалийн ойла ечу цара хІорамма а дуьхьало яр эрна ду, тІом сацабе бохура цуьнга. Оьрсаша имамана тІе векалш бахкийтира, машар а бай, Шемале инарлина тІе вола аьлла. Оцу тІе тоьттура Данияла шен нуц ГІеза-Махьма а. Дуьйцура, оьрсашна тІе ца ваха йинчу чІагІонах имам вухаваьккхинарг ГІеза-Махьма вара, бохуш...

«Делан кхел ю лелларг...» — юха-юха а олура цо ша-шега.

ХІаъа, цо дукха сатийсинера, цо дагца чІагІо йинера и лаьмнаш, цигара халкъаш, бусалба дин мостагІех лардан, церан маршо ларъян. Ца хили-кх цо дукха сатийсинарг. Я цунна шен ницкъ мел бу ца хаьара, я адамаш дика девзина ца хиллера.

ХЬАЬЖА-ІЕЛА: Шемал майра а, доьналла долуш, чІогІа делах тешаш воккха Іелам стаг вара. Цул совнаха, инзаре дика говр-бере а, говза иччархо а вара иза. Маса вадарх, охьатохарх латарх, нека деш къовсаршкахь цуьнца ларош стаг вацара. Халкъ а, ДегІастанан мохк а дика девзара цунна.

Дерриг а дика дІадоьдура иза Нохчичу веанчу хьалхарчу шерашкахь. ТІаккха, масех шо даьлча...

Халкъашна-м маршо езара. Цара-м оцу маршонехьа, бусалба динехьа къуьйсура. Оцу маршонан дуьхьа бІе эзарш турпала ийгира. Амма халкъийн даггарчу лаамах, иттанаш шерашкахь бахбеллачу тІамах, адамийн бохамах, баланех, гІайгІанех пайда а оьцуш, шайна дуьненан хьал лоьхуш, гулдийраш а бевлира. Цара талхадора Шемала хІоттийна шариІатан Іедал, ламаройн Іадаташ а. Цо дуккха а шерашкахь къахьогуш цхьана тоьхна халкъаш, тукхамаш, тайпанаш дІасакъестадора. Жимма а Шемала лакхаваьккхинарг шен халкъана, тукхамна, тайпанна коьрте а хІоьттина, шен лааме вала гІертара. ХІора наибана шен виллаетехь ша эла хетара. Дера кІезиг ма бацара цунна, Шемална, тешаме, халкъан маршонан дуьхьа белларш а, бала кийчаберш а. Наибаш, динадай а. Амма оцу вукхара лелочу ямартлонаша, хьарамлонаша бохийна хьийзабора уьш. Харц эладитанаш тІе а кхуллий хІаллакбора, я юьстахбохура.

Х ь а ь ж а-І е л а: 1264 (1847) шеран бІаьстенан юьххьехь ДегІастанара а, Нохчичуьра а наибаш, Іеламнах, халкъо лоруш болу нах а, баьччанаш а Нохчмахкарчу БелгІата юьрта гулло аьлла омра дира Шемала. Цигахь, Шемалан кІант ГІеза-Мохьмад Шемалан тІаьхьа имам а кхайкхош, цунна тешаме хила дуй биира цара. ТІаккха халкъа юкъахь хабар даьржира, Шемал шел тІаьхьа имамалла шен цІийнан тІаьхьенехь дита гІерта, шен дарж лардаран, шена

хьал гулдаран бен цо ойла ца йо, бохуш. Оцу тІехула Шемална а, наибашна а, Іеламнахана а юккъе херо юьйлира. Шайгахь Іедал дезаш болчу наибаша пайда ийцира оцу галморзахаллех. Берриг наибаш шайна хьал ІаІо, бехке боцу а, эрна а бусалбанаш байа, харц-бакъ ца къесто буьйлира. Шаьш Шемална тешаме, муьтІахь а ду бохуш, къайлах цунна кІел ор охкура. Шемална ца хаара цара лелориг, амма харцонаш, хьарамлонаш лелош волу наиб шена гучуваьлча, иза мукъавоккхура цо. Наибаша имамалла дезаш бу бохуш харц эладитанаш тІе а кхуллуш, Шемална хьалха бехке бора цІена, тешаме, оьзда, хьанал болу наибаш а, халкъо лоруш болу нах а. Оцу эладитанех тешачу Шемала мукъабохуш, шена уллора дІабохура шена'а, халкъана а тешаме болу къонахий. Шемалан низамаш талхадора цуьнан шен кІенташа а. Цхьа хан яьлча имам кхийтира шена тешнабехк беш хиларх, амма тІаьхьа дара. И цамгар дукха кІаргъеллера, цунна дарба лело стаг вацара ша дела воцург. ХІетахь дуьйна шариІат талхо буьйлира, хІораммо а иза шена аьтто хир болчу агІор хьийзадора, Шемала дІа мел дохийнарг кхиамза чекхдолура. Шемала шена герга озийначу нехан а, цуьнан хьехамчийн а дегнаш чохь суна гора хьаьгІнаш, сутараллла, вовшашна моттбеттар, муьлххачу а некъашца шайн хьал гулдан гІертар а. Цара нийсо ца лоьхура, халкъан бала бацара церан. Цара дуьне лоьхура, халкъан къих шайн хьал ІаІадора, бусалбанийн эрна цІий Іенадора...

Ткъа оьрсаша даима дІа питанаш туьйсура халкъашна а, тукхамашна а, тайпанашна а юкъа. Бохкалурш — дешех, совгІатех чинех а оьцура. Ца бохкалурш — ярташ, бошмаш, ялташ, докъарш, цанаш ягош, мацалла бІарзбой шайн Іедална кІел берзабора.

Сатийсам а хилла дисира цуьнан ламанан халкъаш цхьана а тоьхна, царах цхьа буй а бина, церан маьрша пачхьалкх кхолла дагалаьцнарг а. И ойла кхочушхиллехь ларлур яра цаьрга шайн маршо. ТІаккха цхьана а мостагІчо ког буьллур бацара церан лаьмнашка. Оцу халкъийн барт ца бабелира цуьнга. Росси нуьцкъала яра. Цуьнан дозанашца деха ламанан халкъаш кхоьрура цунах. Шайна мел оьрсийн Іедал ца дезахь а, ца даьхьара Шемалан байракх кІел хІитта. ГІалгІай мосазза а гІоьртира Россина дуьхьал гІоьртта. Шемал шаьш долчу а кхойкхура. Амма церан гІаттам сихха хьошура паччахьан эскарша. ГІебартой, чергазой а шегахьа баха цига гІоьртира Шемал, амма иза а кхиамза чекхделира. Оцу кхаа халкъа юккъехь ког гІорттийна чІагІбеллера гаурш. Ткъа хІирийн дог-ойла даима шайца цхьана динехь болчу оьрсашкахьа яра. ГІалгІайн а, хІирийн а махкахь чІагІбеллачу оьрсаша юккъе ондда цІийл тоьхна вовшех къастийнера шайн маршонехьа къуьйсу малхбалехьарий, малхбузехьарий ламарой. Оьрсашца цхьана динехь болу гуьржий Шемалехьа бевр бу бохург хьехочохь а дацара, мелхо а цара гІо дора оьрсашна ламарошна дуьхьал тІом бан. Ткъа ГІажарашкара гІо хир ду аьлла Шемална цкъа а дага а ца догІура.

Доцца аьлча, барт бацара Кавказан халкъийн. Церан элий, хьол
дай а бохкабеллера Россина. Шаьш а бохкабеллера, шайн хал
къаш а доьхкинера. Церан маршо а йоьхкинера, кхин цкъа а юх
йоьрзур йоцуш.

Шайн маршо ларъяран дуьхьа и халкъаш тIе а ца дирзич
цуьнан шен Iедална кIел долчу халкъийн барт а боьхча, цо мух
ларийир яра ламаройн маршо? Иза ларъян гIерташ шен дахар
ткъе итт шо хан дIаелла цо. Дийнахь а, буса и деза дукъ текхо
Оцу маршонан дуьхьа тIамехь белла цуьнан йиша, хIусамнана, ш
кIант а. Дийна бисинчу доьзалца махках а ваьккхина. Уьш а б
кхузахь леш кхачалуш. Тахана дийна болчех кхана хIун хир а х
ац. Кхузахь, даймахкана генахь, керстанашна юкъахь, кхана хIу
хир а ца хууш, цхьана дийнахь вехачул, Гунибехь валар гIоли м
яра цунна. И ца хууш ма вац иза. Амма Iожалла цуьнан карах
ма яц. Дала кхоьллина, ша тоьхначу минотехь цо дIа а вуьгур в
ХIунда йо цунна Iиттарш? Шайн лаьмнашкахь, шайн доьзалш
юкъахь бехачу наха.

* * *

ХIетте а, ша гаурийн караваханчул тIаьхьа-м иза ша а дохк
ваьллера. Церан каравахa ша хьалхара гIулч тасарх. Баттара ту
шаьлта а даьккхина, шега велург вуьйш, безчу мехах шен са дI
ца даларх.

ТIеттIа тIе цунна ницкъ беш цуьнан даг чу хьийзара и ойланаш
винчу лаьмнашна гена мел волу а.

Амма делан кхел лелла яьллера.

Ша эла Барятинскийна тIе воьдуш, дог тешна вацахь а, цо до
дохура циггара дIа, шен доьзалца, безачу нахаца ша Макка дIа
хийтаре. Цуьнан кхайкхамашца, шен хьехамашца оцу ткъе ихе
шарахь эзарнаш адамаш деллера гIазотан тIамехь. Доьзалш ба
лахь буьтуш дай а, къена да-нана дуьтуш кIентий а. Нускалш ду
туш къона нах а. ХIетте а, и хала киртиг тIехIоьттича, Шемала ойл
йира шен доьзалан. Гергарчийн. Безачийн а. Шен къеналлин а

ХIинца а хазадо цунна, йийсарехь гауршна хьесталуш лела, ла
маройн мостагIашкара — паччахьера, инарлашкара совгIаташ схь
а оьцу, царна дIа а ло, бохуш.

Гена лаьмнашка а хевшина и хабарш дийца царна атта ма д
Шемал йийсар ма ву. Дуьненахь а нуьцкъалчу къоман, цуьнан па
чахьан. И ницкъ цунна хаалора гаурийн доза доцчу боккхачу ме
кан кIорге мел гIоьрти. Чугуевхь паччахь а, цуьнан эскарш а гич
Яккхий шахьарш — Харьков, Москва, Петербург, кхин, кхин а
ЦIерпошташ, хIордан кеманаш, хабар дуьйцу эчиган серий гич
Мезаша юьзна кетарш юьйхина лелачу шен наибех тера бо
Россера хьоладай, Iедалан дай, динадай, мехкадай гича. Ша

муьлханиг дуур ду, муьлханиг тІедухур ду ца хууш хьоло букъбина болу.

Церан мотт, гІиллакхаш, амалш ца хууш, царна юкъа нисвелла имам, цуьнан доьзал а. Гаурш шеца мел дика белахь а, царах боцу тешам. Кхана шех а, шен доьзалх а хиндерг цахаар. Шемал а, цуьнан доьзал а мостагІчун йийсарехь ма бара. Шайна мел ца лахь а, цо боххург дан дезаш. Гаурийн паччахьо шега кховдийна цуьг леца а, иза шена мараиккхича а, цо шена оба аьлча а, сатоха а, сатоьхна ца Іеш, цунах ша воккхаве моттийта а дийзира, цунна совгІатана дешица кхелина тур дала а дийзира. Цо хазахета ма ца оьллинера ша чохь Іечу хІусаман пенах паччахьо шена совгІатана делла цуьнан портрет. Цо дог догІуш ма ца лоькхуьйтура Мустафе органца дийнахь шозза «Дела, паччахь Іалашвелахь» бохуш йо-лало хІокху Россин гимн.

Ша йийсаре лаьцначу элана Барятинскийна хьеставала а дийзира. Театре эха дог догІура цуьнан? КъорІано шена бехкам бина, ахь берзинчу зударшка хьежа? ХІора дийнахь гаурийн хьолахойн цІа хьошалгІа эха, я уьш ша волчохь тІеэца сатесна вара иза? Шемал шен лаамехь ма вацара. Иза йийсар ма вара.

И дерриг а дора Шемала цхьана Іалашонца. ХІокху гаурийн махкара дІа а ваьлла, кхузахь леш кхачалуш болчу шен доьзалца цхьана Макка дІавахийтаре сатуьйсуш. Цо сих-сиха хьехадора иза юьхьанца Богусловскега а, хІинца Руновскига. Барятинскига а хьажийра шозза. Паччахье дехаре кехат а яздира.

Амма хІинца а къаьстина бац цуьнан кхоллам. Дала тоьхна цкъа де хир ду-кх. Я Макка дІаваха, я хІокху хийрачу махкахь аьттах ваха. АлхьамдулиллахІ, иза реза ву къинхетамечу Дала динчуна.

* * *

Нохчичоьнан а, ДегІастанан а имам чІагІвеллачу хьалхарчу итт шарахь нуьре лепара Шемалан седа. Уьш цуьнан толаман шераш дара. Цуьнан цІе хьурмате, хастаме йохура оцу лаьмнашна генахь. Россехь, Европехь, тюркийн, Іарбийн халкъашкахь а, генарчу Іамеркехь а. Иза а, ламарой а къилба дара шайн маршонехьа къуьйсучу дуьненарчу халкъийн.

Цуьнан лаам кхочушбан ца ваьхьаш стаг вацара Нохчичохь а, ДегІастанахь а. Шена муьтІахь болчаьрца къинхетаме а, догдика а вара иза, мостагІашца буьрса а, къинхетамза а вара. Цундела, хьалхарчара иза лоьруш, цуьнан сий деш кхочушбора цуьнан лаам, шолгІачара — цунах кхоьруш. Халкъан и ши дакъа шен Іедална тІе латто а хаара Шемална.

Дийнахь-буса ах хан дІайоьдура цуьнан я диванехь шен пачхьалкхан даккхий гІуллакхаш луьстуш, сацамаш тІеоьцуш, я наибашкара хаамаш схьаоьцуш, омраш луш, дехаре я дов къастадайта

баьхкинчу нехан гIуллакхаш къастош. Цкъацкъа, уьш дерриге а,
доьзал а дIа а тосий, КъорIан, жайнаш доьшуш, Далла Iамал еш,
дууш-молуш доцуш, наб ца еш дийнахь-буса цхьанхьа чу а къовла-
лой, холбатахь Iара. Иштта хан а яьккхина араваьлча, азлой кхоь-
лина хуьлура иза. Цхьанне а ца хаара ша висча цо деле хIун доь-
хуш доIанаш дора. Даима цо Деле доьхург цхьаъ дара — хIокху
лаьмнашкарчу халкъийн барт бар, уьш шена а, ша царна а муь-
тIахь дар, хIара лаьмнаш, и халкъаш а, бусалба дин а гаурех лар-
дан шайна ницкъ балар.

ХIора пIераскан дийнахь а, марха достуш, я гIурбанан бутт
чекхболуш а, хIара Шемал ган а, декъалван а Нохчичуьрий, ДегIас-
танарий генарчу ярташкара дуккха а адамаш догIура Ведана. Оцу
деношкахь, хIара рузбан маьждиге ваха араваьлча, урамашца ши-
ний агIор хIиттина, керташний, дитташний, тхевнашний тIехь а
эзарнаш адамаш хуьлура. Божарий, зударий, береш а. Баьццара
я кIайн духар а дуьйхина вогIучу Шемална тIаьхьа цуьнан йозан-
ча Iаьмархан, цунна тIаьхьа имаман кIентий, тIаккха гергарнаш.
тIаьххьара а имам ларвеш болу муртазекъаш, мурдаш а хуьлура.
Маьждиге кхаччалц, юханехьа цIа кхаччалц а зуькар дора цара.
Ша урамехь халкъана юккъехула чекхволуш векхалой, дог дика
шиний агIор корта а туьйсуш, гIийл-гIийлачарна цхьацца-шиш-
ша дош олий вист а хуьлуш, воьдура иза. Дуккхахьолахь оцу нахана
сагIина кегийра ахча а доькъуьйтора.

ХIаъа, халкъо даггара сий дора цуьнан. Веза а везара. Иза
шен хьекъале, майра баьчча хиларна. Цо ханийн, уцмийн, бекийн
Iазапах марша баьхнера дегIастанхой. Гуттаренна а. И исс жорта
болу саьрмакаш хIаллак а дина. Церан мохк халкъана дIабекъне-
ра. Халкъ Iазапехь дало хьолахойн низамаш а дIададаьхнера. Хьо-
лахо а, мисканиг а Iедална хьалха нисвинера. Наибаша, дибираша,
кхечу Iедалхоша харцонца ницкъ бина миска стаг шена тIевеьча,
нийса кхел йора. ТIамехь, я цамгар тIера да велла бисинчу доь-
зална, я доьзалхо воцуш бисинчу къеначарна ахчанца, ялтина,
духарца гIо дора. Муьлххачу къомах, муьлххачу динехь иза велахь
а. Хьара ламанан халкъаш а, бусалба дин а цо гаурех лардора.
Цо оцу халкъийн барт бинера. Цуьнан гIазотан байракх кIел шайн
маршонехьа къуьйсуш дара ламанан дерриг халкъаш. Цо шена
герга озабора массо къомах болу нах.

ХIетте а Шемална хаара шен мостагIий буйла. Къаьсттина а
бIаьрг сирла, лерг сема цо тергам латтабора Хьаьжа-Мурдана,
Дениел-бекана а, Кибит-Махьмина а тIехь. Иза цкъа а тешна вацара
ра цара шена ямартло йийриг цахиларх. Цуьнан мостагIий бара но-
хIаллакбинчу ханийн, бекийн а, хьалха гаурийн паччахьан ялхойн а
тIаьхьенашна юкъахь. Цо бага дуьрста а йоьллина латточу цхьабол-
чу наибашна а ца везара иза. Цо шайга халкъ ца таладойту дела.
Шайгарчу Iедална цо доза тоьхна дела. Хьалха хиллачу ханийн а,
бекийн меттиг дIалаца шаьш ца буьту дела.

Иштачаьрца машар бацара цуьнан. Иштачарех иза ларвеш даим дIа цунна уллохь хуьлура цунна тешаме хила къорIанна тIехь туйнаца чIагIо йина муртазекъаш, чаьлтача а. Ца вевза стаг, я ца вевза нах иза волчу баьхкича, цо цаьрца къамел деш царах хIоранна тIе хьажийна юьйлина тоьпаш хуьлура. Цхьаболчийн карахь баттара даьхна тарраш, шаьлтанаш хуьлура.

Цо хьокъалла доллу таIзар дора шен пачхьалкхан низамаш талхийначарна. Къушна, кхаьънаш оьцучарна, оьздангаллех боьхначарна, зуламхошна, ямартхошна, зударий сисазбечарна. Хийланна гIуда тоьхнера, гIожмаш йиттинера, зиндана чохь баллийнера, кортош даьхнера. Адамийн а, халкъийн а барт бан гIерташ. Оьздангалла, бусалба дин лардан а, чIагIдан а гIерташ. Адамийн а, халкъийн а маршо ларъян гIерташ. И дерриг цуьнга далур ма дацара цхьана догдикаллица, къинхетамца. Цундела, даймахкана, халкъашна тешаме болчарна, бусалба динехь, оьзда, хьанал болчаьрца къинхетаме вара иза, оцу некъашна юьстах бевллачаьрца къиза а вара. Ишта ца хилча цунна ткъе пхеа шарахь ларлур ма дацара и халкъаш оцу лаьмнашка гIертачу гаурех. Барт, нийсо, оьздангалла а йоцчу, бусалба динан новкъахь доцчу, низам доцчу халкъана шен маршо ларлур ма яц. Оцу махкахь цкъа а иман, беркат, маршо хир ма яц.

ТIаьхьарчу ткъа шарахь цхьа тайпа дIасахьовзам боцуш оцу новкъа нийса вахара иза. Ша далла а, халкъашна а хьалха нийса а, бакъ а хиларх цкъа а, цхьана минотана а цхьа хьаьрк шек а вацара. Амма ша бинчу некъан ойла ян кхузахь шортта хан хилча, оцу бехачу некъан гIулчаш юха юста а воьлча, цуьнан бертаза даг чу шеконаш лелхара. Ша бина некъ кхиам боцуш чекхбаларна. Оцу новкъа цо дигначу халкъашна даккхий зуламаш, зенаш хилла дела. Оцу ткъе пхеа шарахь итт эзарнаш нах хIаллакьхилла дела. Итт эзарнаш цIа-цIе доцуш бисарна...

«Бакъо ярий-те сан халкъийн маршонан, бусалба динан маршонан дуьхьа бохуш адамаш, халкъаш гIазотан тIамна а гIиттош хIаллакдан? Суна вуйла а ца хууш нуцкъала ма хилла гауриймаччахь... Маса эзар велла-те оцу тIамехь? ТIемалой боцурш, зударий, бераш, къена нах а? Маса да-нана, доьзалхо вийна, маса доьзал тIера да вийна висина-те? Даима йорий-те ас нийса кхел? ГIуллакх айса къастош-м нийса йора ас. Ткъа дукхах болу сацамаш, и бехке бийраш дуьхьал боцуш а тIе ма оьцура. Наибаша а, церан дибираша а йина кхел ас чIагI ма йора. Цхьана юьртарчу дукхах болчу нахера бехк баьлча ерриг юьртана таIзар ма дора. Бехке боцчарна а цхьаьна. ТIаме ваха ца луучунна а. Гауршца машар безачарна а. Дийнна ярташна. И сан наибаш, церан дибираш а ма дацара маликаш. Царна юкъахь ма бара къиза а, хьарам а нах. Шайна таIзарш дарх а и шайн амалш ца хуьйцуш. Уьш дIа а баьхна кхин хIиттийча а, хьалхалерчарал тIех къиза а, хьарам а хуьлурш бара...»

Ойланаш мел ен, шекончу оьхура иза. Халкъийн маршонан дуь хьа, бусалба динан, нийсонан дуьхьа дара цо кху тIаьхьарчу тклье пхеа шарахь динарг дерриг а. Ойланаш, Iалошанаш, яьккхина гIулч, аьлла дош. Дерриг. Пайхамара а ма бина тIом оццу Iалашо нашца. Шемал хир вац далла а, халкъана а хьалха бехке. Амма, цкъацкъа иза Iехалуш меттиг а нислора. Халкъо шен сий дича, дуьненахь шен цIе йоккху аьлла хезча даг чу куралла а ма юссура. Иза пайхамар ма вацара, массо санна адам ма дара. Шен а, доьзалан а гIуллакхаш деш меттигаш а ма нислора. Шен кIентан ГIеза-Махьмин ялхийтта шо кхаьчча, шел тIаь хьа иза имам вита а ма гIоьртира. Массо агIор а шен кIантал тоьлаш дуккха а къонахой боллушехь.

Амма цо цкъа а шен дегIана там, шен доьзална аьттонаш, дуь ненан хьал ца лехна. Иза ца везачара эладитанаш кхуллура, по шена хьал-бахам IаIабо бохуш. Иза бакъ дацара. Дера, тIамехь тIелетарш деш яьккхинчу хIонцах шариIатехь шена догIу пхоь алгIа дакъа схьа а ма оьцура цо. Цунах оцу ткъа шарахь дикка хазна а ма гулъеллера цунна. Амма Шемалан цкъа а ойла яцара и хазна шен доьзална пайдехьа хьовзо. Оцу хазнех гIийлачарна, мис качарна, байшна, къеначарна, заьIапхошна гIо а ма дора цо. Има матана эшначу хенахь и шен долара хазна цунна дIаяла ойла а ма яра. Оцу шен амалх а, ойланех а ца воьхнера иза кхузахь, хийрачу махкахь а. Цкъа паччахьо хIара ша волчу хьошалгIа валийча, хIоккхунна хьалха дашо пхьегIаш чохь кхача хIоттийра. Шемала сацам боллуш дуьхьало йира оцу пхьегIашна чуьра кхача баа. ТIаккха паччахьо и пхьегIаш совгIатана Шемалан цIа яхьийтира. Амма Шемала уьш шен хIусаме чу ца яийтира. Схьаяийтинчу дIа хьо аьлла, буьрса омра дира цо. ХIуманна сутарчу Мохьмад-Ша фис, къайллах шен хIусаме а яьхна, дIаловчкъийра уьш. Мацца а цкъа и къайле гучуяьлча дас шайна массарна а луьра таIзар дар на кхеравеллачу ГIеза-Махьмас дега дIадийцира жимахчу вашас динарг. ТIаккха и пхьегIаш керта ара а яхийтина, тур детташ эти ра Шемала.

Шемала шайн доьзалерчу зударшка ца лелайойтура царна сов гIатана кхузахь елла дашо хIуманаш, жовхIарш а. ГIеза-Махьмин шолгIа ялийначу къоначу зудчо Хьабибата, шена совгIатана делла безчу механ жовхIарийн туьтеш йоIана ловзо аганан гIожах оьх кинера. Зударшна совгIатана елла дарин, чилланан, бархатан а ку чамаш цаьрга тIе ца юхийта, шаьлтанца этIийра Шемала. ДегIас танарчу зударийн йоцу бедарш лелор дихкинера цо царна.

ХIаъа, шен дерриг а дахарехь шен ницкъ ма кхоччу цIена, хьанал хила гIиртинера иза. Дала пайхамарехула доссинчу Къор Iано гайтинчу некъа нисвала. Иза оцу новкъа дIагIиртича пайда барий ткъа, адамаш цунна тIаьхьа ца даьхкича? ТIаьххьарчу ша рахь ша массара дIатаса воьлча, сих-сиха цо Iаьрбийн цхьана поэ манчан дешнаш даладора: «Цхьана стаге йохалур йолу гIишло си

эзар стаг го суна! Цхьана стага йинчу гIишлонан хIун пайда бу, иза йохо тIехьа лаьтташ масех эзар стаг хилча?» Цуьнан Iедална кIелхьара, цунна уллора дерриг адамаш ма дацара цIена, тешаме. Царна юкъахь кIезиг дацара ямарт, тешха, сутара, къиза, сонта, кIилло, къуй, кхин массо а тайпа зуламе адамаш. Иттанаш шерашкахь бахбеллачу тIамо, къелло, мацалло, бохамаша а кхоьллинарш. Адамалла, оьздангалла цкъа а шайн цIийца цахилларш а. Делах ца кхоьруш а. Шайн гайш юьзчахьана, шайн цIоканаш ларъелчахьана, хIара Шемал, даймохк, халкъ хьовха, шайн да-нана а духкур долуш. Оцу наха кхетамехь я кхетамза яцйира ламанхойн маршонехьа къийсаман оьмар.

Буьйсанна кест-кеста дагаоьхура ша вейтина жима хан Булач, майра Хьаьжа-Мурд, шен аьтту куьг хилла лаьттина Юсуп-Хьаьжа цуьнан мостагIийн мотт-ишарца чуволлийтар а. ТIамна дуьхьал хьехамаш бан воьлла Кунта-Хьаьжа а хьийзавар... Ванах, цо диллийтина оцу гIалаташа оцу адамийн къа хьарчийна доьзалца цхьана махках ваьккхина-те иза? ХIокху гауриийн махкахь баланаш Iийша?

Оцу ойланаша дено-дено къанвеш ву иза. Къоначу хенахь онда а, каде а, куьце а ву бохуш лаьмнашкахь гIараваьлла хиллачу цуьнан дегI бужар хьовза доьлла. Йийсаре валийчхьана дуьйна гIина диллаза йолу еха, шуьйра маж а ло санна кIайъелла. Дуьненахь а майраллина цIе яхана дог а кIадделла. Деккъа цхьаъ дисина цуьрриг эшаза: хIорд санна кIорга, лам санна лекха цуьнан коьртера хьекъал. Иза ца эшийна гинчу халонаша а, лайначу баланаша а, гIайгIанаша а.

ТIаккха буьйса юкъал тIехъяллалц ламазаш а дой, доIийна куьйгаш хьалалоцу:

«Я АллахI, хIай сийлахь, воккха, къинхетаме Дела! Хьан лаамца шайн маршонехьа, бусалба динан маршонехьа гIевттинчу халкъаша суо имам хаьржинчу дийнахь дуьйна, ткъе пхеа шарахь хIор ламаза тIехь ас Хьоьга доьхург цхьаъ дара-кх. Айхьа хIокху халачу новкъа ваьккхинчу хьайн гIийлачу лайна халкъийн сатийсам кхочушбан, цуьнан маршо, и тхан миска лаьмнаш керстанах ардан, адамийн, халкъийн барт бан ницкъ лолахь суна. Ас диййахь-буса а хаддаза доьхура хьоьга оцу халачу новкъахь ас харцонна боккху ког бухаозалахь, харцонгахьа дош ала волахь сан мотт сацабелахь, харцонна айина куьг лахделахь, Иблисе со дуьненах ма Iехавайталахь, сан даг чу куралла, кIиллолла а ма йоссийталахь. Оцу ткъе пхеа шарахь Ахь Моххьуммад пайхмарехула адамашна нийса некъ гойтуш доссийнчу Сийлахьчу КъорIано хьоьхучу новкъа ваха гIиртина со, Ахь кхоьллина хьан лай бен ванара со, нагахь со гIалатваьллехь, Хьо реза воцург сох даьллехь, суна гечделахь, я АллахI...»

Ткъа къевллина тIехьаббинчу бIаьргийн негIаршна юккъехула къорам Iийдало бIаьрхиш, цIен бос богучу беснешна тIехула охьа

а лешаш, ло санначу кIайчу можана юккъехь къайладуьйлура...

* * *

Йийсарехь ша доккхучу оцу итт шарахь Шемала сих-сиха дехарш дора паччахье ша Макка вахийтахьара бохуш. Амма паччахьо, цхьацца доцу бахьанаш далош, духадеттара уьш.

Паччахьан дагахь кхин дара. Россис цкъа а дог ца дуьллура дуьненан юккъерчу хIорда тIехь Герггарчу Малхбалехь шен олалла хIотторах. Балканера а, Босфоран Малхбузехьара а туркой дIабаха гIерташ мосазза тIом бинера цо Турцица. Малхбалерчу Анатолига а, Мессопотамега са а туьйсура. Афганистан а яра дагахь. ХIинца а ерриг караерзийна ца яьллера Юккъера Ази а. Ах миллион Кавказера ламарой нуьцкъахь цигара дIа кхалхийча бен ца сецца ламароша ен дуьхьало а. Ткъа Шемал дуьненахь а гIараваьлла стаг вара. Дуьненахь а нуьцкъалчу Россина дуьхьал ткъе пхеа шарахь тIом бинчу ламаройн баьчча. Майра а, хьекъале а, доьналле а баьчча. Макка хьаьжа цIа а вахана вухавогIур ма вац иза. ВухавогIуш ДегIастана верзахь, юха а ламарой гIовттур бу Россина дуьхьал. Россица даима мостагIалла долчу Турцехь висахь, туркоша цунах пайдаоьцур бу Россина дуьхьал. Цигахь ах миллион сов ламарой ма бу, Россис нуьцкъах шайн даймахкахь баьхна цига кхалхийна. Оьрсашца цкъа а машар хир боцу мостагIий. Нагахь оьрсийн-туркойн а керла тIом болалахь, лаххара а бIе эзар тIемало хIуттур ву Шемалан байракх кIел. И бIе эзар тIемало мух-мухха а ма вац, уьш иттанаш шерашкахь оьрсашца тIамехь бахчабелла говза тIемалой бу. Доггах летар болуш а, леташ лийр болуш а.

Шеко яц тIаккха Шемала Россина дуьхьал ерриг Къилбаседа Кавказ гIатториг хиларан. Хьанна хаьа, Россин дозанца долчу кхечу бусалба халкъаша хIун дер? ХIара Шемал бусалба халкъашна «шолгIа пайхамар» лоруш ма ву!

И бахьанаш дара оьрсин паччахьо Шемал Макка цавахийтаран. Цхьана агIор, Турцица а, Иранца а йолу юкъаметтигаш машаре ерзарга хьежадора цо и гIуллакх. Вукху агIор, хан мел ели Шемал къанлуш, цамгаро гIорасиз веш а вара. Ткъа къанвелла, цамгаро кIелвитина Шемал кхераме хуьлучуьра волура Россина араваьккхича.

ХIинца иза дIахеца хан тIехIоьттинера. Россин арахьарчу мехкашца йолу юкъаметтигаш а машаре яра. Кавказ а ши корта болчу аьрзунан мIарашна юкъахь йоллура. Юккъерчу Азехь а дуьхьало йоцуш хьалха дIаоьхура Росси. Уггар коьртаниг — Шемал къанвеллера. Цамгаро а, хьегначу баланаша а, гIайгIанаша а кIелвитинера.

1870 шеран мартехь паччахьо 74 шо долчу Шемална бакъо елира Макка ваха. Амма Шемал къанвеллехь а, гIорасиз хиллехь а паччахь кхоьрура цунах. Цундела, Шемал дIахоьцуш амалтана цо Россихь сацийра цуьнан ши кIант ГIеза-Махьма а, Мохьмад-Шафи а, цаьршиннан доьзалш а. Мохьмад-Шафигара кхерам бацара Россина. Шемалан доьзал Росси ссылке балийча оьрсийн эскаре гIуллакх дан вахана иза дукха хан ялале паччахьан свите вигира, тIаккха инарла-майоран дарж делира. КIез-кIезиг херлуш, ламаройн гIиллакхех хервелира, атталла цкъа а шен къоман духар а ца духуш. ТIаьхьа, дуккха шераш девлча, шен йиша-ваша долчу Уьстамала вахча, церан хIусамашкахь буьйса ца йоккхуш, гостиницехь сецира.

1866 шеран 26 августехь Шемала а, цуьнан доьзало а дуй биънера Россина, цуьнан паччахьашна муьтIахь, тешаме а хила. Мохьмад-Шафис ларбира и дуй ша валлалц. Амма ГIеза-Махьмина дагахь а дацара шаьш маьрша доцуш, нуьцкъах байина дуй ларбан. Ша велла дIаваллалц цуьнан безам бацара Россига. ТIаьхьа, ша Турцехь вехаш, 1877 шарахь оьрсийн-туркойн тIом болабелча, цигара пхи эзар ламарочух эскар вовшах а тоьхна, оьрсашна дуьхьал тIом бира цо...

* * *

1859-чу шеран гурахь, кареташна а, цIерпоштана а тIехь къилбаседехьа беха некъ бира Шемала. ХIетахь цуьнца бара цуьнан ши зуда а, ши кIант, пхи йоI, цхьа нус а (Каримат тIаьхьа ялийра Калуге), ши нуц, йоьIан йоI а, иттех ялхо а. Цхьана а минотана дагтIера ца йолура гIайгIа, лаьмнашна гена мел довлу тIеттIа тIе теIаш. Мича дуьгу а ца хууш. ДIакхаьчча шайх хIун хир ду а ца хууш. Даккхий корталиш яххьашна тIе а оьзна, къайлах бIаьрхиш Iенадора зударша. Месала куйнаш хьаж тIе а таIийна, гIайгIане хуьлура божарий. Шайн кхоллам муха хир бу ца хууш. Масийтта шарахь ламарошца тIом бина, церан ярташ ягийна, эзарнаш адамаш дайина, хIинца оцу лаьмнашка толаме охьахиъначу мостагIчун мохк. Цигарчу адамийн ца хаьа мотт, гIиллакхаш. Ткъа хIара Шемал ткъе пхеа шарахь мостагI лаьттина хIокху мехкан. Винчу лаьмнийн, цигарчу халкъийн маршо ларъян гIерташ. Цунна шен дайнийн мохк, шен халкъ дезарна, маьрша ваха лаарна. ХIун хир ду-те дIакхаьчча? Я къиза юьйщучу набахтехь маршонах хедийна, сийсазбеш, мацалла, я даима Iа лаьттачу шийлачу Сибрех шелонехь бойур бу-те? Я нуьцкъах керста дине берзор бу-те?

Уьш кхийринарг цхьа а ца хилира. Оьрсийн паччахьо сий деш тIеийцира. Царна шен лаьмнашкахь гIенах а ца гинчу гIаланашкахь кхебира. Деза-деза даарш дууш. Дешин, жовхIарийн совгIаташ луш. Массо агIор хIоккхеран дахар самукъане дан гIерташ. Амма царна ца эшара и дерриг а. Цхьана минотана а ца дицлора генахь дисина хьомсара лаьмнаш. Цигара къелла цара хуьйцур

яцара хIокху дерриг дьуненан хьолах. Оцу лаьмнашка сатуьйсуш даьккхира цара и итт шо. Цаьрга сатийсаро хеназа къанбинера уьш, цамгаре бинера уьш.

Шемала догдиллинера шена ДегIаста юха гург хиларх. Ша Гунибехь Барятинскийна хьалха хIоьттинчу сахьтехь дуьйна. ХIетахь дуьйна цо сатуьйсург — хIокху керстанийн махкара, керстанаш юкъара дIа а ваьлла, шен ваха дисина денош цхьанхьа бусалбанашна юккъехь такхар, велча бусалбанаша дIаволлар дара. Шен доIанашца даима цо Деле доьхура шен Iожалла пайхамаран махкахь хилийталахь бохуш. Дала жоп деллера цуьнан доIанашна.

ХIинца юханехьа, къилбехьа некъ беш вара иза. ХIинца цуьнан даг тIехь яцара хьалха къилбаседехьа вогIуш хилла гIайгIа. Баккъду, Анапе кхаьчча Кавказан лаьмнаш гича, бIаьргех хиш хьаьлхира, легашка хIоьттинчу шодо садукъдира. Оцу лаьмнийн малхбалера йистошкахь ю ДегIаста. Иза вина юрт Гимра. Гергара нах, цуьнца оцу ткъе пхеа шарахь халонаш лайна бIаьхаллин накъостий. Цуна уллохь леташ беллачийн кешнаш а...

Россе йийсаре буьгуш Шемалца хилла доьзал а, накъостий, ялхой а берриг бацара цуьнца. ГIеза-Махьмин зуда Каримат а, Мохьмад-Шафин зуда Аминат а, Шемалан йоI, Iабдурахьманан зуда Нафисат а кхелхина Калугехь. Ши кIант а цуьнца ца ваийтина Макка. И шиъ кхин цкъа а гур вац цунна. Iабдурахьман а, Хаджияв а ца веана цуьнца. Iабдурахьман оьрсийн эскаран полковник вара. Масех ялхо а Калугехь велла. Верриг а вуьрхIитта стаг. Цигахь Заидата вина кIант Мохьмад-Камал ву исс шо долуш. И цхьаъ тIеккхетта церан доьзалехь, кхоъ эшна...

* * *

Шемал тIехь волу хIордан кема Уьстамаларчу порте кхаьчча, хIара ган гулделла масийтта эзар адам дара. Туркой, Кавказан ламарой, Iаьрбий, курдой, кхин долчу къаьмнех а. Цара хастаме маьхьарий деттащ декъал вора Шемал. Уггар хьалха, Уьстамалахь волчу оьрсийн векало ша волчу хьошалгIа кхайкхира иза. Амма Шемала духатуьйхира цуьнан дехар: «Шен махкахь волуш оьрсийн паччахьо хьошалла дина суна. ХIинца ислам динан махкахь, хIокху мехкан паччахьан хьаша ву,» — аьлла.

Туркойн султана Iабдул-Iаьзама хьурмате хьаша вина тIе ийцира Шемал. Шемал ша волчу цIа чу ваьлча, хьалагIаьттина цуна дуьхьал а вахана, цуьнан куьйгана барт баьккхира Султана. Бокъал аьлча, Уьстамал шахьаран бахархоша иза вазвина тIеэцча, иза сий деш лело волийча шен паччахьаллех кхеравелира Султан. Халкъан шовкъ дIаяллалц, шена дуьхьалваьллачу Египтан пашица ИсмаIалца машар бахьара аьлла Шемал Каире вахийтира цо. ХIетахь Египет туркойн империна чуйогIуш яра, ткъа ИсмаIал-па ша цигахь туркойн султанан сардал вара. Шемал ша волчу цIа чу

ваьлча, шен гIонтара хьала а гIаьттина, иза шен метта охьахаийра ИсмаIала. Султанна а, шена а юккъехь машар бина Шемал дIавоьдуш, безчу механ совгIаташ а делира цунна.

Ялх баттахь Iийра Шемал Уьстамалахь. Цигахь ша эцна цIенош ламаройн ДегIастанахь шен хIусамехь хиллачу хьелашца кечдира. Ялх бутт баьлча, хьажцIа боьлхучу нахаца, ша дукха сатийсинчу пайхамаран даймахка новкъа велира иза. Некъана харжана султана кхо эзар деши а, иза а, цуьнан доьзал а цига дIабига уггар хаза, чехка хIордан кема а делира цунна. Шемал новкъа ваьккхира итт эзарнаш наха, цаьрца цхьана Хонкаран мехкан шайх-ул-ислама а, султанан визираша а, пачхьалкхан лакхарчу даржерчу хьаькамаша а. Шемалца бара цуьнан зударий Заидат, Шуанат, йиъ йоI а, кIант Мохьмад-Кхамал а, масех ялхо а.

Генахь Меданан маьждагийн момсарш гучуевлча Шемалан бIаьргех комаьршша хиш хьаьлхира. Пайхамара ламаз динчу Ровзат маьждига чохь воьлхуш доIица Деле дехар дира цо:

— Я АллахI, хIай веза Дела, нагахь дуьненчохь ас яьккхинчу хенахь ас йина ойланаш, сан Iалашонаш, сатийсамаш, бусалба динан дуьхьа ас дина, со дан гIиртина гIуллакхаш а Ахь а, Хьан пайхамара а къобал динехь, Хьайн дукха везна пайхамар ваьхначу, цо Хьайна Iамал йинчу Маккахь я Меданахь сан Iожалла слахь. Айхьа Махьшарехь синош гIовттийнчу дийнахь, Моххьумад пайхамарна безачу нахаца нисвелахь со ,цуьнан къинхетамечу орцанах ма ваккхалахь со...

Оцу маьждига чуьра араваьлча цIеххьана цамгаро лаьцча санна юьхьа тIера бос хийцабелира Шемалан. Маьждига чохь бIаьргех доладелла хиш цIа кхаьчча а ца совцура. Оцу дийнахь дуьйна гIелдала дуьйлира мацах цкъа ДегIастанахь шел могаш, онда а, каде а ца хилла дегI, дуьненахь а цIе яхана майра дог а.

* * *

Цамгаро кIелвитина Шемал шен тIаьххьара зама Меданарчу шайхан Ахьмад ал-Ригунин хIусмашкахь, цхьана жимчу цIа чохь яьккхира. Оцу цIийнан корехула дIахьаьжча цунна гора Моххьумад пайхамаран зиярат.

Шемала дукха сатийсира ша валале ГIеза-Махьма шена тIекхачаре. Оьрсийн пачхахье а, Кхавказехь наместник волчу цуьнан веше а мосазза а кехаташ яздинера цо, ша валале ГIеза-Махьма шена тIекхачийтахьара бохуш дехарш деш. ХIора дийнахь-буса а иза схьакхочу бохуш ладоьгIура цо. ГIеза-Махьма неIарх чоьхьаволуш шена гайта, ша тIехь Iуьллу маьнга неIарна дуьхьал берзийна хIоттабайтинера цо.

Эрна дисира ГIеза-Махьмас ша цомгашчу дена тIе дIавахийта бохуш оьрсийн пачхахье дина дехарш а. Шемал веллачул тIаьхьа бен Россира дIа ца хийцира иза пачхахьо.

Шемалал хьалха Меданахь дӀакхелхира Заидат а, Шуаната йи-на йоӀ Софият а, оццу шарахь йоккхах йолу йоӀ Фатимат а.

1871 шеран 4 мартехь ша Деле дукха дехначу, пайхамар кхел-хинчу Меданахь дӀакхелхира Кавказан лаьмнийн, цигарчу хал-къийн тешаме, сийлахь, майра кӀант, ДегӀастанан а, Нохчичоьнан а имам шайх Шемал ал-Гимри...

Меданахь, пайхамаран зиярат долчу Дженет ал-Бакъия кеш-нашкахь, дӀавоьллира иза.

Шемал кхелхина хӀоьттинчу тезетах лаьцна дуьйцура иза гин-чара.

Ӏ а б д у л л а х Ӏ ал-С а г р а т Ӏ л и — ГӀараваьллачу Ӏеламчас, имама, шайх Ахьмада ал-Мадини ар-Ригуни дийцира, Шемал дӀа-вуллуш тезета гулделла Меданара халкъ, Ӏеламнах, суфияш, белха а боьлхуш, кхойкхура: «ХӀай исламан султан! ХӀай бусалба динехьа тӀом беш леттачийн таж, бусалба дин лардинарг! Ма йоккха гӀай-гӀа ю-кх исламана хьан Ӏожалла!» Шемале тӀаьххьара бӀаьрг тоха гӀерташ ал-Бакъия ал-Гаркад цӀе йолчу меттиге гулделлера дуккха а халкъ...

И с х ь а к ъ ал-У р м а н и — Шемал дӀавуллучохь хиллачу цхьа-на хьажочо дийцира. Меданахь кхелхинчу Шемалан дакъа дӀадол-лале, пайхамаран (Ӏалайсалам) зияратана тӀедеара, цигахь цунна тӀехь докъа ламаз дира. Шайхех коьртачо, гулделлачу халкъо тӀаь-хьара «Амин!» олуш, доӀа дира. Оцу шайхо пайхамаран (Ӏалайса-лам) зиярата тӀе а вирзина элира: «Дала шариӀат даржо ваий-тинчу ахь даржийна шариӀат шайн махкахь чӀагӀдеш шен ницкъ, са а ца кхоош доггах гӀуллакх динера хӀокху шайх Шемала. Мос-тагӀаша ша йийсаре лаццалц, хӀокхо бакъонца тӀом бинера Сий-лахьчу Дала гайтинчу нийсачу новкъахь бусалба динан сий ойуш. Делан къинхетамца оцу мостагӀийн йийсарера а ваьлла Делан ц̃а долчу, хьан зиярат долчу шена къинхетаме орца деха веанера хӀа-ра. Оха, кхуза гулделлачу халкъо, цӀенчу даггара тешалла до хӀа-ра Шемал Делан цӀена лай хиларна а, ша дуьненахь яьккхинчу ерриг хенахь бусалба динан цӀенчу, нийсачу новкъахь хилла хилар-на а, бусалба дин лардеш, цӀандеш, чӀагӀдеш шен ницкъ, са а ца кхоош доггах къийсам латтийна хиларна а. ХӀокху халкъо доьху хьоьга, хӀара Деле воьхуш орцах валар.»

Зама дӀаоьхура. Амма Кавказан ламароша цкъа а ца вицвора Шемал. ХьаьжацӀа вахана цхьа а ламаро цӀа ца воьрзура шайн тешамечу, майрачу, сийлахьчу кӀентан коша тӀе ца хӀуттуш...

ДЕРЗОРАН ДОШ

«Сийлахь, хьекъале, оьзда нах цкъа а ирсе ца хуьлу, — яздина Гегела. — Церан дахар хала а, декъаза а хуьлу, уьш хеназа дуьне-нара дӀакхелха, я бойу, я махках боху.»

Иштачу нехан дахар хала хӀунда хуьлу аьлча, шайн хьекъалца

царна кIорга а, гена а го шайн заманахь хуьлуш долу гIуллакхаш а, бIешераш девлча оцу гIуллакхийн хин йолу тIаьхьалонаш а. Церан дегнаша ца лов адамийн къизалла, харцонаш, ямартлонаш, шалхонаш, акхалла а. Кегий бераш санна, уьш атта теша, Iехало адамаша дуьйцучух, тIаккха цара шайна тешнабехк, харцо, ямартло йича, шаьш санна уьш дог цIена, хьанал, къинхетаме ца карийча, шаьш диканиг дан гIоьртина нах шайх ца кхетча, уьш шайна дуьхьалбевлча, халахета царна, дегнашна чевнаш хуьлу.

Деспоташна, тиранашна, церан Iедалшна бIаьрга бан ца беза даккхий халкъаш долу оьзда нах. Деспоташка, тиранашка Iехало я кхерало бодане халкъ, я и халкъ ца кхета цара шайна тIехь латточу харцонех, къизаллех. Амма цаьрга ца Iехало я ца кхерало хьекъале, оьзда нах. XIокху тIаьхьарчарна шера го деспотийн аьрталла, къизалла, харцонаш, зуламаш а. Хьекъалечу, оьздачу нахана ца лаьа церан карахь тайнигаш хилла баха я царна бохкабала. Цундела деспотийн Iедалхоша уьш бойу, я махках боху, я сийсазбеш къеллехь латтабо. Амма деспотийн Iедалхошна чIогIа оьшу хьекъал долу нах. Хьекъал дерш, амма оьзда боцурш. Шайна бохкалурш, шайн зуламийн декъашхой хинберш.

«Вайл тоьлаш верг кхечу махкахь дика ву» олий, шайн пачхьалкхашкара хьекъале, оьзда нах махках бохуш хилла Аристотела. Волги тIерачу булгараш болчохь хиллачу Ибн Фадлена яздина, цигарчу олаллахоша шайн халкъа юкъара ваьлла хьекъале, оьзда стаг гича, «иза Далла гIуллакх деш дика хир ву» олий, коча муш а тосий, диттах хьала оллара, бохуш.

XIара эра тIеккхачале VII бIешарахь тирана Периандра пачхьалла дечу Коринфехь халкъ даима цунна дуьхьал гIуьттуш синтеме ца хилла. Ткъа луларчу Милети пачхьалкхехь даима дIа машаре хилла халкъ. Цунах цецваьллачу Периандра шен векал вахийтина Милете, цигарчу паччахьах Фрасибулах дагавала, бохуш яздо Геродота. ДIакхаьчначу векало Фрасибуле хаьттина, шайн пачхьалкхехь халкъ даима дIа паччахьана дуьхьал гIуьтту, пачхьалкхехь машар а, низам дац, ткъа иштаниг Милитехь хIунда ца хуьлу, и ца хилийта ахь хIун до, аьлла. Векалан хаттарна жоп ца луш цуьнца цхьана гIалел араваьллачу Фрасибула хьийкъина кIа долчу кха тIе вигна иза. Хьеше хьо хIун гIуллакх дохьуш веанера олий, хаттар деш, амма цунна жоп ца луш, кIа юкъахь кхечарел лакхабаьлла кан хадабой юьстах кхуссуш, кха тIехула мосазза а чекхваьлла Фрасибул. И кIа а дохийна, гIала вухавирзича, кхин цунна жоп ца луш и векал Коринфе дIахьажийна паччахьо. ЦIа вирзича векало дийцина Периандре, шен хаттарна жоп ца делла Фрасибула, оцу хьераваьллачу паччахьо ша кIен ара а вигна, боккха-боккха кан хедош оццул хаза хьийкъина кIа дохийра, аьлла. Периандр кхетта: пачхьалкхерчу хьекъалечу, оьздачу нехан кортош даха дезар.

Дуьненан исторехь деспотически Iедалийн уггар доккха гIалат

дара шайн махкара хьекъале, оьзда нах шайна тIеозо, царах дагабийла, уьш лера, церан сийдан цахаар. Оцу гIалато паччахьаш шайн даржах бохуш а, пачхьалкхаш йохош, хIаллакьхуьлуш а меттигаш хилла. И гIалат ца долуьйтучу паччахьийн, Iедалхойн а пачхьалкхаш машаре, токхе, дуьненахь лоьруш, сий деш меттигаш дукха нисъелла.

Халкъана, даймахкана тIе бохам беача иза уггар хьалха хьекъалечу, оьздачу нехан дагах кхета, уьш халкъана, даймахкана уггар хьалха оьшуш, карахбовлу, амма толамах пайда а, хастам а халкъаца бала боцчарна хуьлу.

Дукха меттигаш нисъелла историхь хьекъалечу, оьздачу наха шайн хьекъалца, гIуллакхашца шайн халкъан, даймехкан сий ойуш, ткъа цара и сий айинчу олаллахоша а, халкъо а уьш дIатуьйсуш, бицбеш, сийсазбеш, бойуш, я ерриг а оьмар къеллехь, мацалла хьоьгуш чеккхйолуш. Уьш халкъа дуьхьа беха, цара хьарам некъашца дуьненан хьал ца гулдо. Царна нуцкъалчарна хьастабала, боххабала ца лаьа. Царна хала хуьлу сутаралло хьерадаьхначу адамашна юкъахь баха.

И тайпа кхолламаш дукха хилла адамийн историхь. Ткъа Россин а, Советски Союзан а пачхьалкхийн историхь хьекъале, оьзда нах сийсазбарх, хIаллакбарх а лаьцна бIеннаш томаш яздан мегар яра.

* * *

Хала а, чолхе а, гIайгIане, балане хилла Шемалан сийлахь, турпала дахар. Амма хьакъ долуш цхьа ирс хилла цуьнан: иза дийна а волуш дуьненахь хастаме цIе яьржина Шемалан, мел зама дIаэхарх лаьмнийн халкъаша цкъа а ца вицвина шен сийлахь кIант. Цуьнан заманахь а, тахана а мостагIаша а цхьаьна лераме йоккху цуьнан цIе. Большевикийн пачхьалкхехь Шемалан гIалаташ дестадой дуьйцуш а, эладитанаш кхуллуш иза сийсазварца мосазза а иза халкъийн дегнаш чуьра дIаваккха гIоьртира. Амма кхочуш ца хилира большевикийн идеологин лаам, сатийсам а.

Шемал адам дара, ткъа гIалаташ доцуш цхьа а адам ца хилла, хир а дац. Шемал ваьхна XIX бIе шо дуьненан массо махкахь а исторически хийцамаш хуьлуш, мехкаш доькъуш, дукхуш, ницкъаца дIалоьцуш, паччахьаш хуьйцуш, бойуш, тIемаш беш, революциш, къаьмнийн маршонехьа боламаш хуьлуш чолхе зама яра. Оцу заманахь гIалаташ ца довлуьйтуш хилла бац дуьненахь а цIе яхана баккхий хьекъалчаш, философаш, пачхьалкхийн, тIеман а деятельш. Ткъа Шемал ша мел хьекъале, майра, доьналла долуш хиллехь а, боданечу ламарошна юккъехь вина а, кхиъна а шен халкъан кIант вара, амма и халкъаш шен хьекъалан, кхетаман а тIегIанна тIе лакха даха ницкъ бацара цуьнан. Шемалан хьекъалан, кхетаман, майраллин, доьналлин кIорге гойту цуьнан гIуллакхаша. Тайп-тайпана меттанаш, гIиллакхаш, амалш, исторически кхиаран

тайп-тайпанчу тIегIанашна тIехь лаьтта ламанан масийтта халкъ цхьаьна а тоьхна, церан цхьа барт а бина, дуьненахь а йоккхачу, нуьцкъалчу пачхьалкхана дуьхьал церан маршонехьа къийсамна тIехь ткъе пхеа шарахь куьйгалла дина стаг гIалаташ доцуш хуьлийла дац.

Шемал имаматан урхалла къиза хилла бохуш а яздина. Шемал къиза вацара, иза КъорIано, бусалба дино шега гайтинчу некъашца маршо а, бусалба дин лардан, цIандан, адамашна, халкъашна юккъехь нийсо, машар, барт а бан гIиртина. Цо шен законашца нийса хьукма дора хьолаца, къелллица, къаьмнашца а, динца а адамаш ца къесташ. Оцу законна кIелхьара ца бохура цо ша а, шен доьзал, а гергарнаш а. Халонашна, кхерамашна, Iожална юьстах ца волура иза ша а, шен доьзалш а ца бохура. Шемала шена а, шен доьзална а дуьненан хьал ца лоьхура, цуьнан дерриг дахар, гIуллакхаш а халкъийн маршонан, бусалба динан дуьхьа дара. Оцу ткъе пхеа шарахь цуьнан масех доьзалхо вийра, бисинчаьрца даймахках ваьккхира иза, мостагIийн йийсарехь махкахь масех доьзалхо а велира цуьнан.

Цунна а, цуьнан доьзална а къоман бохаман дакъа ца кхаьчна ала меттиг ца бисина. Оцу заманахь массарчул а тIе гIайгIанаш а, баланаш а лайна Шемала а, цуьнан доьзало а.

Оццул шен халкъана, халкъашна муьтIахь волу, церан дуьхьа дуккха а баланаш, халонаш лайна волу Шемал, уггар хала киртиг тIехIоьттинчу хенахь массара дIатосуш, ша цхьа вуьсуш меттигаш а нисъелла, къаьсттина а, цунна шена уггар тешаме бу моьттинчу наибаша а, Iеламчаша а. ТIаьххьара а, шен доьзалца махках ваьккхинарг а иза вара. Ткъа цуьнан наибашна, Iеламчашна а таIзар ца дира паччахьан Iедало, цхьаберш хьаьстина шена тIе а озийра...

* * *

Шайн майраллица а, хьекъалца а, доьналлица а Шемалца цхьаьна тIегIанехь бара нохчийн къоман дуккха баьччанаш, динадай а, Кавказан лаьмнийн халкъийн дуьххьарлера имам шайх Мансур, Таймин Биболат, Iаьлбаг-Хьаьжа, нохчийн къоман турпалхо Зеламха а. Церан дахар, кхоллам а декъаза хилира.

Исторехь шайх Мансур аьлла цIе яхана ткъе итт шо хенара Ушурма 1785 шарахь коьрте хIоьттира паччахьан колонизаторшна дуьхьал гIаьттинчу нохчийн халкъана. Дуьххьара Алда уллохь хиллачу боккхачу тIамехь цо толам баьккхира оьрсийн эскаршна тIехь. Цхьа йоццачу хенахь цуьнан ницкъ кхечира нохчий, чергазой, гIебартой, гIумкой, эдагий, абзой, абазинаш, шапсугаш, убыхаш, кхин долу ламанан халкъаш шен байракха кIел а хIиттийна, дуьззинчу ялх шарахь паччахьан колонизаторшна турпала дуьхьало ян.

Цхьа шо далале шен нохчаша дIатесна иза малхбузе ламарош на юкъавахара, ша йийсаре лаццалц шен къийсам цигахь дIабаь хьира Мансура. 1971 шеран 21 июнехь паччахьан эскарша Анапа дIалоцуш туркоша герз охьадиллина гIап дIаелча а, тIаьххьара минот тIехIотталц герз буйнахь дуьхьало йира цо. Цигахь йийсаре лаьцна Росси вигна, Шлиссенбурган набахтехь 2 шо 5 бутт 27 даьлча 1794 шеран 13 апрелехь дIаккхелхира иза. Вада гIоьртина аьлла бахьана а хIоттийна, вийна бохуш хабарш а девлира.

Шайх Мансур коьртехь волуш болабелла ламанхойн шайн мар шонехьа къийсам кхидIа баьхьира Таймин Биболата. Кавказехь цуьнан цIе яхара XIX бIе шо долалуш. Иза чIогIа лоруш вара ламанан халкъаша. Цуьнан яккхий зIенаш яра ламанан феодалашца а, Тегеранехь, Стамбулехь а. Кестта Кавказехь уггар кхераме ста хилла дIахIоьттира иза Россина. Майра, хьекъале, говза дипломат волу Биболат шайгахьа ваккха гIерташ цунна чинаш, кхаьънаш луш меттигаш а йира оьрсийн командованис. Амма Биболат ца Iехалора цаьрга. Эххар а къаналло, цамгарша а заьIап вина Биболат цо мацах цкъа да вийначу гIумкийн эло 1831 шеран 14 июлехь оьрсийн командованин гIоьнца тешнабехк бина вийра.

Шемал йийсаре вигначул тIаьхьа гIаьттинчу ламанан Нохчичоьно шен имам кхайкхийра БойсагIар. Шина шарахь гергга паччахьан Iедална дуьхьало йира гIевттинчу ламароша. Амма аренца йолчу ярташа тIе ца лецира БойсагIар. ТIаьххьара, хала киртиг тIехIоьттинчу хенахь, шен доьзалца цхьа висина БойсагIар йийсаре вигна Хаси-юьртахь ирхъоьллира.

Паччахьан Iедало къелллица, мацаллица, харцонашца бIарзбина ламанан Нохчичоьнан бахархой гIевттира 1877 шарахь. Церан коьрте хIоьттира ткъе ялх шо хенара Iаьлбаг-Хьаьжа. Цуьнан байракх кIел ца хIиттира нохчийн аренца йолу ярташ. БархI баттахь тIом бира гIовттамхоша 40 эзар салтий, 104 йоккхатоп йолуш цига даьхкинчу паччахьан эскаршна дуьхьал. ГIаттам хьаьшна чул тIаьхьа цхьа висина Iаьлбаг-Хьаьжа 1877 шеран ноябран 27 дийнахь шен лаамехь паччахьан эскарийн командованина тIевахара. 1878 шеран 9 мартехь Iуьйранна Грознехь ирхъоьллира Iаьлбаг-Хьаьжа а, цуьнан шийтта накъост а.

Кхойтта шарахь паччахьан Iедална дуьхьало йира гIараваьллачу обарга Гушмазакъан Зеламхас. Халкъан маршонехьа гIаьттинчу Зеламхан доьзало баккхий баланаш, халонаш лайра цIийнах-цIарах баьлла а, Сибрех а. Цамгаро лаьцна шен доттагIчун хIусамехь къайлаваьлла иза ахчанах Iедална вохкавеллачу цхьана айкхо далийначу эскаро 1913 шеран 27 сентябрехь Шела уллорчу цхьана кIотарахь вийра.

И цIераш яьхнарш халкъан истори юкъабаханчех масех ста ву. Ткъа нохчийн халкъан дуьхьа баьхна, халкъа дуьхьа къахьегна, халкъа дуьхьа шайн дахар дIаделла, амма истори юкъа ца боьл

хуш дуьненара дӀаккхелхина хьекъале, майра, оьзда, майра, доьналле къонахой мел дукха бу.

ЦхьакӀеззиг Ӏеламчашний бен ца бевзаш халкъо бицбина лаьттина шайх Мансур, Биболат, БойсагӀар, Ӏаьлбаг-Хьаьжа а, Шемалан гӀарабевлла майра наибаш а.

Цуьнан майраллех лаьцна халкъан шира иллеш ларделла хиларна Биболатан цӀе евзара халкъана. Амма иза гена махкал арахьа вевзаш халкъан хьекъале, майра баьчча а, говза политик, дипломат а хилла хилар ца хаара. Я хӀинца а ца хаьа цхьакӀеззиг барамехь нах боцчарна.

Шайх Мансур — шина бӀе шарахь, БойсагӀар — бӀе ткъе исс шарахь, Ӏаьлбаг-Хьаьжа — бӀе дейтта шарахь лаьттина шайн халкъана бицбелла. Кошан баьрзнаш доцуш, мичхьа дӀабоьхкина а ца хууш бу шайх Мансур, Ӏаьлбаг-Хьаьжа а. Ткъа шо хьалха ас теллича, беношна ца хаара БойсагӀаран каш мичхьа ду. ХӀинца а къастаза ю Биболат дӀавоьллина меттиг а. Цунах лаьцна а тайптайпана хабарш дуьйцу. Шемалан гӀарабевллачу наибийн кешнаш а цхьа наггахь стаг бен тӀе ца хӀуттуш дӀатийсина лаьтта.

«Лаьмнашкахь ткъес» роман язъян материалаш гулъеш «Ленинан некъ» а, массо районан газеташна а тӀе ас зорба тохийтира, Ӏаьлбаг-Хьаьжин а, цуьнан гӀоьнчийн а цӀераш юьйцуш, оцу нахах шайна хуург дуьйцуш соьга кехаташ яздахьара аьлла сайн дехар. Цхьаммо а сан дехар кхочуш ца дира. Я къонахой тӀаьхье йоцуш байнера а хаац, я оцу тӀаьхьенийн шайн турпалчу дайн бала ца хиллера а хаац.

Амма хӀокху тӀаьхьарчу шерашкахь гучубуьйлу нохчийн къоман турпалхойн тӀаьхьенех нах. Ша-ша вуйла хаийта гӀерташ. ХӀетталц шаьш бицбина лаьттинчу, я шаьш церан тӀаьхьенах дуйла хаийта ца баьхьаш Ӏийна цхьаццанах хӀинца оцу шайн дайн цӀерех пайда а оьцуш, дуьненан аьттонаш лоьхуш а лела. Къоман турпалхойн цӀерех шайн байракх йина лела цхьаццанах политически тобанаш, юкъараллин боламаш, Ӏедалан коьртехь берш а, Ӏедалан коьрте баха гӀертарш а. Амма уьш дукхе дукха гена бу оцу турпалхойн хьекъална, оьздангаллина, доьналлина, халкъе безамна а. Царна юкъахь кӀезиг карорбара и турпалхой санна, халкъан дуьхьа Ӏожалла тӀеэца кийчаберш.

Шен истори цахааро, дӀадаханчу бӀешерашкахь ша бинчу бехачу, халачу, чолхечу новкъа юха а хьаьжна, оцу новкъахь ша нийса маца хилла, гӀалаташ маца дийлина аьлла ойла ян цахааро, изза гӀалаташ юх-юха а дуьйлуьйтуш, керла-керла дукха бохамаш хилла нохчийн къомана. Шен майралла, шен оьздангалла, шен доьналла хестадо, амма шегара дийлина гӀалаташ, сонталла а ца хьехайо. Шен бохамашна бехкениш арахьа лоьху (уьш даима хилла, болуш а бу, амма шен я шен баьччанийн гӀалаташ бахьана долуш хилла бохмаш бийца ца лаьа.)

ДӀаяханчу заманахь нохчийн къомана хиллачу бохамийн ойла

йича, царах цхьаберш халкъан, я цуьнан цхьана декъан, я цуьнан коьрте гIиртинчу цхьана тобанийн бехкенна хилла карабо. Хьекъале, майра, оьзда, доьналла долу, халкъан дуьхьа шайн синош дIадала кийча болу шен къонахий къасто а, шен коьрте хIитто а, церан кара шен кхоллам дIабала а, церан сий дан а, уьш ларбан а ца хиъна я ца лиъна нохчашна. Дукхахьолахь халкъ Iехалора шен кхолламца бала боцчу, дуьненан хьолана сутарчу, шалхо йолчу, авантюристийн хазчу хабарх а, кхайкхамах а. Оцу тIаьхьарчу наха шайн аьрталлица, стешхаллица халкъ бохаме дуьгура, халкъан бакъболу кIентий хIаллакбора.

Цхьа а халкъ ца хилла дуьненахь сонта, ямарт, стешха нах, зуламхой боцуш. Цхьа а стаг ца хилла дуьненахь гIалаташ, айпаш доцуш. Майра стаг кхералуш, собарениг собарх вухуш, къинхетамениг къиза хуьлуш, хьекъалениг, оьзданиг галволуш меттигаш нисло дахарехь. Къелло, мацалло галбохурш а хуьлу, хьал, Iедалан дарж караделча кураволий амал хуьйцурш а хуьлу. Дерриг дика нисделла халкъ а, адам а дац. Шех долу диканиг а, вониг а, шен боккъала болу хьекъале, майра, оьзда, доьналла долу нах моттаргIанашца халкъ Iехош лелачу авантюристех къасто ца хуучу, я ца луучу, я и дика, вон а вовшах къасто кхетам боцчу халкъан, хьекъалечу Шемала ма аллара, «шен сийлахьниг лакха тIе ваккха гу а, зуламениг чу таса ор а доцчу» халкъан цкъа а сий хир дац, цуьнан кхоллам даима декъаза хир бу. Нийса аьлла Гегела: «Сийлахь, хьекъале, оьзда нах цкъа а ирсе ца хуьлу. Церан дахар хала а, декъаза а хуьлу, уьш хеназа дуьненара дIаккхелха, я бойу, я маххах боху».

Иштташех бара шайх Мансур, Биболат, ГIеза-Молла, Шемал, Кунта-Хьаьжа, Iаьлбаг-Хьаьжа, Боматгери-Хьаьжа, Зеламха, Кавказан лаьмнийн халкъийн кхин бIеннаш кIентий.

Диттан локхалла иза хадийна охьатоьхча бен ца хаьа, олуш ду. Майра, оьзда, хьекъале, доьналла долчу нехан мах хаац уьш дуьненахь болуш. Цхьаццa халкъаша и нах дуьненара дIабевлча нисдо шайн гIалат. Ткъа цхьаццa халкъаша дуьненахь болуш церан сий ца до, уьш ца ларбо, дуьненара дIабевлча бицбо.

Шен хьекъале, майра, оьзда, доьналла долу сийлахь кIентий дуьненахь болуш уьш бовза, церан сий дан, ларбан а, дуьненара дIабевлча уьш ца бицбан а хьекъал, кхетам, гIиллакх доцчу халкъана хила хьакъ бац и тайпа къонахий...

1974-1992 шераш.

Кхолламан цхьа де 3

Маршонан кIентий 103

Калугера йийсар 220